

**20-й річниці
Національної академії
педагогічних наук України
присвячуємо**

Автори

*Усі роки від дня свого заснування діяльність
Національної академії педагогічних наук України була
спрямована на створення нової методології
і філософії освіти, концепцій розвитку загально-
освітньої, професійної та вищої школи, формування
нового змісту освіти та підготовку сучасних
підручників, інноваційних моделей навчальних
середовищ і засобів навчання, які базуються
на використанні найновіших досягнень
психологічної і педагогічної науки.*

В. Г. КРЕМЕНЬ,
президент НАПН України

*Національна академія педагогічних наук України
створена Указом Президента України № 124
від 4 березня 1992 року.*

Сьогодні НАПН України – це:

- *п'ять відділень: загальної педагогіки та філософії освіти, психології, вікової фізіології та дефектології, загальної середньої освіти, професійної освіти і освіти дорослих, вищої освіти;*
- *10 науково-дослідних інститутів, Державний вищий навчальний заклад "Університет менеджменту освіти", Державна наукова бібліотека України ім. В. О. Сухомлинського, інші наукові установи та навчальні заклади;*
- *63 дійсних члени, 90 членів-кореспондентів, 39 іноземних членів, 10 почесних академіків;*
- *понад 1400 наукових працівників, серед яких 263 доктори та 547 кандидатів наук;*
- *понад 270 тем науково-дослідних робіт;*
- *близько 3000 одиниць щорічної наукової продукції (монографій, підручників, навчальних і методичних посібників тощо);*
- *54 друкованих видання, засновниками та співзасновниками яких є установи НАПН України;*
- *67 докторантів і 510 аспірантів;*
- *17 спеціалізованих учених рад із захисту докторських і кандидатських дисертацій у галузі педагогічних, психологічних і філософських наук.*

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**НАУКОВІ СТУДІЇ
ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Засновано в 1995 році

Випуск 30 (33)

Київ 2012

УДК 32:159.9 (082)
ББК 88.5 я 43
Н 34

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
(протокол № 8/12 від 30 серпня 2012 р.)

Редакційна рада:

*М. М. Слюсаревський (голова, м. Київ),
В. Г. Кремень (м. Київ), С. Д. Максименко (м. Київ),
Р. Клуве (м. Гамбург, ФРН), Л. Е. Орбан-Лембрик (м. Івано-
Франківськ), Т. С. Яценко (м. Ялта)*

Редакційна колегія:

*Т. М. Титаренко – д-р психол. наук (голова);
В. О. Васютинський, П. П. Горностай, В. П. Казміренко,
В. О. Татенко, Н. В. Хазратова – доктори психол. наук;
О. А. Донченко – д-р соціол. наук;
Л. А. Найдьонова – канд. психол. наук (заст. голови);
П. Д. Фролов – канд. психол. наук*

Збірник входить до переліку фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук (постанова президії ВАК України № 1–05/4 від 26.05.2010 р.)

Черговий випуск збірника, присвячений ювілесві Національної академії педагогічних наук України, ознайомлює читача з результатами науково-дослідної роботи Інституту соціальної та політичної психології НАПН України за 2011 рік. Висвітлюються досягнення в галузі історії, методології і теорії соціальної психології. Значну увагу приділено психології груп, зокрема результатам дослідження ідентичності, довіри, групової рефлексії. Започатковано новий формат дискурсу в соціальній психології особистості, базований на соціально-психологічних практиках життєконструювання. Обговорюються питання когнітивної психології спілкування, активізації процесів взаєморозуміння, психології сім'ї. Досліджуються психологічні проблеми політичної соціалізації та політичної участі молоді, представлено результати порівняльного аналізу професійної самореалізації молодих людей, що проживають в Україні, і мігрантів українського походження. Запропоновано нові моделі і технологічні рішення з питань розвитку медіаосвіти і формування образу освітніх інновацій.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

ББК 88.5 я 43

© Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України, 2012

М. М. Слюсаревський,
директор Інституту соціальної
та політичної психології НАПН України,
член-кореспондент НАПН України

ІСТОТНА СКЛАДОВА АКАДЕМІЧНОГО ПОСТУПУ **Основні підсумки діяльності Інституту соціальної та політичної** **психології НАПН України за 2007 – 2011 роки**

Статтю присвячено оглядові здобутків Інституту соціальної та політичної психології з нагоди 20-річчя Національної академії педагогічних наук України, структурним підрозділом якої він є від часу свого заснування. Характеризується теоретичний та методичний доробок учених Інституту, динаміка експериментальної роботи, заходи з удосконалення результатів досліджень у практику. Приділено увагу питанням зміцнення кадрового складу наукової установи, посилення її впливу на розвиток соціально-психологічної науки в Україні, формування громадської думки, міжнародної наукової співпраці. Підсумовуючи діяльність Інституту за останні п'ять років, автор проводить думку про нерозривний зв'язок його історії з історією Академії, з її поступом.

Ключові слова: Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, науково-дослідна діяльність, наукові кадри.

Цього року Національна академія педагогічних наук України* відзначає своє 20-річчя. Воно є, безперечно, важливою віхою і для нашої наукової установи, яка була створена в січні 1994 року – спершу як Науково-практичний центр політичної психології АПН України, а в жовтні 1996 року набула статусу інституту.

Упродовж усіх цих років історія Інституту була нерозривно пов'язана з історією Академії. Він зростав разом з нею, зміцнювався як її науковий підрозділ. Про це красномовно свідчать хоча б такі цифри. Якщо новостворений НПЦ політичної психології складався лише з двох лабораторій, де працювали 13 науковців, то тепер у складі 10-ти лабораторій Інституту соціальної та політичної психології дослідниць-

* До 24 лютого 2010 року – Академія педагогічних наук (АПН) України.

ку роботу здійснюють 109 наукових співробітників. Серед них 3 члени-кореспонденти НАПН України, 20 докторів і 46 кандидатів наук.

Згідно з усталеною традицією в Академії прийнято підбивати підсумки пройденого шляху через кожні п'ять років. Тож не буду відступати від цієї традиції. Спробую бодай в основних рисах підсумувати зроблене нашими науковцями за останні п'ять років.

Протягом 2007–2011 рр. Інститут проводив дослідження на виконання *трьох державних цільових програм*: Державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004 – 2010 роки, Державної програми підтримки сім'ї на 2006 – 2010 роки, Міжгалузевої комплексної програми “Здоров'я нації” на 2002–2011 роки, розробляючи водночас *галузеву тематику за чотирма напрямками*: “Теоретико-методологічні засади психологічної науки”, “Психологія особистості. Соціальна психологія”, “Політична психологія”, “Теоретико-методичні засади професійного навчання”. У межах державних цільових програм завершено три теми, за галузевою тематикою – 11 тем (10 фундаментальних та одна прикладна).

Головні зусилля наукового колективу були спрямовані, з одного боку, на оновлення відповідно до викликів сьогодення теоретичних засад і методичного інструментарію соціально-психологічної науки, пошук шляхів якомога повнішого задоволення нею суспільних запитів, з другого – на вирішення актуальних завдань соціально-психологічного супроводу освітніх реформ, упровадження в навчально-виховний процес психологічно обґрунтованих інновацій, що враховують особливості трансформації українського суспільства, імперативи і суперечності інформаційної доби, дедалі більшу віртуалізацію соціально-комунікативних практик молоді.

Найбільш істотними *теоретичними надбаннями*, на мою думку, є:

- розроблена в постнекласичній парадигмі концепція особистісного самоконституювання, що закладає основи технологій оптимізації прогнозування молодою людиною свого майбутнього (Титаренко Т. М.),
- теоретична модель спільного вчинку та онтологічна модель розвитку інтимно-особистісної сфери людських стосунків (Татенко В. О.),
- теорія архетипового менеджменту як нового напрямку психології соціального управління (Донченко О. А.),
- концептуальна модель когнітивно насиченого спілкування (Казміренко В. П.),

- теорія групової рефлексії (Найдьонов М. І.),
- теоретичні модули автентичності особистості (Кочубейник О. М.),
- нові концепти переживання людиною плину часу (Полунін О. В.).

Науковою новизною і практичною значущістю відзначаються також запропоновані моделі колективного самовизначення спільнот (Васютинський В. О.), впливу соціального навчання на політичні ставлення молоді (Жадан І. В.), тезаурусна модель інформаційного впливу, яка суттєво підвищує можливості прогнозування динаміки політичних настановлень реципієнтів засобів масової комунікації (Фролов П. Д.).

Я злукавив би, якби не згадав і про результати тих робіт, які були здійснені в лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень мною особисто та під моїм керівництвом. У процесі цих робіт переглянуто існуючі уявлення щодо предмета соціальної психології та її місця в системі наукового знання, сформульовано нову дефініцію предмета соціальної психології, визначено методологічні засади побудови соціально-психологічних теорій в умовах парадигмального зсуву, що відбувається в гуманітарних науках. Розроблено оригінальний методологічний підхід, який дає змогу реконструювати і зіставляти траєкторії розвитку суспільства, з одного боку, і соціальної психології як науки, з другого. На його основі запропоновано прогностично зорієнтовану модель типологізації та актуалізації соціально-психологічних проблем у межах культурно-історичного циклу, обґрунтовано потребу розроблення цих проблем з урахуванням як актуального стану, так і перспектив та латентних тенденцій суспільного розвитку, намічено шляхи посилення взаємодії суспільства та освіти, підвищення ролі освітянської науки як їх рефлексивної підсистеми. Уперше в Україні започатковано дослідження з історії вітчизняної соціально-психологічної думки, які охоплюють період від XVI до XX століття.

Помітно поповнився за останні роки *методичний арсенал Інституту*. Як найбільш показові приклади можна назвати: нову стандартизовану психодіагностичну методiku “Життєві завдання особистості” (Черемних К. О.), тест прийняття рішень щодо політичної участі (Полунін О. В.), методики оцінювання впливу громадської організації на особистість молоді людини (Кияшко Л. О.), визначення тривалості суб’єктивної одиниці часу користувачів соціальних мереж (Мироненко Г. В.), вимірювання потреби старших підлітків в усамітненні та спілкуванні (Хоріна О. І.), а також *корекційні методики*, серед

яких: методика оптимізації соціально-психологічної готовності молоді до шлюбу (Ларіна Т. О.), програма тренінгу з посилення готовності студентів до україномовного спілкування (Васютинський В. О.), комплекс арт-терапевтичних методик і технологій (у формі арт-майстерень) для розвитку взаємодії в системі “батьки – діти – школа” та формування сприятливого соціально-психологічного клімату в початкових класах (Вознесенська О. Л.). Пройшли апробацію розроблені фахівцями та аспірантами установи *новітні психологічні технології*: організації навчально-виховного процесу в загальноосвітньому навчальному закладі на засадах суб’єктно-вчинкового підходу (Татенко В. О., Шульга В. Д.), формування системи рефлексивного управління в організаціях (Найдюнов М. І.), збагачення громадської думки щодо освітніх і суспільних реформ (Фролов П. Д., Іванченко С. М.) тощо.

Якщо ж говорити про практичний вектор наших досліджень, то його визначали перш за все *реформи, що здійснюються в галузі освіти*. З одного боку, в процесі вивчення громадської думки систематично відстежувалося ставлення до них молоді та її батьків, педагогічної громадськості і суспільства в цілому, з другого – проводилися фундаментальні дослідження, що мали на меті з’ясування соціально-психологічних чинників успішності здійснюваних реформ та профілактики пов’язаних з ними ризиків. Це простежується, зокрема, на прикладі вивчення проблемних аспектів переходу до профільного навчання в старшій школі. Як засвідчують отримані дані, ідеї профілізації зажили в українському суспільстві широкої популярності (їх підтримують майже 58% старшокласників, близько 72% учителів загальноосвітніх шкіл, 56% громадян, у сім’ях яких є учні), проте перехід до профільного навчання в умовах, що склалися на сьогоднішній день в Україні, поряд з незаперечними позитивами тягне за собою певні труднощі і ризики, спричинені відсутністю належної матеріальної бази та продуманої стратегії створення профільних класів, а також недостатньою психологічною та методичною готовністю педагогічних працівників до вирішення складних організаційних і виховних проблем, які ставить на порядок денний ця реформа.

Науковці Інституту в межах завершеної теми “Особливості групової динаміки в умовах реформування загальноосвітньої школи” (керівник – Горностаї П. П.) показали, що профільні класи, особливо ті, котрі можна охарактеризувати як “наукоємні” (природничо-математичного, суспільно-гуманітарного, філологічного профілю), мають кращі можливості для розвитку ділового соціально-

психологічного клімату, який сприяє успішному навчанню; разом з тим тут спостерігається значне гальмування процесів групоутворення та помітні втрати в моральному кліматі, далеко не завжди знаходять визнання і відтак мають конфліктогенний потенціал індивідуальні творчі здобутки, про що свідчать негативні кореляції між соціометричним статусом школярів і результатами виконання ними творчих завдань. На підставі цих даних розроблено рекомендації з оптимізації освітнього процесу в профільних класах, які пройшли апробацію і впроваджуються в багатьох школах України [8].

Серед підсумків завершених тем особливе місце посідають напрацювання з питань медіакультури молоді, організації її медіаосвіти (Найдюнова Л. А. та її співробітники). Згадані напрацювання, які не лише не поступаються, а й перевершують світові аналоги, дали змогу запропонувати Концепцію впровадження медіаосвіти в Україні [5], що покладена в основу розпочатого нинішнього навчального року всеукраїнського експерименту з упровадження медіаосвіти в загальноосвітніх навчальних закладах. У ньому згідно з наказом МОНмолодьспорту України (№ 886 від 27 липня 2011 р.) беруть участь 82 школи в АР Крим, восьми областях та м. Києві.

Науково та практично значущі результати отримано також за темами, що розроблялися **на виконання державних цільових програм**. Розкрито зміст психологічних проблем, які зумовлюють недостатню престижність української мови серед студентства, та визначено психологічні передумови і методичні засоби розширення обсягу її вживання студентами, підвищення престижності україномовного спілкування (Васютинський В. О. та його співробітники); виявлено умови, що знижують адаптивність молоді до стресів і життєвих криз, запропоновано стратегії профілактики та подолання стресових ситуацій, видано навчальний посібник “Профілактика порушень адаптації молоді до повсякденних стресів і кризових життєвих ситуацій” (Титаренко Т. М. та її співробітники); обґрунтовано соціально-психологічні засади підтримки сім’ї, з’ясовано чинники забезпечення спрямованості молоді на здоровий спосіб життя у сфері родинних стосунків, розроблено комплекс методичних рекомендацій для шкільних психологів, учителів та батьків з питань творчої взаємодії з дитиною, оптимізації підготовки молоді до майбутнього подружнього життя, профілактики психологічного насильства в сім’ї та освітньому середовищі (Вознесенська О. Л., Ліщинська О. А., Кляпець О. Я. та ін.).

Поряд із розробленням державної та галузевої тематики Інститут здійснював окремі дослідження, надавав послуги **на госпдоговірній**

основі. Замовниками цих робіт були Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України, Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді, Фонд “Відродження”, Українська асоціація інвестиційного бізнесу, Німецьке товариство технічного співробітництва. За договорами з ними створено інформаційні бази даних, що відображають особливості суспільно-політичної ситуації в країні; з'ясовано ступінь поінформованості пересічної української сім'ї, дітей і молоді щодо соціальних послуг, які надаються державою, та рівень доступності цих послуг; усебічно досліджено таку суспільно гостру, резонансну проблему, як упровадження зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників загальноосвітніх шкіл; проаналізовано перепони, що стоять на заваді поширенню в Україні малого та середнього підприємництва, і виявлено найбільш прийнятні форми сприяння його розвитку; створено соціально-психологічний портрет потенційного інвестора інститутів спільного інвестування та недержавних пенсійних фондів тощо.

Науковий доробок Інституту найбільш рельєфно репрезентує його *друкована продукція*. Тут у 2007–2011 рр. маємо доволі переконливі позитивні тенденції як за кількістю та обсягом публікацій, так і за якісними параметрами. Видруковано 1853 наукові та науково-методичні праці загальним обсягом 2138 друк. арк., що відповідно в 1,8 та 1,4 разу більше, ніж у попередньому п'ятиріччі. А підтвердженням якісних параметрів наших публікацій може слугувати відзначення дев'яти монографій, навчальних та методичних посібників на конкурсах наукових праць НАПН України [1; 3; 4; 6; 9–13]. При цьому неабияким досягненням вважаю те, що значно розширилося коло авторів індивідуальних монографій і посібників. П'ять років тому їх писали переважно лише найбільш “маститі” вчені, керівники тем. Тепер же становище змінилося докорінно: науковцями, котрі не займають керівних посад, до тематичного плану включено 27 одноосібних книжкових видань, значну частину рукописів яких на сьогоднішній день підготовлено до друку, а декілька вже й видано.

Гадаю, заслуговує на увагу й такий показник науково-дослідної діяльності установи, як *експериментальна робота*. Вона за останнє п'ятиріччя теж набула виразної позитивної динаміки. Якщо 2007 року наша експериментальна база складалася з 27 об'єктів, то нині їх нараховується 139, а всього протягом п'яти років було задіяно 217 експериментальних майданчиків (серед них 83 загальноосвітні школи, 5 ВНЗ і 9 обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти, що мають статус базових експериментальних закладів усеукраїнського

рівня). Успішно завершено й позитивно оцінено Президією НАПН України (постанова № 1-7/10-244 від 20 вересня 2011 р.) експеримент усеукраїнського рівня з організації навчально-виховного процесу загальноосвітнього навчального закладу на засадах суб'єктно-вчинкового підходу, що проходив на базі Канівської гімназії ім. Івана Франка Черкаської області (докладніше про нього див. у [14; 15]), розпочато згаданий вище всеукраїнський експеримент з упровадження вітчизняної моделі медіаосвіти в загальноосвітніх навчальних закладах.

Неабияку роль у науково-дослідній діяльності Інституту відіграють також *масові опитування*, в проведенні яких нагромаджено значний досвід. Прикметною їх особливістю є те, що вони здійснюються здебільшого в моніторинговому режимі і, як правило, на репрезентативних усеукраїнських вибірках. Зокрема, в межах програм спільної діяльності з МОНмолодьспортом України щорічно (впродовж понад десяти років) реалізується унікальний моніторинговий цикл вивчення громадської думки щодо проблем освіти та заходів з її реформування. Практичне значення мають і результати моніторингу рівня та чинників престижності професій, що здійснюється за прикладною тематикою, яка розробляється з ініціативи Міністерства соціальної політики України [7]. У моніторинговому режимі вивчається також довіра населення до суспільних інститутів, ставлення громадян до проблем здоров'я, масові політичні настрої та рівень соціальної напруженості в суспільстві.

Усього протягом 2007 – 2011 років проведено 53 масові опитування, кожним з яких було охоплено зазвичай не менше 2000 осіб, що загалом становить понад 103 тисячі контактів інтерв'юєрів із респондентами. При цьому два масові опитування було здійснено за спеціальними замовленнями МОНмолодьспорту України. Перше з них, що проходило за підтримки Міжнародного фонду “Відродження”, було присвячене проблемі впровадження національної системи зовнішнього незалежного оцінювання та іншим аспектам вступної кампанії до ВНЗ 2009 року; друге – проблемі ставлення вчителів, учнів-старшокласників, їхніх батьків і суспільства в цілому до 12-річного терміну навчання в загальноосвітніх школах.

Хотів би коротко спинитися й на інших напрямках докладання наших зусиль, що суттєво доповнюють наукові дослідження, органічно поєднуються з ними.

Активізувалася робота з *упровадження наукових розробок у педагогічну та соціальну практику*. Упровадження і практичне використання результатів наукових досліджень здійснювалося на базі

359 об'єктів, серед яких 249 навчальних закладів різних рівнів і типів. Протягом 2007 – 2010 рр. підготовлено до впровадження 66 одиниць наукової продукції, з яких упроваджено 51, або 74,8%.

Наші фахівці залучалися до експертизи законопроектів, що вносилися до Верховної Ради України, готували експертні висновки на запити Служби безпеки України, Національної експертної комісії з питань захисту суспільної моралі, народних депутатів України, взяли участь у підготовці “Національної доповіді про стан і перспективи розвитку освіти в Україні”, “Білої книги національної освіти України”, матеріалів до низки державних доповідей, інформаційно-аналітичних довідок для Міністерства України у справах сім’ї, молоді та спорту, інших органів державної влади, Національного інституту стратегічних досліджень. Підготовлені матеріали було використано, зокрема, на трьох парламентських слуханнях: “Запровадження 12-річної загальної середньої освіти в Україні: проблеми та шляхи їх подолання” (9 червня 2010 р.), “Про становище молоді в Україні “Молодь за здоровий спосіб життя” (3 листопада 2010 р.), “Стан суспільної моралі в Україні” (9 листопада 2011 рік).

Науковці Інституту були учасниками 11-ти *освітнянських виставок*, неодноразово відзначалися їх дипломами, а 2011 року установу нагороджено Золотою медаллю за представлений на III національній виставці-презентації “Інноватика в сучасній освіті” науково-методичний комплекс, що став переможцем конкурсу. Інститут виступив організатором та співорганізатором більш як 100 масових заходів різного масштабу, зокрема методологічного семінару НАПН України “Соціально-психологічні чинники взаємодії суспільства та освіти” (листопад 2010 р.). Загалом за п’ять років результати досліджень співробітники апробували на 1060 наукових та науково-практичних конференціях, симпозіумах, семінарах і круглих столах.

На виконання постанови Президії НАПН України № 1-7/11-296 від 18 жовтня 2007 р. розроблено і на даний час в основному реалізовано *заходи щодо посилення впливу на розвиток соціально-психологічної науки в Україні, підвищення соціально-психологічної компетентності громадян*. З 2009 року започатковано проведення весняних тематичних семінарів-нарад завідувачів кафедр соціально-психологічного профілю вищих навчальних закладів. У 2010 році проведено Перший всеукраїнський конгрес із соціальної психології, систематично проводяться міжінститутські науково-практичні семінари та круглі столи. Створений і постійно оновлюється офіційний сайт Інституту, на базі якого організовуються інтернет-конференції, що набува-

ють усе більшої популярності. Сумарний показник відвідувань чотирьох таких конференцій, які відбулися за останні два роки, перевищив 138 тисяч.

Прагнемо якомога більше нарощувати свою присутність в інформаційному просторі, підтримуємо зв'язки із засобами масової інформації, намагаємося впливати на стан громадської думки з актуальних проблем суспільного життя та розвитку освіти. Цьому сприяє практика проведення прес-конференцій у провідних інформаційних агенціях України (Укрінформ, УНІАН, Інтерфакс), де оприлюднюються найбільш резонансні результати емпіричних досліджень, обговорюються підсумки масових заходів. Співробітники дають інтерв'ю, виступають у програмах новин, інших передачах таких відомих телевізійних каналів, як Перший національний, 1+1, Новий канал, ICTV, СТБ, НТН, Тоніс, 5-й канал тощо, запрошуються як експерти та консультанти для психологічного забезпечення виробництва телепередач, підвищення якості реаліті-шоу ("Війни сусідів" та ін.), беруть участь у численних радіопередачах (канали "УР-1", "Культура", "Ера-FM", "Промінь", "Майдан", "Свобода", "BBC Ukraine" та ін.). Загалом за п'ять років відбулося 345 виступів в електронних ЗМІ, опубліковано 185 матеріалів у масовій друкованій періодиці, зокрема 92 – в освітніх виданнях.

На постійній основі здійснюється співробітництво з майже 50-ма об'єднаннями громадян. Провідні вчені очолюють громадські організації, є їх співзасновниками, співпрацюють з ними як члени або партнери.

Певні зрушення відбулися й у сфері *міжнародної наукової співпраці*. У 2011 році Інститут став учасником масштабного міжнародного проекту "Багатомовна Європа", що реалізується за ініціативою Британської Ради в 19 країнах Європи і передбачає порівняльне дослідження стану використання різних мов у бізнесі, освіті, засобах масової інформації, громадському житті. У рамках проекту вивчено мовну ситуацію в містах Києві, Львові та Харкові, підготовлено матеріали для книги, що вийшла мовами всіх країн-учасниць [2]. Поглибилися зв'язки з Міжнародним товариством політичних психологів (ISPP), Європейською асоціацією організаційної психології та психології праці (EAWOP), Міжнародною асоціацією з прикладної психології (IAAP), Вищою школою економіки (Москва), Католицьким Університетом Лувена (Бельгія), Міжнародним центром міжкультурної комунікації (м. Дюссельдорф, Німеччина), Інститутом експериментальної психології Академії наук Словаччини тощо.

Правда, залишає бажати кращого кількості публікацій у зарубіжних виданнях. Але й тут є обнадійливі сигнали. Так, у монографії, випущеній минулого року видавництвом Кембриджського університету, опубліковано розділ, підготовлений нашими співробітниками [16].

У міру можливості здійснюємо власну *видавничу діяльність*. Інститут є співвидавцем журналу “Психологія і суспільство”, співзасновником журналу “Психологічні перспективи”. Продовжує видавати свої традиційні збірники наукових праць “Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави ” і “Наукові студії із соціальної та політичної психології”, а також започаткував (разом з Київським міжнародним університетом) новий збірник “Психологічні науки: проблеми і здобутки”. Усі згадані видання включено до переліку фахових, у них висвітлюються нові напрацювання в галузі соціальної та політичної психології, актуальні психолого-педагогічні проблеми. Крім того, спільно з громадською організацією “Асоціація психодрами” випускаємо журнал “Психодрама і сучасна психотерапія”, що має переважно науково-практичне спрямування.

Нарешті, про найголовніше – про *наукові кадри*, їхнє творче зростання, підвищення фахового рівня. У 2008 році на базі діючої доти кандидатської спецради була сформована і з 2009 року почала працювати спеціалізована вчена рада із захисту докторських дисертацій за спеціальностями 19.00.05 – соціальна психологія, психологія соціальної роботи та 19.00.11 – політична психологія. А з минулого року, при перезатвердженні спецради, їй було надано право проводити захисти докторських і кандидатських дисертацій також за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. Усе це значно розширило наші можливості в підготовці кадрів вищої кваліфікації, поліпшенні якісного складу наукових працівників, активізувало роботу докторантури та аспірантури. Протягом останнього п’ятиріччя науковці Інституту захистили 5 докторських і 7 кандидатських дисертацій. Разом з тим прийнято на роботу ряд докторів і кандидатів наук. Як наслідок, частка працівників, що мають науковий ступінь, порівняно з 2007 роком зросла з 54 до 60 %, водночас їх середній вік знизився із 50 до 45 років. За цей же період 15 членів наукового колективу отримали звання старшого наукового співробітника. Цілу низку вчених відзначено державними і відомчими нагородами.

Особливо радують факти підвищення кваліфікації молодими науковцями, їх творчого зростання і відтак суспільного визнання. У цьому плані найяскравіший приклад – присудження премії Президента

України для молодих учених 2010 року старшому науковому співробітнику лабораторії соціальної психології особистості Ользі Кляпець, яка її отримала однією з перших в Академії (за цикл праць “Соціально-психологічні засади самоздійснення особистості в сімейній сфері”).

На підставі викладеного вище, на мою думку, правомірно зробити висновок, що *діяльність Інституту соціальної та політичної психології стала істотною складовою загальноакадемічного посту-пу*. На відміну від попередніх років, коли Інститут обмежувався інтеграцією в ті чи ті напрями науково-дослідної роботи Академії, сьогодні ми ініціюємо й успішно реалізуємо її нові напрями, пропонуємо бачення її пріоритетів, шукаємо і знаходимо власні відповіді на виклики сучасного світу, потреби модернізації українського суспільства та вітчизняної освіти. Тим самим збагачуємо самі і збагачуємо водночас діяльність НАПН України, розширюємо її змістовий діапазон.

Однак, звісно, це не означає, що можна, як мовиться, спочивати на лаврах. Ми добре розуміємо, що попереду багато роботи, невирішених проблем. Так, попри загальну спрямованість проблематики досліджень на задоволення запитів освітньої практики, недостатньо уваги приділяється таким актуальним питанням, як оптимізація соціально-психологічного клімату в педагогічних колективах, організація їх взаємодії з батьками і територіальними громадами. За вирішення цих та інших питань слід активно братися в найближчій перспективі.

Є в нашій діяльності й деякі “вузькі місця”. Приміром, незважаючи на суттєве розширення міжнародної наукової співпраці, вона ще рідко супроводжується опублікуванням результатів досліджень у зарубіжній науковій періодиці, що стає на заваді визнанню здобутків вітчизняної соціальної та політичної психології на світовому рівні. Тому сприяння співробітникам у підготовці публікацій для зарубіжних фахових журналів, заохочення їх до цього мають стати одним з головних пріоритетів науково-організаційної роботи. На часі також заснування власних електронних фахових видань, які згодом мають дублюватись англійською мовою, підвищення рівня інформаційно-комунікаційної компетентності наукових співробітників та науково-допоміжного персоналу тощо.

Утім, проблеми на те й постають, щоб їх розв’язувати. І, впевнений, у нас для цього достатньо сил. Адже до 20-річчя НАПН України ми прийшли не з порожніми руками.

Література

1. Активізація когнітивних процесів у спілкуванні : метод. посіб. / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології ; за ред. В. П. Казміренка. – К. : Міленіум, 2011. – 268 с.
2. Багатомовна Європа: тенденції у політиці і практиці мультилінгвізму в Європі. – К. : Ленвіт, 2012. – 168 с.
3. *Васютинський В. О.* Психологічні виміри спільноти : монографія / Вадим Васютинський ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Золоті ворота, 2010. – 120 с.
4. Інформаційний вплив: теорія і практика прогнозування : монографія / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології ; [за ред. П. Д. Фролова]. – К. : Міленіум, 2011. – 304 с.
5. Концепція впровадження медіа-освіти в Україні // Освіта. – 2010. – №32 (5415). – С. 3–4.
6. Медіакультура особистості: соціально-психологічний підхід : навч.-метод. посіб. / [О. Т. Баришполець, Л. А. Найдюнова, Г. В. Мироненко та ін.] ; за ред. Л. А. Найдюнової, О. Т. Баришпольця. – К. : Міленіум, 2010. – 440 с.
7. *Найдюнов М. І.* Динаміка оцінок престижності професій, що користуються попитом на ринку праці. Чинники, умови та особливості вибору професії : інформаційний бюлетень. Листопад'2010 / М. І. Найдюнов, Л. В. Григоровська ; упоряд. О. М. Лисенко ; Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К., 2010. – 128 с.
8. Оптимізація соціально-психологічного клімату групових суб'єктів освітньої діяльності : метод. рекомендації / [П. П. Горностай, О. Л. Вознесенська, Л. Г. Чорна та ін.] ; за ред. П. П. Горностая ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2011. – 80 с.
9. Політична освіта в сучасній школі: психологічна модель : наук.-метод. посіб. / за ред. І. В. Жадан. – К. : ППНВ, 2006. – 190 с.
10. Профілактика порушень адаптації молоді до повсякденних стресів і кризових життєвих ситуацій : навч. посіб. / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології ; за наук. ред. Т. М. Титаренко. – К. : Міленіум, 2011. – 272 с.
11. *Татенко В. О.* Сучасна психологія: теоретично-методологічні проблеми : навч. посіб. / В. О. Татенко. – К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту “НАУ-друк”, 2009. – 288 с.
12. *Титаренко Т. М.* Життєві кризи: технології консультування : навч. посіб. / Т. М. Титаренко. – К. : Главник. – – Ч. 1. – 2007. – 144 с.
Ч. 2. – 2007. – 176 с.

13. *Фролов П. Д.* Технології та методики прогнозування наслідків інформаційного впливу на політичні настанови старшокласників : метод. посіб. / П. Д. Фролов. – К. : Міленіум, 2008. – 96 с.
14. Школа вчинку: від теорії до практики : наук.-метод. посіб. / за заг. ред. В. Д. Шульги. – Черкаси : Вид-во ЧОПОПП, 2011. – 300 с.
15. *Шульга В. Д.* Школа вчинку. Технологія виховання особистості на засадах суб'єктно-вчинкового підходу / В. Д. Шульга // Школа. – 2011. – № 5.– С. 5–29.
16. *Petrunko O. V.* Where red dictators coexist with promising democrats: the conceptualisation of politicians in post-communist Ukraine / O. V. Petrunko, P. D. Frolov, D. V. Poznyak // The psychology of politicians. – Cambridge : Cambridge University Press, 2011. – P. 203–233.

Слюсаревский Н. Н. Существенная составляющая академического прогресса. Основные итоги деятельности Института социальной и политической психологии НАПН Украины за 2007 – 2011 годы

Статья посвящена обзору достижений Института социальной и политической психологии в связи с 20-летием Национальной академии педагогических наук Украины, структурным подразделением которой он является со времени своего основания. Характеризируются наработки ученых Института в области теории и методики, динамика экспериментальной работы, меры по внедрению результатов исследований в практику. Уделено внимание вопросам укрепления кадрового состава научного учреждения, усиления его влияния на развитие социально-психологической науки в Украине, формирование общественного мнения, международного научного сотрудничества. Подытоживая деятельность Института за последние пять лет, автор проводит мысль о неразрывной связи его истории с историей Академии, ее прогрессом.

Ключевые слова: Национальная академия педагогических наук Украины, Институт социальной и политической психологии НАПН Украины, научно-исследовательская деятельность, научные кадры.

Slyusarevskyy M. M. Essential component of academic advancement. The main results of Institute of Social and Political Psychology of NAPS Ukraine for the period of 2007-2011

The article presents the overview of the achievements of Institute of Social and Political Psychology in view of the 20th anniversary of National Academy of Pedagogical Science of Ukraine. Institute is a structural subdivision of Academy since its foundation. The author describes theoretical and methodological work done by the scientists of Institute, dynamics of the experimental work as well as the practical application of its results. A special attention is paid to enhancing the personnel of the scientific organization, bolstering its influence on development of Ukrainian social psychology, shaping public opinion, continuing international scientific cooperation. Summing up the results of activities of Institute during the last five years,

the author emphasizes an unbreakable bond of its history with the history of Academy and its progress.

Key words: National Academy of Pedagogical Science of Ukraine, Institute of Social and Political Psychology of NAPS of Ukraine, scientific research, scientific personnel.

© **Слюсаревський М. М.**

В. О. Васютинський

СТИЛЬ ЖИТТЯ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КУЛЬТУРИ БІДНОСТІ

Соціально-психологічний зміст стилю життя розкрито через його зіставлення із способом життя, взаємодією з дійсністю, життєдіяльністю, поведінкою, соціальними практиками. Розглянуто його зовнішні і внутрішні, свідомі і несвідомі, індивідуальні і колективні параметри. Описано функції стилю життя як вплив на розв'язання проблем, внутрішньоособистісну та міжособову інтеграцію, діяльнісне цілепокладання, ціннісно-орієнтаційне самовизначення, особистісний вибір, творчу самореалізацію, психологічний захист. На основі низки типологій визначено індивідуально-психологічні риси, найбільш притаманні носіям культури бідності.

Ключові слова: стиль життя, індивідуальний стиль, стилізація, стійкі форми поведінки, культура бідності.

Проблема. У поясненні причин бідності і конкурують, і взаємно доповнюють одні одних різноманітні теорії – економічні, політичні, соціологічні, психологічні тощо. Важлива роль має належати соціально-психологічним поясненням того, чому люди є або стають бідними і чому не можуть позбутися такого статусу. Причин бідності, зокрема, можна дошукуватися в специфічному *стилі життя*, якого дотримуються представники незаможних верств населення.

У теорії “культури бідності” О. Льюїса та його послідовників бідність постає як узвичаєний спосіб і стиль життя [21; 25; 27]. Бідні, за О. Льюїсом, мають низький рівень організації [13]. Субкультурні характеристики і спосіб життя бідності містять особливі, протилежні усталеним законам і правилам, норми й цінності. Нижчі верстви населення в умовах постійних злиднів виробляють власні постовави, цінності та стійкі моделі поведінки. Культура бідних – це реакція на їхнє маргінальне становище в класово-стратифікованому індивідуалістичному капіталістичному суспільстві [25].

Культура бідності вчить адаптації до злиднів і самозадоволення з того, що є. Від певного моменту вона стає самочинною детермінантою бідності, і над нею надбудовуються інші характерні атрибути [26]. Культура бідності, відтак, виявляється самостійною та відтворювальною силою, що зберігає бідність навіть за сприятливих умов [25]. Тому не

дивно, що причиною бідності в сприйманні українців є небажання змінювати звичний спосіб життя [2].

Метою статті є аналіз соціально-психологічного змісту стилю життя як істотної характеристики культури бідності.

Стиль життя найчастіше розглядається в спільному контексті з категорією *способу життя* і пов'язується з його соціально-психологічною стороною. Як зазначав І. Бестужев-Лада, стиль життя – це здебільшого соціально-психологічна категорія [6].

Порівнюючи спосіб і стиль життя людини, В. Ядов підкреслює, що людина як особистість є носієм способу життя, а як соціальна індивідуальність (яка відображає особливості її диспозиційної системи) – суб'єктом власного стилю життя [24].

Стиль життя трактується як одна з форм прояву способу життя, особистісно запрограмований модус його реалізації [14; 19].

Ю. Швалб пропонує розуміти стиль життя як узагальнювальний показник якості буття суспільства. Спосіб і стиль життя він називає стійким соціально-психологічним конструктом, який утворюють специфічні характеристики виробництва і споживання соціокультурних послуг, набір і зміст вільної діяльності та системи цінностей [23]. Перша частина цього визначення вочевидь більшою мірою стосується способу життя, а друга – його стилю.

Інше розуміння стилю життя полягає в трактуванні його як способу *взаємодії з дійсністю*. Зокрема, стиль життя визначають як особливий індивідуальний спосіб здійснення особистістю обраного нею життєвого шляху, спосіб її взаємодії з дійсністю [15].

Є. Климов уважав систему індивідуального стилю діяльності за засіб ефективного пристосування до об'єктивних вимог [12]. О. Лібін називає стиль людини тривким цілісним патерном індивідуальних проявів, що виражаються в наданні переваги конкретній формі (способові) взаємодії з фізичним і соціальним середовищем [20, с. 11-12].

А. Возьмітель і Г. Осадча вважають, що стиль життя – це результат взаємодії людини з конкретною життєвою ситуацією. Він стає джерелом змін у способі життя як спільній життєдіяльності членів суспільства [9].

У постмодерністській традиції стиль життя пов'язують із процесами поставання й відтворення соціального порядку. Соціальний порядок виникає на соціальній поверхні і задається безперервною взаємодією об'єктивних ситуацій, габітусів, практик [5, с. 23-24].

Стиль життя співвідноситься зі змістом і характером людської *життєдіяльності*. Стиль життя особи, за Л. Сохань, це цілісна система тривких рис життєдіяльності [19, с. 9]. Д. Леонт'єв визначає стиль життя як індивідуально своєрідну цілісну систему стійких способів і

форм опосередкування особою об'єктивних умов життєдіяльності [20, с. 104]. Із погляду суб'єкта соціально значущої активності стиль є конструктом, що створюється як засіб упорядкування власної життєдіяльності [3; 4]. На думку В. Толочка, поняття “стиль життя” відтворює варіанти життєдіяльності, можливі та вибрані особою в межах певного способу життя [22, с. 21-22].

Стиль життя можна розуміти як індивідуально засвоєваний або обраний спосіб *поведінки*, діяльності, спілкування, типовий для певної категорії осіб. У межах єдиного способу життя особа вибирає форми й способи своєї поведінки [19, с. 62, 68]. Стиль життя відображає повсякденну поведінку людей, її принципи, норми й цінності. Це категорія, зорієнтована на оцінку способу такої поведінки [6; 17]. Стимули поведінки людини забезпечують збереження та фіксацію стилю життя [1, с. 72].

Стиль життя визначається як сукупність стійких форм поведінки, що фіксують усталено відтворювані риси, смаки, манери, нахили [15]. Індивідуальним стилем Є. Климов назвав стійку систему прийомів та способів поведінки [12]. Складовими стилю життя є інваріантні, повторні форми поведінки, що вільно обираються особою [3; 4].

Зв'язок стилю життя і поведінки особи втілено в змісті показників стилю життя, виділених Є. Головахою і Н. Паніною: ідеальних (уявлення про належний стиль життя), реальних (конкретні форми поведінки), нормативних (суспільні вимоги до поведінки) [19, с. 270]. На прояви поведінки зорієнтовано й описані ними рівні стилю життя: характерні особливості повсякденної поведінки, що проявляються в типових для індивіда манерах поведінки в усіх видах діяльності (динамічні, вербальні, аксесуарні); змістові компоненти поведінки – конкретні способи діяльності, її засоби та результати (стиль діяльності (результативність і психологічна залученість), стиль спілкування і керівництва); сукупність видів діяльності, цілісна система поведінки особи (кількість, ієрархія і питома вага видів діяльності, обсяг часу) [19, с. 275–284].

Поява стилю життя людини зумовлюється наявністю *проблеми*. Як зазначав А. Адлер, у сприятливій ситуації стиль життя людини є невизначеним, а стає очевидним, коли суб'єкт потрапляє в несприятливе або навіть важке становище [1, с. 71]. І взагалі, що слабшими є соціетальні, інституційно-традиційні і ситуаційно-специфічні норми й регуляції, то очевидніше їхнє місце займають життєві стилі і форми [17].

Стиль життя – це форми поведінки, протиставлені однозначно зумовленій соціальній поведінці, тобто всупереч соціально та історично детермінованому способу життя [15]. У такому відношенні, як зазначає О. Донченко, стиль життя може оптимізувати спосіб життя, а може його збіднювати [19, с. 86].

Таким чином, стиль життя можна розглядати як єднально-опосередкувальну ланку між способом життя, з одного боку, та індивідуальним стилем людини – із другого. У стилі життя втілюються такі індивідуально-варіативні, довільно обираєні в межах певного діапазону характеристики буття людини, як модус реалізації колективного способу життя, спосіб взаємодії з дійсністю, форма опосередкування спільної життєдіяльності, сукупність стійких форм поведінки (зокрема патернів зараджуваної поведінки в ситуації невизначеності).

Найчастіше аналізовані стилі складаються в такий перелік: активності, діяльності, поведінки, взаємодії, спілкування, управління й керування, комунікативні, соціально-перцептивні, перцептивні, когнітивні, мислення, приймання рішень, емоційні, саморегуляції, самовираження, мотиваційні, атрибутивні, адаптивні, захисні, реактивні, зараджувальні [16; 21].

У контексті соціології П. Бурдьє стиль життя – це квінтесенція життєвих *практик*, які тісно пов’язані і безперервно повторюються в повсякденних проявах індивіда. Це практики, що відповідають різним соціальним полям і містять у собі спільну стилезжиттєву складову. За посередника, що структурує стилезжиттєві практики, править габітус – система міцних схильностей (диспозицій), що існує у вигляді структурувальних структур, у вигляді принципів, на основі яких виникають та організуються практики, а значить, виникає і підтримується стиль життя. Через стилі життя культурний простір організовує поведінку людини: задає норми, смисли та символи, що її регулюють [5].

Якщо стиль життя відображає різноманітні варіанти невідповідності належного і сущого, суб’єктивного наміру і реального вчинку [19, с. 62], то його важливою соціально-психологічною характеристикою стає *стилізація* – намагання вдавати стиль, який із погляду його носія є найбільш доцільним у відповідній ситуації.

Стилізація, на думку О. Донченко, виникає тоді, коли стиль життя є лише зовнішньою оболонкою для діяльності, що виконується під впливом лише зовнішньої доконечності, а тому не може сприяти самореалізації, повному вияву та розвитку здібностей [19, с. 86-87]. Не дивно, що найбільш виразною стилізація є в юності та в період дорослішання [17] – тобто тоді, коли особа активно випробовує різні способи входження в простір колективного співбуття.

Істотний аспект розуміння психологічної суті стилю життя полягає в зіставленні його *зовнішніх* і *внутрішніх* чинників. Частіше говорять про внутрішню складову породження стилю. Говорити про стиль життя, підкреслює О. Донченко, можна лише за наявності певного рівня розвитку внутрішнього світу особи. Перш ніж досягти статусу “стилетвірних” компоненти індивідуального стилю життя мають наповнитися глибоким особистісним змістом [19, с. 78]. Форми поведін-

ки як складові стилю життя виникають під дією внутрішніх, суб'єктивних чинників, а не зовнішнього примусу або тиску об'єктивних обставин [3; 4].

М. Шульга, натомість, наполягає на тому, що стиль життя відображає зовнішній прояв внутрішнього ставлення, яке втілюється в поведінці, у способах його зовнішнього прояву [19, с. 63].

У розумінні стилю життя звичайно поєднується визнання його водночас *свідомої* і *несвідомої* природи. Поняття “стиль життя” фіксує усвідомлювані і неусвідомлювані, свідомо вибрані і спонтанно реалізовані способи й форми діяльності та поведінки [там само, с. 66]. Стилі життя з'являються на перетині послідовного і спонтанного, раціонального та ірраціонального, свідомого і неусвідомлюваного [5, с. 23].

Дослідники зосереджують увагу на *інтеграції* як функції стилю життя. Ще А. Адлер писав, що життєвий стиль – це єдність, яка формується в процесі долаття труднощів, пережитих у дитинстві [1, с. 72]. В. Куценко назвав стиль життя способом організації – утвердження й підтримання – певної єдності в різноманітності процесів життя людей [14], а О. Донченко визначила його як інтеграційну особистісну характеристику виконання всіх видів діяльності [19, с. 86].

Наслідком внутрішньоособистісних інтегративних процесів, зазначає О. Бандура, стає ефективний і компетентний стиль життя – складна цілісна система форм поведінки, провідними критеріями якого є інтегрованість і конструктивність. Інтегрованість стилю життя виявляється не лише в узгодженості його елементів, а й у тому, що він залучає особу до ширшого часового та соціального контексту [3; 4].

Оскільки стиль життя особи є індивідуально-особливою формою прояву соціально-типового, своєрідним зліпком мікросередовища, у якому розгортається життєдіяльність особи [19, с. 9], то винятково актуальним для розуміння його змісту є поєднання *індивідуального* і *колективного*.

Л. Бевзенко розглядає стиль життя кожної людини як результат водночас складних особистісних (психологічних) і соціальних та культурних детермінацій [5, с. 12]. О. Бандура називає стиль життя відносно відкритою системою, що означає постійний обмін із середовищем (соціальним оточенням) елементами стилю життя різного рівня, і такий обмін стає найістотнішим стилетвірним чинником [3; 4].

У цьому контексті варто згадати положення М. Вебера про властиву новітнім часам тенденцію до уніфікації стилю життя, яка служить на користь інтересам стандартизації виробництва. Обмеження людської діяльності межами професії разом із відмовою від багатогранності як обов'язкову передумову продуктивної діяльності він називав основним аскетичним мотивом буржуазного стилю життя.

Сучасний господарський устрій примусовим чином формує життєвий стиль кожної людини [8].

Навпаки, культура постмодерну базується на уявленнях про високу індивідуалізованість сучасного суспільства та малу пов'язаність індивіда і соціальної системи. Стиль життя кожної людини є унікальним, неповторним, не ідентичним стилеві когось іншого [5, с. 14].

У цьому контексті постає питання про *відповідність* індивідуального стилю життя до стилю або способу життя соціального оточення. Для дослідження життєвого стилю людини А. Адлер пропонував використовувати “нормальний життєвий стиль” як основу. Приклад добре соціально адаптованої людини має правити за стандарт, норму та міру для індивідуальних варіацій цієї норми [1, с. 73].

Кожну систему індивідуальних диспозицій П. Бурдьє трактував як структурний варіант інших, де виражається унікальність траєкторії та позиції всередині класу. “Особистий” стиль завжди є певним відхиленням від стилю, властивого якійсь епосі або якомусь класові [7, с. 104]. Відтак результат соціальних практик, за Л. Бевзенко, є неоднозначним, варіативним і непередбачуваним, проте в кожному окремому випадку має місце й діапазон можливих проявів, вихід за який є малоймовірним. Унікальність та індивідуальна забарвленість особистого стилю становить певне припустиме коливання навколо загального стилістичного спрямування, що задається спільним для соціального середовища габітусом [5, с. 22–24].

Звідси належить припустити, що в просторі колективного співбуття, якому властива різноманітність форм способу життя і яке уможливорює більш-менш довільний вибір з-поміж них, особа якраз і може відносно вільно вибирати власний стиль життя. Натомість у разі способу життя виразно цілісного і єдиноманітного індивідуальний стиль може проявитися у відносно вузькому діапазоні між конформним прийняттям панівного способу життя і нонконформним протиставленням йому.

Детермінацію стилю життя приписують в основному мікросередовищу – малій *групі* [22, с. 22], трактують його як відображення способу діяльності, можливого в межах певної соціальної групи [19, с. 62]. Малі групи опосередковують вплив великих груп на стиль життя особи через селекцію цінностей та конкретизацію соціальних норм. Референтність групи є виразом відповідності її стилю до ціннісних орієнтацій та інтересів особи, здатності задовольняти її соціально-психологічні потреби [3; 4].

А. Возьмітель і Г. Осадча пишуть, що стиль життя розкриває процеси соціально-психологічної самоідентифікації і самодиференціації у свідомості й поведінці людей. Його характеризує та частина повсякденної поведінки, ціннісних орієнтацій і середовища, яка, з од-

ного боку, сприяє ідентифікації людини з певною групою, а з другого – виділяє групу серед інших груп [9]. Одними з головних функцій стилю життя виявляються належність до певної соціальної групи та виокремлення групи з більш широкої спільноти [17]. Подібно Л. Бевзенко характеризує двійсту функція стилю життя: співвіднесення суб'єктом себе з групою, демонстрація своєї належності до неї та окреслення групою своїх меж, формування кодів розпізнавання “своїх” і “чужих” [5, с. 15].

Є. Головаха описує функції малих груп щодо стилю життя особи, якими є формувальна – відтворення і корекція стилю життя, властиві реальній групі, та орієнтувальна – нормативне обмеження і моделювання стилю життя, що має місце в референтній групі. Він визначає також чинники впливу малої групи на стиль життя особи: особливості структури та функціонування соціального мікросередовища конкретного суспільства; об'єктивна роль малої групи в процесі задоволення та розвитку потреб особи; соціальне становище та індивідуально-психологічні риси особи як члена групи; ступінь референтності групи [19, с. 310–324].

Стиль життя пов'язують із *соціальним статусом* особи та групи. Наявність стилю життя стабілізує соціально-психологічний статус особи [19, с. 88]. Стиль життя розглядають як механізм збереження бар'єрів між соціальними верствами, засіб підтримання стійкої рівноваги в суспільстві [22, с. 21]. Соціальний статус нормативно обмежує варіативність стилю життя через вимоги та очікування соціального середовища [3; 4].

Н. Паніна обґрунтувала особистісно-рольовий підхід до соціальної адаптації як процесу встановлення відповідності між соціальним статусом і стилем життя особи. Вона виділила два типи такої адаптації: особистісно-результативний (перебудова стилю діяльності) та експектаційно-рольовий (зміна рольових очікувань щодо статусу) [19, с. 298].

Від А. Адлера йде традиція пов'язувати стиль життя із *цілепокладанням*, прагненням та наполегливим рухом до мети [1, с. 72]. Стиль життя проявляється в процесі реалізації життєвих цілей і планів особи, він є відображенням способу діяльності, спрямованої на досягання життєвих цілей та реалізації обраного особою життєвого шляху [19, с. 9, 62].

Окремий важливий аспект розуміння психологічної суті стилю життя полягає в наповненні його *ціннісно-орієнтаційним* змістом. Як зазначає О. Бандура, увага до ціннісно-орієнтаційного аспекту стилю життя більше притаманна вітчизняним дослідженнями порівняно із західними, де домінує аспект матеріальний [3; 4].

Ціннісні орієнтації та розуміння сенсу життя є показниками стилю життя [6]. Говорити про стиль життя можна лише за наявності певного рівня розвитку ціннісних орієнтацій особи [19, с. 78]. Стиль життя включає ієрархічну систему ціннісних орієнтацій [3]. Стиль життя – це цінності, які людина виражає своєю поведінкою і які не можна безпосередньо спостерігати [17].

В. Казміренко і О. Бандура аналізують стиль життя в контексті самоактуалізації. Вони виділили групи ціннісних орієнтацій, які характеризують основні параметри самоактуалізації як стилю життя: чесність і щирість почуттів; визнання своєї цінності, довіра до власного досвіду, схильність до самопізнання; свобода, спонтанність, відповідальність; довіра до людської природи; творча спрямованість [11].

Л. Бевзенко описує стиль життя як один із проєктивних способів виявлення тих складових ціннісних уподобань, які є в глибинних пластах ціннісного ядра особистості та детермінують індивідуальну формулу успіху. На стиль життя проєкуються глибинні зміни в ціннісному ядрі, що не фіксуються свідомо, але задають не декларовану, а практично реалізовану модель життєвого успіху [5, с. 7-8].

У стилі життя відображаються *ставлення* людини до об'єктів і явищ дійсності. Як пише М. Шульга, стиль життя безпосередньо примикає до понять “ставлення” та “позиція” особи [19, с. 63]. Ставлення людини до праці, побуту, дозвілля, до своєї та інших соціальних груп, до управління виробництвом і суспільством, до антигромадських явищ І. Бестужев-Лада називав важливими показниками її стилю життя [6].

В умовах трансформації суспільства, зазначає Ю. Швалб, зміни, що відбуваються, перевершують індивідуальні можливості управління та контролю, тому на перше місце висувається чинник ставлення до змін, який може бути оцінено за ступенем впливу на загальні параметри і суб'єктивне сприймання стилю та способу життя [23].

Атрибутивною характеристикою стилю життя є *вибір* особою його складових і проявів серед можливих варіантів. Як зазначає Л. Сохань, у стилі життя закарбовано певний ступінь свободи особи у виборі способу своєї життєдіяльності [19, с. 9]. На думку Г. Омелянської, вибір є основним механізмом стилетворення, у результаті якого особа намагається знайти найбільш адекватні способи самовираження. Стиль життя передбачає певну свободу або принаймні внутрішню згоду. Учинки, які визначають стиль життя, не є цілком вимушеними, їх не диктують об'єктивні обставини [17]. Стиль життя є результатом індивідуального вибору, індивідуального конструювання власної ідентичності, є своєрідною грою, що вибирається особою [5, с. 14]. За Д. Леонтьєвим, поняття стилю життя характеризує міру свободи у виборі змісту і форм соціальної поведінки [20, с. 104].

О. Донченко пов'язує стиль життя із зростанням можливостей вільного вибору альтернатив поведінки, що означає активність і чіткість життєвої позиції особи. При цьому найефективнішим і для особи, і для суспільства є стиль життя, що збігається як із зовнішньою, так і внутрішньою доконечністю, внутрішньою свободою [19, с. 86, 89]. Як зазначає Т. Петровська, не тільки наслідки економічної адаптації змушують змінювати стиль життя, а й свідомо обраний стиль зумовлює економічну дезадаптацію [18].

У стилі життя втілюється людська *індивідуальність*. Стиль життя відображає певний ступінь і характер активності, ініціативи особи в усіх сферах її життєдіяльності [19, с. 62]. В. Мерлін писав про зону невизначеності як неодмінну умову індивідуального стилю діяльності та його системотвірної функції. Цю зону становить варіативність окремих і проміжних цілей, операцій та рухів в однозначно детермінованих межах [16, с. 153].

Функція стилю життя із психологічного погляду полягає в можливості для індивіда виразити себе, найповніше подати свою індивідуальність та унікальність, що розкривається в процесі самореалізації. У межах культури постмодерну така функція розкривається через демонстрацію своєї свободи від жорсткої належності до будь-якої групи, прошарку, класу, індивідуалізацію, виділення себе із соціального оточення [5, с. 15-16].

Стиль життя є проявом *творчості*, а однією з його функцій є особистісне самовираження [17], діяльнісне самовираження особи [22, с. 22]. Індивідуальний стиль життя особи являє собою спонтанно розвивану систему життєвих виявів. Наявність стилю життя знімає відчуття соціально-психологічного тиску на особу та збільшує ймовірність прояву її творчої індивідуальності [19, с. 78, 88-89, 117].

Стиль життя виконує й *захисні* функції. Він, підкреслює О. Малина, визначає сукупність захисних стратегій та компенсаторних прийомів, що виробляються суб'єктом як відповідь на вплив із боку найближчого соціального оточення [15]. О. Бандура основною функцією стилю життя називає компенсаторну. Ефективний стиль життя є засобом досягнення значущих цілей шляхом найменших психофізіологічних витрат. Ефективність стилю життя визначається з погляду міри компенсації, що суб'єктивно переживається як міра задоволеності особи з власного стилю життя. Натомість тривале конфліктне розузгодження вищих диспозицій особи унеможливає формування ефективного й задовільного стилю життя. У цьому разі слід говорити про невротичний, маніпулятивний стиль. Особа занурюється не в діяльність, а в конфлікти з оточенням або власну хворобу. Такий стиль характеризується зниженням самоконтролю та здатності свідомо керувати складовими стилю [3; 4].

У літературі, присвяченій стилю життя, наводяться переліки *індивідуально-психологічних рис*, які відображають його конкретний психологічний зміст. Стиль життя детерміновано в основному мікросередовищем та індивідуальними особливостями, які включають властивості нервової системи, характеристики когнітивних процесів, характер, особистісні диспозиції, соціальні постави, потреби, ціннісні орієнтації [12; 19, с. 86; 20, с. 5–8; 22, с. 22].

Запропоновано кілька цікавих *типологій* стилю життя.

Одну з них розробив О. Кронік на основі принципів саморегуляції, спрямованих на досягання щастя: максимізації корисності світу, мінімізації потреб, мінімізації складності світу, максимізації здібностей. Відповідно до цих принципів виділено чотири базові стилі життя – гедоністичний, аскетичний, споглядальний, діяльний, а також гармонійний, який поєднує переваги всіх решти. Простір індивідуальних стилів життя утворюють шкали “гедонізм – аскетизм” і “діяння – споглядання”, а також шкали “напруженість” і “яскравість” [19, с. 179–195].

Коли спроекувати наведену типологію на поведінку і свідомість представників культури бідності, то можна припустити, що в її межах відносно більш характерними для них є намагання максимізувати корисність світу, мінімізувати потреби та мінімізувати складність світу (уникаючи, натомість, максимізації здібностей), а отже, серед властивих їм стилів життя мають домінувати гедоністичний, аскетичний і споглядальний.

Ю. Швалб типологізує стилі життя на основі тримірної психологічної моделі способу життя. Її осями є вектори: соціальні можливості реалізації цінностей і досягнення значущих цілей (сфера суб'єктивної свободи); психологічна відповідальність; соціально-психологічна захищеність (почуття безпеки і дотримання прав). Умовний нуль – це згорнутий вектор соціально-психологічної вимушеності в поведінці та життєдіяльності особи (негативна адаптація до несприятливих умов життя). Відповідно до векторів моделі описано вісім стилів життя: “Новатор” (значущість свободи і розширення можливостей); “Доброволець” (значущість відповідальності та готовність її взяття на себе); “Дитина” (прагнення до захищеності та відмова від відповідальності); “Заручник” (значущість визначеності й заданості життя, почуття вимушеності); “Бізнесмен” (значущість свободи і відповідальності за низького прагнення захищеності); “Мафіози” (значущість можливостей і захищеності за браку відповідальності); “Чиновник” (значущість відповідальності і захищеності за браку цінності свободи та можливостей); “Благодійник” (значущість свободи і відповідальності за низького прагнення захищеності) [23].

Очевидно, носії культури бідності вирізняються ознаками соціально-психологічної захищеності та вимушеності за браку прагнення свободи й відповідальності. Тому їхні типи – це насамперед “Заручник” і “Дитина”, меншою мірою – “Чинovníк” (як той, хто “вибився в люди”) і “Мафіозі” (криміналізований варіант долання бідності).

У типології стилів людини за О. Лібіним розглянуто три параметри: індивідуально-психологічні властивості (які можуть бути збалансованими або розбалансованими), зусилля на досягнення мети (оптимальні або хаотичні) та відносини із середовищем (адаптивні або дезадаптивні). Відповідно описано вісім стилів: “Самореалізований” (збалансовані, оптимальні, адаптивні), “Невизнаний геній” (збалансовані, оптимальні, дезадаптивні), “Роботяга” (збалансовані, хаотичні, адаптивні), “Себелюбець” (збалансовані, хаотичні, дезадаптивні), “Суперницький” (розбалансовані, оптимальні, адаптивні), “Діяч” (розбалансовані, оптимальні, дезадаптивні), “Покірливий виконавець” (розбалансовані, хаотичні, адаптивні), “Невдаха” (розбалансовані, хаотичні, дезадаптивні) [20, с. 122–124].

Тенденції, що спричиняють належність до культури бідності, найчіткіше зосереджуються в психологічній структурі “Невдахи”, менш виразно – “Роботяги” та “Покірливого виконавця”.

О. Дейнека визначає особистісні характеристики бідних у просторі чотирьох констант: часова (виражена орієнтація на поточні цілі, нездатність відкласти менш цінну мету задля досягнення важливішої, але віддаленішої, нерозвиненість інвестиційної поведінки); просторова (переважання зовнішнього локус-контролю); енергетична (слабко виражене прагнення успіху, переважання мотиву уникання невдачі); інформаційна (низька самооцінка та рівень домагань, слабе почуття власної гідності, непевненість у собі) [10].

Особистість носія культури бідності яскраво характеризує описаний Ю. Швалбом вектор вимушеності в поведінці та життєдіяльності, що означає негативну адаптацію до несприятливих умов життя і містить у собі: соціальну заданість життєвого шляху, сфер діяльності і форм ставлень; суб’єктивне прийняття примусу як форми соціальної регуляції; почуття провини; почуття тимчасовості, переважання орієнтацій “на сьогодні”, брак довгострокових життєвих планів і проєктів; соціальне утриманство і комплекс жертви [23].

Висновки. Узагальнення описаних підходів до соціально-психологічного розуміння стилю життя дає підстави визначити його як індивідуально виражений модус вибору та реалізації особою суб’єктивно значущих для неї форм поведінки, спрямованих на адекватне в її розумінні приєднання до способу життя референтного оточення, що увиразнюється в умовах ситуативної або довготривалої невизначеності.

Соціально-психологічний зміст стилю життя найповніше розкривається через його сутнісні зв'язки із способом життя, взаємодією з дійсністю, життєдіяльністю, поведінкою, життєвими практиками. Істотним для розуміння такого змісту є аналіз зовнішніх і внутрішніх, свідомих і несвідомих, індивідуальних і колективних параметрів стилю життя. За основні його функції належить визнати вплив на розв'язання проблем, внутрішньоособистісну та міжособово-групову інтеграцію, діяльнісне цілепокладання, ціннісно-орієнтаційне самовизначення, особистісно значущий вибір, творчу самореалізацію, психологічний захист.

У контексті з'ясування соціально-психологічної суті стилю життя певну методологічну проблему становить, по-перше, розрізнення власне психологічного і соціологічного змісту його характеристик, по-друге, специфіка визначення таких характеристик як радше стилезиттєвих, ніж особистісних. З урахуванням цих обмежень стиль життя носіїв культури бідності можна охарактеризувати такими рисами: знижена цінність індивідуальності, знижена самооцінка, послаблене прагнення до самоактуалізації, уникання відповідальності, знижена спроможність робити вибір, екстернальне прийняття вимушеності, вивчена безпорадність, знижена здатність до саморегуляції, обмежена просторово-часова орієнтація, послаблена інтегрованість поведінки, звужений діапазон відхилень від соціальних стандартів, схильність до захисних стилізацій.

Л і т е р а т у р а

1. *Адлер А.* Наука жить / Альфред Адлер. – К. : Port-Royal, 1997. – 315 с.
2. *Бабак І. М.* Соціальна діагностика чинників бідності: регіональний вимір / І. М. Бабак, А. Є. Дроздік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 6. – С. 128–132.
3. *Бандура О. О.* Компетентний стиль життя: критерії та механізми формування / О. О. Бандура // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія: Соціологія. Психологія. Педагогіка. – К., 2000. – Вип. 8. – С. 35–38.
4. *Бандура О. О.* Стиль життя особистості як соціально-психологічний феномен / О. О. Бандура // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія: Соціологія. Психологія. Педагогіка. – К., 1999. – Вип. 7. – С. 36–39.
5. *Бевзенко Л.* Стили жизни переходного общества / Л. Бевзенко. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2008. – 144 с.
6. *Бестужев-Лада И. В.* Прогнозирование образа жизни (некоторые методологические проблемы) / И. В. Бестужев-Лада // Социологические исследования. – 1974. – № 2. – С. 58–69.
7. *Бурдые П.* Практичний глуд / П'єр Бурдые. – К. : Український центр духовної культури, 2003. – 529 с.

8. Вебер М. Аскетичний протестантизм і капіталістичний дух / Макс Вебер // Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Макс Вебер. – К. : Основи, 1998. – С. 355–380.
9. *Возьмитель А. А.* Образ жизни: теоретико-методологические основы анализа / А. А. Возьмитель, Г. И. Осадчая // Социологические исследования. – 2009. – № 8. – С. 58–65.
10. *Дейнека О. С.* Экономическая психология / О. С. Дейнека. – СПб. : Изд-во С.-Петербурга. ун-та, 2000. – 160 с.
11. *Казміренко В. П.* До питання про самоактуалізацію як стиль життя / В. П. Казміренко, О. О. Бандура // Вісник Київського університету. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – К., 1997. – Вип. 4. – С. 83–90.
12. *Климов Е. А.* Индивидуальный стиль деятельности / Е. А. Климов // Психология индивидуальных различий. – М. : ЧеРо, 2000. – С. 140–143.
13. *Кормич Л. І.* Державна соціальна політика та майнове розшарування в Україні [Електронний ресурс] / Л. І. Кормич, Е. А. Гансова. – Режим доступу : http://www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2005/section_17/Gansova.Kormich.doc.
14. *Куценко В. И.* Философско-социологическое содержание категории “образ жизни” / В. И. Куценко // Социалистический образ жизни и всестороннее развитие личности. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 13–32.
15. *Малина О.* Особистість як суб'єкт стилю життя / О. Малина // Психологічні перспективи. – 2008. – Вип. 12. – С. 59–67.
16. *Мерлин В. С.* Очерк интегрального исследования индивидуальности / В. С. Мерлин. – М. : Педагогика, 1986. – 256 с.
17. *Омелянська Г. П.* Стиль життя як соціологічна категорія / Г. П. Омелянська // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія: Соціологія. Психологія. Педагогіка. – К., 2000. – Вип. 8. – С. 17–20.
18. *Петровська Т.* Економіко-психологічна адаптація і стиль життя / Т. Петровська // Соціальна психологія. – 2004. – № 6. – С. 86–93.
19. Стиль жизни личности. Теоретические и методологические проблемы / Р. А. Ануфриева, Е. И. Головаха, Е. А. Донченко и др.; отв. ред. Л. В. Сохань, В. А. Тихонович. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 9–32.
20. Стиль человека: психологический анализ / под ред. А. В. Либина. – М. : Смысл, 1998. – 310 с.
21. *Сычева В. С.* Бедность и ее измерение / В. С. Сычева // Социология: методология, методы и математическое моделирование. – 2001. – № 14. – С. 176–188.
22. *Толочёк В. А.* Стили профессиональной деятельности / В. А. Толочёк. – М. : Смысл, 2000. – 199 с.
23. *Швалб Ю.* Психологічні критерії визначення стилю життя / Ю. Швалб // Соціальна психологія. – 2003. – № 2. – С. 14–20.
24. *Ядов В. А.* Стиль жизни как социально-психологическая проблема / В. А. Ядов // Социально-психологические проблемы в условиях развитого социалистического общества : тез. докл. V Всесоюзн. съезда психологов СССР (27 июня – 2 июля 1977 г., Москва). – М., 1977. – С. 22.
25. *Ярошенко С. С.* Синдром бедности / С. С. Ярошенко // Социологический журнал. – 1994. – № 2. – С. 43–50.
26. *Domański H.* Ubóstwo w społeczeństwach postkomunistycznych [Електронний ресурс] / H. Domański. – Режим доступу : www.cebi.pl/texty/maj03.doc.

27. *Łodziński S.* Bieda, wykluczenie i marginalizacja społeczna [Електронний ре-сурс] / S. Łodziński. – Режим доступу : <http://www.ppt2txt.com/r/9219b1b0/>.

Васютинський В. А. Стиль жизни как социально-психологическая характеристика культуры бедности

Социально-психологический смысл стиля жизни раскрыт путем его сопоставления с образом жизни, взаимодействием с действительностью, жизнедеятельностью, поведением, социальными практиками. Рассмотрены его внешние и внутренние, сознательные и бессознательные, индивидуальные и коллективные параметры. Описаны функции стиля жизни как влияние на решение проблем, внутри- и межличностную интеграцию, деятельностное целеполагание, ценностно-ориентационное самоопределение, личностный выбор, творческую самореализацию, психологическую защиту. На основе ряда типологий определены индивидуально-психологические черты, наиболее присущие носителям культуры бедности.

Ключевые слова: стиль жизни, индивидуальный стиль, стилизация, устойчивые формы поведения, культура бедности.

Vasyutynskyy V. O. Lifestyle as a social-psychological distinctive feature of culture of poverty

Social-psychological sense of lifestyle is revealed by comparing it to the way of life, interaction with reality, vital activity, behaviour, social practices. Its external and internal, conscious and unconscious, individual and collective parameters are considered. The functions of lifestyle are described as an influence on problem solving, an intrapersonal and interpersonal integration, an activity-based goal-setting, self-determination in one's own value system, personal choice, creative self-realization as well as psychological defence. Based on the range of typologies, the author identifies those individual-psychological traits that are most intrinsic in the representatives of culture of poverty.

Key words: lifestyle, individual style, stylization, steady forms of conduct, culture of poverty.

© Васютинський В. О.

Ю. С. Кальницька

**ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ
В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Представлено результати історіографічного і джерелознавчого аналізу інтелектуальної спадщини українських мислителів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Окреслено деякі методологічні проблеми вивчення історії соціальної психології в Україні. Виділено низку основних сфер проблематики соціально-психологічного знання в Україні означеного періоду. Розглянуто і проаналізовано зміст виокремлених соціально-психологічних ідей у сферах етнопсихології та психології впливу.

Ключові слова: історія соціальної психології в Україні, етнопсихологія, психологія народів, психологія впливу.

Проблема. “Історію слід постійно переписувати, вона повсякчас перебуває у стадії становлення і подолання самої себе...”, – писав відомий французький історик Фернан Бродель [2, с. 122]. Для вітчизняної соціальної психології навіть таке застереження є передчасним, адже вона й досі не має жодної написаної історії. Як влучно зауважив В. А. Роменець, “вивчення історії науки виховує викладача або дослідника таким чином, що він мусить надійно спиратися на значний матеріал багатомісячних пошуків і великих знахідок своїх попередників, використовуючи його як “архетип” істини, котрим пройнята історія людської культури” [9, с. 4]. А отже, не викликає сумнівів, що розвиток сучасної вітчизняної соціальної психології як самодостатньої дисципліни неможливий без осмислення та узагальнення великого історичного спадку вітчизняної соціально-психологічної думки, зокрема без звернення до її витоків, що сягають другої половини XIX – початку XX ст.

Написання більш-менш повної і розгорнутої історії соціально-психологічної науки в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття пов’язане з низкою труднощів. По-перше, історія вітчизняної соціальної психології належить до найменш розроблених сфер психологічної науки. Наразі у вітчизняній і зарубіжній літературі практично немає належного рівня досліджень з цієї тематики, а відтак – хоча б поверхово, контурно позначених стратегій таких досліджень. По-друге, певна складність виявляється у виділенні власне соціально-психологічних поглядів із комплексу тісно пов’язаних між собою загальнофілософських, культурно-світоглядних, громадсько-політичних та інших такого роду проблем у науковій спадщині багатьох вітчизняних мислителів. Особливості суспільно-політичного становища України через одночасне її перебування у складі двох імперій, Російської та Австро-Угорської, у період досліджуваної доби теж створюють певні труднощі. І, нарешті, методологічний плюралізм сучасних теорій соціально-психологічної науки постійно розширює і без того надзвичайно строкате предметне поле, позначене впливами різних парадигм, що унеможливило єдиний несуперечливий погляд на віднесення тієї чи іншої ідеї до певного одного кола соціально-психологічних проблем чи певної однієї теорії.

Цілком зрозуміло, що перша спроба автора звернути увагу на багатство соціально-психологічної проблематики у творчості українських мислителів не може з вичерпною повнотою представити історію соціальної психології в Україні.

Мета статті: привернути увагу до найбільш яскравих постатей, пов'язаних із розвитком соціально-психологічної думки в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.; дати опис їхніх інтелектуальних здобутків з позиції їхньої значущості для соціальної психології, визначити дальші шляхи досліджень у цій сфері.

У нашій роботі ми віддали перевагу проблемному принципів побудови дослідження, разом з тим не виключаючи і хронологічного. Такий підхід дає змогу простежити динаміку розвитку соціально-психологічного знання шляхом виявлення змін проблематики залежно від зовнішніх, особистісних та внутрішніх чинників детермінації науки [6]. Це передбачає дослідження творчості і доробку окремих мислителів та вчених, відстеження еволюції основних понять і методів у контексті постановки та розв'язання проблеми.

Починаючи наш аналіз, хочемо звернути увагу на своєрідність становлення і розвитку соціально-психологічного знання в Україні у дореволюційний період (до 1917 р.). Суттєвою особливістю соціально-психологічних ідей у вітчизняній інтелектуальній думці була їх включеність у різноманітні сфери практичної діяльності, як-от: криміналістику, психіатрію, військову справу. У працях українських мислителів другої половини XIX ст. спостерігається поступовий перехід від суто умоглядних теоретичних розмірковувань про різноманітні соціально-психологічні феномени до їх практичного вивчення. Принципові зрушення в осягненні соціально-психологічних явищ відбулися у зв'язку з поступовим зростанням ролі, а відтак домінуванням експериментальної психології над інтроспективною (або, як її ще називали, – досвідною). Цьому неабиякою мірою сприяло неухильне збільшення популярності позитивістської методології у дослідженні психічних явищ, а також активне ознайомлення вітчизняних учених із концепцією експериментальної психології В. Вундта, у тому числі безпосередньо на практиці в його лабораторії в Лейпцизі.

Проведений історіографічний і джерелознавчий аналіз дав змогу виокремити такі галузі вітчизняної інтелектуальної думки другої половини XIX – початку XX ст., які містять соціально-психологічні ідеї:

1) етнографія та мовознавство: В. М. Гнатюк (1871–1926), М. С. Грушевський (1866–1934), Ф. К. Вовк (1847–1918), М. П. Драгоманов (1841–1895), О. О. Потебня (1825–1891), Д. М. Овсянико-Куликовський (1853–1920), І. Я. Франко (1856–1916);

2) психіатрія: П. І. Ковалевський (1850–1931), М. В. Країнський (1869–1951), І. О. Сікорський (1842–1919);

3) юриспруденція і криміналістика: Л. Є. Владіміров (1845–1917), А. Ф. Коні (1844–1927);

4) філософія і психологія: М. Я. Грот (1852–1899), М. М. Ланге (1858–1921);

5) психологія творчості: Д. М. Овсянико-Куликовський (1853–1920), А. Г. Горнфельд (1867–1941), Т. І. Райнов (1888–1958), І. Я. Франко (1856–1916);

6) військова психологія і соціологія: М. М. Головін (187–1944), М. І. Драгомиров (1830–1905), М. О. Ухач-Огорович (1860–?), Б. О. Кістяківський (1868–1920), А. С. Звоницька (1897–1942).

Не можна не помітити, що майже всі мислителі, чия інтелектуальна спадщина містить ідеї соціально-психологічного характеру, були представниками різних наук гуманітарного профілю, а не лише психології. Водночас психологи, беручи за основу чи-то ідеалістичну, чи-то матеріалістичну світоглядну парадигму, зверталися передусім до психології індивіда, а вже потім – до колективних психічних явищ або ж психічних явищ, зумовлених належністю індивіда до групи та соціуму.

На основі аналізу інтелектуальних надбань вітчизняних мислителів другої половини XIX – початку XX ст. усі віднайдені соціально-психологічні ідеї можна об'єднати в окремі сфери проблематики, які стали основою формування соціально-психологічного знання в Україні. Ідеться про такі сфери, як *етнопсихологія, психологія впливу, психологія асоціальної/злочинної поведінки, соціальна психологія особистості, психологія спілкування, психологія мас і натовпу*.

Спробуємо представити і коротко охарактеризувати основний зміст соціально-психологічних ідей, включених у ті сфери, що були найбільш “плідними” для дальшого становлення і розвитку соціально-психологічного знання, а саме *етнопсихологію і психологію впливу*.

Етнопсихологія (психологія народів)

Початок соціально-психологічних студій на теренах України пов'язаний саме з етнічною психологією, яка у свого часу виникла на ґрунті етнографії, мовознавства та фольклористики, що швидко розвивалися в середині XIX ст. На цей час у середовищі української інтелігенції актуалізувалося прагнення до усвідомлення власного менталітету, що знайшло відображення в намаганні виділити й описати психологічні особливості свого народу, пізнати “національний характер”, особливості “народної душі”, під якими малися на увазі головним чином настановлення, цінності, вірування, спільні для всіх членів суспільства. У поняття “народної душі” часто включали мову, яка є рідною для представників даної нації, або ж найбільш поширені традиції, міфи, легенди, прислів'я. Головним об'єктом уваги тогочасних представників інтелектуальної думки стали нація, народ, його національне самовизначення, національний менталітет, характер. Інакше

кажучи, за сучасною науковою термінологією, на перший план вийшли проблеми великих груп і спільнот.

У першій половині XIX ст. проблематика національного характеру та світогляду особливо ґрунтовно і послідовно висвітлювалася в працях українських мислителів Лівобережної України, зокрема І. І. Срезневського (1812–1880), А. Л. Метлинського (1814–1870), О. М. Бодяньського (1808–1877), М. І. Костомарова (1817–1885), М. О. Максимовича (1804–1873), П. О. Куліша (1819–1897) та ін. З позицій психологізму українські вчені-гуманітарії заглиблювались у внутрішні світоглядні і спонукальні чинники повсякденного життя народу.

У другій половині XIX ст. перші етнопсихологічні студії, що містили елементи соціально-психологічного характеру, були започатковані членами Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства (Київ) та вченими “Гуртка етнографічно-статистичного” (Львів). У 40–50-х роках (задовго до опублікованої у 1886 р. статті В. Вундта “Про цілі і шляхи етнічної психології”) К. М. Бер, М. І. Надєждін, К. Д. Кавелін та інші члени етнографічного відділення Імператорського Російського географічного товариства сформулювали основні принципи етнографічної науки, у тому числі “психологічної етнографії” (іншими словами – етнічної психології), які стали втілюватися в життя членами цього товариства і зокрема його українським осередком – Південно-Західним відділом. У зібраних у центральних губерніях Росії, в Білорусії та Україні етнографічних матеріалах соціально-психологічні спостереження виявилися включеними в загальні описи народного побуту, соціальних відносин та особливостей мови. Це спостереження передусім містили опис внутрішньосімейних стосунків, становища жінки в сім’ї і пов’язаних із ним рис характеру та особливостей поведінки. Із тієї сукупності задумів вивчення народної психології, які намагалося втілити Географічне товариство, К. Д. Кавеліним була виокремлена ідея психологічного аналізу пам’яток культури, що була суголосною концепції “психології народів” В. Вундта.

Організований у 1883 р. й очолюваний І. Я. Франком “Гурток етнографічно-статистичний” ставив собі за мету передусім практичні суспільно-політичні цілі, зокрема вивчення життя і світогляду народу. Франко мав намір разом із членами Гуртка розпочати дослідження суспільної психології. У колективно розробленій “Програмі до збирання відомостей про українсько-руський край і нарід” дослідники орієнтувалися на соціально-психологічне вивчення психології народу, що позначилося на характерному формулюванні запитань: “Як розуміє нарід?”, “У чім добачує нарід?”, “Як глядить нарід?”, “Що уважає нарід?”, “Як трактує нарід?” тощо. Важливими пунктами цієї “Програ-

ми” важливими моментами стали дослідження соціально-психологічних механізмів конформізму (“пресія моральна громади щодо одиниці”), вивчення соціально-психологічних настановлень, таких як “погляд людей на громаду”, “як ставиться нарід до других народів”. Дослідження соціально-психологічних аспектів передбачало використання даних фольклористичних розвідок (“які є про се в народі оповідання, пісні, приповідки”) [8]. Систематичні дослідження фольклору західноукраїнські вчені публікували в спеціальному виданні “Етнографічний збірник”, який виходив у Львові з 1895 р.

Наприкінці XIX ст. психологія “народного духу” була також предметом досліджень етнографів, письменників та істориків – членів Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка (В. М. Гнатюк, М. С. Грушевський, Ф. К. Вовк). У своїх публікаціях етнографи виокремлювали характерні риси національної своєрідності українців, яка проявляється в народній творчості. Так, М. С. Грушевський та І. Я. Франко вважали, що не можна повноцінно пізнати душу народу без вивчення народної творчості, адже її продукти слугують важливим джерелом для розуміння типових поглядів і думок українського народу про певні соціально-економічні та історичні події. Пізніше, у першій чверті XX ст., характеристику світогляду українського народу досліджували західноукраїнські вчені С. Бaley (1885–1952), І. Мірчук (1891–1961) та Я. Ярема (1884–1964).

Подальший розвиток дослідження психічного складу народу та колективної свідомості дістали в царині поєднання здобутків психології і лінгвістики. Підтримки й популярності у вітчизняному інтелектуальному середовищі набула ідея німецьких мовознавців, згідно з якою основою народної психології є мова. Саме вона зумовлює існування етнічних спільнот (ця думка перебувала в тісному зв’язку із психологічним напрямом у мовознавстві, який був започаткований ще В. Гумбольдтом). Найбільш глибоко і ґрунтовно ця ідея розкривалася в працях видатного українського вченого О. О. Потебні, ім’я якого пов’язане із психологічним напрямом у мовознавстві та літературознавстві. Концепція Потебні наголошувала на тісному взаємозв’язку мови – мислення – світобачення і психічної діяльності індивідів та народу. “Дух народу” і національна своєрідність його психічного складу розглядалися крізь призму зафіксованих у мові проявів цього складу та свідчень накопиченого загальнонаціонального історичного досвіду. У праці “Думка і мова” Потебня аналізує еволюцію мисленневих структур, якими оперує окремий індивід, який опановує ці структури шляхом засвоєння мови. Індивіди, які мислять певною мовою, сприймають дійсність через внутрішні форми, які закарбувались у ній. Таким чином, національну мову дослідник тлумачив як орган, що утворює та організовує думку, а отже, і процес мислення [7].

Психологічні аспекти проблематики нації, націоналізму, національного почуття та національної самосвідомості знайшли відображення і в теоретичних розвідках українських психіатрів, зокрема І. О. Сікорського та І. П. Ковалевського.

Серед основних праць Сікорського на цю тему – “Риси із психології слов’ян. Промова, виголошена на урочистому засіданні Слов’янського благодійного товариства 14 травня 1895 р.” (1895), “Про психологічні засади націоналізму” (1910), “Руські та українці: катехізис націоналіста” (1913), “Що таке нація та інші форми етнічного життя?” (1916), де він досліджував основні психологічні риси російського та українського народів. Сікорський виділяв такі атрибути “народної (національної) душі”, як мова, поезія, художня творчість, школа, преса, релігія. У праці “Українці та росіяни” вчений обґрунтував тезу, відповідно до якої представники кожної національності вже від народження мають певні психічні особливості, що відрізняють їх від дітей інших народів, таким чином стверджуючи принцип біологічно-спадкової передачі психічних ознак.

Коло інтересів харківського психіатра П. І. Ковалевського також включало психологічні аспекти проблематики нації, дослідженню яких присвячено його праці “Основи російського націоналізму” (1912), “Націоналізм та національне виховання в Росії” (1912), “Психологія російської нації” (1914). У своїх теоретичних роботах Ковалевський подає власні визначення понять нації, націоналізму, національного почуття та національної самосвідомості. Так, нація, за Ковалевським, – це велика група людей, об’єднаних між собою єдністю походження, єдністю історичної долі та боротьби за існування, єдністю фізичних і душевних якостей, культури, віри, мови і території. Націоналізм може проявлятися подвійно: у формі національного почуття і національної свідомості. Ковалевський вважав, що на національні особливості народу, як і окремої людини, впливають два чинники – спадковість та умови життя. Він розглядає і порівнює національні особливості психіки трьох слов’янських народів: великоросів, малоросів та білоросів, вважаючи їх за походженням однією нацією. Утім, учений визнає, що ці народи мають деякі риси, які відрізняють їх один від одного.

Таким чином, у досліджуваний нами період українськими мислителями було окреслено ряд важливих дослідницьких проблем, а саме: національний характер, національна самосвідомість, співвідношення національної психології і мови тощо, які стали підґрунтям сучасного напрямку соціально-психологічних досліджень великих груп і спільнот.

Психологія впливу

Залежність індивідуальної психіки від соціальних впливів під час міжособової взаємодії (зокрема з позицій неврології, вивчення феноменів гіпнозу і навіювання) намагалися витлумачити вчені різного профілю та світоглядних позицій. Особливий поштовх до зародження ідей, що стосувалися специфічних форм міжособової взаємодії, і зокрема взаємовпливу людей, у середині XIX ст. дала психіатрична практика. У цей час вітчизняні і зарубіжні психіатри та правознавці приділяли, наприклад, чимало уваги опису і тлумаченню так званих психічних епідемій, що періодично виникали на території Російської імперії. У різноманітних тлумаченнях цього соціально-психологічного явища провідними російськими та українськими психіатрами відчувався вплив західноєвропейської соціальної психології, зокрема ідей Г. Тарда. Під психічними епідеміями фахівці-психіатри розуміли масові психічні захворювання та поширення серед великої кількості людей якої певної ідеї, що зумовлювала їх однакові дії. На рівні наукових знань свого часу вчені шукали пояснення механізмів наслідування та навіюваності, які у своїх крайніх проявах набували форми психічних епідемій.

Так, у період з другої половини XIX до початку XX ст. відомі психіатри, серед яких К. С. Агаджанянц, В. М. Бехтерев, А. І. Климентовський, М. Ю. Лахтін, Є. В. Пелікан, І. О. Сікорський, А. А. Токкарський, В. Х. Кандинський, С. С. Корсаков, С. І. Штейнберг, вивчали різні прояви аномальної групової поведінки, що мала ознаки зараження (такі явища кваліфікувалися як контагіозні психічні епідемії). Численні колективні прояви психічних відхилень різного характеру викликали постійний інтерес у спеціалістів, які намагалися пояснити це явище і визначити причини, що зумовили його виникнення. Учені-психіатри часто пояснювали схильність людей до деструктивної колективної поведінки прагненням особистості знизити рівень внутрішньої психоемоційної напруженості шляхом психологічного захисту від ірраціонального, використовуючи нібито ефективні методи відволікання (моління, релігійний екстаз, алкоголь тощо), особливо в періоди суспільних соціально-економічних негараздів, які викликали в населення стан напруженого очікування [6].

Деструктивні форми колективної поведінки, зокрема релігійні епідемії та масові вбивства/самогубства, стали предметом дослідження київського психіатра професора І. О. Сікорського під час вивчення ним релігійних психічних епідемій та. У його працях (“Про двадцять п’ять живцем похованих у Терновських хуторах”, “Психопатична епідемія 1892 року в Київській губернії”) є багато цікавого для розуміння явищ міжособового впливу, психічної індукції, навіювання, гіпнозу, наслі-

дування, зараження, колективної поведінки та її механізмів, масової деструктивної поведінки [10; 11]. У своїх дослідженнях учений характеризує співвідношення особистісно-індивідуальних і зовнішніх соціальних причин деструктивної поведінки людей у контексті прояву феноменів емоційного і психічного зараження та навіювання. На основі власних спостережень та аналізу він дійшов висновку, що релігійні епідемії зумовлені внутрішніми психічними і зовнішніми соціальними чинниками, які взаємно підсилюючись, інтенсифікують процес зараження в проявах деструктивної колективної поведінки. У результаті Сікорський розглядає терновські самозакопування як приклад сили самонавіювання в групі людей, що жили в атмосфері забобонів, марновірства та хибних ідей. Трагедія Терновських хуторів набула широкого розголосу в пресі та наукових колах. Харківський правознавець Л. Є. Владіміров так охарактеризував це явище: “Терновська історія є результатом глибокої розумової темряви, що стала сприятливим ґрунтом для впливу сильної волею особистості, безумовної невротатки” [3, с. 203]. До такої ж думки схилився і В. М. Бехтерев, виголошуючи свою промову “Роль навіювання в суспільному житті” (1897) [1]. Утім, на відміну від Бехтерева, який розглядає трагедію Терновських хуторів суто як приклад феномена навіювання, Владіміров робить акцент на низькій освіченості як окремої людини, так і групи людей, цілого прошарку населення, “ідеї” яких можуть спричинювати деструктивну поведінку з фатальними наслідками.

Харківський психіатр професор М. В. Країнський на практиці досліджував явища навіювання, наслідування та зараження у формах колективної поведінки під час “епідемій біснування” у Новгородській губернії. Причини цих явищ він вбачав як у медичних, соціальних, культурних, так і в соціально-психологічних чинниках (нужденність, нещасття, забобони, досить поширені уявлення про чаклунів та відьом, які вселяють у людей нечисту силу). На думку дослідника, епідемічний розвиток біснування пов’язаний, і це цілком очевидно, із психологією натовпу. Детально погляди Країнського представлено в праці “Псування, причинні та біснуті як явища російського народного життя” (1900) [5]. Епідемії біснування на території Російської імперії в цей період також вивчали такі видатні російські психіатри, як І. М. Балінський, В. М. Бехтерев, С. І. Міцкевич, П. І. Якобій [12], які теж вдавалися до аналізу навіювання та зараження як феноменів масової поведінки.

Цікаво, що експериментальний спосіб вивчення схильності індивіда до навіюваності запропонував професор Л. Є. Владіміров ще 1901 р. у праці “Психологічне дослідження в карному суді” [3]. За один із методів вивчення психічних процесів піддослідного вчений визначає психологічні випробовування – “mental tests”. Як приклад

застосування такого тестування Владіміров наводить експеримент з виявлення ступеня навіюваності індивіда: “Піддослідному кажуть: “Ось три флакони з парфумами”. – При цьому, перед ним ставлять два флакони з водою, без жодного запаху, і один – з парфумами. Піддослідний піддається або не піддається навіюванню/переконанню. Таким випробовуванням перевіряється ступінь навіюваності” [там само, с. 193].

Соціально-психологічні аспекти міжособового впливу (зокрема впливу індивіда на групу і навпаки) досліджувалися також вітчизняними юристами і психіатрами, що працювали у сфері медико-психіатричної судової експертизи. Їхньою основною метою було: з’ясувати мотиви прийняття рішення присяжними та психологічні механізми впливу на них (О. М. Бобрищев-Пушкін), дослідити психологію судової промови (А. Ф. Коні), виявити методи психолого-педагогічного впливу з метою перевиховання злочинця (А. Ф. Коні, П. І. Ковалевський).

Висновки. Розвиток соціально-психологічної думки в Україні, а відтак перетворення її на самостійну галузь наукового знання має свою внутрішню логіку, що зумовлюється об’єктивними суспільно-історичними умовами та соціокультурним контекстом творення науки. Спроби дослідження та опису національної психіки українського народу, намагання виокремити її характерні риси простежуються в українських інтелектуальних колах ще з кінця XVIII – початку XIX ст. Тяглість цієї традиції реалізується в оригінальних концепціях народного духу, характеру, національної свідомості вітчизняних мислителів другої половини XIX ст. Варто відзначити паралельний розвиток і глибоку зацікавленість проблематикою психології народів в перших соціально-психологічних теоріях Західної Європи. Це ще раз підтверджує, що соціально-психологічна думка विकристалізовувалася саме в тих аспектах і тих напрямках, які були найбільш суголосні тогочасним суспільним реаліям, віддзеркаленням котрих і стала інтелектуальна творчість вітчизняних мислителів.

У другій половині XIX – на початку XX ст. соціально-психологічне знання здебільшого було суміжним із психіатрією і судовою практикою, а соціально-психологічні проблеми знаходили своє відображення в практичній, експериментальній та науково-дослідницькій діяльності медиків-психіатрів і юристів. Віднайдені матеріали свідчать про величезний з погляду розвитку соціальної психології евристичний потенціал вітчизняної інтелектуальної спадщини, що до цього часу ще не піддавалася глибокому і всебічному аналізу і чекає на своїх дослідників.

Поза межами нашого огляду наразі залишилися такі сфери соціально-психологічної проблематики, актуальної для вітчизняних мис-

лителів другої половини XIX – початку XX ст., як психологія злочинної поведінки, соціальна психологія особистості, психологія мас і натовпу, психологія міжособової взаємодії та спілкування. Ці питання ми розглянемо в наступних наших розвідках, присвячених історії становлення соціально-психологічного знання на вітчизняних теренах.

Л і т е р а т у р а

1. *Бехтерев В. М.* Роль внушения в общественной жизни. Речь, произнесенная проф. В. М. Бехтеревым в актовом годичном собрании Императорской Военно-медицинской академии 18 декабря 1897 г. – Санкт-Петербург : К. Л. Риккер, 1898. – 53 с.
2. *Бродель Ф.* Динамика капитализма : пер. с фр. / Фернан Бродель. – Смоленск : Полиграмма, 1993. – 128 с.
3. *Владимиров Л. Е.* Психологическое исследование в уголовном суде / Л. Е. Владимиров. – М. : Тип-фия А. А. Левенсона, 1901. – 293 с.
4. *Каннабих Ю. В.* История психиатрии / Ю. В. Каннабих. – М. : АСТ ; Минск : Харвест, 2002. – 560 с.
5. *Краинский Н. В.* Порча, кликуши и бесноватые как явления русской народной жизни / Н. В. Краинский. – Новгород, 1900. – 243 с.
6. *Олейник Ю. Н.* Проблемологический подход в истории психологии: состояние разработки и перспективы развития / Ю. Н. Олейник // Современная психология: состояние и перспективы исследований. Ч. 4. Методологические проблемы историко-психологического исследования : матер. юбил. науч. конф. ИП РАН, 28-29 января 2002 г. – М. : Ин-т психологии РАН, 2002. – С. 165–178.
7. *Потебня А. А.* Мысль и язык: с портретом автора / А. А. Потебня. – 2-е изд. – Харьков : Типография Адольфа Дарре, 1892. – 228 с.
8. Програма до збирання відомостей про українсько-руський край і нарід, уложена членами Наукового товариства імені Шевченка // Етнографічний збірник. – Львів, 1895. – Т. 1. – С. 1–16.
9. *Роменець В. А.* Історія психології епохи Просвітництва : навч. посіб. / В. А. Роменець. – К. : Вища школа, 1993. – 568 с.
10. *Сикорский И. А.* О двадцати пяти заживо погребенных в Терновских хуторах (близ Тирасполя) в 1896-1897 г. / И. А. Сикорский // Сборник научно-литературных статей по вопросам общественной психологии, воспитания и нервно-психической гигиены в пяти книгах. Кн. первая (статьи по вопросам общественной психологии). – К. – Харьков : Южно-Русское книгоиздательство Ф. А. Иогансона, 1899. – С. 165–258.
11. *Сикорский И. А.* Психопатическая эпидемия 1892 года в Киевской губернии / И. А. Сикорский. – К. : Типо-Литография Имп. Ун-та Св. Владимира, 1893. – 46 с.
12. *ЩигOLEV И. И.* Ретроспектива психических заболеваний в России. Глава 3. Классификация психических эпидемий в России по их группам [Электронный ресурс] / И. И. ЩигOLEV // Московский психологический журнал. – 2004. – № 4. – Режим доступа : <http://magazine.mospsy.ru/nomer4/shig02.shtml>

Кальницька Ю. С. История становления социальной психологии в Украине во второй половине XIX – начале XX в.

Представлены результаты историографического и источниковедческого анализа интеллектуального наследия украинских мыслителей второй половины XIX – начала XX в. Очерчены некоторые методологические проблемы изучения истории социальной психологии в Украине. Выделен ряд основных сфер проблематики социально-психологического знания в Украине в выбранный период. Рассмотрено и проанализировано содержание выделенных социально-психологических идей в сферах этнопсихологии и психологии влияния.

Ключевые слова: история социальной психологии в Украине, этнопсихология, психология народов, психология влияния.

Kalnitskaya Yu. S. History of social psychology in Ukraine in the second half of 19th – in the beginning of the 20th centuries

The article presents the results of historiographic and source study of the intellectual heritage of Ukrainian thinkers in the second half of the 19th – in the beginning of the 20th century. The author delineates certain methodological problems of the research on history of social psychology in Ukraine. A few main domains of inquiry of social psychological knowledge in Ukraine are distinguished within the abovementioned time period. Social psychological ideas that were singled out in the domains of ethnical psychology and psychology of influence are thoroughly analyzed.

Key words: history of social psychology in Ukraine, ethnical psychology, Voelkerspsychologie, psychology of influence.

© Кальницька Ю. С.

Н. В. Хазратова

**ВПЛИВ ЗАХІДНИХ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ІДЕЙ
НА РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ:
КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ
ПЕРЕДУМОВИ**

Статтю присвячено проблемі впливу зарубіжних (західних) соціально-психологічних ідей на розвиток вітчизняної соціальної психології. Визначено критерії оцінювання наявності-відсутності згаданого впливу та його якісних характеристик. Розглядається соціокультурна ситуація реалізації цього впливу, яка істотно позначається на його результатах. У контексті впливу соціально-психологічних ідей західної психології аналізуються напрями вітчизняної соціальної психології, що виникли і розвивалися в Україні після проголошення її незалежності.

Ключові слова: ідея, вплив, критерії оцінювання, соціокультурні умови.

Проблема. Аналізуючи вплив зарубіжних соціально-психологічних ідей та концепцій на розвиток вітчизняної соціальної психології, слід передусім визначити критерії оцінювання такого впливу. Їх наявність дала б змогу, по-перше, констатувати, є такий вплив чи його немає; по-друге, виявити рівень масштабності цього впливу; по-третє, оцінити міру його конструктивності-деструктивності щодо розвитку вітчизняної науки. Під масштабністю впливу ми розуміємо методологічний рівень ідей: він може різнитися – від трансформації понятійно-категоріального апарату загалом до запозичення окремих технічних прийомів емпіричних досліджень. Важливою є також оцінка цього впливу як конструктивного чи деструктивного, оскільки вплив, здійснений у різних формах, за різних обставин і в різні історичні періоди, може як стимулювати, так і гальмувати розвиток науки.

Очевидно, вплив можна вважати таким, що існує, якщо спостерігаються ті чи ті його вияви:

А. Запозичення – безпосереднє застосування пояснювального принципу, моделі, концепту, конструкта, терміна, інструменту емпіричного дослідження без істотних його змін. Запозичений елемент включається в новий науковий контекст без змін і модифікацій. Така ситуація небезпечна тим, що цей елемент далеко не завжди може органічно вписатися в загальну теорію чи підхід, у рамках яких працює автор. Тому наслідком прямого запозичення є або еkleктичність теоретичної побудови, або трансформація логіки досліджень у тому напрямку, який задає запозичений елемент. Це стосується передусім запозичень із тих наукових напрацювань, що здійснені в зовсім іншому соціокультурному середовищі. (Навіть запозичення психодіагностичних методик у західних науковців, що наразі нерідко практикується, часто є невиправданим: цілком адаптувати таку методику до іншого соціокультурного середовища без істотних змін її структури і змісту неможливо).

Б. Наслідкування – копіювання загального стилю досліджень, деяких характерних рис загальнометодологічних підходів, особливостей понятійного апарату, наукового сленгу тощо. Наслідкування допускається і цілком виправдане тоді, коли об'єкт впливу є новачком, початківцем (наприклад, уперше розпочинає дослідження в якійсь галузі науки). Але "застрягання" на фазі наслідкування разом з тим свідчить про брак власного творчого потенціалу або недовіру до нього.

В. Модифікація. Автор, вивчаючи ту чи ту зарубіжну концепцію або модель, аналізує її в ракурсі можливостей пізнання за її допомогою того локусу реальності, якого вона стосується. Ця форма впливу не передбачає механістичного застосування чужих ідей чи концепцій. Запозичуючи ідею, автор зазвичай модифікує, видозмінює її; завдяки

цьому запозичена ідея не спотворює його власне наукове бачення дійсності. Модифікація зумовлена тим, що соціальна реальність різних культур не ідентична, як не ідентичне і суб'єктивне бачення їх науковцями, – це зазвичай активізує потребу дещо “вдосконалити” інструмент аналізу, а тим більше – модель досліджуваного явища.

Г. *Критика – дискусія – позиціонування*. Це одна з найконструктивніших форм впливу однієї наукової традиції на іншу. У такому випадку осмислення “чужої” ідеї чи концепції зумовлює не тенденцію її “привласнення” (запозичення), а навпаки, дистанціювання. Автор намагається критично осмислити її, визначитися щодо того, що саме він відкидає в сприйнятих ним ідеях та концепціях, а що приймає. Саме такий підхід зумовлює полеміку і наукову дискусію, в ході якої складаються власна думка й аргументи на її захист, без чого будь-яка наукова теорія виглядає аморфною. Саме тому дискусія є найбільш досконалою формою наукового діалогу.

Д. *Стимулювання власного творчого пошуку*. Ця форма впливу є, вочевидь, оптимальною: ознайомлення з чужими концепціями не пригнічує власний творчий потенціал, а навпаки, пробуджує його. Виявити такий вплив найскладніше, оскільки немає явних індикаторів, які вказували б на наявність, пряму чи латентну, у творчості науковця елементів концепцій інших авторів. Вказівки на таку форму впливу є здебільшого непрямыми.

Важливими є також масштаб і рівень самих ідей, що зумовлюють орієнтацію на себе і здійснюють вплив на побудову наукових концепцій. Отже, можна виокремити такі рівні масштабності наукових ідей, що визначають, відповідно, різний **масштаб впливу**:

1. *Світоглядно-методологічна парадигма*. Якщо запроваджується ідея, що має статус світоглядно-методологічної парадигми, це є найвищий рівень впливу. Такий вплив визначає загальну методологію всіх соціально-психологічних досліджень, коли практично “задається” основний напрямок, проблематика досліджень і загальне наукове бачення соціальної реальності як такої. У такому випадку зазвичай доволі жорстко програмується, що може бути об'єктом досліджень соціальної психології, а що – ні. При цьому будь-які відхилення від проголошеної доктрини тавруються як ненаукові (прикладом може бути методологія позитивізму і її наслідок – біхевіоризм у найортодоксальніших формах).

2. *Пояснювальний принцип*. Ідея, що має статус пояснювального принципу, також задає певне бачення соціальної реальності (хоча й меншою мірою). Так, наприклад, ідея лібідо, що має в психоаналізі статус пояснювального принципу, змушувала соціальних психологів шукати пояснень масової чи групової поведінки в силі та спрямованості сексуального потягу. Феномени солідарності, заздрості, згуртова-

ності пояснювалися як похідні від різних проявів лібідо [13]. Тому запровадження ідей подібного статусу так чи інакше спонукає науковця, що застосовує цей пояснювальний принцип, дотримуватися закладеної в ньому логіки тлумачень соціальної реальності.

3. *Ідея, що є складовою змісту конкретної теорії (концепції).* Коли запозичуються (в модифікованому або немодифікованому вигляді) елементи змісту певної наукової теорії – різноманітні концепти, наукові конструкти і власне ідеї, може йтися, умовно кажучи, про “середній” рівень впливу. Ідеї такого рівня більшою мірою піддаються логічному узгодженню з іншими елементами різних наукових концепцій; їхній вплив не є настільки регламентаційним. Так, наприклад, ідею персонального конструкта Дж. Келлі (див. [12]) сам автор пов’язує лише з утвореннями так званого здорового глузду; а отже, вона не суперечить ні ідеї архетипу, ні ідеї лібідо, ні ідеї самоактуалізації як основного мотиваційного рушія особистості, тобто цілком може співіснувати з ними. Отже, вплив подібних ідей не так уже й жорстко регламентує науковий пошук сам по собі.

4. *Ідея, що стосується технічного інструментарію емпіричного дослідження, його особливостей і вдосконалення.* Такого роду ідеї впливають лише на відбір окремих технік та інструментів. Вони є досить “толерантними” щодо теоретичних конструкцій і справляють конститууючий вплив лише на інструментарій досліджень.

Слід зазначити, що міра опосередкованості впливу одних теорій та наукових ідей на інші також відіграє чималу роль. Оцінюючи *міру опосередкованості впливу*, можна виокремити щонайменше чотири її рівні:

а) *безпосередній тиск, пресинг.* Такий вплив може мати місце як у межах однієї культури, так і різних культур. У першому випадку проголошується наявність “найправильнішої” доктрини або ідеї, яка нав’язується всім; у другому таке нав’язування супроводжується ігноруванням та запереченням соціокультурних відмінностей узагалі. (Саме така ситуація мала місце в радянській “інтернаціональній” науці, яка мала вибудовуватися за одним, заданим з єдиного центру, зразком). Чи виникає така уніфікованість унаслідок тривалого тиску, складно сказати. Але культура, яка зазнає пресингу (у тому числі культура наукового мислення, наукових диспутів і наукових досліджень), неминує спотворюється, руйнується. Як стверджує О. Гнатюк, наслідком такої взаємодії є не стільки акультурація, скільки декультурація [2];

б) *прямий вплив* – вплив, не опосередкований культурою. Такий вплив природним чином виникає під час обміну думками між науковцями або науковими школами в межах однієї спільної культури. За таких обставин можливі вплив і взаємовплив у найрізноманітніших формах;

в) *непрямий вплив* – вплив, опосередкований соціокультурними відмінностями. Він має місце тоді, коли ті чи ті ідеї сприймаються крізь призму іншої культури. Соціальна реальність, яка вивчається, у різних культурах різна; різними є традиції її тлумачення і розуміння. Це зумовлює розбіжності в тлумаченні ідей, їх оцінюванні і встановленні зв'язків між ними;

г) *багаторазово опосередкований вплив*. Цей варіант впливу виникає у випадках, коли ідеї та концепції доходять до якоїсь наукової спільноти, що називається, “через треті руки”. Іншими словами, вплив заломлюється не лише крізь призму культури самого об'єкта впливу, а й крізь призми інших культур. (Таким був вплив на українську психологію з боку Заходу за пізнорадянських часів. Ба більше: навіть за умов незалежної України існує практика кількаразового перекладу при запозиченні англомовних психодіагностичних тестових методик: текст методики перекладається на українську не з оригіналу, а з російськомовного перекладу).

Вплив на зміст наукових розробок вітчизняних соціальних психологів здійснювався як із Заходу, так і зі Сходу (з Росії), але дуже по-різному. Хоча просторово (географічно) і цивілізаційно Захід є не менш наближеним до України, ніж Росія, вплив на вітчизняну соціальну психологію з боку радянської Росії тривалий час здійснювався як безпосередній пресинг, а з боку Заходу був багаторазово опосередкованим. Оскільки сама ситуація розвитку вітчизняної науки була спотвореною, то й умови сприйняття впливу були абсолютно незвичайними.

Розгляньмо соціокультурну специфіку формування вітчизняної соціальної психології (яка тривалий час існувала в межах радянської психології). Цей розгляд видається необхідним через те, що зовнішні наукові впливи здійснювалися на вітчизняну соціальну психологію не в природному, а в штучному режимі. Саме тому перед нею в якомусь вигляді може постати питання компенсації тих впливів, які вона “недоотримала”, і дистанціювання від інших впливів.

Перебування України в складі російсько-радянської імперії означало, крім відсутності незалежності, необхідність асиміляції до цивілізаційно далекої культури і водночас штучне віддалення від соціокультурно “рідного” Заходу, розрив з ним.

Попри зовнішню близькість багатьох культурних та мовних ознак, існують істотні цивілізаційні відмінності між Україною і Росією. Аналіз відповідних науково-літературних та публіцистичних джерел [1; 5; 6; 14] засвідчує, що на цивілізаційному і глибинно-культурному рівнях це дві зовсім різні спільноти людей. Зокрема, висловлюється думка, що українство у своїй визначальній складовій формувалося як осіла спільнота (з відповідними традиціями і звичаями),

тоді як російська зазнала більшого впливу традицій кочовиків (В. Белінський, зокрема, обстоює думку, що витoki російської державності беруть початок із Золотої Орди [1]). Звідси багато світоглядних відмінностей, що накладає істотний відбиток на традиції наукового пізнання. “Російство” всередині себе жорстко ієрархізоване, з яскраво вираженою поляризацією верхів і низів, що неминуче виявляється і в організації наукового життя в цій спільноті. Ієрархізованість підкріплюється спільною готовністю визнавати її нормальною, оптимальною формою організації, тоді як “українство” такого роду ієрархізація і поляризація є чужими. Цінності свободи (зокрема особистої свободи) шануються в українській спільноті більше, ніж у російській. Якщо росіянам притаманні екстраверсія і зовнішня експансивність, то українцям – навпаки, інтроверсія і навіть певна толерантність до зовнішніх (іншокультурних) впливів [3] тощо.

Водночас, на думку багатьох авторів [1; 5; 6; 14], Україна не лише географічно, а й цивілізаційно ближча до Заходу, ніж Росія. А наукове осмислення світу, як відомо, залежить від його світоглядних основ. Таким чином, українська соціальна психологія, будучи цивілізаційно більш західно орієнтованою, сприймала вплив західної психології крізь призму російсько-радянської ментальності. Це означає, що західний вплив був хоча й багаторазово опосередкованим, але більш універсальним і органічним. Якщо це так, то відшукати у вітчизняних дослідженнях прямі індикатори такого впливу буде, можливо, і складно, але попри це загальна логіка досліджень, що ґрунтується на спільних основах бачення дійсності, може виявитися подібною. І навпаки, хоча вплив радянської науково-психологічної традиції на вітчизняну соціальну психологію являв собою пресинг, але ґрунтувався на чужих, далеко не близьких світоглядних основах, відповідно, його наслідком і виявом має бути радше руйнація автентичних наукових традицій або зовнішня конформність.

Як зазначає М. М. Слюсаревський, українська соціальна психологія (як і радянська) перебувала під сильним ідеологічним пресингом, що деформувало дослідницькі настанови і спонукало до світоглядної мімікрії. Марксистська парадигма засвоювалася некритично і застосовувалася механістично; нескінченні дискусії на тему “Марксизм і психологія” були виснажливими, схоластичними й безплідними. Самодостатньою в цьому сенсі українська соціальна психологія в радянську епоху так і не стала [8].

Отже, специфіка ситуації розвитку української соціальної психології полягає в тому, що вона розвивалася в межах іншої (російської, а пізніше – радянської) соціальної психології і тому була приречена на вторинність.

Про західну соціальну психологію можна було говорити лише в критичному річищі і далеко не всім; дізнаватися про західні соціально-психологічні розробки широкому загалові науковців можна було аж ніяк не з оригінальних публікацій, а тільки з окремих (офіційно схвалених) книжок, де західна психологія таврувалася як буржуазна; суть її положень викладалася обмежено і не завжди коректно. Саме тому навряд чи є сенс аналізувати вплив західних соціально-психологічних ідей та концепцій на хід наукової думки українських соціальних психологів радянського періоду. Очевидно, варто здійснювати такий аналіз, маючи на увазі більш самостійну соціальну психологію 1990-х і подальших років.

Найгіршим спадком радянського впливу на психологічну і соціально-психологічну науку були звичка до схоластики, готовність ігнорувати соціальну реальність на користь усталених дослідницьких стереотипів, а проводячи дослідження, зважати на політичну кон'юнктуру більше, ніж на об'єктивну дійсність. Усе це перетворювало надзвичайно цікаву науку на рутинний набір безглузких конвенцій, породжувало традицію недовіри до власних автентичних наукових ідей (до власної автентичності загалом), відразу до науки, спричиняло відхід від неї багатьох талановитих, динамічних людей і прихід людей протилежного штибу. Тому вітчизняним соціальним психологам довелося розв'язувати дуже непросту задачу: розбудовувати свої концепції і наукову інфраструктуру, долаючи не тільки відчутний брак напрацювань, а й стереотипи і догмати мислення, які тривалий час обмежували науковий пошук.

Незважаючи на те, що західний вплив на українську соціальну психологію був опосередкований російсько-радянською ментальністю, цікаво звернути увагу на факти, які засвідчують наявність певної загальної логіки розвитку науки. По-перше, поява і розвиток соціальної психології як на Заході, так і в Україні були пов'язані з вираженням інтересом до психології мас і до психології народів. По-друге, є певні аналоги в західних та вітчизняних розробках проблематики атитюда. Можна назвати й деякі інші паралелі в зарубіжних і вітчизняних дослідженнях.

Як було зазначено вище, протягом двадцятирічного періоду відновлення української державності розпочали своє формування і частково сформувалися (хоча, на нашу думку, неостаточно) нові вітчизняні соціально-психологічні школи. Їх народження та розвиток відбувалися здебільшого в межах академічних науково-дослідних інститутів (Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України) і були пов'язані передусім, як це часто буває в академічній науці, з іменами найбільш відомих і продуктивних соціальних психологів. Це насамперед

М. М. Слюсаревський, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, В. О. Васютинський, О. А. Донченко, В. П. Казміренко, Л. М. Карамушка, В. В. Москаленко, А. Б. Коваленко та ін. Навколо кожного з них, як провідних фахівців і наукових лідерів, формувалося коло однодумців і послідовників, що певною мірою продовжували і розвивали їхні ідеї та підходи. Найбільш відомими в Україні стали оригінальні концепції: соціальної психології як фундаментальної, базової психологічної дисципліни (М. М. Слюсаревський), соцієтальної психіки (О. А. Донченко), суб'єктно орієнтованого підходу в психології і в соціальній психології (В. О. Татенко); психології влади (В. О. Васютинський), життєвої кризи особистості (Т. М. Титаренко). Цікавими і цінними для соціальної психології є також розробки з проблем аксіологічної психології (З. С. Карпенко). Слід звернути увагу на цікаву і поки що безпрецедентну ініціативу спільних соціально-психологічних досліджень, що виконуються українськими і західними (польськими) соціальними психологами: це співпраця Варшавського і Львівського національних університетів (М. Левицька і С. Грабовська) у контексті проблеми психології соціального утримання.

Що ж до вибору напрямів досліджень та їх основної проблематики, то можна назвати такі напрями, що виявилися, на нашу думку, домінуючими з-поміж інших за ці два десятиліття: психологія мас (М. М. Слюсаревський, В. О. Васютинський, О. А. Донченко, Є. І. Головаха); психологія політичного лідерства, політичної влади, державного управління (В. О. Васютинський, П. Д. Фролов, Л. М. Карамушка); психологія організацій (В. П. Казміренко, Л. М. Карамушка); методологія психологічної і соціально-психологічної науки (В. О. Татенко, М. М. Слюсаревський).

Як бачимо, доба незалежності розпочалася для української соціальної психології (як і для західної соціальної психології майже століття тому) вираженням і яскравим інтересом до масових процесів. З'являються статті і монографії, присвячені психології мас і спільнот, зростає увага до проблем національного характеру та етнопсихології, а також до проблеми білінгвізму в Україні (О. А. Донченко, В. О. Васютинський, П. І. Гнатенко, І. В. Кривонос та ін.). Дуже цікаво порівняти цей процес з аналогічним, здавалося б, науковим інтересом до етнопсихології у російських дослідників цього ж історичного періоду. Якщо вітчизняні соціальні психологи зверненні передусім до проблем національної самосвідомості, українського національного характеру, почуття “Ми” і особливостей “Ми-концепції”, то російські науковці в цей період значно менше переймаються почуттями, переживаннями і властивостями російської спільноти. Натомість їх цікавить міжетнічна взаємодія, психологія міжетнічних конфліктів, культурний асимілятор і його адаптація до взаємодії росіян з народами

Кавказу [10] (слід зазначити, що практична спрямованість російських етнопсихологічних досліджень у цей період була значно вищою, ніж українських).

Дуже діагностичним щодо встановлення рівня автентичності-запозиченості наукових розробок є аналіз їхніх методологічних основ. Зрозуміло, що запозичення технічного інструментарію емпіричних досліджень, що повсюдно мало місце в українській соціальній психології, не завжди істотно впливало на зміст відповідних учень. Але, очевидно, невірність автентичних, достатньо фундаментальних методологічних засад мимоволі робить соціально-психологічну науку еkleктичною, а отже, вторинною.

Проблема методології соціальної психології привертає увагу ще з однієї причини. Досить багато говориться про методологічний характер кризи американської (і західної загалом) соціальної психології [7]. Нагромадження великої кількості емпіричних результатів не приносить користі ні фундаментальній науці, ні практиці, тому втрачає свій сенс. Назріває потреба в такій методологічній парадигмі, яка дала б змогу, не звужуючи кола досліджень (а краще розширюючи його), логічно об'єднати і систематизувати їх.

Перш за все спадає на думку, що у вітчизняній соціальній психології (так само як і в західній) немає спільного, загально визнаного методологічного фундаменту. Безліч соціально-психологічних досліджень де-факто проводяться без чіткого розуміння “демаркаційних меж” з іншими галузями психології; водночас існує великий страх заступити межу із соціологією, внаслідок чого виникає невиправдана відмова від багатьох сфер досліджень. Разом з тим у вітчизняній соціальній психології є серйозні методологічні напрацювання, які, без сумніву, заслуговують на увагу.

Насамперед згадаймо розроблену М. М. Слюсаревським оригінальну концепцію соціальної психології як фундаментальної, базової психологічної дисципліни [9]. Керуючись закликem В. А. Роменця “Психологія має повернутися до самої себе”, М. М. Слюсаревський аналізує найрізноманітніші визначення предмета соціально-психологічної науки. На основі їх аналізу і критики він пропонує певні вимоги до формулювання предмета досліджень соціальної психології, які забезпечили б його коректність: 1) позиціонування її як науки, що вивчає психічні явища; 2) з'ясування специфіки цих явищ – не лише індивідуальних, а й надіндивідуальних; 3) розширення теоретико-методологічного базису тлумачення феноменології тих психічних явищ, які мають вивчатися. Виходячи з цих вимог, М. М. Слюсаревський дає визначення предмета соціальної психології: “індивідуальні та надіндивідуальні (групові, колективні, масові) психічні явища, що зумовлюються історичною та культурною єдністю людей, їх взаємоді-

єю, спільною діяльністю і виявляються в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки” [там само, с. 70]. Таке визначення справді дає змогу уточнити предмет соціальної психології “у власних межах”, окреслити його досить конкретно і водночас не занадто вузько і локально. Дещо дискусійним, щоправда, видається розуміння предмета науки не як закономірностей, а саме як явищ. Досить новим і незвичним, порівняно з поширеними аналогічними визначеннями, є термін “надіндивідуальні психічні явища”. Водночас таке визначення істотно розширює масштаб предмета соціальної психології і дає можливість включити до нього найрізноманітніші великі групи (зокрема й суспільство, культуру, цивілізацію).

Цікавою і евристичною видається методологічна парадигма суб’єктно орієнтованого підходу, яка розроблялася В. О. Татенком. Насправді ця парадигма стосується психологічної науки загалом; утім, вона показала себе досить результативною і в галузі соціальної психології. Ця методологічна парадигма, будучи запозиченою в радянської (російської) психології, була істотно модифікована і творчо застосовувалася для вивчення соціально-психологічної проблематики. В. О. Татенко дещо відходить від традиційного розуміння суб’єктного підходу у філософії і психології; він тлумачить суб’єктність як наявність іманентно притаманної людині інтенції бути, самоздійснюватися, реалізовувати свій потенціал. При цьому можна, на думку дослідника, говорити про різну міру суб’єктності, притаманної особистостям або групам [11]. Характерно, що застосування цієї парадигми в українському контексті надало їй, на нашу думку, особливого пафосу. Ідея суб’єктності досить органічно узгоджується з традиційними українськими ідеалами особистої свободи. Мотив “повернення до себе”, “буття собою”, “актуалізації власної суб’єктності” містить у собі невичерпний інтерес.

Отже, аналізуючи форму впливу на згадану методологічну парадигму зарубіжних ідей і концепцій, можна оцінити її водночас і як “модифікацію”, і як “стимулювання власного творчого пошуку”.

Досить цінними для вітчизняної соціальної психології є науково-методологічні розробки соціально-психологічної проблематики З. С. Карпенко. Аналізуючи різноманітні методологічні рівні науково-психологічних досліджень, вона показує можливості їх співіснування у плюралістичній вітчизняній соціальній психології [4].

Висновок. Розгляд проблематики вітчизняних соціально-психологічних досліджень з усією очевидністю показав, що вони зазнають істотного впливу зарубіжних ідей та концепцій. Цей вплив здійснюється як з боку Заходу, так і з боку Сходу (Росії); отож спостерігається чимало запозичень і тенденцій наслідування. Водночас слід підкреслити, що у вітчизняній соціальній психології формується свій автентич-

ний стиль досліджень. Найпозитивніше можна оцінити готовність долати схоластичність і “відрив” від реальної дійсності.

І нехай поки що означено далеко не всі соціально-психологічні проблеми, які є актуальними для нашого суспільства. Найголовнішим видається те, що вже зроблено деякі визначальні кроки, завдяки яким вітчизняна соціальна психологія набуває сьогодні свого неповторного обличчя. І хоча, безумовно, ще рано говорити про повний відхід від деструктивних радянських стереотипів, але вітчизняна соціальна психологія наразі вже не прямує “спільною дорогою” (якою вона могла б іти тільки в ар’єргарді), а торує свій власний шлях.

Література

1. *Белинский В. Б.* Страна Моксель, или Открытие Великороссии : Роман-исследование / Владимир Белинский. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – Кн. 1. – 408 с.
2. *Гнатюк О.* Прощання з імперією / О. Гнатюк. – К. : Основи, 2007. – 348 с.
3. *Донченко Е. А.* Социетальная психика / Е. А. Донченко. – К. : Наукова думка, 1994. – 208 с.
4. *Карпенко З. С.* Аксиологічна психологія особистості / З. С. Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея – НВ, 2009. – 512 с.
5. *Костомаров М.* Слов’янська міфологія / Микола Костомаров. – К. : Либідь, 1994. – 279 с.
6. *Пахльовська О.* Ave, Europa! / Оксана Пахльовська. – К. : Пульсари, 2008. – 656 с.
7. *Перспективы социальной психологии.* – 2 издание / под ред. М. Хьюстона, В. Штребе, М. Стефенсона. – М. : ЭКСМО, 2001. – 688 с.
8. *Слюсаревський М. М.* На шляху до самодостатності (замість вступу) / М. М. Слюсаревський // Соціальна психологія в Україні : довідник / за ред. М. М. Слюсаревського. – К. : Міленіум, 2004. – С. 5–18.
9. *Слюсаревський М. М.* Соціальна психологія як наука в українському і світовому вимірах / М. М. Слюсаревський // Психологічна і педагогічна науки в Україні : зб. наук. праць до 15-річчя АПН України : у 5 т. – Т. 3. Психологія, вікова фізіологія, дефектологія. – К. : Педагогічна думка, 2007. – С. 61–71.
10. *Стефаненко Т. Г.* Методы этнопсихологического исследования / Т. Г. Стефаненко, Е. И. Шлягина, С. Н. Ениколопов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1993. – 62 с.
11. *Татенко В. А.* Психология в субъектном измерении / В. А. Татенко. – К. : Видавн. Центр “Просвіта”, 1996. – 404 с.
12. *Франселла Ф.* Новый метод исследования личности. Руководство по репертуарным личностным методикам : пер. с англ. / Ф. Франселла, Д. Баннистер. – М. : Прогресс, 1987. – 236 с.
13. *Фрейд З.* Психология масс и анализ человеческого Я / Зигмунд Фрейд // Я и Оно. Труды разных лет : в 2-х т. / Зигмунд Фрейд. – Тбилиси : Мерани, 1991. – Т. 1. – С. 71–138.

14. Ярема Є. Українська духовність в її культурно-історичних виявах / Є. Ярема. – Львів, 1937. – 86 с.

Хазратова Н. В. Влияние западных социально-психологических идей на развитие отечественной социальной психологии: критерии оценивания и социокультурные предпосылки

Статья посвящена проблеме влияния зарубежных (западных) социально-психологических идей на развитие отечественной социальной психологии. Определены критерии оценивания наличия-отсутствия упомянутого влияния и его качественных характеристик. Рассматривается социокультурная ситуация реализации этого влияния, существенно отражающаяся на его результатах. В контексте влияния социально-психологических идей западной социальной психологии анализируются направления отечественной социальной психологии, которые возникли и развивались в Украине после провозглашения ее независимости.

Ключевые слова: идея, влияние, критерии оценивания, социокультурные условия.

Khazratova N. V. Impact of Western social-psychological ideas on the development of domestic social psychology: evaluation criteria and socio-cultural background

The article is devoted to a problem of influence of foreign (Western) social-psychological ideas on the development of Ukrainian social psychology. The author defines certain criteria that allow to estimate the presence or absence of this influence as well as its qualitative attributes. It is shown that socio-cultural background of this impact is significantly mirrored in its results. Main schools of Ukrainian social psychology, which have evolved since an independence of Ukraine was declared, are considered in the context of the influence of social-psychological ideas of Western social psychology.

Key words: idea, influence, evaluation criteria, sociocultural conditions.

© Хазратова Н. В.

М. М. Слюсаревський

НОВІ ШЛЯХИ – НОВІ ВИКЛИКИ І ВИПРОБУВАННЯ Про парадигмально-дискурсивні зрушення у психологічній науці загалом і в соціальній психології зокрема

У статті зроблено спробу співвіднести ті методологічні зрушення в сучасній психологічній науці, які зазвичай прийнято описувати в термінах (а) природничо-наукової і гуманітарної парадигм, (б) класичності, некласичності та постнекласичності, (в) модернізму і постмодернізму. Досліджуються циклічний і лінійний аспекти цих зрушень. Аналізуються як позитивні, так і негативні тенденції впливу постмодернового дискурсу на стан соціально-психологічного знання. Висловлено ідею стратегічної гуманітарної орієнтації в соціально-психологічному пізнанні, що допускає вбудовування в нього природничо-наукових підходів.

Ключові слова: психологія, соціальна психологія, методологічні зрушення, наукова парадигма, науковий дискурс, циклічні і лінійні зміни, стратегічна гуманітарна орієнтація.

Проблема. Останнім часом спостерігається підвищений інтерес психологів до методологічної проблематики, що й закономірно, адже ті методологічні зрушення, які де-факто відбуваються у психологічних та суміжних з ними науках, безумовно, потребують рефлексії. Особливо яскраво цей інтерес виявляють російські колеги. У Російській Федерації один за одним виходять ґрунтовні, близькі за побудовою до монографічних видань збірники наукових праць, присвячені аналізові згаданих зрушень [37; 39; 47].

Проте активне обговорення наявних методологічних зрушень поки що, на жаль, не дає змоги скласти їх цілісну картину. На заваді цьому, з нашого погляду, стають:

по-перше, схильність розглядати ці зрушення ізольовано, що тягне за собою невизначеність уявлень про їхні взаємозв'язки та лінії розмежування. Здавалось би, переважна більшість авторів одноставна в тому, що сьогодні у психологічному пізнанні беруть гору гуманітарні, постнекласичні та постмодерністські пріоритети. Але чим саме різняться ці пріоритети і взагалі чи різняться – на основі присвячених їм праць сказати важко. Їхні ознаки зазвичай сплутуються і взаємопідмінюються;

по-друге, неспіввіднесеність термінів і понять, за допомогою яких описуються аналізовані зрушення. Найбільш усталеним, так би мовити, офіційно визнаним є поняття парадигми (зокрема гуманітарної, постнекласичної, постмодерністської). Однак поза текстами, які спеціально присвячені аналізу парадигм, або й у таких текстах, із ним часто-густо конкурують поняття наукового дискурсу, стадії розвитку науки тощо (наприклад, “постмодерністський дискурс” чи “постнекласична стадія розвитку психології”). Тому одні й ті самі явища нерідко отримують синонімічні найменування, що, зрозуміло, не сприяє з’ясуванню їхньої сутності та відмінностей;

по-третє, скоріше апологетичний, ніж аналітичний характер багатьох публікацій на тему сучасних методологічних зрушень. Приміром, декларують епістемологічну бездоганність, безальтернативність, ба, навіть виняткову “етичну чистоту” постмодернізму [10]. Ідеал та й годі! Але ж так не буває. Нові шляхи в науці супроводжуються, як правило, новими викликами та випробуваннями.

Отже, існує потреба прояснення означеного кола питань чи принаймні започаткування дискусій, котрі допомогли б їх прояснити.

Мета статті полягає у спробі визначити природу, зміст і спрямованість методологічних зрушень, що відбуваються сьогодні у психологічній науці загалом і в соціальній психології зокрема.

Найуживанішим поняттям, що дає змогу окреслити зрушення в методологічному просторі психологічного пізнання, як згадувалося вище, є поняття парадигми, котре було введене в методологію науки Г. Бергманом [див. 9] і набуло широкої популярності завдяки славнозвісній книзі Т. Куна “Структура наукових революцій” [28]. У Куновому тлумаченні воно позначає визнану науковим співтовариством модель або вірець постановки дослідницьких проблем та їх вирішення [там само, с. 17, 49]. При цьому існування парадигми заздалегідь передбачає, що проблема вирішувана [там само, с. 54]. Як вірець, певний еталон і канон наукового пошуку парадигма виконує не лише пізнавальну, а й, можливо передусім, нормативну функцію [там само, с. 148]. Вона “рідко буває об’єктом копіювання”, “натомість, подібно до ухваленого судом рішення в межах загального закону, <...> становить об’єкт для подальшого розроблення та конкретизації в нових чи більш складних умовах” [там само, с. 49].

У психологічній науці загалом і в соціальній психології зокрема терміном “парадигма” сьогодні послуговуються в найрізноманітніших контекстах. Його вживають і тоді, коли хочуть вказати на переважно використовуваний метод дослідження, і стосовно світоглядних позицій дослідника та розуміння ним шляхів побудови теоретичного знання

[23, с. 114]. Говорять, наприклад, про класичну, некласичну та постнекласичну парадигми [40], природничо-наукову та гуманітарну [23, с. 118, 227; 50; 52, с. 206–207], синергетичну, постнекласичну та постмодерністську [9], морфологічну і динамічну [5], діяльнісну, особистісну, суб'єктну [23, с. 113] та суб'єктно-вчинкову [46], інтроспекціоністську та біхевіористську [3, с. 30], фізіологічну, психоаналітичну, біхевіористичну, екзистенціально-гуманістичну, трансперсональну, комунікативну та інтегративну [21], гуманітарну і конструктивістську [24, с. 113], експериментальну, формувальну та діагностичну [23, с. 114] тощо. Так само часто й строкато використовують термін “парадигма” і в суміжних із психологією науках, приміром у соціології. Скажімо, Ж. Т. Тощенко виокремлює три парадигми – соціальний номіналізм, соціальний реалізм та соціальний конструктивізм [48], а Г. Ю. Зборовський – п'ять, як він їх називає, метапарадигм: класичну, неокласичну, посткласичну, некласичну та постнекласичну [18, с. 7].

Ми вважаємо прийнятним уживання цього поняття в усіх чи майже в усіх із згаданих випадків, однак з огляду на мету, яку ставимо в цій статті, воно нас цікавить у найширшому його значенні. У такому сенсі можна говорити передусім про природничо-наукову та гуманітарну парадигми, а також (із певними застереженнями, які будуть викладені далі) про класичну, некласичну, постнекласичну та постмодерну (постмодерністську) парадигми. Саме в цьому сенсі поняття “парадигма” найкраще характеризує методологічні зрушення, про які йдеться.

Головний зміст цих зрушень можна визначити як багатомірний, багаторівневий і, безумовно, суперечливий процес переходу від природничо-наукової до гуманітарної парадигми, на який накладаються, у свою чергу, “парадигмальні щеплення” [44], пов'язані з еволюцією сучасної науки в цілому спочатку від класичної до некласичної, а потім і постнекласичної стадії розвитку, від модерного до постмодерного дискурсу [42; 43, с. 67–84, 85–95]. Цей процес зачіпає самі основи психологічного пізнання і вимагає від соціальних психологів глибоко осмисленого й виваженого ставлення.

Детальний перелік ознак, що відрізняють гуманітарну парадигму від природничо-наукової, знаходимо в А. В. Юревича. Посилаючись на зарубіжне джерело¹, він називає шість основних ознак (а саме: 1) відмова від культу емпіричних методів; 2) визнання

¹ Праця, яку в 1988 р. опублікували ізраїльські психологи Д. Бар-Тал та У. Бар-Тал [54].

науковим не лише верифікованого знання, підтвердженого “позасуб’єктним” емпіричним досвідом; 3) легалізація інтуїції та здорового глузду дослідника як джерел наукового знання; 4) можливість узагальнень на основі вивчення окремих випадків; 5) єдність дослідження і практичного впливу; 6) вивчення цілісної особистості, включеної в “життєвий контекст”) і вважає за можливе додати ще й такі “критерії демаркації”, як “орієнтування природничо-наукової парадигми переважно на пояснення психологічних феноменів, а гуманітарної – на їх розуміння, домінування в першій каузальних пояснень, а в другій – телеологічних, щільніший зв’язок гуманітарної парадигми із психологічною практикою, її органічна включеність у постмодерністське бачення науки, відсутність методологічного ригоризму, притаманного природничо-науковій парадигмі, що зорієнтована на позитивістські стандарти” [52, с. 207].

Окремі з перелічених, а особливо з доданих ознак є вочевидь спірними або “надлишковими”. Скажімо, природничо-наукова парадигма як така неправомірно ототожнюється із позитивістськими стандартами, за що, до речі, критикують Юревича інші російські методологи психології [23], а “щільніший зв’язок із психологічною практикою” видається зайвим, зважаючи на таку більш загальну ознаку, як “єдність дослідження і практичного впливу”. Але загалом картина відмінностей між гуманітарною і природничо-науковою парадигмами вимальовується доволі рельєфно.

Крім термінів “природничо-наукова” та “гуманітарна”, ці парадигми мають і чимало інших “імен”. Першу нерідко називають натуралістичною, сцієнтистською, пояснювальною, номотетичною, а другу відповідно – культуроцентричною, гуманістичною, герменевтичною, розуміючою, ідіографічною [3, с. 157; 6, с. 22; 40, с. 15; 52, с. 198–199]. Трапляються й менш компактні терміни. Так, М. Коул означував парадигми, що протистоять одна одній у психології, як “шлях науки” і “шлях історії та культури” [25]. Нічого не маючи проти такої синоніміки, зауважимо, однак, що з нею можна погоджуватися доти, доки автори, які послуговуються цими термінами, не порушують певної межі їх умовності, не вдаються до надмірного випинання якогось одного аспекту тієї чи тієї парадигми, до хибних абсолютизацій, що ставлять під сумнів сам науковий статус психології.

Треба чітко розуміти, що гуманітарні науки – це теж науки, а отже, гуманітарна парадигма теж має бути парадигмою науковою. Дрейф у її бік розпочався не тому, що психології набридло бути наукою, а внаслідок усвідомлення чи радше відчуття певної вичерпаності можливостей природничо-наукової парадигми як методологічного підґрунтя психологічної науки на нинішньому історичному

етапі її розвитку. Справа тут не стільки в неадекватності, скільки в недостатності природничо-наукової епістемології як для пізнання психічних, зокрема соціально-психологічних, явищ, так і для визначення проблематики досліджень.

За Т. Куном, оволодіваючи парадигмою, наукове співтовариство отримує не лише стандарти та засоби, а й критерії для вибору проблем, які можна вважати в принципі вирішуваними. Інші проблеми, включаючи багато таких, що вважалися раніше стандартними, відкидаються як метафізичні, як такі, що належать до компетенції іншої дисципліни, або інколи лише через те, що вони занадто сумнівні, аби витратити на них час. Парадигма в цьому разі може навіть ізолювати наукове співтовариство від певних соціально важливих проблем, оскільки їх не можна подати в термінах концептуального та інструментального апарату, що передбачається парадигмою [28, с. 65–66].

Саме це й сталося із психологією відтоді, як вона перейшла на рейки природничо-наукової парадигми, прив'язавши себе тим самим до жорстких стандартів дослідження фізіології людини¹. Однією з прикметних рис нинішньої психології, зазначає С. Московічі, є її постулат: психічні явища – це явища індивідуальні, “індивідам, узятим разом, таким, що утворюють групу, мають спільні уявлення та переконання, у такому статусі відмовляють. Тим часом це призводить до наступного парадоксу. Ми фактично все далі й далі розробляємо психологію індивіда, <хоча в реальному світі> твориться і використовується на практиці якраз інше – психологія мас” [33, с. 21]. Звичайно, ігнорування психології мас – лише один симптом ізоляції психологічної науки від соціально важливих проблем. Можна назвати й багато інших серйозних і дошкульних симптомів. Соціальна психологія у своїй природничо-науковій версії абстрагується від таких проблем, як трансформації внутрішнього життя людини в глобалізованому світі, що змінюється, роль і місце в соціальному процесі загальнолюдських цінностей та морально-етичних імперативів, безпека життєдіяльності людини і суспільства, оздоровлення психосоціального середовища, упровадження в суспільне життя інновацій, розроблення стратегій і способів прогнозування та нейтралізації деструктивних соціально-психологічних феноменів і ризиків, якими

¹ Під цим кутом зору прикметно, що В. П. Зінченко пов'язує природничо-науковий підхід “з однобічною орієнтацією на фізіологію мозку” [див. 23, с. 233].

можуть супроводжуватися глобалізаційні та модернізаційні процеси, тощо.

Іноді протистояння природничо-наукової та гуманітарної парадигми вважають таким, що вийшло у психологічній науці на перший план порівняно недавно [52, с. 206–207] або, навпаки, стверджують, що боротьба між ними супроводжувала психологію протягом усієї її історії, була головною методологічною проблемою під час усіх криз, які вона переживала [50, с. 122]. Ні з другою, ні тим паче з першою точкою зору не можна погодитися повністю. Насправді історія питання має дещо інший вигляд.

Упродовж багатьох віків психологія розвивалася в лоні філософії, безперечно, як гуманітарне знання, тобто, говорячи сучасною мовою, дотримувалася гуманітарної парадигми, проте здобула визнання як окрема наука лише тоді, коли в другій половині XIX ст. взяла на озброєння головний метод природничих наук – експеримент, інакше кажучи, коли переорієнтувалася на природничо-наукову парадигму. Остання на багато десятиліть практично повністю витіснила неформалізовані (“м’які”) способи гуманітарного пізнання, зберігалися лише його окремі анклавні, наприклад у вигляді психоаналізу (який, до речі, старанно, але безуспішно маскувався під природничо-науковий метод). Ці анклавні чи радше резервації систематично піддавалися стигматизації та остракізму і почасти піддаються й дотепер (деякі університети на Заході досі не допускають психоаналітиків до своїх кафедр), що цілком узгоджується з моделлю зміни наукових парадигм, вибудованою Т. Куном. Згідно з нею після перемоги певної парадигми завжди залишаються вчені, вірні “застарілій” традиції, але вони “просто випадають із подальших сукупних дій представників їх професії, котрі відтоді ігнорують усі їхні зусилля” [28, с. 45]. Проте, хоч як нещадно боролися адепти домінуючої парадигми з гуманітарними “єресями”¹, поступово на їх ґрунті сформувалися нові психологічні течії та напрями (передусім гуманістична психологія), які зрештою розхитали підвалини природничо-наукової методології, і відтак наприкінці XX ст. увиразнено розпочався перехід психологічної науки знову до гуманітарної парадигми.

Таку саму траєкторію розвитку демонструє й соціальна психологія. Перші соціально-психологічні теорії базувалися на простому (неформалізованому) спогляданні об’єктів їхнього інтересу

¹ Гоніння з боку професійного співтовариства не заважали, однак, поширенню цих “єресей” у суспільстві, але то інша тема.

та абстрактних уявленнях про них (гуманітарна парадигма). На противагу умоглядності цих теорій у 1920-х роках соціальна психологія позиціонувала себе як експериментальну науку (природничо-наукова парадигма), але вже в останній третині ХХ ст. в ній знову почали брати гору гуманітарні тенденції. Причому, якщо з переходом до природничо-наукової парадигми соціальна психологія помітно запізнилася порівняно із загальною психологією, то в процесі переорієнтації психологічного співтовариства на гуманітарну парадигму вона, навпаки, стала задавати тон. Наприклад, така гуманітарно зорієнтована течія, як соціальний конструкціонізм зародилася спершу в соціальній психології і лише потім поширилась і в психологічній науці загалом. Що й закономірно, адже соціальна психологія досліджує об'єкти, найбільш не схожі на ті, які вивчають природничі науки.

Означене чергування природничо-наукової та гуманітарної парадигм наводить на думку, що їх зміни у психологічній науці та її галузях мають *циклічну природу* [43, с. 69, 89]. Це зумовлено в інституційному плані – тим, що психологія, як давно відомо, посідає проміжне (“центральне”) місце між природничими та соціогуманітарними науками [20, с. 443; 38, с. 152], а в змістовому – непроникністю психіки для стороннього спостереження, відсутністю засобів безпосереднього вивчення індивідуальних і тим паче надіндивідуальних психічних явищ, унаслідок чого в середовищі психологів час від часу змінюють одна одну фази ентузіазму і розчарування з приводу можливостей дослідно-експериментального і ширше – природничо-наукового способу пізнання цих явищ.

У періоди домінування природничо-наукової парадигми психологічне знання усталюється, уфундується, набуває ґрунтовності, якої йому не може дати гуманітарний спосіб пізнання. Але раніше чи пізніше приходить розуміння, що ця ґрунтовність досягається ціною надто великих втрат у предметному та проблемному полі психологічної науки, що провокує психологів ступати на хисткий ґрунт “гуманітарщини”. Перехід на нього відбирає у психології чимало з колишньої респектабельності, проте помилкою було б сприймати періоди домінування гуманітарної методології як такі, що нічого не дають для розвитку наукової психології, як фази стагнації, застою. Навпаки, гуманітарна парадигма розкріпає творчу думку вченого, відкриває простір для нових евристичних ідей, аналітико-синтетичних побудов і масштабних узагальнень, на заваді яким так чи інакше стояла жорстка природничо-наукова орієнтація. Формулюються гіпотези, які згодом, можливо, і вдасться перевірити більш точними методами, подібними до тих, котрими послуговуються природничі

науки, коли для цього з'являться відповідні інструментальні можливості. Зрозуміло, поява таких можливостей залежить від прогресу в інших науках – природничих, а може, й технічних; під цим кутом зору психологія є дуже залежною від них наукою. Однак, попри таку залежність, очевидно, що притаманні їй циклічні зміни природничо-наукової та гуманітарної парадигм зумовлені внутрішньо-дисциплінарними причинами, потребами її власного розвитку.

Іншу природу і характер мають ті зрушення в методології психологічної науки, які в спеціальній літературі описують у термінах переходів до неklasичності, постнеklasичності та постмодерну [10; 13; 36; 40; 47; 51; 58]. Ці зрушення, що, як ми вважаємо, накладаються на процес переорієнтації психології з природничо-наукової на гуманітарну парадигму, є лінійними, односпрямованими. При цьому сходження до стадій неklasичності та постнеklasичності (якщо воно справді поширюється на психологічне пізнання) зумовлюють не внутрішньо-, а міждисциплінарні, загальнонаукові причини. А постмодернового стану психологічні науки набувають узагалі з причин позанаукових, похідних від соціокультурної ситуації в глобально-світовому вимірі.

Тема неklasичної та постнеklasичної стадій розвитку психології, неklasичного та постнеklasичного типів наукової раціональності протягом останніх десятиліть користується, переважно в Російській Федерації, надзвичайною популярністю [13; 47; 51]. Їй присвячують не лише окремі статті, а й цілі книги, видається навіть журнал “Постнеklasическая психология”. Проте, коли знайомишся із цими публікаціями, важко позбутися враження, що авторам доводиться докладати значних, а інколи й надмірних зусиль, аби припасувати до методологічних зрушень у психологічному пізнанні ту ж саму модель трансформації класичної науки в неklasичну та постнеklasичну, яку було розроблено на основі аналізу процесів, що відбуваються в методології природничо-наукових дисциплін, передусім фізики [44]. Так, якщо в природничих науках розмежувальні ознаки неklasичної та постнеklasичної методологій простежуються доволі чітко і для їх переліку достатньо лише кілька друкованих рядків [40, с. 18], то при здійсненні аналогічних розмежувань щодо психології автори буквально тонуть у багатослів'ї [13, с. 26–28]. До того ж, часом плутаються в ознаках, наприклад, проголошують категорію “сензитивних періодів розвитку” ознакою постнеklasичної раціональності [там само, с. 26], тоді як відомо, що її активно використовували психологічні школи, які прийнято ототожнювати з неklasичною традицією (культурно-історична психологія, школа діяльності).

Ще більші труднощі виникають, коли намагаються відносити психологічні школи та напрями до класичних, некласичних і постнекласичних за бодай якимись формальними критеріями [40]. Класичний період розвитку психологічної науки, неначе намочена шкіра, яку сушать на сонці, скукожується чи то до експериментальної психології рубежу ХІХ–ХХ ст., чи то до радикального біхевіоризму. Далі з'ясовується, що ідеї, засновані нібито на некласичних постулатах, перевірялися в радянській психології за допомогою експериментальної роботи за класичними стандартами природознавства (такий собі “гібрид класико-некласицизму”). А чітко розмежувати некласичні та постнекласичні напрями не вдається в принципі. Тому про постнекласичність доводиться забути зовсім і говорити вже лише про некласичну психологію, “принципи котрої відмінні від методологічних принципів і парадигмальних постулатів класичної моделі науки” [там само, с. 23].

Чим же вони відмінні? “*Некласична психологія в широкому сенсі слова* – це всі способи побудови психологічного знання і психологічної практики, що відрізняються від класичного, – пише Д. О. Леонтьєв. – Під класичною психологією ми будемо при цьому розуміти психологію, що будується за зразком природничих наук, як суб'єкт-об'єктне пізнання, засноване на методології емпіричного дослідження <...> До характерних зразків класичної психології можна віднести біхевіоризм, особливо класичний, і диференціальну психологію <...>, а також (у більш сучасній модифікації) когнітивну психологію.

Відповідно, до некласичної психології будуть належати всі підходи, що намагаються тією чи іншою мірою відійти від цієї парадигми або цілком її замінити, протиставити природничо-науковій методології гуманітарну” [30, с. 80].

Далі процитований автор розглядає історичні тенденції розвитку психологічної науки в ХХ ст. “як різні сторони чи грані єдиного вектора”, що його можна позначити “як гуманітарний або некласичний” [там само, с. 92]. Тобто не бачить у некласичності ніякого іншого змісту, крім гуманітарного.

Аналогічну позицію висловлює також Г. М. Андрєєва щодо терміна “*постнекласична психологія*”. Не полемізуючи із його введенням, “оскільки в соціальній психології він укорінився”, вона ідентифікує його як акцент на “гуманітарний зміст” дисципліни [4, с. 245–246]. Згідно з А. В. Юревичем, конкретніше цей акцент “виявляється в посиленні ролі інтерпретативних процедур, убудованих у процес наукового спостереження, що сприяє підвищенню інформативності останнього, його збагаченню” [53, с. 25–26].

Так це чи ні – зводиться поснекласичність до гуманітарних акцентів чи не зводиться – однозначно стверджувати не беремось. Але не можемо пройти мимо тієї принципової обставини, що в природничих науках перехід до постнекласичної методології був умотивований зміною самого об'єкта досліджень, яким стали відкриті саморозвивальні системи, складні природні комплекси, що включають людину і, отже, характеризуються людинорозмірністю [44]. Тим часом у психології, особливо в соціальній, такої вмотивованості не спостерігається, адже психологія – відтоді як позбулася характерної для раннього експериментального періоду настанови на поелементний аналіз психіки – завжди вивчала, вивчає і вивчатиме й надалі не що інше, як особистості (а соціальна психологія – також і групи), котрі є відкритими, саморозвивальними і, зрозуміло ж, “людинорозмірними” системами. То чи потрібно психологам шукати якоїсь особливої постнекласичної методології, подібної до сучасної природничо-наукової, і чи не є ці пошуки підсвідомо відтворюваним рецидивом усе того ж стократ розкритикованого прагнення будувати психологічні науки за зразком наук природничих?

Можна припустити, що евристичний потенціал концептів не-класичності та постнекласичності був би значно вищим, якби в психології сьогодні неподільно домінувала природничо-наукова парадигма, а не спостерігалось тяжіння до гуманітарної методології. Правомірним є також припущення, що ці концепти за певних умов здатні справляти більш глибокий і позитивний за наслідками вплив на ту частину психологічного співтовариства, яка й далі дотримується традицій природничо-наукової парадигми.

Утім, слідом за Г. М. Андреевою, не будемо полемізувати з концептами не-класичності та постнекласичності. І якщо вони справді дадуть змогу істотно розвинути теоретико-методологічні засади психологічної науки, то залишаться їхніх розробників із цим тільки привітати та побажати їм подальших успіхів.

Актуальнішою видається проблематика, пов'язана з постмодерним вектором у психологічному пізнанні. На відміну від ідей не-класичності (поснекласичності), які мають скоріше загальнонаукове, ніж конкретно-дисциплінарне значення, ідеологія постмодернізму впливає на психологію в цілому та соціальну психологію зокрема безпосередньо, на конкретно-науковому рівні. Жодних сумнівів тут немає. Дискутувати можна хіба з інших приводів. Приміром, чи обов'язково науки, що вивчають постмодерний світ (а психологія належить до таких наук), самі мають набувати постмодернового стану, тобто чи повинен суб'єкт пізнання уподібнюватися

пізнаваному об'єктові – не проєктивно, не мисленнєво, а онтологічно, сутнісно? Питання, як то кажуть, риторичне.

Під постмодерном розуміють глобальний стан цивілізації останніх десятиріч, який приходить на зміну добі Модерну в індустріально розвинутих країнах, а також особливий умонастрій людей, що відповідає цьому станові [10; 27; 31]. Умонастрій постмодерну втілюється у специфічному постмодерністському стилі, що формується передусім у літературі та мистецтві (як прагнення поєднати в одному творі найрізноманітніші стилі, мотиви та художні прийоми, взяті з різних епох та культур), і поширюється також у філософії та гуманітарних науках. Отже, що більше психологія орієнтується на гуманітарну парадигму, то більше підпадає під вплив постмодернізму, який породжує постмодерні модифікації цієї парадигми.

Що ж стосується терміна “постмодерністська наукова парадигма”, то його слід сприймати з великим ступенем умовності. Більш адекватним у даному разі є, на нашу думку, поняття *дискурсу*, чи *дискурсивної практики* – у тлумаченні, що йде від французьких структуралістів та постструктуралістів, передусім від М. Фуко [49; 56]. Спираючись на це тлумачення, постмодерністський дискурс у соціогуманітарних науках можна визначити як особливий стиль наукових міркувань і відповідно висловлювань, що відображає певну ментальність та ідеологію, як складну сукупність елементів мовної практики, що бере участь у формуванні уявлень про той об'єкт, існування якого ці елементи припускають. Поняття дискурсу, безперечно, містить у собі певний парадигмальний вимір, але до нього не зводиться і водночас аж ніяк не вичерпує змісту поняття парадигми.

До того ж, зважаючи на принципову розмитість і неоднорідність ідеології та стилістики постмодернізму, мабуть, варто говорити не про якийсь один постмодерністський науковий дискурс, а про сукупність дискурсів, наслідки впливу котрих на стан психологічної науки виявляють як позитивні, так і негативні тенденції.

До безперечних позитивів слід віднести щонайменше такі.

По-перше, у науковому мисленні соціальних психологів¹ поступово утверджуються принципи методологічного плюралізму, чи, за А. В. Юревичем, методологічного лібералізму. Оскільки в постмодерновому трактуванні наукове пізнання постає “не як рух

¹ Далі з огляду на профіль видання, в якому друкується ця стаття, ми будемо говорити переважно про соціальних психологів та соціальну психологію, хоча багато з того, що маємо сказати, стосується психологічної науки загалом.

одним, єдино правильним шляхом до єдиної і неподільної істини, а як *одночасний рух у різних напрямках*, до різних істин, жодна з яких не краща і не гірша будь-якої іншої” [52, с. 209], це відкриває перспективу для співіснування та побудови різних психологічних теорій у спільному просторі, хоч і на різних парадигмальних засадах. Шляхи до такого співіснування прокладає, зокрема, демонстрація відносності альтернатив, обстоюваних природничо-науковою і гуманітарною парадигмами. Так, В. О. Татенко зіставляє ці альтернативи за допомогою п’яти опозицій (“об’єктивна” чи “суб’єктивна” методологія?; “описувати” чи “пояснювати”?; “споглядати” чи “перетворювати”?; “аналіз” чи “синтез”?; “есенція” чи “екзистенція”?) і переконливо показує, що їх цілком можна примирити, якщо не абсолютизувати, а розглядати в річищі загальної стратегії розвитку психологічної науки і психологічної практики [45]. Деякі автори навіть стверджують, що суперництво гуманітарної і природничо-наукової парадигм уже змінюється на усвідомлення потреби їх діалогічної взаємодії [32]. Звичайно, такі твердження відображають скоріше бажане, ніж те, що є насправді. Але дають надію, що в постмодерністському дискурсі це суперництво принаймні не вилитиметься в стигматизацію та остракізм, як було за часів усесильності природничо-наукової парадигми.

По-друге, постмодерністський дискурс сприяє вивільненню соціальної психології від комплексу меншовартості, зумовленого “позитивістським перенапруженням” [52, с. 254], переживаннями з приводу неможливості рівнятися на жорсткі норми природничих наук [див. 3, с. 35–41]. На норми, що, як з’ясується, є непосильними і для самих природодослідників. Так, А. В. Юревич посилається на вражаючі випадки порушення офіційно декларованих вимог до обґрунтування теоретичних ідей навіть такими гігантами наукової думки, як Кеплер, Галілей, Ньютон та ін. [52, с.72–90]. І хоча поширена сьогодні теза про стирання відмінностей між гуманітарними і природничими науками, напевно, викликає в більшості фізиків чи біологів хіба що посмішку, сама її присутність у постмодерністському дискурсі легалізує так звану слабку версію науки, до якої відносять гуманітарні та суспільні дисципліни [35, с. 35]. Наукознавство дедалі більше переконується, що ця слабка версія має право на існування не через природжену ущербність соціогуманітарного пізнання, а з огляду на величезну складність його об’єктів і низьку передбачуваність їхньої поведінки. Це є надзвичайно важливим для прогресу соціальної психології, оскільки допускає розроблення її теорій у “пом’якшеному” вигляді і відтак стимулює їх творення.

По-третє, дискурсивні практики постмодерну стимулюють взаємопроникнення різних форм людського знання, що розширює джерельну базу соціальної психології як науки. Наукове (зокрема соціально-психологічне) знання сьогодні розглядають як форму культури, в якій його було сформовано й розвинуто; як певну картину світу, сегмент, спосіб пізнання у віялі інших пізнавальних можливостей – світогляду, міфопоетики, мистецтв тощо. Це дезавує ідею жорстокої демаркації наукового і позанаукового мислення. Так, В. А. Лекторський, стверджує, що “різні способи мислення не просто співіснують, а взаємодіють один з одним, ведуть постійний діалог <...> і змінюються в результаті цього діалогу”. На його думку, саме тому “межа між науковими та позанауковими формами мислення є гнучкою, змінною, історично варіативною”, що спонукає до посилення взаємодії науки, особливо наук про людину, з іншими пізнавальними традиціями [29]. Тому соціальна психологія може й повинна активно залучати не лише дані, отримані під час лабораторних експериментів та польових обстежень більших чи менших вибірковок сукупностей респондентів, а й численні елементи психологічного знання, що містяться в досвіді психотерапії, повсякденних уявленнях людей, творах літератури та мистецтва, традиційному й сучасному фольклорі тощо. Треба тільки навчитися правильно “вичленовувати й оформлювати” це знання саме як наукове, “тобто у вигляді законів, закономірностей та закономірних тверджень”, а не лише у вигляді описів психологічної феноменології [52, с. 271].

Водночас є у постмодерністському дискурсі й тенденції, на нашу думку, контрпродуктивні, такі, що “гасять” перелічені позитиви. Зупинимося на тих із них, які викликають найбільше занепокоєння.

Перша. На тлі, здавалось би, найсприятливіших умов, які створює для розвитку суспільних та гуманітарних наук постмодернізм, дедалі частіше з’являються оцінки, що ставлять під сумнів їх розквіт і їхнє майбутнє. “Сучасне соціогуманітарне знання <...>, незважаючи на тенденції фундаменталізації, інтеграції <...>, вступило у смугу випробувань, кризи, трансформацій <...>. По суті в межах постмодернізму поставлено питання про зникнення соціальних та гуманітарних наук, які з огляду на зрослі темпи соціокультурних змін, що руйнують усталені суспільні зв’язки, закономірні стійкі взаємодії, втрачають об’єкт і предмет дослідження”, – констатує перший проректор Російського державного соціального університету доктор соціологічних наук С. І. Григор’єв [8, с. 136].

Тим часом, особливо не переймаючись об’єктом і предметом дослідження, адепти методології радикально-постмодернового стибу бадьоро проголошують перехід від абстрактного та універсального до

соціально корисного знання [10, с. 66]. Такий перехід справді іноді дає непогані плоди, наприклад, деякі знахідки постмодернізму (метафора тексту та ін.) виявляються співзвучними запитам психологічної практики. Але якщо соціальну корисність не зводить лише до потреб психологічного консультування, а розглядати ширше, то тут далеко не все в порядку. Практика в широкому сенсі аж ніяк не в захваті від сучасної гуманітаристики.

“<...> Гуманітарні науки перебувають нині в глухому куті, – заявляє в одному з інтерв’ю всесвітньовідомий польський кінорежисер Кшиштоф Зануссі. – Відтоді як з’явився постмодернізм, мені здається, що я читаю лише дурниці на цю тему. Через те ставлюся до нього легковажно” [17]. Можна, звісно, від таких оцінок відмахнутися, вважаючи їх дилетантськими та поверховими (хоча Зануссі людина зовсім не поверхова: вивчав фізику у Варшавському університеті, філософію – в Краківському), проте неупереджений погляд на проблему вимагає визнати, що декларована соціальна корисність постмодернового знання навряд чи незаперечна. До того ж вона має і певний присмак ставлення науки до самої себе в розрізі ідеологем та методологем, що давно набили оскому. Однобічна науково-практична орієнтація, як зазначає В. О. Татенко, висуває на передній план по суті позитивістські, прагматичні принципи [45, ч. 2, с. 16]. Тобто вигнаний у двері позитивізм дивовижним чином повертається у соціогуманітарні дисципліни постмодерністськими вікнами.

Друга. Неприємно вражає відверто конфліктний, руйнівний характер багатьох постмодерністських декларацій, зокрема в соціальній психології, що більше пасують за своєю тональністю стилеві авангарду, ніж постмодерну. Ми тут маємо на увазі не їх критичний пафос як такий (критика, як відомо, сприяє розвитку науки), а ті крайнощі, котрі фактично перекреслюють такі пріоритети самого ж постмодернового наукознавства, як принцип конкурентності ідей (П. Фесрабенд) та визнання права на існування різних наукових підходів (Ж. Дерріда) [22, с. 10–11]. Чого варті хоча б надмірні, безапеляційні претензії на єдино правильну істину К. Дж. Джерджена [14; 15; 57; 58], в основі яких часом лежить гіпертрофоване роздмухування тривіальностей, скажімо, суб’єктивних сторін наукового пізнання, пов’язаних із конвенційним характером психологічних понять і теорій. У культивуванні таких претензій насправді немає нічого нового, в них проглядається незжита схильність представників психологічного цеху будувати системи психологічних знань із чистого аркуша [2].

Третя. Останні десятиріччя ХХ ст. були позначені в психологічній науці численними методологічними новаціями зовнішньо-

дисциплінарного походження, парадигмальними щепленнями, які повелося називати “поворотами”, – історичним, антропологічним, лінгвістичним, семіотичним, культурологічним, наративним тощо [10, с. 51; 26, с. 1]. Ці “повороти”, що походять від соціогуманітарних наук, як і багато новітніх напрямів соціально-психологічної думки, котрі на них ґрунтуються, правомірно розглядати як постмодернові (і, можливо, постнекласичні) модифікації та мутації гуманітарної парадигми. Було б великою несправедливістю не визнавати їх евристичного потенціалу і продуктивності у вирішенні цілої низки актуальних завдань соціально-психологічних досліджень, але не можна абстрагуватися також не лише від їхніх обмежень та вузьких місць, а й від потенційної загрози, яку може становити їх абсолютизація для наукового статусу соціальної психології (і психології в цілому). Ідеться про те, що П. Я. Гальперін визначав як “зісковзування” психології зі свого предмета [7, с. 39], а В. А. Роменець називав “зникненням психології як своєрідного предмета” [41, с. 348].

Так, в основі більшості згаданих “поворотів” (лінгвістичного, наративного, культурологічного) лежить “фетиш мови як самостійної сутності” [19, с. 10], “усе бачиться як текст і передбачає аналіз тексту” [10, с. 59]. Але доречно запитати, чи справді мовні структури відображають “усю психіку” і, відтак, чи можуть бути поглинуті метафорою тексту всі соціально-психологічні явища. Мабуть, ні. Хоча б тому, що поза нею залишаються довербальний і позавербальний досвід людини і людських спільнот, особливості смислоутворення, які переживаються скоріше інтуїтивно, ніж дискурсивно [19, с. 6], тощо. Отже, користуючись перевагами цих “поворотів”, слід водночас не допускати лінгвістичного редуccionізму, який нічим не кращий “старих” редуccionізмів – біологічного, фізіологічного та ін.

Нічим не кращий також історичний редуccionізм. Хоча ідея соціальної психології як історії [15] у своїй основі є продуктивною, її визнання не означає, що соціально-психологічну методологію треба беззастережно перебудувувати за прикладом нинішньої історичної науки. Серед російських психологів до цього з найбільшим ентузіазмом постійно закликає М. С. Гусельцева, усіяла пропагуючи постмодерністську просунутість нинішнього покоління істориків [11; 12]. Але мовчить про те, що історію, зважаючи на її нинішній стан, за рішенням ЮНЕСКО виключено з переліку соціальних та гуманітарних наук [16, с. 7].

А вона ж так активно здійснювала “повороти”, подібні до тих, які відбуваються нині в психології! Як засвідчують зарубіжні історики, “прогрес історії за останні 50 років є результатом низки шлюбів: з економікою, з демографією, навіть з географією, <а також>

етнологією, соціологією та психоаналізом. Загалом, нова історія розглядає себе як дещо схоже на допоміжну науку для інших соціальних наук” [55, р. 5]. Ось такий результат: допоміжна наука. Не думаємо, що такої долі бажали б своїй дисципліні й соціальні психологи.

Четверта. Орієнтування на гуманітарну парадигму і постмодерні віяння не вберегли соціальну психологію та суміжні з нею галузі від реінкарнації атеоретизму, що був характерний для них упродовж 1920–1950-х років, коли в цих науках домінувала природничо-наукова парадигма в її найбільш жорсткому, позитивістському, варіанті. У 1960–1970-х роках, на хвилі боротьби з позитивізмом і притаманним йому “голим емпіризмом”, соціологи, а затим і соціальні психологи та представники інших соціогуманітарних дисциплін почали виявляти дедалі більший інтерес до теоретичного знання, що вилився в бурхливі теоретичні дискусії. “Будь-якій людині, знайомій з історією ідей, зрозуміло, що справжній прогрес відбувається на основі теоретичної конфронтації, а факти і методи відіграють відносно меншу роль”, – у полемічному запалі заявляв С. Московічі, розпочинаючи разом з іншими західноєвропейськими соціальними психологами так званий антиамериканський, а за своєю сутністю антипозитивістський, бунт [34, с. 225]. Він тоді закликав ні більше ні менше, як створити *систему теоретичних досліджень* [там само, с. 218]. Нині, з відстані років, очевидно, що таку систему створити не вдалося та й навряд чи вона була можлива, але західні соціальні психологи справді запропонували немало теорій (теорія каузальної атрибуції, теорія справедливості, соціальний конструкціонізм К. Дж. Джерджена, теорія дискурсу та інші теоретико-методологічні напрацювання Р. Харре, а також низка теорій самого Московічі), які здобули визнання як у соціальній психології, так і в психології загалом. Проте на рубежі ХХ–ХХІ століть цей, за визначенням соціологів Дж. Александера та А. Ріда, зсув угору (тобто в напрямі теорії) змінився на симптоматику зсуву вниз (повернення до емпірії) [1, с. 8].

Настрої атеоретизму швидко поширились і в пострадянській психології. Уже в 1990-х роках деякі російські філософи та психологи під час дискусій про співвідношення природничо-наукової і гуманітарної парадигм стали розглядати психологічні теорії як рудимент, а саме теоретичне знання без достатніх на те підстав пов’язувати з маркером природничо-наукового [див. 23, с. 232]. Праці доволі відомих російських і західних авторів рясніють мусуваннями теми спекулятивності будь-якої теорії, вправами на кшталт доведення

оповідності психологічних теорій (психологічна теорія як story), несумісності теоретичного узагальнення з пізнанням унікальності людини тощо [див. 10, с. 52, 62]. Читати такі вправляння, може, й цікаво, але подеколи просто-таки дивує методологічна наївність їх авторів. Адже вони не помічають, що теж *теоретизують*, хоч і контрпродуктивно.

Ми так детально зупинилися на різноспрямованих і суперечливих особливостях та тенденціях парадигмально-дискурсивних зрушень у психологічній і суміжних з нею науках, аби показати, що, окреслюючи методологічний простір соціально-психологічного пізнання, треба брати з них те, що сприяє його розширенню та поглибленню, а не навпаки. На нашу думку, забезпечити це розширення та поглиблення сьогодні найкраще здатна *стратегічна гуманітарна орієнтація*, яка, з одного боку, передбачає “мирне співіснування” і розвиток усіх модифікацій гуманітарної парадигми, що не “гасять” позитивів постмодерністського ж дискурсу, а з другого – допускає тактично виправдане вбудовування у пізнавальний процес природничо-наукових підходів – там, де це можливо, і тією мірою, якою це можливо. Тобто замість абстрактної поліпарадигмальності, про яку нині багато, але без видимих наслідків говорять, ми пропонуємо певну, – історично зумовлену і, отже, історично минушу, – стратегію парадигмального синтезу, жодною мірою не обтяжливу для прихильників різних парадигм та підходів і, до того ж, таку, що суб’єктивно може сприйматись як поліпарадигмальна, коли це більше до вподоби. Однак ця стратегія, котра, на перший погляд, ні до чого не зобов’язує, покликана виконувати важливу функцію – утримувати розвиток соціальної психології в єдиному методологічному просторі і водночас допомагати розбудовувати його.

Висновки. Методологічні зрушення, що відбуваються нині у психологічній науці, можна визначити як парадигмально-дискурсивні. Головний їх зміст полягає в переході від природничо-наукової до гуманітарної парадигми, на який накладаються, у свою чергу, зміни, пов’язані з еволюцією сучасної науки в цілому спочатку від класичної до неklasичної, а потім і постнеklasичної стадії розвитку, від модерного до постмодерного (постмодерністського) дискурсу.

Історія психологічної науки загалом і соціальної психології зокрема засвідчує, що переорієнтації психологічного співтовариства з гуманітарної на природничо-наукову парадигму і навпаки, напевне, мають циклічну природу, тоді як переходи до неklasичності, постнеklasичності та постмодерну, які спостерігаються сьогодні, є лінійними, односпрямованими.

Наслідки впливу постмодерністського дискурсу на стан психологічної науки виявляють як позитивні, так і негативні тенденції. До останніх, зокрема, належать: однобічна практична спрямованість досліджень, що спричинюється фактично до відродження позитивістських принципів наукового пізнання; безапеляційні претензії на єдино правильну істину, які перекреслюють позитиви самого ж постмодернового наукознавства; ознаки редукації предмета психології до предметів інших соціогуманітарних наук; реінкарнація атеоретизму.

Методологічні новації останнього часу, що змінюють обличчя соціальної психології, правомірно розглядати як постмодернові (і, можливо, постнекласичні) модифікації та мутації гуманітарної парадигми, які в принципі не порушують загального напрямку парадигмальних зрушень, їх циклічної природи.

Історично і логічно вмотивованою для соціальної психології видається на сьогоднішній день стратегічна гуманітарна орієнтація, яка, з одного боку, передбачає “мирне співіснування” і розвиток усіх модифікацій гуманітарної парадигми, що не “гасять” позитивів постмодерністського дискурсу, а з другого – допускає тактично виправдане вбудовування у процес соціально-психологічного пізнання природничо-наукових підходів.

Л і т е р а т у р а

1. *Александр Дж.* Социальная наука как чтение и перформанс: культурно-социологическое понимание эпистемологии / Дж. Александр, А. Рид // Социс. – 2011. – № 8. – С. 3–17.
2. *Аллахвердов В. М.* Принцип преемственности, или как возможны научные открытия / В. М. Аллахвердов, А. С. Кармин, Ю. М. Шилков / Методология и история психологии. – 2008. – Т. 3. – Вып. 3. – С. 167–180.
3. *Андреева Г. М.* Зарубежная социальная психология XX столетия: Теоретические подходы: учеб. пособие для вузов / Г. М. Андреева, Н. Н. Богомолова, Л. А. Петровская. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 288 с.
4. *Андреева Г. М.* Итоги столетия (К вопросу о прогрессе в социальной психологии) / Г. М. Андреева // Прогресс психологии: Критерии и признаки / под ред. А. Л. Журавлева, Т. Д. Марцинковской, А. В. Юревича. – М.: Ин-т психологии РАН, 2009. – С. 237–261.
5. *Асмолов А. Г.* О динамическом подходе к психологическому анализу деятельности / А. Г. Асмолов, А. В. Петровский // Вопросы психологии. – 1978. – № 1. – С. 70–80.
6. *Балл Г. А.* Нормативный профессиональный идеал ученого / Г. А. Балл // Психологический журнал. – 2011. – Т. 32, № 3. – С. 17–26.
7. *Гальперин П. Я.* Лекции по психологии: учеб. пособие для студентов вузов / П. Я. Гальперин. – М.: Книж. дом “Университет”. Высшая школа, 2002. – 400 с.

8. *Григорьев С. И.* Постмодернизм и социология в условиях кризиса / С. И. Григорьев // Социс. – 2010. – №7. – С. 136–142.
9. *Гусельцева М. С.* Парадигмы развития в психологии / М. С. Гусельцева, А. Г. Асмолов // Мир психологии. – 2007. – № 2. – С. 18– 31.
10. *Гусельцева М. С.* Постмодернистские перспективы развития психологии / М. С. Гусельцева // Теория и методология психологии: Постнеклассическая перспектива / отв. ред. А. Л. Журавлев, А. В. Юревич. – М. : Ин-т психологии РАН, 2007. – С. 45–73.
11. *Гусельцева М. С.* Психология и история: после постмодернизма / М. С. Гусельцева // Вопросы психологии. – 2010. – №3. – С. 136–140.
12. *Гусельцева М. С.* Психология и история: смена типов рациональности / М. С. Гусельцева // Вопросы психологии. – 2011. – №2. – С. 13– 24.
13. *Гусельцева М.С.* Понятие прогресса и модели развития психологической науки / М. С. Гусельцева // Прогресс психологии: Критерии и признаки / под ред. А. Л. Журавлева, Т. Д. Марцинковской, А. В. Юревича. – М. : Ин-т психологии РАН, 2009. – С. 13–31.
14. *Джерджен К. Дж.* Движение социального конструкционизма в современной психологии / К. Дж. Джерджен // Социальная психология: саморефлексия маргинальности: Хрестоматия / РАН. ИНИОН ; Лаб. социологии ; отв. ред. М. П. Гапочка ; ред.-сост. Е. В. Якимова. – М. : ИНИОН, 1995. – С. 51–73.
15. *Джерджен К. Дж.* Социальная психология как история / К. Дж. Джерджен // Социальная психология: саморефлексия маргинальности: Хрестоматия / РАН. ИНИОН ; Лаб. социологии ; отв. ред. М. П. Гапочка; ред.-сост. Е. В. Якимова. – М. : ИНИОН, 1995. – С. 23–50.
16. *Доган М.* Социология среди социальных наук / М. Доган // Социс. – 2010. – №10. – С. 3–13.
17. *Занусси К.* Гетьман Хмельницкий оказал Украине медвежью услугу / К. Занусси // Зеркало недели. – 2012. – 23 авг.
18. *Зборовский Г. Е.* Метaparадигмальная модель теоретической социологии / Г. Е. Зборовский // Социс. – 2008. – №4. – С. 3–15.
19. *Кабрин В. И.* Ноэтическая коммуникация: на пути к релевантному исследованию психологического опыта / В. И. Кабрин // Методология и история психологии. – 2009. – Т. 4. – Вып. 3. – С. 5–23.
20. *Кедров Б. М.* Классификация наук / Б. М. Кедров. – М. : Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1961. – Т. 1. – 470 с.
21. *Козлов В. В.* Седьмая волна в развитии психологии / В. В. Козлов // Труды ярославского методологического семинара. Предмет психологии. – Ярославль, 2004. – С. 185–206.
22. *Кольцова В. А.* Актуальные проблемы методологии современной отечественной психологической науки / В. А. Кольцова // Психологический журнал. – 2007. – Т. 28, №2. – С. 5–18.
23. *Корнилова Т. В.* Методологические основы психологии / Т. В. Корнилова, С. Д. Смирнов. – СПб. : Питер, 2007. – 320 с.

24. *Корнилова Т. В.* Экспериментальная парадигма, или ложные дихотомии в психологии / Т. В. Корнилова // Теория и методология психологии: Постнекласическая перспектива / отв. ред. А. Л. Журавлев, А. В. Юревич. – М. : Ин-т психологии РАН, 2007. – С. 95–118.
25. *Коул М.* Комментарии к комментариям книги “Культурно-историческая психология: наука будущего” / М. Коул // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22, № 4. – С. 93–101.
26. *Кочубейник О. М.* Автентичність особистості в інтерсуб’єктивному просторі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / О. М. Кочубейник. – К., 2011. – 32 с.
27. *Кравченко С. А.* Модерн и постмодерн: “старое” и новое видение / С. А. Кравченко // Социс. – 2007. – №9. – С. 24–34.
28. *Кун Т.* Структура научных революций / Томас Кун // Структура научных революций : [пер. с англ.] / Томас Кун ; [сост. В. Ю. Кузнецов]. – М. : АСТ, 2003. – С. 9–268.
29. *Лекторский В. А.* Научное и вненаучное мышление: скользящая граница [Электронный ресурс] / В. А. Лекторский // Научные и вненаучные формы мышления : материалы симп. – М. – Киль, 1996. – Режим доступа : <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000043/>.
30. *Леонтьев Д. А.* Неклассический вектор в современной психологии / Д. А. Леонтьев // Теория и методология психологии: Постнекласическая перспектива / отв. ред. А. Л. Журавлев, А. В. Юревич. – М. : Ин-т психологии РАН, 2007. – С. 74–94.
31. *Лук’янець В.* Постмодерн / В. Лук’янець // Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – С. 501.
32. *Марцинковская Т. Д.* Методологический семинар на тему естественнонаучной и гуманитарной парадигм в психологии / Т. Д. Марцинковская / Вопросы психологии. – 2007. – № 4. – С. 185–188.
33. *Московичи С.* Век толп. Исторический трактат по психологии масс / Серж Московичи ; пер. с фр. Т. П. Емельяновой. – М. : Центр психологии и психотерапии, 1996. – 478 с.
34. *Московичи С.* Общество и теория в социальной психологии / С. Московичи // Современная зарубежная социальная психология. Тексты / под ред. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 208–228.
35. *Новиков А. М.* Методология научного исследования / А. М. Новиков, Д. А. Новиков. – М. : Книж. дом “ЛИБРИКОМ”, 2010. – 280 с.
36. *Онучин А. Н.* “Новая парадигма” в социальной психологии / А. Н. Онучин // Методологічні та теоретичні проблеми психології: програмний концептивний довідник / Л. К. Велитченко, В. І. Подшивалкіна. – О. : СВД Черкасов, 2009. – С. 174–181.
37. *Парадигмы в психологии: науковедческий анализ* / отв. ред. А. Л. Журавлев, Т. В. Корнилова, А. В. Юревич. – М. : Ин-т психологии РАН, 2012. – 468 с.

38. *Пиаже Ж.* Психология, междисциплинарные связи и система наук / Ж. Пиаже // XVIII Международный психологический конгресс, 4–11 августа 1966 г. – М. : Наука, 1969. – С. 125–155.
39. Прогресс психологии : Критерии и признаки / под ред. А. Л. Журавлева, Т. Д. Марцинковской, А. В. Юревича. – М. : Ин-т психологии РАН, 2009. – 336 с.
40. *Пурло Е. Ю.* Естественнаучные парадигмы в психологической науке: классическая, неклассическая и постнеклассическая модели / Е. Ю. Пурло // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – №5. – С. 15–24.
41. *Роменець В. А.* Історія психології ХХ століття : навч. посіб. / В. А. Роменець, І. П. Маноха. – К. : Либідь, 1998. – 992 с.
42. *Слюсаревський М.* Просторово-часовий континуум етнопсихологічного дослідження: парадигмальні засади та досвід побудови / М. Слюсаревський, І. Кривонос // Соціальна психологія. – 2005. – № 6(14). – С. 3–17; 2006. – № 1 (15). – С. 14–26.
43. *Слюсаревський М. М.* “Ми” і “Я” в сучасному світі: Вибрані твори / М. М. Слюсаревський. – К. : Міленіум, 2009. – 340 с.
44. *Степин В. С.* Теоретическое знание: структура, историческая эволюция / В. С. Степин. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 744 с.
45. *Татенко В. О.* Методологічні проблеми сучасної психології / В. О. Татенко // Педагогіка і психологія. Вісник НАПН України. – 2012. – Ч. 1. – № 1 (74) – С. 14–21; Ч. 2. – № 2 (75) – С. 11–18.
46. *Татенко В.* Суб’єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / Віталій Татенко // Соціальна психологія. – 2006. – № 1. – С. 3–13
47. Теория и методология психологии: Постнеклассическая перспектива / отв. ред. А. Л. Журавлев, А. В. Юревич. – М.: Ин-т психологии РАН, 2007. – 528 с.
48. *Тоценко Ж. Т.* Парадигмы, структура и уровни социологического анализа // Социологические исследования. – 2007. – №9. – С. 5–16.
49. *Фуко М.* Археология знания / Мишель Фуко ; [пер. с фр. М. Б. Раковой, А. Ю. Серебрянниковой]. – СПб. : Гуманит. академия, 2004. – 412 с.
50. *Хомская Е. Д.* О методологических проблемах современной психологии / Е. Д. Хомская // Вопросы психологии. – 1997. – № 3. – С. 112–125.
51. *Эльконин Д. Б.* Об истоках неклассической психологии / Эльконин Д. Б. // Избранные психологические труды / под ред. Давыдова В. В., Зинченко В. П. – М. : Педагогика, 1989. – С. 475–478.
52. *Юревич А. В.* Психология и методология / А. В. Юревич. – М. : Ин-т психологии РАН, 2005. – 312 с.
53. *Юревич А. В.* Социальная психология науки / А. В. Юревич. – СПб. : Изд-во Русского Христианского гуманитарного ин-та, 2001. – 306 с.
54. *Bar-Tal D.* A new perspective for social psychology / D. Bar-Tal, Y. Bar-Tal // The social psychology of knowledge. – Cambridge : Cambridge University Press, 1988. – P. 83–108.
55. *Chaunu P.* Interview / P. Chaunu // Le Courrier du CNRS. – 1979. – №33. – P. 5.

56. *Foucault M. The discourse on language / M. Foucault // Critical Theory Since 1965 [ed. by H. Adams & L. Searle]. – Thallahassee : Florida State University Press, 1986. – P. 148–162.*
57. *Gergen K. Invitation to Social Construction / K. Gergen. // – London : Sage, 2003. – 256 p.*
58. *Gergen K. J. Toward a postmodern psychology / K. Gergen // Psychology and postmodernism / [ed. S. Klave]. – London and Beverly Hills, CA : Sage. – P. 17–31.*

Слюсаревский Н. Н. Новые пути – новые вызовы и испытания. О парадигмально-дискурсивных сдвигах в психологической науке в целом и социальной психологии в частности

В статье предпринята попытка соотнести те методологические сдвиги в современной психологической науке, которые обычно принято описывать в терминах (а) естественнонаучной и гуманитарной парадигм, (б) классичности, неклассичности и постнеклассичности, (в) модернизма и постмодернизма. Исследуются циклический и линейный аспекты этих сдвигов. Анализируются как положительные, так и отрицательные тенденции влияния постмодернистского дискурса на состояние социально-психологического знания. Высказана идея стратегической гуманитарной ориентации в социально-психологическом познании, допускающей встраивание в него естественнонаучных подходов.

Ключевые слова: психология, социальная психология, методологические сдвиги, научная парадигма, научный дискурс, циклические и линейные изменения, стратегическая гуманитарная ориентация.

Slyusarevskyy M. M. New roads – new challenges and hardships. On paradigm-discourse related shifts in psychology in general and social psychology in particular

This article is an attempt to relate those methodological shifts in a modern psychological science, which by convention are described in terms of (a) natural science and humanities paradigms, (b) classical, non-classical and post-non-classical science, (c) modern and post-modern. The author analyzes cyclic and linear aspects of these shifts. Both positive and negative trends of post-modern influence on social psychology are analyzed. Furthermore, he puts through an idea of strategic humanitarian orientation in social psychological knowledge, which allows to incorporate natural science approaches into this knowledge.

Key words: psychology, social psychology, methodological shifts, scientific paradigm, scientific discourse, cyclic and linear changes, strategic humanitarian orientation.

© Слюсаревський М. М.

М. М. Скорик

МОДЕЛЬ ОЦІНЮВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЙ: ШЛЯХИ ПОВБУДОВИ

Розглянуто можливі способи оцінювання психологічних теорій і ретроспективного оцінювання зокрема. Проаналізовано можливості і критеріальний ряд інтернальних підходів, які оцінюють теорії крізь призму системи принципів, психологічних понять та категорій. Проаналізовано й представлено наукознавчі і наукометричні (екстернальні) підходи до оцінювання та запропоновані ними комплексні критерії. Зроблено висновки про доцільність конструювання власної моделі оцінювання соціально-психологічних теорій і прототеорій на основі обох груп показників; запропоновано будувати її як компліментарну щодо прийнятих моделей дисциплінарного історіописання.

Ключові слова: інтерналізм/екстерналізм, соціально-психологічна теорія, наукознавство, наукометрія.

Проблема. Сучасна ситуація в українській соціальній психології потребує визначення її ретроспективи, аналізу минувшини, виокремлення та перегляду низки соціально-психологічних ідей, розроблених та запропонованих ученими-психологами і, ще раніше, мислителями минулого, які є фундаторами нашого сучасного наукового соціально-психологічного мислення. Тому оцінювання соціально-психологічних теорій, яке передбачає розв'язання проблем періодизації, відбору персоналій учених, дослідників та, на ранніх етапах, мислителів, які зверталися у своїй творчості до соціально-психологічних ідей, а відтак систематизації цих ідей, окремих теоретичних положень і зрештою цілих теорій, актуалізується, стає затребуваним і набуває гостроти.

Мета статті: запропонувати цілісне бачення можливої моделі оцінювання соціально-психологічних теорій і визначити допустимі параметри такої моделі. Вирішення цього завдання є складовою ще ширшого – мети оцінювання. Саме оцінювання ставить за мету визначити можливості розвитку української соціальної психології на власній теоретико-методологічній основі.

Наукова література щодо оцінювання теорій походить із чотирьох тематичних блоків: історії психології, наукознавства, історії науки та соціології науки. При цьому йдеться про досить давні праці, оскільки цю проблему вперше було порушено й взято до розроблення ще в 1970-х роках. Відповідно сучасні напрацювання із зазначених питань, можливо, уточнюють вироблені на тоді пропозиції щодо нау-

кового аналізу проблеми. Водночас зауважимо й достойні спроби застосувати ці теоретичні пропозиції в реальному історико-психологічному аналізі, до проведення якого долучилися сучасні українські історики та методологи психологічної науки. Тут слід назвати цікаві сучасні розробки істориків соціальної психології та її методологів, переважно Інституту соціальної та політичної психології НАПН України: Ю. С. Кальницької [6; 7], В. В. Рибалка [17], Н. В. Хазратової, Л. Е. Орбан-Лембрик, П. І. Бублика та ін., що розвивають дослідницьку програму, закладену працями М. М. Слюсаревського. Крім них, варто назвати окремі цікаві і ґрунтовні розвідки із цих питань, представлені в працях українських істориків психології І. В. Болотнікової [2], І. В. Данилюка [4], В. М. Мартинюка [14] та деяких ін.

Крім згаданих праць, ми приймаємо до уваги досвід оцінювання психологічних теорій російського психолога А. В. Юрєвича, який вивчав питання психологічної науки як соціального інституту [24–27; 29; 30], структуру, джерела та склад психологічних теорій і знання [22; 32], основні напрямки розвитку психології та форми взаємодії психологічної науки із суспільством [22; 23]. Цікавими також видаються окремі праці істориків радянської і російської психології Ю. Н. Олейника [8; 16], В. А. Кольцової [8; 9] та деяких ін.

Останньою групою літературних джерел є праці сучасних соціологів та методологів науки. Оскільки зазначені теми не поширені в українській історії психології, і в пострадянській так само, це передовсім закордонні праці, що звертаються до не популярних в історії і методології нашої науки дискусій інтерналізму-екстерналізму [37; 38], критичного підходу й проекту “нової історії психології” [36], пропозицій перегляду історії психології з урахуванням її соціальних виходів та перспектив [39] тощо. Водночас ми взяли до уваги і значно давніші праці з проблеми, віднесені до класичних, зокрема доробок Р. Рорті, Т. Куна та ін.

Насамперед спробуємо виділити не вирішені раніше питання загальної проблеми. У згаданих вище працях порушуються й розглядаються важливі питання щодо того, як можна оцінювати психологічні знання. Як у цілому, так і в окремих аспектах таке оцінювання може стосуватися проблем періодизації, розмежування, впливовості та динаміки окремих ідей і теорій; можливих варіантів співвідношення психологічних ідей та (соціального) контексту, в якому вони виникли, тощо.

Спробуймо зорієнтуватися в деяких важливих для нашої теми питаннях. Перше – досвід оцінювання психологічних теорій, накопичений і нині загальноприйнятий у вітчизняній історико-психологічній

науці. Друге стосується змін у режимах оцінювання, які розробляють сучасні вітчизняні і пострадянські історики психології. (Тобто, розробляючи ці пропозиції до моделі оцінювання соціально-психологічних теорій, ми враховували, що ситуація в галузі протягом останніх 20-ти років зазнала зазначених змін і що історіографи психології методологічно реагують на ці зміни.) Третє – ми враховуємо і критично розглядаємо досвід аналізу історії науки, зроблений постпозитивістами, які спеціально вивчали динаміку змін у науці та визначали критерії для виявлення змін.

Висвітлення цих питань ми вважаємо визначальним для розроблення дієвої моделі оцінювання соціально-психологічних теорій.

Досвід оцінювання теорій у радянській історико-психологічній традиції. Ми виходили з того, що не починаємо з чистого аркуша, адже системи оцінювання теорій імпліцитно закладені в будь-які систематизації і тому їх містить кожна історія психології, у тому числі й галузева. І вони можуть бути звідти експліковані.

Окремий сегмент із цього погляду становить теоретизування щодо історії психології – у нашій науковій традиції праці цього жанру класифікують як праці з *методології історії психології*. У радянській історії психології існували такі класифікаційні системи. Найвідоміша з них – історико-категоріальний аналіз М. Г. Ярошевського. Але й інші відомі психологи продукували власні, хоч і менш відомі, системи і застосовували їх. Наприклад, таку систему можна виявити в структурі і побачити відтак розгорнутою в змісті посібника із соціальної психології П. М. Шихірева, як і в низці інших посібників з історії дисципліни.

Цей тематичний сегмент розроблявся хронологічно найдовше, і він найбільший джерельно і кількісно. Відповідно і здобутки є вагомими. Самі результати ми наведемо нижче, коли обґрунтуватимемо положення, необхідні для розробки моделі оцінювання психологічних теорій, та обговорюватимемо показники. Загалом же перегляд існуючих напрацювань показав, що радянській історії психології в цілому притаманні так звані “логіцистські” уявлення про розвиток дисципліни і, відповідно, логіцистська схема її аналізу [18]. Вітчизняну історію психології, у викладі фахівців, складають передовсім теорії та їх понятійно-категорійний ряд, а також, але в другу чергу, персоналії їхніх творців [18]. Це провідна практично втілена схема дисциплінарного історіописання. Сама по собі ця схема є дуже важливою для побудови моделі оцінювання теорій, бо вона, і тільки вона, вказує як на ті, яких ми маємо з надлишком, так і на ті, яких бракує. Виявлена та описана, ця схема може бути використана як свого роду дороговказ для пошуку

нового історико-психологічного знання, байдуже, сучасного чи в ретроспективі. Зрозуміло, її використання як дороговказу вимагає множини можливих вимірів дисциплінарного історіюписання та/або його аналізу, щоб з ними можна було зіставити цю провідну схему. Так би мовити, накласти на реальну схему сітку можливих показників. Для цього потрібно систематизувати останні та здійснити їх подальший відбір.

Зміни в режимах оцінювання в пострадянській історії психології. Але питання про “множину можливих показників” не є аж таким само собою зрозумілим, і самі вони не лежать на поверхні. Для їх віднаходження ми маємо декілька джерел – як, наприклад, внутрішньо-психологічні методологічні дискусії (1); кількісні дані про динаміку/розширення кількості застосовуваних психологічних теорій (2), методологічні рефлексії істориків психології, які намагаються розширити фаховий інструментарій (3), тощо.

По ознайомленні з ними друге, що ми враховували при розробці цих пропозицій до моделі оцінювання соціально-психологічних теорій, це те, що історіографи радянської та пострадянської психології наразі перебувають у пошуку нових режимів історіюписання та його оцінювання. (Не в останню чергу – унаслідок стрімких змін у галузі, що відбуваються протягом двох останніх десятиліть). Це добре показують уміщені на спеціально присвяченому історії (“русской, советской, российской”) психології інтернет-порталі Псюхе.ру [40] праці російських істориків психології. Історики відшуковують і представляють нові, порівняно з панівними, можливості для опису наявного історико-психологічного знання, як-от проблемологічний; полісистемний; кліометричний; метапредметний тощо підходи. Є й показові праці відомих учених, що працюють у цьому ж напрямку, зокрема цикл робіт А. В. Юрєвича [23; 28] чи окремі праці В. О. Мазілова [13]. Для нас важливий не тільки зміст альтернативних пропозицій оцінювання, а й сам факт їх пошуку та оприлюднення сучасними історіографами та методологами вітчизняної дисциплінарної історії. Ми бачимо в цьому ознаку посилення уваги фахівців до свого інструментарію; їх уже не задовольняють відомі й поширені методи оцінювання психологічних теорій, які виходили з “логіки” науки. Ми розцінюємо це як ознаку важливої зміни в предметному полі галузі і враховуватимемо її, обираючи засоби для моделі оцінювання соціально-психологічних теорій.

Активний пошук *альтернативних* пропозицій оцінювання й опису вітчизняного історико-психологічного знання вимагає відповіді на питання: *альтернативних чому?* Вище [18] ми вже згадували про історіографічні моделі вітчизняної історії психології і те, що, за ре-

зультатами нашого дослідження, найавторитетнішим і найбільш поширеним у вітчизняній традиції є історико-категоріальний аналіз, що належить до інтернальних (“внутрішньонаукових”) історіографічних схем.

Розгляньмо детальніше схему логіко-наукової, або предметно-логічної, зумовленості наукового знання, найґрунтовніше розроблену М. Г. Ярошевським. На думку дослідника, розвиток психологічної науки можна описати через “органічне зростання знання, ... те, що його історія підлягає певній логіці”, через “нарощування пояснювальної й передбачувальної сили психологічних понять і категорій” [33, с. 435]. Тобто можна виділити так звані внутрішні пізнавальні ресурси науки, у ролі яких виступають поняття, категорії та інтелектуальні структури.

У логіці розвитку наукового знання Ярошевський виділяє його інваріантні, стійкі, – бо зберігають своє значення і в разі зміни змісту знання, – компоненти, що є, на його переконання, регуляторами пізнавального процесу. До інваріантного ядра належать наукові принципи, категорії і проблеми, які складають “категоріальний лад”, “сітку” або “вузли” наукового мислення [35, с. 175]. “Система категорій (категоріальна сітка) є колективною творчістю й надбанням... Категорії <...> входять до складу тих принципів і опорних понять, які, будучи прийнятими всім співтовариством дослідників, регулюють діяльність кожного з них” [34, с. 15-16]. Учений наголошує, що такий категоріальний лад виникає і розвивається за об’єктивною логікою, відображаючи останню у узагальненому вигляді.

Найбільш загальними, стійкими, взаємозалежними, але такими, що не зводяться одна до одної, формами думки він вважає предметні категорії, що виступають як важливий інваріантний регулятор конкретних теоретичних ідей [33, с. 12]. Визначити, узагальнити й увічнити такі ідеї у вигляді “категоріального апарату психології” Ярошевський формулює як особливе завдання історико-психологічного дослідження, що, на його думку, допоможе визначити справжню динаміку психологічних ідей та логіку їхнього розвитку.

Практичне застосування цього різновиду аналізу ілюструє, наприклад, набуття психологією статусу самостійної науки. У цьому разі ознакою її становлення буде “кристалізація категоріального апарату”, “крізь призму якого психічна реальність відкривається в її самотутній будові” [там само, с. 15]. Подібним чином категоріальний аналіз можна застосувати при виділенні окремих психологічних шкіл (“одні блоки категоріального апарату стали осередком експериментально-теоретичної роботи на шкоду іншим (категорія образу домінувала в гештальтизмі, дії – у біхевіоризмі, мотиву – у фрейдизмі)”) [там само].

Мінусом цього виду аналізу, на думку самого вченого-розробника, є методична невиробленість практичних прийомів науково-категоріального аналізу [там само, с. 13]. Водночас огляд праць сучасних історіографів історії психології показав інші виміри недостатності самого лише категоріального аналізу в нинішніх умовах. Це виявилось при спробах вирішити деякі нові питання з історії вітчизняної психології, зокрема виявлення нових імен; “відновлення” в ній вилучених через ідеологічні міркування напрямків (педологія); зрештою, вибудовування історії новопосталих напрямків психологічної науки, її порівняно недавніх відгалужень, як-то вітчизняна юридична, політична чи й соціальна психологія тощо, які неможливо вибудувати, виходячи з панівного канону дисциплінарної історії. Цей досвід є важливим для нашого завдання з огляду на мету, для якої створюється дана модель: визначити можливість розвитку вітчизняної соціальної психології на власній теоретико-методологічній основі.

Із зазначеного вище випливає, що побудова моделі оцінювання соціально-психологічних теорій має враховувати й екстернальні, й інтернальні показники. Водночас проблема не тільки у відборі окремих комплексних показників, а й у їх змістовому наповненні. Через те, що вітчизняній історії психології притаманна сильна й переконлива традиція аналізувати внутрішній стрій психологічних теорій, тобто оцінювати свою наукову галузь за переважно “внутрішньонауковими” інтернальними показниками, саме останні є порівняно добре розробленими. Тому в ході побудови моделі оцінювання психологічних теорій окремих зусиль вимагатиме завдання пошуку і відбору необхідних та доцільних екстернальних показників розвитку науки.

Постпозитивістський досвід аналізу історії науки. Вирішуючи це завдання, ми не можемо звернутися до сучасної професійної літератури: у доступних нам історико-психологічних джерелах це питання не обговорюється і вважається вирішеним. Фактично це завдання повертає нас від сучасного етапу до 1970-х років, коли проблема цього співвідношення активно дискутувалась. Тому ми маємо враховувати досвід аналізу історії науки, який зробили постпозитивісти. Як відомо, вони якраз і спеціалізувалися на виявленні змін у розвитку науки і їх осмисленні. Зокрема, піддали сумніву кумулятивний варіант розвитку науки як безперервного процесу накопичення наукових знань і стали розглядати історію науки як дискретний процес – розвитку через наукові революції (у радикальній версії Т. Куна). Це буквально відчинило двері перед соціологічними версіями аналізу науки (у радянському варіанті – наукознавчими). Адже слід було чимось пояснювати різкі зміни пізнавальних моделей, сформованих у межах

тої чи тої наукової галузі. У результаті “внутрішні” – “інтернальні” – чинники розвитку науки почали доповнюватися екстернальними, “зовнішніми”.

Із викладеного випливає, що до дискусії про інтернальні/екстернальні чинники в розвитку науки ми ставимося серйозно; не приймаємо поширеної серед вітчизняних істориків психології точки зору, згідно з якою ця дискусія вважається закритою; і активно застосовуємо цю схему подвійних чинників у проекті побудови власної моделі. Самі чинники ми розуміємо і визначаємо відповідно до введених І. Лакатосом понять “внутрішньої” та “зовнішньої” історії науки [11, с. 203]. Перша, інтернальна, передбачає, що детермінувальний вплив на розвиток науки роблять когнітивні чинники: наука має свою внутрішню історію. Її можна виокремити, спершись на внутрішні критерії науковості, прийняті стандарти раціональності. “Зовнішня” історія акумулює решту чинників, які не впливають на суттєві характеристики науки, бо, як каже Лакатос, “...будуючи внутрішню історію, історик науки дуже розбірливий; він знехтує всім, що видаватиметься ірраціональним з погляду його теорії раціональності” [там само, с. 232]. Отже, як передбачає інтернальний підхід, історію науки можна і слід пояснювати, не звертаючись до інших (переважно соціальних) чинників.

Екстерналістський підхід, “зовнішня” історія науки, навпаки, передбачає неодмінне звертання до соціальних чинників як доконечно необхідних у теоретичній реконструкції історії її розвитку. І він є чимось значно більшим, аніж складні відносини науки і суспільства [5]. Зокрема через те, що саме формування знання є подвійним процесом. Як у ході формулювання наукової проблеми (гіпотези), так і під час перевірки отриманих результатів зв'язок з історією (соціумом) та з історичним (соціальним) компонентом у методології неминучий. Знання існує в часі й просторі та є історичним [10]. Крім усього, обов'язково треба врахувати, що ці радикально історичні висновки будувалися на матеріалі історії природничих, а не гуманітарних чи соціальних наук, де такого роду залежності є набагато глибшими.

По ознайомленні з результатами цих дискусій ми приймаємо до уваги тезу Т. Куна про можливу детермінувальну роль обох груп чинників як залежну від стадій розвитку тої чи тої науки. Інтернальні чинники є вагомішими на стадії розвитку “нормальної” науки, тоді як екстернальні набувають ваги на допарадигмальній стадії чи в поліпарадигмальному стані розвитку галузі. Це узалежнює вибір від визначення стану галузі.

Екстернальні, чи зовнішньонаукові (наукометричні), показники. Підставою для залучення даної групи показників до оцінювання соціально-психологічних теорій є їх активне, хоч часто й не відрефлексоване використання для демаркації (виділення) психологічних шкіл, напрямків та традицій, а також для оцінювання динаміки їхнього розвитку. Історіографи оцінюють цю групу критеріїв, усе ж наявних в історико-психологічних працях (підручниках і посібниках), як імпліцитні або ж напівекспліцитні. Наразі можливості їх застосування досить активно розглядаються в рамках психологічної історіографії.

Застосування критеріїв даної групи активно вивчалось у рамках наукознавства з 1970-х років. У цій галузі науки вони досить добре розроблені, що мінімізує часові й інтелектуальні затрати на їх адаптацію для цілей вивчення з їхньою допомогою соціально-психологічних теорій. На відміну від практики вітчизняного дисциплінарного історіописання, яке доволі чітко асоціюється переважно з вивченням спадщини окремих учених, основним “героєм” і провідною темою досліджень цього напрямку були інституціоналізовані об’єкти, що характеризують дисциплінарну структуру [15, с. 305] науки: “наукова школа”, “традиція”, “наукова спільнота/співтовариство”. Нинішні історіографи психологічної науки теж стверджують, що “розвиток науки здійснюється завдяки діяльності ... наукових співтовариств”, розуміючи останні як синонімічні “науковій школі” [3].

Щоб наочно проілюструвати придатність чи непридатність зовнішніх показників для спостереження за динамікою розвитку психологічної науки, розгляньмо критеріальний ряд (зовнішні і внутрішньонаукові показники), за яким можна відстежувати ці явища, наприкладі “наукової школи” в цілому чи окремих “ліній” [17, с. 22-24] у них зокрема. Останню розглядають як співтовариство вчених різних статусів, компетенції й спеціалізації, що під керівництвом лідера координують свою дослідницьку діяльність, зробили внесок у реалізацію й розвиток дослідницької програми й здатні активно представляти й захищати її цілі і результати. Таку спільноту можна виокремити за такими критеріями, як: офіційний статус дослідників, які належать до тієї чи іншої школи; їхня компетенція; їхня спеціалізація; дослідницька програма; цілі дослідницької програми; результати дослідницької програми; проблемна ситуація; категоріальна структура предметної сфери; система категорій (якою послуговується та чи інша школа); автори, які позиціонуються як прихильники даної школи; сукупність публікацій цієї наукової школи [20, с. 127]. Як видно, у даному разі представлено модель оцінювання, яка включає як внутрішньонаукові, так і зовнішні щодо неї показники. Водночас така схема оцінювання є надто загаль-

ною: за основну одиницю аналізу вона бере велике за обсягом поняття дослідницької програми. Нагадаємо, що останню визначають як “суккупність і послідовність теорій, пов’язаних спільною основою основних ідей та принципів, що безперервно розвиваються” [12, с. 147-148]. Це кущ теорій, а не окремі теорії. Тому суттєва для дослідницької програми структура: чітко окреслене ядро, фундаментальні припущення, правила “позитивної” евристики (приписи, у який спосіб прокладати подальший хід досліджень) і “негативної” евристики (заборони-інформація про те, яких способів слід уникати) – буде спільною для цієї низки теорій і не зможе бути використана як критерій для відокремлення одна від одної самих теорій.

На інший приклад натрапляємо в працях В. Б. Гасимова, який розглядав наукову школу як системне утворення і виділяв сукупність характеристик для неї властивостей, але внутрішньонаукові критерії до розгляду не брав. Можливих показників дослідник виділяє десять:

- *генетичні зв’язки*. Структурні зв’язки між членами наукового колективу звичайного типу є складним відображенням численних генетичних зв’язків (під кутом зору системи уявлень і дослідницьких апаратів);

- *субординаційні зв’язки*. У рамках школи субординація повністю відповідає координації, оскільки відображає статуси й ролі її членів лише у зв’язку з їхньою діяльністю, спрямованою на реалізацію дослідницької програми, що є основою наукової школи;

- *керівний механізм*. Внутрішня мотивація вчених, що представляють наукову школу, як правило, визначається розвитком дослідницької програми;

- *взаємозалежність наукових внесків*. У науковій школі як системі основні властивості її елементів (окремі вчені) визначаються структурою цілого;

- *примат активності системи*. Взаємодія в школі допускає такі форми активності й стимулювання “колективної мотивації” її членів, які конвергують із науковою програмою. Активність членів школи, внутрішня мотивація, оригінальні підходи й концептуальні побудови, що не збігаються з програмою школи, не набувають розвитку до завершення програми, розпаду школи або виходу з неї вченого, який не поділяє домінуючі підходи;

- *асиміляція неофітів*. Неофіт, будь-то вчений високого статусу або студент-стажист, стаючи членом школи, проходить (під керівництвом глави школи й інших її членів) стадію учнівства. Член школи має більші переваги перед іншими вченими, тому що має у своєму розпорядженні дослідницький апарат, адекватний програмі;

- *динамізм школи.* Успішність реалізації дослідницької програми школи визначається динамізмом спрямованості й методів дослідження, “урівноваженістю” дивергентності й конвергентності пошуку – експериментального й концептуального, що досягається, очевидно, динамізмом ролей і кадрового складу школи. У всіх цих випадках з огляду на обмеженість числа співробітників, що одночасно “працюють” на школу, вона може вижити й реалізувати програму, лише проявляючи динамізм і лабільність своєї структури, кадрового складу, шляхом поступового розширення складу, тимчасового стажерства й фактичного виходу з колективу “ветеранів”, що виконали своє призначення;

- *відносна стохастичність функціонування підсистем.* Сукупність учених, які кооперують свої зусилля з розроблення програми школи, може, у разі її достатньої численності, розпадатися на окремі підсистеми – групи. Ці групи діють у межах основної дослідницької програми, але розробляють її послідовні, еквівалентні або альтернативні фрагменти (із застосуванням різних наборів дослідницьких операцій, процедур і засобів);

- *тривалість існування наукової школи.* Вона обмежена періодом реалізації програми – публікацією сукупної системи знань.

- *функціональна визначеність елементів.* Членами школи (“елементами”) є не всі співробітники, що беруть участь у дослідженні, і не всі ті, хто сприйняв ідеї генератора програми (“учні”), а лише ті вчені, що зробили вагомий внесок у сукупну систему знань, стали і суб’єктами, і об’єктами полеміки з опонентами – членами альтернативних шкіл та інших наукових спільнот (див. [20, с. 139]).

Запропоновані В. Б. Гасимовим критерії аналізу вкладаються у три основні напрямки вивчення – вивчення рольової структури наукової школи, структури апарату продукування наукового знання й структури зрушень у загальнозначущому фонді наукових знань, які школа продукує унаслідок її діяльності (див. [там само, с. 127]). Як бачимо, дана схема можливих показників є достатньо розгалуженою і включає як “рольові”, так і “програмні” елементи. Позитивно, що окремі із запропонованих елементів можна “довести” до кількісно вимірюваних індикаторів та застосувати з конкретно-емпіричною метою оцінювання розроблюваних соціально-психологічних теорій.

Цікавий, уже сучасний, підхід пропонує історіограф історії психологічної науки Є. Ю. Воронова. Вона обґрунтовує полісистемний підхід до вивчення феномена наукової школи, що полягає у виділенні трьох взаємозалежних об’єктів, розглянутих як самостійні системи: автора концепції, очолюваної ним наукової школи та наукового співтовариства в цілому [3]. Дослідниця виділяє чотири комплексні

показники (одиниці аналізу), які мають характеризувати ці три системи, а саме: авторську концепцію керівника наукової школи; продукти діяльності “ядра” наукової школи, пов’язані з реалізацією дослідницької програми керівника й власних програм; внесок наукової школи в розвиток предметного поля в досліджуваній сфері знання; образ школи в науковому співтоваристві.

Ці показники, на думку Воронової, взаємопоєднуються. Так, взаємодія авторської концепції і наукової школи може бути розкрита через (1) вияв відповідностей у змісті досліджень членів школи і дослідницької програми її керівника та (2) аналіз коригування дослідницької програми з огляду на результати, отримані членами школи. Взаємодія школи і наукового співтовариства може бути вивчена шляхом: (1) публікації напрацювань членів школи; (2) їхньої участі в наукових дискусіях; (3) наукової критики на їхню адресу; (4) цитування й визначення кількості посилань на праці представників школи. Дослідниця вважає також за необхідне включати показники, які визначають динаміку існування й діяльності школи (аналіз динаміки творчості керівника школи в порівнянні з тривалістю продуктивності школи і динамікою популярності школи в науковому середовищі); особливості структури наукової школи (зіставлення структурних характеристик наукової школи й специфіки взаємодії керівника з її членами з ефективністю її діяльності й популярністю в науковому співтоваристві) тощо. За Вороною, кожна з названих одиниць має якісну визначеність і власні критерії оцінювання.

Позиція Є. Ю. Воронової цінна тим, що унаочнює доцільність наукометричних методів у вивченні та оцінюванні стану психологічної науки, наочно показує коло дослідницьких завдань, які дозволяють вирішувати наукометричні методи:

- оцінка та прогнозування інтенсивності розвитку окремих наукових напрямків;
- дослідження персонального складу наукових шкіл;
- визначення продуктивності суб’єктів наукової творчості (індивідуальних та колективних);
- кількісне оцінювання впливу нових концепцій, ідей і методів на різні сфери знань;
- виявлення зміни пріоритетів у науці, ступені визнання й прийняття науковим співтовариством тих або інших ідей, їхньої спадкоємності в наукових дослідженнях та ін.

Застосування наукометричних методів може бути дуже зручним для історико-психологічних цілей. Проілюструємо це. Російські дослідження останніх років (оскільки про українські дослідження ми не знайшли такого роду інформації) показують, що сучасна російська

психологія, принаймні в її “фундаментальній” частині, як і раніше, спирається на ключові положення радянської психології, розвиваючи їх тією чи іншою мірою. Сформовані в ній наукові традиції і школи розвиваються й сьогодні (хоч наразі і немає чітко виражених лідерів) [1]. Саме дослідження здійснено методом аналізу частоти посилань (відносний індекс цитування) на праці російських та інших зарубіжних психологів, унаслідок чого було виділено чотири кластери. Кластер з високим індексом цитування утворили засновники радянської психології (за рангами: Л. С. Виготський; С. Л. Рубінштейн; О. М. Леонтьєв, Б. Г. Ананьєв). Два середніх кластери представлені класиками світової психології (З. Фройд, К. Г. Юнг, А. Маслоу, К. Роджерс, К. Левін) і великими радянськими психологами (Б. Ф. Ломов, А. В. Брушлінський, В. М. Мясіщев, О. Р. Лурія та ін.). У кластер з низьким індексом цитування потрапили яскраві представники західної когнітивної психології й біхевіоризму (Дж. Міллер, Дж. Брунер, У. Найссер, Б. Скінер та ін.). Як бачимо, у цьому разі наукометричні показники виявилися непоганим способом з’ясувати поширеність та відносну впливовість наукових психологічних напрямків.

Висновки. У ході нашого дослідження ми розглянули і по змозі узагальнили критерії оцінювання соціально-психологічних теорій, визначені в межах кількох груп джерел. Аналіз останніх дав змогу виокремити кілька напрямків можливого критеріального оцінювання психологічних теорій.

До них відносимо історико-категоріальний аналіз, який передбачає спеціальний розгляд історії психології через розкриття “логіки руху” психологічної наукової думки та виділення й опис “стійких структур”, покладених в основу її розвитку. (Напрямок, системно розроблений М. Г. Ярошевським, хоча окремі його компоненти можуть бути відстежені й на більш ранніх етапах психологічної історіографії). Цей напрям критеріального оцінювання тяжіє до загальнонаукового пізнавального ідеалу, так званого класичного ідеалу раціональності; узагальнення, які входять у зміст історико-категоріального аналізу, передбачають існування низки теорій, які, так би мовити, працюють в одній парадигмі, а тому мають більш-менш спільний тезаурус та поле явищ, на яких він може бути застосований.

Іще одним можливим форматом оцінювання розвитку соціально-психологічних теорій може стати узагальнювальний підхід, розроблений у межах наукознавства як інтегративної програми оцінювання розвитку багатьох наукових галузей. Наукознавчий аналіз, хоч і зосереджений переважно на вивченні структури й динаміки наукової діяльності загалом і розглядає взаємодію науки з іншими соціальними інститутами й сферами матеріального і духовного життя

суспільства, тобто наголошує на “зовнішніх” індикаторах оцінювання, може бути досить ефективним для вивчення динаміки галузі та її окремих складових – течій та наукових шкіл. Фактично саме таку програму на матеріалі психологічної науки ефективно втілює А. В. Юревич. Застосування наукознавчих і, вужче, наукометричних методів дає можливість вирішувати досить широке коло дослідницьких завдань, зокрема оцінювати та прогнозувати інтенсивність розвитку окремих наукових напрямків; досліджувати персональний склад наукових шкіл; визначати продуктивність суб’єктів наукової творчості (індивідуальних і колективних); кількісно оцінювати вплив нових концепцій, ідей і методів на різні субгалузі психологічних знань; виявляти зміни в пріоритетах психологічної науки, ступінь визнання та прийняття науковим співтовариством окремих ідей, їх спадкоємності в наукових дослідженнях тощо.

На нашу думку, необхідний формат ретроспективного оцінювання соціально-психологічних теорій і прототеорій може конструюватися на обох цих пропозиціях. Вибудовуючи власну модель оцінювання соціально-психологічних теорій, слід також буде враховувати поточну практику оцінювання, утілену в прийнятих напрямках дисциплінарної історії. Ідеться про перевагу в ній інтернальних форм аналізу – розгляду історії психологічної науки переважно через їх категоріальний ряд – і методичний пріоритет, що надається біографічному методу. Вважаємо, що ефективним засобом при цьому може бути аналіз розвитку соціально-психологічного знання через спільноти, що у випадку ретроспективного оцінювання набувають вигляду наукових шкіл.

Отже, оптимальна модель ретроспективного оцінювання соціально-психологічних теорій і прототеорій мала б, на нашу думку, поєднувати критерії, розроблені в межах історико-категоріального аналізу, з наукометричними показниками.

Література

1. *Аллахвердов В. М.* Послесловие к съезду / В. М. Аллахвердов // Психология. – 2004. – Т. 1, № 2. – С. 62–68.
2. *Болотнікова І. В.* Розвиток ідей цілісного дослідження дитини в українській педології 20-30-х років ХХ століття : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / І. В. Болотнікова. – К., 2004. – 186 с.
3. *Воронова Е. Ю.* Полисистемный подход в исследовании научной школы / Е. Ю. Воронова // История отечественной и мировой психологической мысли: Постигая прошлое, понимать настоящее, предвидеть будущее. – М. : Ин-т психологии РАН, 2006. – С. 35–40.

4. Данилюк І. В. Історія психології в Україні: Західні регіони України (кінець XIX – початок XX століття). Проблеми періодизації та основні напрямки : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. – К., 1998. – 195 с.
5. Ждан А. Н. История психологии. От Античности до наших дней : учебник / А. Н. Ждан. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.
6. Кальницька Ю. С. Історичні та соціокультурні передумови становлення соціально-психологічного знання в українському контексті у другій половині XIX століття / Ю. С. Кальницька // Вісник Чернігівського державного педагогічного ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. Випуск 74. Серія: Психологічні науки: зб. наук. праць : у 2-х т. – Чернігів: ЧДПУ, 2009. – Вип. 74. – Т. 1. – С. 201–203.
7. Кальницька Ю. С. Історія соціальної психології в Україні: теоретико-методологічні засади дослідження / Ю. С. Кальницька // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2010. – С. 94–96.
8. Кольцова В. А. История психологии: теоретические и методологические проблемы исследования / В. А. Кольцова, Ю. Н. Олейник // Современная психология. – М., 1999. – С. 578–590.
9. Кольцова В. А. Теоретико-методологические основы истории психологии / В. А. Кольцова. – М. : Ин-т психологии РАН, 2004. – 415 с.
10. Кун Т. Структура научных революций. (С вводной статьей и дополнениями 1969 г.) / Т. Кун. – М. : Прогресс, 1977. – 300 с.
11. Лакатос И. История науки и ее рациональная реконструкция / И. Лакатос // Структура и развитие науки. – М. : Прогресс, 1978. – С. 203–235.
12. Лакатос И. Методология научных исследовательских программ / И. Лакатос // Вопросы философии. – 1995. – № 4. – С. 147–148.
13. Мазилев В. А. История психологии: необходимость нового историко-методологического подхода [Электронный ресурс] / В. Ф. Мазилев. – Режим доступа : <http://www.psychе.ru/catalog/is1/element.php?ID=1150>
14. Мартинюк В. М. Особливості розвитку української психології у XVIII столітті (Феноменологія психічного в науковій, науково-прикладній, філософській та художній творчості в епоху Просвітництва : дис. ... канд. психол. наук. – К., 1997. – 166 с.
15. Огурцов А. П. Дисциплинарное знание и научные коммуникации / А. П. Огурцов // Системные исследования. Методологические проблемы. Ежегодник. 1979. – М., 1980. – С. 299–322.
16. Олейник Ю. Н. История психологии в русскоязычном интернете [Электронный ресурс] / Ю. Н. Олейник. – Режим доступа: <http://www.psychе.ru>
17. Рибалка В. В. Соціально-психологічні ідеї вітчизняної науки 20–60-х років XX століття та акмеологічне розуміння особистості / В. В. Рибалка // Теоретико-методичні засади дослідження динаміки структури інтелектуальних властивостей особистості обдарованих підлітків : матеріали Всеукраїнської конференції 4 квітня 2012 р., м. Київ. – К. : Інформаційні системи, 2012. – С. 18–44.
18. Скорик М. М. До питання про історіографічні моделі сучасної історико-психологічної науки / М. М. Скорик // Наукові студії із соціальної та

- політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2011. – Вип. 26 (29). – С. 83–100.
19. *Степин В. С.* Теоретическое знание: структура, историческая эволюция / В. С. Степин. – М. : Прогресс-традиция, 2000. – 744 с.
 20. Школы в науке / под ред. С. Р. Микулинского, М. Г. Ярошевского, Г. Кребера, Г. Штейнера. – М. : Наука, 1977. – 510 с.
 21. *Юревич А. В.* Звёздный час гуманитариев: социогуманитарная наука в современной России / А. В. Юревич // Вопросы философии. – 2003. – № 12. – С. 113–125.
 22. *Юревич А. В.* Интерпретативные традиции и параметры развития психологической науки / А. В. Юревич // Вопросы психологии. – 2005. – № 5. – С. 119–130.
 23. *Юревич А. В.* Методология и социология психологии / А. В. Юревич. – М. : Ин-т психологии РАН, 2010. – 269 с.
 24. *Юревич А. В.* Наука и бизнес [Электронный ресурс] / А. В. Юревич (в соавт. с И. П. Цапенко) // Наукоеведение. – 2000. – № 4. – Режим доступа : <http://vivovoco.rsl.ru/vv/journal/scilog/scibus.htm>
 25. *Юревич А. В.* Наука и политика [Электронный ресурс] / А. В. Юревич (в соавт. с И. П. Цапенко) // Природа. – 2003. – № 5. – Режим доступа : http://vivovoco.rsl.ru/vv/journal/nature/05_03/yur.htm
 26. *Юревич А. В.* Наука при медиакратии / А. В. Юревич // Наукоеведение. – 2002. – № 1. – С. 69–85.
 27. *Юревич А. В.* Неравное равенство: расслоение российского научного сообщества / А. В. Юревич // Наукоеведение. – 2002. – № 3. – С. 57–74.
 28. *Юревич А. В.* Психология и методология / А. В. Юревич. – М. : Ин-т психологии РАН, 2005. – 312 с.
 29. *Юревич А. В.* Публикуйся или гибни / А. В. Юревич // Мир образования. Образование в мире. – 2006. – № 4 (24). – С. 133–158.
 30. *Юревич А. В.* Социогуманитарная наука в современной России: адаптация к контексту / А. В. Юревич. – М. : ГУ ВШЭ, 2004. – 28 с. – (Препринт WP6/2004/02).
 31. *Юревич А. В.* Стратегия возрождения российской науки / А. В. Юревич // Высшее образование сегодня. – 2003. – № 11. – С. 24–29.
 32. *Юревич А. В.* Структура психологических теорий [Электронный ресурс] / А. В. Юревич // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. – № 1. – Режим доступа : http://www.history.vuzlib.net/book_o004_page_10.html
 33. *Ярошевский М. Г.* История психологии / М. Г. Ярошевский. – М. : Мысль, 1976. – 462 с.
 34. *Ярошевский М. Г.* Краткий курс истории психологии / М. Г. Ярошевский. – М. : Наука, 1995. – 140 с.
 35. *Ярошевский М. Г.* Трехаспектность науки и проблемы научной школы / М. Г. Ярошевский // Социально-психологические аспекты науки. – М., 1973. – С. 174–184.
 36. *Lovett B. J.* The new history of psychology: A review and critique / Lovett Benjamin J. // History of Psychology. – 2006. – Vol. 9. – № 1. – P. 17–37.

37. *Škorić M.* Cognitive internalism, social contextualism and presentism in historiography of science / Škorić M. ; Godišnjak Filozofskog fakulteta, Novi Sad. – 2009. – № 34 (2). – P. 217–228.
38. *Shapin S.* Discipline and bounding: The history and sociology of science as seen through the externalism-internalism debate [Електронний ресурс] / Shapin Steven. Hist. ScL, XXX (1992). – Режим доступу: http://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/3425943/Shapin_Deicipline.pdf?sequence=1
39. *Thomas T.* The Critique of Psychology: From Kant to Postcolonial Theory / Thomas Teo. – New York : Springer, 2005. – 239 p.
40. <http://psyche.ru> (інтернет-портал Псюхе.ру).

Скорик М. М. Модель оцінювання соціально-психологічних теорій: пути построения

Рассмотрены возможные способы оценки психологических теорий и в частности ретроспективной оценки. Проанализированы возможности и критериальный ряд интернальных подходов, оценивающих теории через призму системы принципов, психологических понятий и категорий. Проанализированы и представлены науковедческие и наукометрические (экстернальные) подходы к оценке и предложенные ими комплексные критерии. Сделано заключение о целесообразности конструирования собственной модели оценки социально-психологических теорий и прототеорий, исходя из обеих критериальных групп; предложено строить ее как комплиментарную относительно принятых моделей дисциплинарного историописания.

Ключевые слова: интернализм/экстернализм, социально-психологическая теория, науковедение, наукометрия.

Skoryk M. M. Model of evaluation of the socio-psychological theories: ways of development

The article considers different ways to evaluate psychological theories and in particular the retrospective evaluation. It analyzes opportunities and the criterial range of internal approaches, which evaluate theories through identifying the system of their principles, psychological notions and categories, that is, intradisciplinary indicators. It also addresses and presents research-on-research approaches in evaluation, which belong to the group of external approaches, as well as a series of evaluation criteria offered within them. The conclusion is drawn that it is feasible to develop one's own model of evaluation of the socio-psychological theories and proto-theories based on both groups of indicators, such model being complementary for the generally received models of description of disciplinary history.

Key words: internalism/externalism, socio-psychological theory, science studies, scientometrics.

© Скорик М. М.

ПСИХОЛОГІЯ ГРУП ТА МІЖСОБОВИХ ВІДНОСИН

П. П. Горностай

ОСОБЛИВОСТІ ГРУПОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНИХ І ТРЕНІНГОВИХ ГРУПАХ

Розглядаються закономірності формування групової ідентичності в психотерапевтичних групах, характеризуються властивості навчально-терапевтичних груп. Описуються різні форми групової ідентичності, її зв'язок з процесами групової динаміки. Групове несвідоме розглядається як основа групових процесів і феноменів. Формуються гіпотези про природу соціометричних зв'язків і способи їх вимірювання в малих навчально-терапевтичних групах.

Ключові слова: мала група, групова ідентичність, рольова ідентичність, групове несвідоме, соціометрична близькість.

Проблема групової ідентичності посідає важливе місце в теорії та практиці соціальної психології, хоча й досі недостатньо розроблена. Поняття ідентичності – одне з базових у психології особистості та соціальної психології [4]. Поняття групової ідентичності належить до похідних. Крім нього, виділяють поняття соціальної [8] та рольової [1; 5] ідентичності. Групова ідентичність у малій групі істотно відрізняється від ідентичності у великих і середніх групах, тому що в її основі лежить ідентифікація з конкретними людьми, з якими в людини тісні психологічні зв'язки. При цьому в малій групі поєднуються всі ці види ідентичності, але вони залишаються принципово різними: ідентичність у великих групах – це групові характеристики насамперед самої особистості; ідентичність у малих групах невіддільна від образів груп, з якими особистість себе ідентифікує.

Мета статті полягає у висвітленні основних положень концепції групової ідентичності в малих навчально-психотерапевтичних групах.

У нашому дослідженні розглядалися навчально-терапевтичні групи, що існували протягом тривалого часу. Навчання основ професії, зокрема психотерапевтичне консультування (авторський проблемний підхід), поєднувалося в них з використанням методів психодрами і трансактного аналізу, а особистісний розвиток – з елементами психотерапії. Крім того, досліджувалися спеціалізовані групи вивчення ос-

нов психодрами і трансактного аналізу. Автор має досвід як учасника, так і тренера (навчаючого терапевта). Усього узагальнено досвід 14 груп, загальна кількість учасників яких перевищила 200 осіб. Тривалість існування груп коливалася від 2 до 10 років.

Можна виділити такі позитивні відмінності досліджуваних груп, коли порівнювати їх із власне психотерапевтичними. По-перше, в таких групах більша різноманітність ролей: це студент (тобто той, хто навчається), клієнт психотерапії, психолог-консультант, психолог-дослідник. По-друге, в них можлива ефективна професійна рефлексія. По-третє, це такі групи освітнього середовища (тобто групи навчального спрямування), в яких надзвичайного значення набувають стосунки в групі та розвиток групи в цілому. Такий об'єкт дослідження обрано тому, що на прикладі розглянутих груп зручно вивчати процеси групової динаміки, групову ідентичність, соціометричну структуру груп тощо. У них складаються досить сильні і стійкі зв'язки, досягають високого рівня розвитку групові процеси, а тому ті групові феномени, які ми досліджуємо, тут добре проявляються і їх можна спостерігати, аналізувати й вибудовувати відтак моделі та концепції.

Якщо порівнювати досліджувані групи (до речі, одну з таких груп складала виключно студенти), із звичайними студентськими групами, можна зробити висновок, що відмінність між формами роботи в них дуже велика. Академічна група часто зберігається як група виключно за рахунок формальних ознак, за рахунок того, що її члени пов'язані необхідністю отримати диплом. Спільна діяльність (це може суперечити радянській соціальній психології колективу) меншою мірою впливає на інтеграцію, ніж емоційні зв'язки. У терапевтичній групі зовсім інші чинники інтегрують групу, хоч і там має місце спільна діяльність. Якщо в терапевтичній групі відбувається криза ідентичності, яка супроводжується сплеском групової динаміки, це досить часто призводить до розколу групи; тоді частина людей може покинути групу, хоча вони дуже хочуть навчатися, отримати досвід тощо. Такого не відбувається в академічній групі, бо навіть після відцентрових процесів група залишається формально цілою. Саме через це академічну групу не можна вважати найкращим об'єктом з погляду вивчення впливу групової динаміки на цілісність групи.

Наше дослідження не є експериментом у вузькому розумінні слова, оскільки в ньому не ставилося завдання проводити стандартизовані методики, робити заміри тощо. Ми здебільшого використовували такі методи; як включене спостереження; експертні оцінки, зворотний зв'язок членів групи, тренера; групові дискусії; мозковий штурм (групове прийняття рішень); процес-аналіз (аналіз психотерапевтичного

процесу, групової динаміки, динаміки розвитку психотерапевтичних тем); аналіз, синтез, узагальнення, аналогії.

Основне завдання нашого дослідження – створити концепцію (в перспективі – теорію) групової ідентичності саме в малих групах, а ще – показати, як вона співвідноситься (зокрема які відмінності має) з ідентичністю в середніх і великих групах. Незважаючи на те, що експериментальні групи мали досить вузьке спрямування, ми поширюємо виявлені закономірності на групи різного спрямування, змісту, складу тощо.

Перш за все слід уточнити зміст самого поняття “групова ідентичність” та з’ясувати, чим воно відрізняється від спорідненого з ним поняття “соціальна ідентичність”. На нашу думку, групова ідентичність стосується реальних груп, які існують у просторі й часі, тоді як соціальна може стосуватися умовних груп, виділених за якимось критерієм. Скажімо, такий змістовий критерій, як “соціальна роль” дає право розглядати рольову ідентичність (статеву, етнічну, політичну, професійну, ідентичності членства тощо [5]). За кількісним критерієм можна виділити кілька видів групової ідентичності, зокрема малі групи, середні і великі. Розрізняють групи і за територіально-кількісним критерієм; при цьому йдеться про ідентичність груп, пов’язаних з певною територією (різного масштабу). Таким чином, групова ідентичність – це більш вузьке поняття, точніше – окремий клас соціальної ідентичності. Рольову ідентичність вважають ще одним класом соціальної ідентичності, і стосується вона великих умовних груп, де людина ототожнює себе з певними ролями, функціями, системами рольових очікувань тощо.

Групова ідентичність у малих групах має свої особливості та суттєві відмінності від ідентичності в середніх і великих групах. Тут відбувається ідентифікація з конкретними людьми, з якими існують значущі особистісні стосунки та досить тісні емоційні зв’язки, а не з ролями чи територіально-просторовими спільнотами. У малих групах ідентичність безпосередньо пов’язана з груповою динамікою, а також із соціометричною структурою групи. В малих групах усі ці процеси мають особистісне забарвлення.

Ідентичність у великих групах також може бути пов’язана з груповою динамікою (про що свідчать, наприклад, політичні процеси), але тут цей зв’язок більш опосередкований. У великих групах групова динаміка проявляється, зокрема, у проблемах сепаратизму, коли якась територіальна чи етнічна спільнота, ідентичність якої відрізняється від ідентичності решти суспільства, прагне до автономізації, аж до виходу зі складу держави.

Інтеграційні процеси – це складова частина процесів групової динаміки. Групова динаміка, крім інтеграційних процесів, охоплює протилежні їм дезінтеграційні процеси, процеси диференціації та, відповідно, процеси деструктуризації. Структура ідентичності в групі може відображати розвинену загальногрупову ідентичність і слабодиференційовану ідентичність мікрогруп; протилежний варіант – розвинені ідентичності мікрогруп і недостатньо сформована загальногрупова ідентичність. У першому випадку група є стабільною, у ній переважають доцентрові тенденції, у другому – можлива сильна міжгруповая динаміка з переважанням відцентрових тенденцій та високим ризиком розпаду групи.

До речі, про аналог групової динаміки можна говорити і щодо умовних груп та роліової ідентичності. Прикладом можуть служити процеси в психотерапевтичних спільнотах, де істотне значення має такий варіант роліової ідентичності, як ідентичність психотерапевта. Різні напрямки, школи, течії в психотерапії – це насамперед групи людей, що до них належить. Так-от, у царині психотерапії відбуваються різноманітні процеси інтеграції та диференціації, тобто все те, що ми можемо назвати груповою динамікою [1, с. 233–237].

Один із найбільш цікавих моментів, що стосується групової ідентичності, те, що пов’язує соціометричну структуру, групову динаміку і групову ідентичність, – це якраз феномен цього зв’язку, цієї близькості. У малій групі люди відчувають одне до одного більшу чи меншу близькість, тобто хтось себе ідентифікує з кимось, намагається стати ближчим до когось, хтось дистанціюється від іншого. Можна виділити такі складові відношень ідентичності, як “теле”, емпатія, ідентифікація, ототожнення, сприйняття іншого як Альтер-его, прийняття ролі іншого (“обмін ролями”), процеси перенесення і контрперенесення, прихильність, дружба, любов, близькість, симбіоз, злиття, поглинання, розчинення, співзавалежність, ненависть тощо.

Тренінгові групи є зразком високорозвинених стосунків, психологічної і соціометричної близькості, високого рівня загальногрупової ідентичності. Вважаємо, що ці характеристики є інваріантними, спільними і для різних груп освітнього середовища, тобто високий рівень ідентичності між членами учнівської чи студентської групи зумовлює позитивні процеси. Там, де цього немає, група зберігається як така лише завдяки розкладу, заняттям, урокам, а потім все одно розпадається – і ніякого спілкування не відбувається. Ці закономірності простежуються зазвичай досить добре.

Досліджувані групи також є навчальними. Це повноправні члени освітнього середовища, тільки специфічного спрямування (не зовсім традиційного для нашої освіти). На жаль, не зовсім традиційного

– можливо, треба цей досвід поширювати. Зокрема, слід зазначити, що в наших навчально-терапевтичних групах одним із завдань, що ефективно вирішується, є особистісний розвиток. У традиційних групах освітнього середовища особистісний розвиток також можливий за умови високого розвитку групових процесів і групової ідентичності. Це ще один аргумент на користь дослідження тренінгових груп як моделі високого рівня групових стосунків.

Ідеться, як бачимо, про проблему рівня соціометричної близькості, який можна вимірювати, розробивши експериментально-діагностичні методики для вивчення цього феномена (хоча це, скоріше, стосується наступного етапу дослідження нашої теми). Утім, завдання виявилося набагато складнішим, ніж це здавалося спочатку. Якщо окреслити, що було зроблено попередниками, то найбільший внесок у розв'язання цієї проблеми належить видатному вченому, засновнику психодрами та соціометрії Я. Морено.

Перші ідеї про групову динаміку, соціометричну структуру груп, про близькість, емпатію, “теле” виникли в Я. Морено ще в 1915 році, коли він перебував на медичній службі в таборі для переміщених осіб у Міттендорфі. Там дослідник спостерігав розвиток групових процесів, що й наштотувало його на думку про створення методів соціометрії та соціодрами [2, с. 14]. Майже через 20 років, у 1934-му, він написав ґрунтовну працю обсягом понад 400 сторінок, яку назвав “Хто виживе?”. У передмові до своєї книги Морено пише: “Істинно терапевтичний метод не може мати меншої мети, ніж усе Людство. <...> Ми припускали – можливо, наївно – що, якщо війна буде поширюватися, охоплюючи земну кулю, стає однаково можливим розвивати й поширювати світову соціометрію. <...> Як тільки ми успішно вилікували соціометричними методами окрему спільноту, нам здалося можливим, принаймні теоретично, робити це з нескінченно великою кількістю таких же спільнот тими ж самими методами – фактично з усіма спільнотами, з яких складається людське суспільство” [6, р. 3]. Тобто дослідник поставив перед собою завдання психотерапевтичного впливу не лише на особистість, а й на всі групи та спільноти (не лише в терапевтичному просторі). Відтак він продовжував працювати, удосконалювати свої розробки і в 1953 р. (ще майже через 20 років) видав остаточний варіант цієї праці (майже 900 сторінок). У ній Морено розглядає соціометричну структуру спільнот, малих і великих груп, вводить поняття “теле” як певне взаємне емоційне відчуття однієї людини іншою, яке не пояснюється лише процесами комунікації. Тож він вважав, що люди можуть відчувати одне одного, знати щось одне про одного не лише як інформацію, яку вони одне від одного отрима-

ли, а щось навіть більше, ніж можуть одне від одного почути [там само, р. 311–328].

Ці ідеї певним чином були розвинуті груповими психоаналітиками, які досліджували групове несвідоме, зокрема в психоаналітичній групі та в парі “клієнт-терапевт” [7; 9; 10]. При цьому було також підтверджено, що відбувається прихований обмін інформацією, у тому числі і поза комунікацією, де можна словами передати зміст певного тексту, знання. Тобто люди знають одне про одного більше, ніж їм про це повідомили. Але природу цього феномена Морено не пояснював, ця проблема не була розв’язана до кінця. Дехто взагалі вважає, що це просто метафора, образ, а реально цих процесів не існує. Дехто, навпаки, переконаний, що ці речі настільки реальні, що можуть стати інструментом практичної роботи в нових напрямках психотерапії. До речі, на цьому побудований підхід Берта Хеллінгера [3], що останнім часом набуває все більшого визначення; він спирається якраз на феноменологію таких зв’язків.

Далеко не однозначне ставлення спостерігається сьогодні і до *методу сімейних розстановок* – від оголошення його “шаманізмом” до визнання за новий напрям психотерапії. Люди, які працюють з групами, зокрема з феноменами групового несвідомого, сімейно-родовим несвідомим, можуть підтвердити, що це не просто метафора, а реальні факти, і щось за цим справді стоїть. Автор зовсім не схильний до містики, до легкої віри в те, що важко довести. Проте один випадок з практики виглядає досить-таки красномовним, переконливим. В одній із груп, учасники якої не знали і ніколи не чули, що таке сімейні розстановки, тобто були абсолютно незаангажовані й уявлення не мали, як “правильно” слід поводитися замісникам, одна з учасниць, після того, як їй доручили певну роль у сімейній історії протагоніста, відчула, що її затягує в якийсь незрозумілий вир. Жінка на очах у наляканої групи почала завалюватися набік, тобто виникла якась сила, яка її кудись “тягла”. Коли ми проаналізували цю ситуацію, то справді виявилося, що в сімейній системі протагоніста мала місце якась подія і хтось стояв за нею. Розглянувши цю подію, цю людину й опрацювавши ситуацію психотерапевтично, ми зауважили істотні зміни в психологічному стані протагоніста. Але не так просто довести, що те, що відбувається, – оце перенесення, тобто “телепроцес”, – має місце і що він пов’язаний з інформацією, яка досить глибоко захована в груповому несвідомому протагоніста. Але й ігнорувати такого роду факти, зрозуміло, також не треба, отож маємо справу з надзвичайно цікавим аспектом дослідження, який ще потребує свого прояснення. Упевнений, що нам вдасться нарешті добитися якихось зрушень у цьому процесі.

Метод системних сімейних розстановок справді являє собою новий рівень феноменології та моделювання психологічного зв'язку між людьми. Практика розстановок за Б. Хеллінгером [3] є переконливим доказом існування групової психіки на рівні сімейних систем. Проте залишається не зовсім зрозумілим, як відбувається процес моделювання групового поля сімейної системи в тимчасовій групі. Феномени “телепатії” та “екстрасенсорики” також належать до класу явищ, які тією чи іншою мірою пов'язані з груповим несвідомим, або груповим психологічним полем. Попри неоднозначне ставлення до цих феноменів, гадаємо, що їх не можна ігнорувати, а навпаки, слід досліджувати, виявляти, що за цим стоїть. Можливо, ці явища також мають стосунок до проблем, про які йшлося вище, як і запропоновані К. Г. Юнгом поняття “телеологія” (пояснення закономірностей не минулим, а майбутнім; трансляція інформації без причинно-наслідкового зв'язку) і “синхронія” (паралелі між подіями без якогось посередника, без причинно-наслідкового контексту).

Інколи під розглянуті тут явища підводиться “наукова база” з галузей точних наук. Не так давно модною була, наприклад, гіпотеза так званих торсіонних полів; останнім часом набула поширення гіпотетична модель “морфічного резонансу”, що пояснює ефекти групового психологічного поля закономірностями квантової фізики. Однак до створення достатньо доказової теорії, яка могла б бути вичерпною в поясненні цих явищ, ще далеко.

Висновок. Отже, можемо сформулювати основні положення моделі групової ідентичності в малих навчально-терапевтичних групах. Ці положення базуються на визнанні групової психіки, одним із феноменів якої є групова ідентичність. Групова ідентичність, як інтрапсихічний феномен, певним чином співвідноситься з іншими рівнями групової психіки: інтерпсихічним (сприйняття групами самих себе й інших груп, групова неусвідомлювана лояльність, групова диференціація) і метапсихічним (групові настановлення, стереотипи, упередження, міфи, групові символи). Групова ідентичність у малих групах має спільні та відмінні характеристики порівняно з групами різного рівня – середніми і великими, а також умовними групами, де спостерігаються прояви рольової ідентичності. Малим групам притаманні свої соціально-психологічні особливості, механізми та ефекти групової ідентичності: фрактальний ефект, голографічний ефект, зв'язок групової ідентичності з груповою динамікою, зв'язок групової ідентичності із соціометричною структурою. Серед питань, що потребують подальшого вивчення та з'ясування – поняття соціометричної близькості і її природи, а також способів її вимірювання. Ще однією проблемою, пов'язаною з ідентичністю в малих групах, є проблема синергії. Окре-

ме коло проблем становить зв'язок групової ідентичності з паранормальними явищами.

Групова ідентичність може, однак, набувати і негативного забарвлення, досягаючи високого рівня, наприклад, у групах антисоціального спрямування: тоталітарних сектах, кримінальних структурах тощо. Тут групові процеси можуть виявлятися на високому рівні (аналогічно синергії). Утім, негативні процеси спостерігаються і в позитивних відносинах груп просоціального спрямування. Ідеться про злиття, співзавалежність, ненависть, поглинання, розчинення, симбіоз (який може бути нездоровим). Під кутом зору психотерапевтичних підходів ці стани небажані і тому потребують певних корекційних впливів. Тут завжди очевидна певна неоднозначність, а тому, звичайно, наявні і позитивні, і негативні аспекти. Але, поза всяким сумнівом, групова ідентичність є тим консолідаційним началом, що лежить в основі групової згуртованості, процесів інтеграції та диференціації в групах. Групова ідентифікація, безперечно – один із механізмів групової динаміки і важлива умова соціалізації особистості.

Л і т е р а т у р а

1. Горноста́й П. П. Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности. / П. П. Горноста́й. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
2. Сакс Дж. М. Голос Я. Л. Морено: Интервью с создателем психодрамы / Дж. М. Сакс // Психодрама и современная психотерапия. – 2003. – № 1. – С. 5–21.
3. Хеллингер Б. Порядки любви: Разрешение системно-семейных конфликтов и противоречий / Б. Хеллингер. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2001. – 400 с.
4. Эриксон Э. Идентичность: Юность и кризис : пер. с англ. / Э. Эриксон. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.
5. Gordon Ch. Development of evaluated role identities / Ch. Gordon // Annual Review of Sociology. – 1976. – Vol. 2. – P. 405–433.
6. Moreno J. L. Who shall survive? Foundations of Sociometry, Group Psychotherapy and Sociodrama / J. L. Moreno. – Beacon, New York : Beacon House Inc., 1953. – CXIV; 763 p.
7. Nichol B. The Group Unconscious.[Електронний ресурс] / B. Nichol; Business Coach Institute. – 2001. – Режим доступу : http://www.businesscoachinstitute.com/library/group_unconscious.shtml
8. Social groups and identities: developing the legacy of Henri Tajfel / Robinson W. P. (Ed.). – Oxford : Butterworth-Heinemann, 1996. – 386 p.
9. Singh A. The Group Unconscious: A Synthesis Paper, [Електронний ресурс] / A. Singh. – 2005. – Режим доступу : <http://www.johnniemoore.com/blog/archives/synthesis.pdf>
10. Wells L. Jr. Feedback, the Group Unconscious, and the Unstated Effects of Experimental Methods / Wells L. Jr. // The Journal of Applied Behavioral Science. – 1992. – Vol. 28. – №. 1. – P. 46–53.

Горноста́й П. П. Особенности групповой идентичности в психотерапевтических и тренинговых группах

Рассматриваются закономерности формирования групповой идентичности в психотерапевтических группах, характеризуются свойства учебно-терапевтических групп. Описываются различные формы групповой идентичности, ее связь с процессами групповой динамики. Групповое бессознательное рассматривается как основа групповых процессов и феноменов. Формулируются гипотезы о природе социометрических связей и способах их измерения в малых учебно-терапевтических группах.

Ключевые слова: малая группа, групповая идентичность, ролевая идентичность, групповое бессознательное, социометрическая близость.

Gornostay P. P. Features of group identity in psychotherapeutic and training groups

The regularities of formation of group identity in psychotherapeutic groups are considered. The properties of training-therapeutic are characterized. Different forms of group identity, its relations with processes of group dynamics are described. Group unconscious is considered as a basis of group processes and phenomena. Hypotheses concerning the nature sociometric connections and ways of their measurement in small training-therapeutic groups are formulated.

Key words: small group, group identity, role identity, group unconscious, sociometric closeness.

© Горноста́й П. П.

І. Г. Губеладзе

**СТРУКТУРНО-ДИНАМІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СІЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ
В УМОВАХ МІГРАЦІЇ ДО МІСТА**

Порушується проблема мінливості і сталості соціальної ідентичності в умовах міграції молоді із сільської місцевості до міста. На основі результатів емпіричного дослідження аналізуються структурно-змістові особливості трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження, яка мігрувала до міста (посилення проявів релігійної, статеворольової ідентичності, усвідомлення своїх батьківських ролей і водночас послаблення вираженості професійної, державної, етнічної і територіальної ідентичності). Показано, що соціальна ідентичність молоді сільського походження, яка мігрувала до міста, більш пластична і супроводжується більш активним переконструюванням ідентифікаційних структур.

Ключові слова: міграція, соціальна ідентичність, трансформація соціальної ідентичності, молодь, яка мігрувала до міста.

Проблема. Активні міграційні процеси, що є характерною ознакою сучасного динамічного суспільства, виступають чинником, який детермінує прояв змін в особистісній структурі індивіда. Ці процеси зумовлюють трансформацію соціальної ідентичності і можуть спровокувати за складних життєвих обставин навіть її кризу.

Молода людина, яка народилася і виросла в сільській місцевості, уже має певну базову ідентичність, характеристики якої детерміновані особливостями сільської спільноти та її представників. Переїжджаючи до міста, вона опиняється в зовсім інших умовах, де реальність яскраво дисонує зі звичним для неї оточенням. Це частогусто призводить до виникнення суперечності між внутрішніми прагненнями особи і реальною соціальною ситуацією. Однією зі стратегій подолання такої неузгодженості чи запобігання їй є трансформація соціальної ідентичності, що являє собою переконструювання її компонентів у результаті впливу на людину різних (біологічних, психологічних, соціальних та економічних) чинників з метою збереження балансу та сталості в структурі особистості. Ідентичність не є сталим конструктом, і в умовах соціальної мінливості вона виконує адаптивну функцію. У ситуації зміни соціального оточення різні види ідентичностей можуть змінюватися по-різному, створюючи нову конфігурацію. Як зазначав Г. Брейкуел, відбувається зміна актуальності, вираженості та валентності окремих її елементів [4].

З огляду на принцип цілісності і системності ідентичності можна припустити, що в умовах міграції сільської молоді до міста зміна її “ідентифікаційної матриці” (за С. Московічі), або загальної структури, чи то певної конфігурації її ідентичності, відбувається таким чином, що кожна сфера соціальної ідентичності може піддаватися впливу трансформаційних процесів різною мірою, а це, відповідно, зумовлює перебудову вже сформованих уявлень про себе.

Мета статті: на основі емпіричних даних визначити структурно-динамічні особливості соціальної ідентичності молоді сільського походження, яка планує мігрувати до міста чи вже зробила це.

В опитуванні загалом взяло участь 498 осіб. Це жителі Сумської області, молодь віком 15-25 років. Серед респондентів 58 сільських старшокласників, 66 студентів сільського походження, які планують жити в місті, та 34 особи сільського походження, що вже живуть і працюють у місті. Для дослідження сфер соціальної ідентичності та її статусів використовувалися методики “Статуси ідентичності” (Дж. Марсія), модифікований варіант інтерв’ю за статусом ідентичності і тест Его-ідентичності (Е. Еріксона, Дж. Марсія) за 12-ма шкалами.

Респондентам пропонувалося оцінити низку тверджень за п'ятибальною шкалою, тож середні значення могли варіювати від 1 до 5 балів: що більшим був показник, то вище оцінювався рівень сформованості того чи того компонента соціальної ідентичності.

Щоб визначити особливості соціальної ідентичності молоді сільського походження, яка планує жити чи вже живе в місті, було проведено порівняльний аналіз середніх значень за основними сферами соціальної ідентичності. У переліку сфер – професійна, сімейна, статеворольова, релігійна, етнічна, територіальна, державна, політична ідентичності, а також батьківство і стосунки з друзями, самооцінка і сенс життя (рис. 1). Статистично значущу відмінність у прояві тієї чи тієї сфери було перевірено за допомогою критерію Краскала–Уолеса, підставою для використання якого стали результати за тестом Лівена.

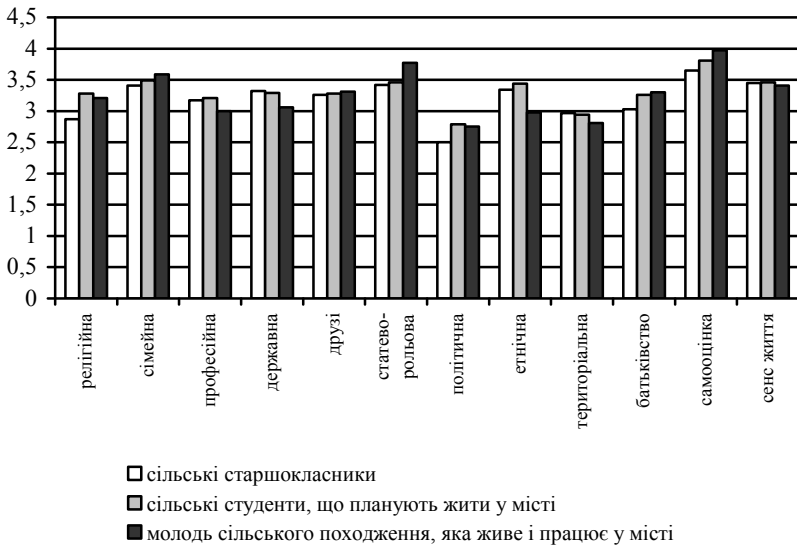

Рис. 1. Структура соціальної ідентичності молоді сільського походження, яка планує жити в місті

Сформованість професійної ідентичності передбачає, що людина має чіткі уявлення про свою професію; розуміє, які вимоги висуває ця професія; відчуває задоволеність нею. Становлення саме професійної ідентичності, на думку Е. Еріксона, є чи не найважливішим завданням періоду юності [3]. Розглядаючи формування професійної ідентичності в різних груп молоді, зазначимо, що найбільшою

мірою ця проблема стосується старшокласників і студентів. З віком (уже у працюючій молоді) її гострота поступово послаблюється; при цьому серед сільської молоді такі зміни відбуваються на статистично значущому рівні (від 3,17 до 2,97, $p \leq 0,05$), тоді як у молоді сільського походження, яка живе і працює в місті, а також у міській працюючій молоді така диференціація не простежується. Тож результати дослідження дають підстави стверджувати, що для працюючої молоді сільського походження, яка вже здобула фах і має роботу, проблема професійної ідентичності як ототожнення себе з представниками певної професії поступово втрачає свою актуальність. Утім, в умовах перебудови української економіки на ринкових засадах спеціалісти не завжди працюють за фахом, а тому на даному віковому етапі досить часто молодій людині доводиться освоювати нову професію. Остання не завжди відповідає отриманій спеціальності, що супроводжується переосмисленням своєї фахової належності.

Особливістю формування *сімейної ідентичності* є її стабільність і незмінність із віком. Уже серед старшокласників рівень сформованості цієї сфери помітно перевищує середній. При цьому для міських старшокласників сімейні стосунки є важливішими, ніж для їхніх сільських однолітків (3,73 і 3,41 відповідно, $p \leq 0,05$). З віком серед сільської молоді значущість цієї сфери дещо збільшується, а серед міської – зменшується, але неістотно. Як результат, у вияві сімейної ідентичності працюючої молоді, незалежно від її походження і планів, не спостерігається статистично значущих відмінностей, що дає нам підстави констатувати важливість цієї сфери для всіх категорій молоді, оскільки саме на цьому віковому етапі відбувається творення взаємин і пошук партнера для створення сім'ї.

Ще одна складова соціальної ідентичності, яка стала предметом нашого дослідження і є важливою сферою людського життя, – це *батьківство*, що передбачає розуміння та усвідомлення респондентами своїх батьківських ролей. У вияві цієї складової соціальної ідентичності не зафіксовано розбіжностей між молоддю сільського походження, зорієнтованою на проживання в селі, і тією, яка живе в місті (3,26). Серед міської молоді рівень усвідомлення своїх батьківських ролей також залишається майже без змін. Варто лише зазначити, що з віком рівень усвідомлення себе як майбутніх батьків дещо посилюється (хоча й не на статистично значущому рівні), незалежно від планів молоді щодо подальшого місця проживання, що пояснюється віковими особливостями цього періоду. Для молоді, яка навчається у ВНЗ, і тим більше для тих, хто вже закінчив навчання, усе більшого значення набуває створення сім'ї і народження дітей, що, безумовно, мало б позначитися на рівні вияву таких компонентів соціальної ідентичності,

як сімейна ідентичність та батьківство. Актуалізації цього компонента соціальної ідентичності на статистично значущому рівні не спостерігається, що пояснюється пролонгованістю в часі прагнення сучасної молоді створювати сім'ю і народжувати дітей (у нашій вибірці найстарші респонденти мали вік 25 років).

Статеворольова ідентичність передбачає усвідомлення себе представником певної статі і носієм конкретних статоворольових характеристик та особливостей поведінки, що співвідносяться з фемініністю чи маскуліністю. Дослідники соціальної ідентичності стверджують, що цей компонент є одним з базових у її структурі [1; 5]. Вияв статоворольової ідентичності посилюється з віком серед молоді сільського походження, яка живе і працює в місті (від 3,42 до 3,77). У цієї категорії молоді спостерігається розвиток гендерної ідентичності, розширення її спектра та ускладнення структури. Серед сільської працюючої молоді таких тенденцій не виявлено: показники гендерної ідентичності залишаються майже незмінними (близько 3,42). Рівень сформованості гендерної ідентичності міських старшокласників вищий у порівнянні з їхніми сільськими однолітками (відповідно 3,65 і 3,42, $p \leq 0,01$), вони мають більш чіткі уявлення про свої статоворольові особливості. Однак рівень усвідомлення своїх гендерних характеристик у міській молоді з віком не зростає, і в порівнянні з однолітками із села, які переїхали до міста, він дещо нижчий (3,65 проти 3,77).

Менш значущими стають *стосунки з друзями* для сільської працюючої молоді (3,06); при цьому вони зберігають свою значущість для молоді сільського походження, яка зорієнтована на проживання в місті (3,31). Серед міської молоді найбільш помітно актуалізується ця сфера ідентичності у студентів (3,56); з віком означена тенденція послаблюється (3,26, $p \leq 0,05$). Можна говорити про зменшення значущості дружніх стосунків з віком незалежно від місця проживання респондентів. Більш актуальними в цьому віці стають інші сфери життя, на перше місце виходить сімейна, статоворольова ідентичність.

Наявність позитивно сформованої *релігійної ідентичності* передбачає, що людина має певні релігійні уподобання, що проявляються в оцінних судженнях і поведінкових актах. Релігійна ідентичність у сільських старшокласників сформована меншою мірою (2,87), ніж у їхніх міських однолітків (3,14), що свідчить про невисокий рівень релігійної свідомості в цієї категорії молоді. З переїздом до міста для сільських студентів, незалежно від їхніх планів на майбутнє проживання, важливість релігійного життя збільшується (3,29). Молоді люди, які по закінченні ВНЗ залишаються жити в місті, здебільшого зберігають досягнутий рівень релігійної ідентичності (3,2), що не відрізняється від

тих же показників серед міської працюючої молоді (3,19). При цьому для молоді, яка повернулася в село і живе там, значущість релігії значно зменшується (2,67). Такі особливості формування релігійної ідентичності видаються досить неочікуваними і такими, що суперечать традиційному уявленню про сільську громаду як високорелігійну, а міську – як відсторонену від релігійного життя. Вважаємо, що цей аспект потребує додаткового вивчення та уточнення його детермінант. Для сільської молоді, зорієнтованої на проживання в місті, актуальність релігійної ідентичності різко зростає вже на першому етапі її міграції до міста.

Важливе місце в структурі соціальної ідентичності, й етнічної як її складової, посідає формування *державної ідентичності*, пов'язаної з різними рівнями й формами стосунків людини із суспільними інститутами, її поведінкою в правовому полі і взаємодією з інститутами громадянського суспільства. Цінною складовою, що характеризує державну ідентичність, є система взаємин “держава – молодь”, що знаходить вияв в уявленнях молоді про найефективніші способи взаємодії людини і держави. Загалом серед сучасної української молоді рівень сформованості позитивної державної ідентичності трохи вищий від середнього, і її актуалізація з віком зменшується як серед міської (від 3,33 до 3,1), так і серед сільської (від 3,32 до 3,06, $p \leq 0,05$) молоді незалежно від її планів на проживання в селі чи місті. Такі результати говорять про загалом низький рівень зацікавленості населення подіями в країні, а відтак втрату почуття усвідомлення себе громадянином своєї держави.

Хоч і було зафіксовано досить низький рівень *політичної ідентичності*, зауважимо, що пік її актуалізації припадає на студентський вік (2,79), тоді як у старшокласників цей рівень значно нижчий (2,5). Молодь студентського віку вперше бере участь у виборах; це новий етап, який, безумовно, інтенсифікує самосприйняття студентів як політично активних громадян; у цей час вони долучаються до участі в діяльності різних політичних партій, громадських організацій, системи самоврядування тощо. На жаль, з віком рівень політичної активності та актуалізації політичної ідентичності молоді дещо знижується. При цьому в сільській працюючої молоді порівняно із студентами ці зміни відбуваються на статистично значущому рівні (2,53 і 2,76, $p \leq 0,05$). А в молоді сільського походження, яка живе й працює в місті, і міської молоді вияв цієї сфери соціальної ідентичності залишається без істотних змін. Хоч серед сільських студентів і зростає інтерес до політичного життя, його рівень знову зменшується, коли вони повертаються в село. Це пояснюється більш тісним, ніж у місті, зв'язком поколінь, обмеженістю джерел інформації, що звужує можливості політичної самоідентифікації сільської молоді.

Отримані нами результати підтверджують думку, висловлену багатьма дослідниками сільської спільноти, про соціальну пасивність сільського населення. Так, Дж. Скотт, описуючи буденні форми супротиву селян, звертає увагу на їхні пасивні стратегії власного життєконструювання, а відтак їхню можливість у такий спосіб впливати на соціальні процеси. Це явище дістало назву “зброя слабких” [2]. Натомість міське населення займає активну, діяльнісну позицію в суспільстві. І ті молоді люди, які планують стати членами міської громади, обирають спільні з ними стратегії.

Ще однією базовою складовою в структурі соціальної ідентичності є *етнічна ідентичність*, що являє собою усвідомлення людиною своєї належності до певної етнічної спільноти [1]. Якщо говорити про актуалізацію етнічної ідентичності, то її особливості помітно означаються в сільських і міських старшокласників, причому останні демонструють нижчий рівень її сформованості. У студентів вияв етнічної ідентичності дещо активізується (без статистично значущих відмінностей), що знову ж таки пояснюється більш активною позицією студентів. Однак серед працюючої молоді цей показник помітно зменшується незалежно від її походження і планів на майбутнє. Молоді хлопці і дівчата сільського походження мають значно вищий, аніж у їхніх однолітків з міста, рівень усвідомлення себе представниками свого етносу. Працююча молодь все рідше відчуває гордість за власну етнічну групу і її здобутки.

Цікавим є вияв *територіальної ідентичності* як почуття спільності соціальних зв'язків, способів організації життєдіяльності, системи цінностей, що формується на основі усвідомленості спільної території. Серед сільської молоді, яка планує жити в місті чи вже живе там, усвідомлення себе членом своєї громади, а саме сільської спільноти, поступово послаблюється (показники зменшуються від 2,97 до 2,81). У молоді, зорієнтованої на проживання в селі, спостерігається актуалізація цієї сфери соціальної ідентичності. Причому в студентів сільського походження, які планують повернутися в село, таке усвідомлення себе членом сільської громади значно сильніше (3,26), що зумовлено їхнім прагненням відстояти власну територіальну ідентичність. Серед міської молоді схильні сильніше ідентифікують себе із своєю громадою також саме студенти. З віком усвідомлення себе як члена сільської громади у сільській працюючої молоді послаблюється (3,12). Серед молоді сільського походження, зорієнтованої на проживання в місті, тенденція щодо вияву територіальної ідентичності зовсім інша. Усвідомлення нею своєї належності до сільської громади поступово послаблюється (від 2,96 до 2,8), що зумовлено прагненням цієї молоді не просто мігрувати до міста, а й стати членом міської гро-

мади, носієм її культури і цінностей. Порівнюючи рівень сформованості позитивної територіальної ідентичності у сільській працюючій молоді і молоді сільського походження, яка живе і працює в місті, бачимо, що вияви цієї ідентичності різняться на статистично значущому рівні і мають різну спрямованість щодо змін. Серед міської молоді саме студенти сильніше відчують ідентифікацію зі своєю спільнотою (3,23). З віком ця складова соціальної ідентичності поступово втрачає свою значущість.

У межах нашого дослідження як важлива складова сприйняття людиною себе в соціальному світі вивчалася також *самооцінка*. Так, у студентів сільського походження, які планують жити в селі, коли вони приїжджають до міста на навчання, рівень самосприйняття знижується (3,5), що можна пояснити їхньою невпевненістю у собі, у своїх силах і знаннях. У новому оточенні вони схильні сприймати себе більш негативно, ніж це було досі, а їхню належність до низькостатусної групи детермінує формування заниженої самооцінки. Можливо, така самооцінка є причиною їхнього небажання залишатися в місті. Повернення в село сприяє підвищенню їхньої самооцінки (до 3,7), хоча й не на статистично значущому рівні. Самооцінка сільської молоді, яка зорієнтована на проживання в місті, поступово підвищується, причому між рівнем самооцінки сільських старшокласників (3,65) і молоддю сільського походження, яка живе і працює в місті (3,97), спостерігається статистично значуща відмінність.

Серед міської молоді рівень самооцінки поступово знижується (від 4,08 у старшокласників до 3,62 у працюючої молоді). Зазначимо, що міські старшокласники почуваються значно впевненіше (4,08), ніж їхні однолітки із сільської місцевості (3,65). Тож отримані нами дані підтверджують висновки, зроблені Дж. Тернером і Г. Теджфелом про те, що належність до високостатусної групи зумовлює формування адекватної, високої самооцінки [5].

Важливість розуміння власного *сенсу життя* для сільської молоді, яка планує жити в місті, залишається незмінною (близько 3,4). Для сільської працюючої молоді формування власних світоглядних настановлень та усвідомлення свого сенсу життя стають менш важливими, хоча ця різниця й не досягає статистично значущого рівня. Що ж до міської працюючої молоді, то вона більш помітно втрачає інтерес до сенсу життя ($p \leq 0,01$).

Щоб визначити статуси різних компонентів соціальної ідентичності молоді сільського походження, яка мігрувала до міста, було досліджено кореляції між статусами і складовими соціальної ідентичності. Проведений кореляційний аналіз дав змогу виявити певні закономірності в структурі ідентичності студентів сільського похо-

дження, які планують жити в місті (рис. 2). Показники професійної ($r=0,42$), релігійної ($r=0,35$) і державної ($r=0,37$) ідентичностей, стосунки з друзями ($r=0,28$), сенс життя ($r=0,51$), рівень їхньої самооцінки ($r=0,49$; $p \leq 0,01$) та сімейна ідентичність ($r=0,22$; $p \leq 0,05$) значуще позитивно корелюють зі статусом досягнутої ідентичності. Це свідчить про те, що студенти сільського походження, які планують жити в місті, уже пережили кризу ідентичності і в кожній із цих сфер дотримуються своїх життєвих позицій.

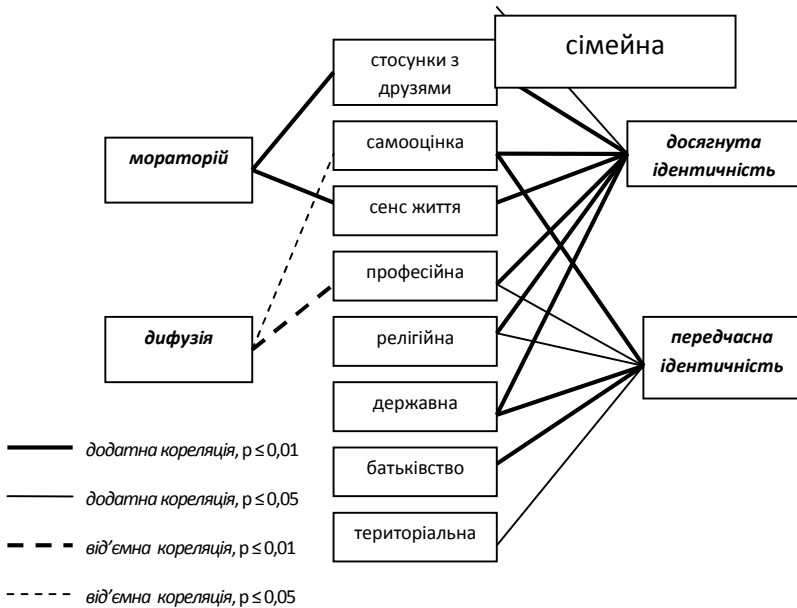

Рис. 2. Кореляційні плеяди статусів ідентичності і соціальної ідентичності студентів сільського походження, які планують жити в місті

Зі статусом передчасної ідентичності позитивно корелюють такі компоненти соціальної ідентичності, як рівень самооцінки ($r=0,28$), батьківство ($r=0,34$), державна ідентичність ($r=0,31$; $p \leq 0,01$), а також професійна ($r=0,19$), релігійна ($r=0,2$) і територіальна ($r=0,18$; $p \leq 0,05$) ідентичності. Такі значення говорять про те, що на формування зазначених компонентів соціальної ідентичності істотно впливають настановлення, прийняті і засвоєні від значущих інших людей. Тобто оцінка власних здобутків, розуміння своїх батьківських ролей, усвідомлення

своїєї позиції в системі “Я – держава”, можливість робити професійний і релігійний вибір, а також усвідомлювати себе членом певної територіальної громади – усе це відбувається під впливом заданих зовні цінностей і настановлень.

Було виявлено позитивні кореляційні зв'язки між статусом “мораторій” і показниками “стосунки з друзями” ($r=0,31$) та “сенс життя” ($r=0,57$; $p\leq 0,01$). Тож можемо стверджувати, що у студентів сільського походження, які планують жити в місті, ще триває налагодження дружніх взаємин, що, безумовно пов'язано з їхнім переїздом до міста і зміною найближчого соціального оточення. Водночас у них іще не завершилося формування світоглядних настановлень, однак ці процеси не пов'язані із кризою соціальної ідентичності.

Отримані показники професійної ідентичності і самооцінки на значущому рівні обернено корелюють з дифузиею ідентичності ($r=-0,32$, $p\leq 0,01$ та $r=-0,19$, $p\leq 0,05$, відповідно). Це свідчить про те, що статус дифузності пов'язаний із невизначеністю особистості в професійній сфері або ж її невдоволеністю своєю професією і роботою, що знаходить відображення в розмитій професійній орієнтації і несформованій (негативній, за Тернером) професійній ідентичності. Також цей статус супроводжується невпевненістю особистості у власних силах, низьким рівнем самооцінки, а відтак – у загальній невдоволеності своїм життям.

Отже, у структурі соціальної ідентичності студентів сільського походження, які планують жити в місті, статус досягнутої ідентичності властивий таким компонентам, як сімейна ідентичність, стосунки з друзями та сенс життя. Загалом статус досягнутої ідентичності тісно пов'язаний з упевненістю особистості в собі і власних силах, що, безумовно, формується під впливом найближчого соціального оточення, його цінностей і настановлень, тоді як дифузія ідентичності проявляється в заниженій самооцінці і зневірі у власних силах. Можна також говорити про досягнення професійної, релігійної і державної ідентичностей, однак на їх формування і далі певною мірою впливають настановлення, привнесені із соціального оточення. Становлення таких компонентів соціальної ідентичності, як батьківство і територіальна ідентичність студентів сільського походження, які планують жити в місті, відбувається завдяки пасивному засвоєнню ними норм і настановлень, прийняттю вже існуючих цінностей, які демонструються найближчим оточенням. У статусі поступового, помірною пошуку перебувають стосунки з друзями і сенс життя. Разом з тим не було виявлено жодної дифузної складової соціальної ідентичності, що свідчить про нормальний перебіг становлення і про те, що ця категорія молоді не переживає кризи соціальної ідентичності.

Вивчаючи особливості соціальної ідентичності молоді сільсько-го походження, яка живе і працює в місті, ми з'ясували, що в структурі цього компонента існують значущі прямі кореляційні зв'язки між статусом досягнутої ідентичності і такими компонентами соціальної ідентичності, як стосунки з друзями ($r=0,37$), рівень самооцінки ($r=0,54$), державна ($r=0,34$), професійна ($r=0,43$; $p \leq 0,01$) і статеворольова ($r=0,29$; $p \leq 0,05$) ідентичності (рис. 3). Цей факт дає підстави зробити висновок про сформованість цих компонентів соціальної ідентичності, причому тільки на формування статеворольових настановлень молоді людини й далі впливає соціальне оточення: вона придивляється до властивих йому поведінкових патернів і наслідуює їх.

Рис. 3. Кореляційні плеяди статусів ідентичності і соціальної ідентичності молоді сільського походження, яка живе і працює в місті

Виявлені прямі кореляції передчасної і статеворольової ($r=0,3$; $p \leq 0,05$) ідентичностей та батьківства ($r=0,34$; $p \leq 0,01$) свідчать про істотну роль найближчого оточення у становленні поглядів молодих людей із сільської місцевості на їхні гендерні ролі та розуміння власних батьківських ролей. Було також визначено, що не існує непряма кореляція передчасної ідентичності з відчуттям сенсу життя ($r=-0,4$;

$p \leq 0,01$). Тобто що частіше людина замислюється над власним життям, його цінністю і смыслом, то менше вона схильна наслідувати інших, коли їй потрібно робити якийсь вибір.

Мораторій перебуває в тісному позитивному зв'язку із стосунками з друзями ($r=0,4$; $p \leq 0,01$) та від'ємному – із професійною ідентичністю ($r=-0,35$; $p \leq 0,01$) і батьківством ($r=-0,41$; $p \leq 0,01$). Можемо припустити, що на цьому віковому етапі в умовах переїзду до міста і зміни соціального оточення молода людина не припиняє пошуку друзів, налагодження взаємин з новими людьми. Разом з тим статус мораторію супроводжується низьким рівнем сформованості професійної ідентичності та усвідомлення своїх батьківських ролей. Оскільки професійні орієнтації в цієї категорії молоді вже досить визначені, то потреба в подальшому їх пошуку значно послаблюється, а батьківство як соціальна роль, особливості якої активно дублюються за зразком значущих інших, не вимагає від молодої людини інтенсивного самостійного пошуку та віднаходження якихось власних орієнтирів.

Дифузна ідентичність має значущі обернені зв'язки з професійною ідентичністю ($r=-0,27$; $p \leq 0,05$) і сенсом життя ($r=-0,52$; $p \leq 0,01$), що свідчить про те, що цей статус супроводжується невизначеністю в професійній сфері і розмитістю життєвих орієнтирів. Утім, дифузія тісно корелює з територіальною ($r=0,34$; $p \leq 0,01$) та політичною ($r=0,41$; $p \leq 0,01$) ідентичностями, що дає підстави говорити про несформованість у молоді сільського походження, яка працює і живе місті, чіткого відчуття своєї територіальної належності, ототожнення себе із членами певної громади, а також про дифузність і розмитість політичних поглядів та уподобань.

Висновки. Отже, юнацький вік характеризується в цілому невизначеністю ідентифікаційних структур та активним пошуком молодою людиною, незалежно від її походження і планів на майбутнє, свого місця в соціальному світі. За таких умов ми можемо лише фіксувати тенденції зрушень в тій чи іншій сфері соціальної ідентичності.

Соціальна ідентичність молоді сільського походження, яка планує жити чи вже живе в місті, порівняно з іншими молодіжними категоріями більш пластична і характеризується активнішим перебудовуванням ідентифікаційних структур. Так, для цієї категорії молоді властиві позитивні зрушення у формуванні релігійної, статево-рольової ідентичності, в усвідомленні своїх батьківських ролей. При цьому простежується послаблення професійної, державної, етнічної і територіальної ідентичностей. Разом з тим не спостерігається істотних змін у таких компонентах соціальної ідентичності, як сімейна ідентичність, усвідомлення сенсу життя та важливість дружніх взаємин.

Л і т е р а т у р а

1. Микляева А. В. Социальная идентичность личности: содержание, структура, механизмы формирования : монография / А. В. Микляева, П. В. Румянцева. – СПб. : Изд-во РГПУ 2008. – 118 с.
2. Скотт Дж. Оружие слабых: обыденные формы сопротивления крестьян / Дж. Скотт // Крестьяноведение. Теория. История. Современность. – М., 1996. – С. 26–59.
3. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон ; [пер. с англ. А. В. Толстых]. – М. : Флинта ; МПСИ ; Прогресс, 2006. – 341 с.
4. Breakwell G. M. Integrating paradigms, methodological implications / G. M. Breakwell // Empirical approaches to social representations / eds. G. M. Breakwell, D. V. Canter. – Oxford : Clarendon Press, 1993. – P. 180–201.
5. Tajfel H. Social identity and intergroup relations / H. Tajfel. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 2010. – 528 p.

Губеладзе И. Г. Структурно-динамические особенности социальной идентичности сельской молодежи в условиях миграции в город

Поднимается проблема изменчивости и стабильности социальной идентичности в условиях миграции молодежи из сельской местности в город. На основе результатов эмпирического исследования анализируются структурно-содержательные особенности трансформации социальной идентичности молодежи сельского происхождения, мигрировавшей в город (усиление проявлений религиозной, полоролевой идентичности, осознание собственных родительских ролей и в то же время снижение выраженности профессиональной, государственной, этнической и территориальной идентичности). Показано, что социальная идентичность молодежи сельского происхождения, мигрировавшей в город, более пластична и сопровождается более активным переконструированием идентификационных структур.

Ключевые слова: миграция, социальная идентичность, трансформация социальной идентичности, молодежь, мигрировавшая в город.

Gubeladze I. G. Structural and dynamic features of rural youth social identity in conditions of migration to city

The article deals with the problem of changeability and stability of social identity on the condition of rural youth migration to city. Based on the results of the empirical study the structural and content features of social identity transformation of rural youth who migrated to city (increased manifestations of religious, gender role identity, parental awareness of their own roles, and at the same time reducing the expression of a professional, state, ethnic and territorial identity) are analyzed. It is shown that the social identity of rural youth, who migrated to the city, is more plastic and it is accompanied by active redesign of identification structures.

Key words: migration, social identity, social identity transformation, rural youth, who migrated to city.

© Губеладзе И. Г.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗДОРОВ'Я ГРОМАДЯН ІЗ РІЗНИМ МАТЕРІАЛЬНИМ СТАНОВИЩЕМ

Визначено соціально-психологічні особливості здоров'я громадян з різним матеріальним становищем через аналіз самооцінки стану здоров'я, задоволеності ним, цінності здоров'я, уявлення про нього та ставлення до здоров'я. Показано, що існують розбіжності за цими показниками. Так, стан здоров'я більш стабільний у представників середніх верств населення, а в групу ризику частіше потрапляють представники полярних груп (бідних і заможних). Зауважено, що самооцінка стану здоров'я малозабезпеченими демонструє менш уважне ставлення до свого здоров'я, знижений рівень вимог до нього, а визнання цінності здоров'я та страх втратити його притаманні для більшості громадян. Зроблено висновок, що бідні наражаються на більшу кількість стресових факторів і мають менше ресурсів, щоб їх подолати; вони значно рідше, ніж заможні, обирають позицію відповідальності щодо свого здоров'я.

Ключові слова: здоров'я, матеріальне становище, бідність, самооцінка здоров'я, уявлення про здоров'я, ставлення до здоров'я.

Проблема. Для сучасної України бідність стала хронічним явищем, що визначає спосіб життя більшої частини населення. Саме спосіб життя належить сьогодні значуща роль у системі чинників, від яких залежить здоров'я людини.

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства спостерігається погіршення стану здоров'я населення та проявляється тенденція розширення впливу соціально-економічної нерівності на стан здоров'я людини. Бідність через опосередковані прояви (погіршення раціону харчування, медичного обслуговування, недоступність для широких верств населення значної частини ліків, відмову від занять спортом, хронічні психологічні та емоційні перевантаження, працю в несприятливих умовах тощо) позначилася і на погіршенні стану фізичного, психічного та психологічного здоров'я. Існує потужна "соціальна складова" (*social gradient*) здоров'я і хвороб. Більша нерівність породжує ситуацію, коли однакові ризики для здоров'я призводять до різних наслідків залежно від того, ким ви є у суспільстві.

Як показує аналіз досліджень, проблема соціально-психологічної детермінації здоров'я, особливостей соціальних уявлень про здоров'я, цінності здоров'я, колективних постав щодо медичної допомоги, ставлення до здоров'я, групових норм, які регулюють

індивідуальну поведінку у сфері здоров'я у громадян з різним економічним положенням є актуальною соціально-психологічною проблемою, яка потребує наразі уваги психологів.

Мета статті: показати, що спосіб життя в умовах соціально-економічної нерівності є важливою детермінантою стану здоров'я людини, та визначити соціально-психологічні особливості здоров'я громадян із різним матеріальним становищем шляхом аналізу таких складових: самооцінки стану здоров'я, задоволеності ним, цінності здоров'я, уявлення про здоров'я та особливостей ставлення до нього.

Як показує аналіз досліджень, соціально-психологічне пояснення поняття “здоров'я” представлено переважно на інтраіндивідуальному та інтерперсональному рівнях (І. Гурвич, А. Ајзен, R. Rogers та ін.). Розробці нового наукового напрямку – соціальної психології здоров'я і хвороби, поясненню здоров'я та хвороби на соціальному рівні з позиції теорії соціальних уявлень та з урахуванням соціокультурного та історичного контекстів присвячене дослідження І. Бовіної [1]. Проблема соціальної природи відмінностей у стані здоров'я представників різних соціальних груп та відмінностей за рівнем здоров'я між соціальними класами, демографічними групами висвітлюється в соціологічних дослідженнях В. Браун, Н. Русинової, І. Журавльової, Е. Лібанової, П. Сорокіна, Н. Тихонової, В. Тапіліної, О. Шиняєвої та ін. Дослідженню відмінностей за рівнем здоров'я між соціальними класами, демографічними групами, територіальними спільнотами та виявленню соціально-психологічних механізмів, які зумовлюють подібність показників здоров'я різних усталених соціальних груп та їх відмінності, присвячені праці О. Васильєвої, Г. Нікіфорова, Ф. Філатова та ін.

Теоретичне осмислення феномена здоров'я неможливе без дослідження чинників формування здоров'я, серед яких особливо важливим є спосіб життя і зокрема бідність як стиль життя, бо нерівність життєвих шансів через неоднаковий рівень матеріального забезпечення призводить до активного процесу відтворення бідності, до того, що бідність не тільки породжує культуру бідності, а й певний стиль життя, який проявляється й у ставленні до здоров'я. Аналіз проблеми бідності в межах концепції “культури бідності” або, як її ще називають, “субкультури бідності”, представлено в доробку західних (Р. Парк; О. Льюїс), російських та українських (І. Андреева, О. Дейнека, Т. Петровська, Ю. Швалб) дослідників.

Здоров'я як соціальний феномен включає в себе не тільки біологічні та психофізіологічні ознаки представників певної соціальної групи, а й ту частину культури суспільства, яку вони засвоїли в ході соціалізації.

Аналіз уявлень про здоров'я, представлений у дослідженні О. Шиняєвої і А. Падіарової, дає можливість виділити в них такі ознаки його соціальності: соціальні відносини як чинник і зовнішній прояв здоров'я; соціальні норми та аномалії здоров'я; соціалізація як процес засвоєння взірців підтримання здоров'я, формування ціннісного ставлення до нього; соціальні явища, такі як бідність, безробіття, конкуренція, стан охорони здоров'я, як умови збереження чи втрати здоров'я [9].

У соціологічних дослідженнях І. Журавльової здоров'я розглядається у зв'язку із соціальними ресурсами, соціальним капіталом індивіда та групи [5]; у дослідженнях П. Сорокіна підкреслюється зв'язок між соціальною стратифікацією суспільства і "стратифікацією здоров'я". У працях Т. Парсонса наголошується на тому, що при переході від вищих класів до нижчих знижується загальний рівень здоров'я. Залежність здоров'я від рівня диференціації суспільства розглядається в соціологічних та соціально-психологічних дослідженнях Е. Лібанової, Н. Тихонової, О. Шиняєвої, К. Муздибаєва, Г. Никифорова та ін.

У більшості випадків причинно-наслідковий зв'язок *дійсно* спрямований від суспільства до здоров'я. Іншими словами, хоча хвороба і виникає через тілесні процеси, насправді вона є продуктом соціальної організації.

Важливим напрямком дослідження здоров'я є вивчення чинників, що впливають на нього. Останнім часом спостерігається зміщення дослідницьких інтересів та потреб з вивчення біомедичних чинників на соціально-економічні, поведінкові, культурологічні та соціально-психологічні. Дослідження соціально-економічних чинників показує, що економічна нерівність, яка все більше поглиблюється в українському суспільстві, впливає на стан здоров'я населення. За ступенем впливу на здоров'я людей соціально-економічні чинники розподіляються таким чином (у порядку посилення такого впливу): якість харчування, екологія, матеріальне становище.

Маргіналізація та довготривале перебування в ситуації бідності пов'язані з формуванням нових настановлень і поведінкових моделей. Індивід виробляє особливий спосіб життєдіяльності, що проявляється в таких характеристиках, як аномія щодо існуючих соціальних норм поведінки; пасивність у ставленні до тієї ситуації, що склалася; залежність від зовнішніх обставин; зневіра у власних силах; покладання відповідальності за своє становище на зовнішні обставини; очікування допомоги ззовні, а не покладання на особисту активність [5; 6; 8]. Нерівність життєвих шансів, зумовлена різним рівнем матеріального забезпечення, призводить до активного процесу

відтворення бідності, до того, що бідність породжує не тільки культуру, а й певний *стиль життя*. У сучасних вітчизняних дослідженнях Л. Бевзенко, Л. Сохань, Ю. Швалба зазначається, що стиль життя є результатом як складних особистісних (психологічних), так і соціальних та культурних детермінант. Значні розбіжності в способі і стилі життя представників різних верств населення стали сьогодні реальними явищами нашого життя.

Припускаємо, що бідність як стиль життя відбивається на поведінці, орієнтаціях, звичках, практиках й у сфері здоров'я. Стиль поведінки у сфері здоров'я залежить від об'єктивних чинників (доходи населення, ціни тощо), соціальних умов (стандарти, норми і цінності здоров'я та здорового способу життя), суб'єктивних оцінок свого становища, благополуччя, задоволеності життям та стану здоров'я, уявлень про здоров'я та хворобу, ставлення до здоров'я (когнітивна, емоційна та поведінкова складові цього ставлення та їх узгодженість).

У дослідженні О. Васильєвої і Ф. Філатова обстоюється думка, що існують суттєві відмінності за рівнем здоров'я між соціальними класами, демографічними групами, територіальними спільнотами тощо. Головним механізмом, який зумовлює подібність показників здоров'я різних соціальних груп, є спільність умов життя, субкультурних особливостей і детермінант індивідуальної поведінки, пов'язаної зі здоров'ям (цінність здоров'я, соціальні настановлення щодо медичної допомоги, групові норми, яка регулюють поведінку у сфері здоров'я) [3].

Визначення здоров'я як соціально-психологічного явища є ключовим у контексті аналізу його соціально-психологічних особливостей, характерних для представників різних за матеріальним статусом груп в умовах соціально-економічної нерівності. *Здоров'я* являє собою гармонійне поєднання фізіологічних, психологічних (особистісних, душевних) та соціальних чинників, які забезпечують внутрішнє благополуччя індивіда, та розглядається як відкрита ієрархічна система компонентів та показників: *соматичне (фізичне) здоров'я* та показники фізичного розвитку; *психічне здоров'я* та показники психічного розвитку, розумової працездатності, стресостійкості, емоційних реакцій; *психологічне (духовне) здоров'я* та показники усвідомлення себе суб'єктом особистого життя, системи цінностей, морально-вольових якостей людини, упевненості в завтрашньому дні; *соціальне здоров'я*, яке зумовлюється взаємовідносинами із соціумом і визначається тими моральними принципами, що є основою соціального життя людини в суспільстві та детерміноване характером і рівнем розвитку головних сфер суспільного життя в певному середовищі – економічній, політичній, соціальній, духовній [7].

Здоров'я, як соціально-психологічне явище, функціонує в конкретних історичних, соціально-економічних, соціокультурних умовах та розподілене в реальному житті на індивідуальному, груповому та соцієтальному рівнях залежно від суб'єктів-носіїв. Тому в *соціальній психології здоров'я* вихідним є положення, що здоров'я – це комплексне явище, яке слід аналізувати шляхом вивчення його соціальних, історичних та культурних аспектів. Здоров'я і хвороба – це феномени соціального рівня. Індивід у ситуації прийняття рішення про певну поведінку спирається не тільки на індивідуальний досвід, а й на колективний рівень уявлень, який відповідає тій чи іншій культурі, та апелює до переконань, яким притаманна певна динаміка. Тому дослідження здоров'я, як зазначає І. Бовіна, є самостійною сферою в соціальній психології і потребує аналізу здоров'я з урахуванням соціального, культурного та історичного контекстів [1].

Дослідження здоров'я в соціальній психології передбачає аналіз особливостей уявлень про здоров'я, розгляд того, як ці уявлення регулюють поведінку щодо нього. На нашу думку, у соціально-психологічному аналізі проблеми здоров'я громадян з різним матеріальним становищем слід брати до уваги передусім такі складові, як самооцінка стану здоров'я; задоволеність здоров'ям, що тісно пов'язана із задоволеністю життям у цілому; уявлення про здоров'я, цінність здоров'я; ставлення до здоров'я представників різних верств населення (у першу чергу спрямованість діяльності щодо здоров'я, яка проявляється у відповідних практиках) та визначення особливостей цього ставлення у представників різних за матеріальним статусом груп.

Серед показників соціально-психологічного аналізу здоров'я представників різних соціальних груп важливе значення має *самооцінка здоров'я*. Цей показник зумовлюється комплексом чинників, основними з-поміж яких є стать, вік, рівень освіти, соціальний статус, постанова на відповідальність за своє здоров'я. Як зазначає Е. Лібанова, самооцінки здоров'я, попри їхню часом надмірну суб'єктивність, дають цінну інформацію для характеристики стану здоров'я як передумови й складової людського розвитку [4].

На самооцінку людиною стану свого здоров'я впливає широке коло чинників, дія яких трансформується у свідомості, відбивається через суб'єктивне сприйняття індивідів, так що в кінцевому підсумку самооцінка відображає не тільки (а інколи й не стільки) об'єктивний стан, а й ставлення різних соціально-демографічних груп (з притаманними їм особливостями способу життя та психології) до свого здоров'я, уявлення про його нормативний стан і місце на шкалі життєвих цінностей, і, окрім того, вони репрезентують залежну від дії багатьох

чинників оцінку ступеня задоволеності індивідів умовами життя і формування свого здоров'я.

Розгляньмо специфіку детермінації самооцінок здоров'я умовами і способом життя представників різних груп населення. Як показують соціологічні дослідження, проведені під керівництвом Е. Лібанової, ідеться про своєрідний парадокс “зворотного зв'язку” між станом (добрим чи поганим) здоров'я членів окремих груп домогосподарств і рівнем їхніх середньодушових сукупних витрат. Так, наприклад, серед осіб, які проживають у найменш забезпечених домогосподарствах, пожалілися на поганий стан здоров'я 11,3% опитаних, а вважали, що мають добре здоров'я, – 31,2%. У домогосподарствах, де середньодушові сукупні витрати нижче рівня для призначення державної соціальної допомоги малозабезпеченим, осіб із поганим, за самооцінкою, станом здоров'я виявилось лише 8,4%. Разом з тим серед членів найбільш забезпеченої групи домогосподарств 18,1% оцінили своє здоров'я як “погане” і стільки ж – як “добре”. Вища суб'єктивна оцінка стану здоров'я у малозабезпечених верств населення навряд чи зумовлена корисністю для здоров'я аскетичного способу життя чи ж “вуглеводної дієти” [4].

Ситуація, що її демонструють дані самооцінки, радше відображає значно менш уважне ставлення до свого здоров'я та його розладів представників малозабезпечених верств населення, можливо, специфічну витривалість та загартованість незнижених бідняків, занижений рівень їхніх запитів і вимог (у тому числі до власного самопочуття), а також зростаючу недоступність якісного медичного обстеження та лікування.

Чинники, пов'язані із соціально-економічною нерівністю, мають досить сильний і неоднозначний вплив на здоров'я людей. Стан здоров'я більш стабільний (за самооцінками) у представників базових і середніх верств населення. У групу ризику частіше потрапляють представники полярних груп населення (бідних і заможних): у першій значно менше, ніж у другій, здорових; у другій значно більше зовсім хворих; при цьому вимоги до здоров'я у середнього класу значно вищі, ніж в інших верств, та вони не завищують оцінки свого здоров'я [2; 4; 6; 8; 9].

Задоволеність здоров'ям як суб'єктивний показник ставлення до нього перебуває в тісному зв'язку із задоволеністю життям у цілому та зумовлюється чинниками статі, віку, освіти, доходів, типу поселення. За даними “Європейського соціального дослідження” (2009 р.), задоволеність життям в українців найбільш тісно пов'язана із задоволенням рівнем доходів (найбільше задоволених життям серед забезпечених – 90%; значно менше задоволені ті, кому грошей не вистачає на

задоволення мінімальних потреб, – таких 35%), роботою (тут важливим є рівень оплати праці), а також станом свого здоров'я. Саме цими аспектами наші співвітчизники задоволені сьогодні менше за все. Так, 46, 1% українців не задоволені своїм здоров'ям, тоді як 46,6% вважають, що міцне здоров'я свідчить про життєвий успіх.

З найбільш значущих детермінант, що зумовлюють зростання рівня захворюваності, назвемо рівень та якість життя, освіту батьків (особливо матері), тип регіону чи населеного пункту, склад сім'ї та уклад сімейного життя [2; 4; 9]. Порівняно благополучна ситуація складається в сім'ях із середнім рівнем доходів (менше хронічно хворих, більше здорових, нижчий рівень спадкових захворювань).

Бідність наразі вважають як детермінантою, так і наслідком поганого здоров'я. У групах із низькими доходами частіше проявляються негативні наслідки небезпечних для здоров'я способів поведінки. Бідні наражаються на більшу кількість стресових чинників і при цьому мають менше ресурсів, щоб їх подолати [6; 8]. Важливими в контексті досліджуваної проблеми є психологічні характеристики представників бідних верств населення: скороченість часової перспективи, відмова від довгострокових життєвих планів; надання більшої значущості навичкам виживання, ніж навичкам, необхідним для соціального зростання; негативне ставлення до всього, що відбувається; недовіра до навколишнього світу та захист від нього, відчуття нездатності впливати на події; песимізм, фаталізм, заздрість. Наведені характеристики свідчать про порушення психологічного здоров'я та є ознакою, відповідно, психологічного нездоров'я представників бідних верств населення [там само].

Вплив психосоціальних чинників, які проявляються в дії хронічного стресу на людей, знаходить відображення в таких емпіричних індикаторах, як задоволеність життям, самооцінка здоров'я, страх перед життям, переживання безнадії, апатія, відчуття самотності та відчуження, які виявляють тенденцію до погіршення у представників верств з низькими доходами [5; 8].

Реальна поведінка людини щодо свого здоров'я тісно пов'язана з її уявленнями про нього. Дані досліджень В. Браун, Н. Русинової, І. Бовіної, О. Васильєвої, Ф. Філатова, А. Antonovsky показують, що цей зв'язок є непростим та неоднозначним [1–3].

Згідно з теорією соціальних уявлень С. Московічі соціальні уявлення про здоров'я і хворобу визначаються специфікою соціальних груп, які їх породжують. Тому можна зробити припущення, що такі уявлення будуть мати свою специфіку у представників різних верств населення (наймовірніше – за змістовими параметрами).

Як показують дослідження І. Бовіної, О. Васильєвої, Ф. Філатова, стійкими характеристиками уявлень про здоров'я є: фіксованість свідомості на феноменах неузгодженості, коли хвороба сприймається більш диференційовано, ніж здоров'я, а серед зовнішніх чинників, що впливають на здоров'я, визначаються здебільшого негативні; ідея дефіцитарності, коли людині бракує особистих ресурсів для підтримки здоров'я; настановлення на відмову від особистої відповідальності за здоров'я; відчужене ставлення до свого здоров'я [1; 3]. Аналіз психологічних характеристик представників бідних верств населення, представлений у дослідженнях І. Андрєєвої, О. Дейнеки, Н. Тихонової, К. Муздибасва [6; 8], дає підстави стверджувати, що такі уявлення про здоров'я особливо характерні для громадян з низьким рівнем життя.

Як бачимо, стереотипи соціального сприйняття викривлюють уявлення індивіда про особисті ресурси, що проявляється в ідеї дефіцитарності та веде до відчуження оцінки такого надбання людини, як здоров'я. Дослідники переконані, що особливість становища бідних верств населення полягає не так у тому, що в них “недостатньо коштів”, як у тому, що це низькоресурсний прошарок з найнижчими показниками володіння економічними, кваліфікаційними, соціальними, владними, культурними, особистісними, біологічними ресурсами [там само].

Здоров'я людини чималою мірою, як уже зазначалося, залежить від її ставлення до себе, свого здоров'я і навколишнього середовища. Структура ставлення до здоров'я представлена в дослідженнях Т. Белінської, Г. Никифорова, В. Соломонова. Вона характеризується через виділення трьох складових ставлення до здоров'я: когнітивного, емоційного та поведінкового; виділення функцій цих складових; особливостей їх реалізації; представлення характеристики психічних структур, що відповідають за стан здоров'я, та їхньої головної детермінанти [7].

Когнітивна складова ставлення до здоров'я полягає в усвідомленні людиною свого стану, сприйнятті його як здорового чи хворобливого. Ця складова проявляється в усвідомленні особистого стану здоров'я, що залежить від сформованості уявлень про здоров'я та хворобу. Як показують дослідження, у представників малозабезпечених верств спостерігається низький рівень потреби в знаннях про збереження, профілактику та зміцнення здоров'я [2; 9].

Емоційна складова ставлення до здоров'я розкривається через домінування в людини певного настрою і відображає її переживання та почуття, пов'язані зі станом здоров'я, а також особливості емоційного стану, зумовленого погіршенням фізичного чи психічного самопочуття.

Мотиваційно-поведінкова складова реалізується в активності людини, у її вчинках та визначає місце здоров'я в індивідуальній ієрархії цінностей суб'єкта, особливості мотивації у сфері здоров'я, спроможність людини дотримуватися здорового способу життя.

Важливим показником ставлення до здоров'я є його цінність, яка залежно від психосоматичного і психологічного стану може виступати як фундаментальною, так й інструментальною характеристикою. Як зазначають І. Журавльова і Н. Тихонова, упродовж останніх років здоров'я у системі цінностей індивіда перемістилося з нижчих позицій на одне з перших місць, що пов'язано з розумінням значення здоров'я як ресурсу в умовах адаптації до нових соціально-економічних умов [5; 8].

Цінність здоров'я визнають представники всіх верств населення, страх втратити його також проявляється найбільшою мірою [6; 8]. Та все ж виявлено, що існує певна парадоксальність у ставленні до здоров'я, а саме невідповідність між потребою в доброму здоров'ї і зусиллями, спрямованими на його збереження. Це зумовлено стереотипами соціального сприйняття, які викривлюють уявлення індивіда про особистісні ресурси та призводять до формування настановлення на відмову від особистої відповідальності за власне здоров'я [3; 7]. Прагнення делегувати відповідальність за своє здоров'я зовнішнім обставинам є стійкою характеристикою свідомості більшості громадян у пострадянських суспільствах, перш за все свідомості бідних людей, що бере свій початок ще в патерналістській радянській системі охорони здоров'я. У нових економічних умовах актуалізується потреба посилення особистої відповідальності особи за своє здоров'я. Ця тенденція наразі більш характерна для людей з високим рівнем матеріального забезпечення та добрим здоров'ям.

Поведінковий чинник, якому належить одне з провідних місць у переліку чинників, що зумовлюють стан здоров'я, охоплює здебільшого такі причини уваги до свого здоров'я (практично для всіх груп населення), як погіршення здоров'я та страх перед хворобою (мотивація лікувальної спрямованості). Основними ж стратегіями малозабезпечених є стратегії самолікування та експлуатації здоров'я.

Дослідження уявлень про те, якою мірою людина сама може контролювати своє здоров'я, а значить і відповідати за його стан, показують, що важливість цієї думки визнає більшість громадян, та коли мова заходить про особисте здоров'я, усі здебільшого нарікають на зовнішні обставини. При цьому представники малозабезпечених верств рідко обирають позицію відповідальності, а частіше приписують вирішальну роль у впливі на їхнє здоров'я тим чинникам, які здебільшого не піддаються їхньому контролю, та найменше вважають,

що самі відповідають за власне здоров'я. Що ж до отримання нових знань про здоров'я, то представники бідних верств вважають, що це їм не потрібно і навіть може зашкодити [2; 9].

Громадяни з нижчим соціальним статусом, коли йдеться про те, що слід було б змінити в житті, аби поліпшити своє здоров'я, частіше підкреслюють важливість покращення харчування та підвищення доходів, тоді як ті, хто належить до більш високих страт, говорять про необхідність покращення екологічних умов та зміни особистої поведінки. Незаможні частіше, ніж заможні, розмірковують категоріями адаптації до тих умов життя, на які вони не в змозі суттєво вплинути. Для них регулювання свого психічного стану означає скоріше прийняття, аніж контроль [2; 6; 9].

Утім, як зазначає А. Antonovsky, здоров'я низькостатусних індивідів потерпає не тільки тому, що вони дійсно менш спроможні контролювати своє життя, а навіть більше тому, що в них немає так званого почуття співвідношення (sense of coherence). Це поняття охоплює гаму відчуттів людини, які є принципово значущими для її орієнтації в житті та збереження здоров'я. Для людини важливо відчувати, що те, що відбувається з нею в житті, можна пояснити, а значить і передбачити, що вона має необхідні засоби для того, щоб задовольняти свої потреби [2].

Висновки. Теоретичний аналіз досліджуваної проблеми показав, що соціально-економічна нерівність прямо та опосередковано впливає на стан здоров'я особи. З'ясовано, що здоров'я бідних погіршується насамперед через низький рівень матеріального достатку та потенціалу здоров'я, а також через негативний вплив психосоціального стресу як наслідку нерівності доходів. Установлено, що бідність зумовлює стан депресії, напруженості й пригніченості, постійної фрустрації, наслідком яких є неефективні форми поведінки.

Аналіз самооцінки стану здоров'я, задоволеності ним, уявлень про здоров'я та особливостей ставлення до нього представників бідних, середніх та заможних груп населення підтвердив, що існують досить значущі відмінності за цими показниками. Причини виявлених відмінностей слід шукати в умовах та способі життя людей, у їхньому соціальному досвіді, групових нормах та уявленнях про здоров'я, які регулюють індивідуальну поведінку.

Дослідження уявлень про здоров'я у представників бідних верств населення, визначення структурних характеристик ставлення до здоров'я, виділення показників зазначених характеристик та вибір методик їх вивчення становлять для нас перспективу дальшого дослідження проблеми узвичаєння та подолання бідності як стилю життя в контексті ставлення до здоров'я.

Література

1. Бовина И. Б. Социальная психология здоровья и болезни / И. Б. Бовина. – 2-е испр. изд. – М.: Аспект пресс, 2008. – 263 с.
2. Браун В. Дж. Социальные неравенства и здоровье / В. Дж. Браун, Н. Л. Русинова // Журнал социологии и социальной антропологии. 1999. – №1. – С. 101–115.
3. Васильева О. С. Психология здоровья человека: эталоны, представления, установки : учеб. пособие для студ. высш. учеб. завед. / О. С. Васильева, Ф. Р. Филатов. – М. : Академия, 2001. – 352 с.
4. Демографічні чинники бідності : монографія / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2009. – 184 с.
5. Журавлева И. В. Отношение к здоровью индивида и общества / И. В. Журавлева. – М. : Наука, 2006. – 238 с.
6. Муздыбаев К. Переживание бедности как социальной неудачи: атрибуция ответственности, стратегии совладания и индикаторы депривации / К. Муздыбаев // Социологический журнал. – 2001. – № 1. – С. 5–32.
7. Психология здоровья: учеб. для вузов / под ред. Г. С. Никифорова. – СПб. : Питер, 2006. – 607 с.
8. Тихонова Н. Е. Социальная стратификация в современной России: опыт эмпирического анализа / Н. Е. Тихонова. – М. : Ин-т социологии РАН, 2007. – 320 с.
9. Шиняева О. В. Социальное неравенство и здоровье молодого поколения россиян / О. В. Шиняева, А. Б. Падиарова. – Ульяновск : УлГТУ, 2010. – 168 с.

Коробка Л. Н. Социально-психологические особенности здоровья граждан с различным материальным положением

Определены социально-психологические особенности здоровья граждан с различным материальным статусом путем анализа самооценки состояния здоровья, удовлетворенности им, ценности здоровья, представления о нем и отношения к здоровью. Показано, что существуют различия по этим показателям. Так, состояние здоровья более стабильно у представителей среднего класса, а в группу риска чаще попадают представители полярных групп (бедных и богатых). Отмечено, что самооценка состояния здоровья малоимущими демонстрирует менее внимательное отношение к своему здоровью, сниженный уровень требований к нему, а признание ценности здоровья и страх его потерять присущи большинству граждан. Сделан вывод, что бедные подвергаются влиянию большего количества стрессовых факторов и имеют меньше ресурсов, чтобы их преодолеть; они значительно реже, чем обеспеченные, выбирают позицию ответственности за свое здоровье.

Ключевые слова: здоровье, материальное положение, бедность, самооценка здоровья, представления о здоровье, отношение к здоровью.

Korobka L. M. Socio-psychological characteristics of public health with a different financial status

The social and psychological features of health of the people with different economic status by means of analysis of health status self-rating, satisfaction of it, health value, notion and specific attitude to health are detected. It is shown that there are differences in these characteristics. The health status is more stability among representatives of middle class but representatives of polar group (poor and rich) are oftener in risk group. The self-esteem of health status by poor people demonstrates less attentive attitude to their own health, lower level of requirements to it are pointed. Value of health and fair to loose it for major of people are appropriated. It is concluded, that poor people are under influence of more stress factors and have fewer resources for overcome them. They rarely than rich people choose the position of responsibility for their own health

Key words: health, economic conditions, poverty, health self-rating, notion about health, attitude to health.

© Коробка Л. М.

О. І. Хоріна

**ГРУПОВА РЕФЛЕКСІЯ ЯК ЧИННИК ВИБОРУ
СТАРШОКЛАСНИКАМИ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ**

У статті розглянуто результати першого етапу дослідження, спрямованого на виявлення зв'язку між самооінкою старшокласників, рівнем їхньої рефлексії та вибором копінгу. Дослідження проводилося на двох рівнях: груповому – у форматі анкетування старшокласників – та індивідуальному – у форматі управління дослідницькою діяльністю старшокласниці. Показано, що високий рівень самооінки старшокласників за низького рівня рефлексії створює ризики неефективного опанування себе в ситуації невизначеності. Виявлено основну тенденцію напруженості копінгу старшокласників, що засвідчує ймовірність втрати ними ресурсів у ситуації невизначеності. Запропоновано модель рефлексивної інтенсифікації вибору копінгу в ситуації невизначеності. Модель перевірено в процесі виконання старшокласницею дослідницької роботи.

Ключові слова: старшокласники, самооінка, рефлексія, копінг, рефлексивна інтенсифікація, ситуація невизначеності, особистісний розвиток.

Проблема. Старшокласники мають велике і різноманітне навантаження в навчанні, що спонукає їх до певного типу мислення задля ефективної реалізації всього обсягу завдань. Основне завдання підліткового та юнацького віку – самовизначення: спілкування з однолітка-

ми, набуття бажаного статусу в групі, психологічне відокремлення від батьків і пошук себе, тобто самовизначення з багатьох питань. Це період першого кохання, першого досвіду близьких стосунків, а також вибору професії. Уся сукупність перелічених завдань створює чимале навантаження на підлітка, що розвивається швидко і багатогранно водночас. Яким чином доросла людина, що має ситуативні складності щодо самовизначення, змогла б давати собі раду в ситуації з великою кількістю різноманітних завдань? Як би вона зорієнтувалася? Як швидко вона опанувала б себе і знайшла ефективні рішення? Яку б стратегію застосувала, яким би чином її реалізовувала? Чи був би процес опанування себе в ситуації системним, а чи хаотичним, свідомим чи ні?

Старшокласники добре вирішують такі завдання завдяки розвинутих навичкам, які допомагають їм ефективно грати в різноманітні комп'ютерні ігри у форматі 3D. Тобто мати "рельєфне уявлення" про різноманітність компонентів гри, бачити цю різноманітність у динаміці, добре орієнтуватися і вигравати.

Однак не всі старшокласники можуть ефективно опановувати себе в різноманітних ситуаціях: хтось краще вчиться, а стосунки налагоджувати не вміє; хтось гарно буде стосунки, а вибрати професію не може; хтось мріє про лідерство, а здобуває його ціною виснаження тощо. Тобто якісь ситуації є цілком природними і легкими для вирішення, якісь же виявляються складними, а тому потребують формування певних навичок [1].

Задум дослідження передбачав виявлення умов, за яких старшокласники могли б свідомо обирати опановувальну стратегію. Чи є такими умовами: 1) наявність рельєфного мислення, що дає змогу охоплювати різноманітність компонентів внутрішнього і зовнішнього світу; 2) наявність певного алгоритму мислення; 3) здатність рефлексувати власну самооцінку; 4) здатність до самовизначення; 5) наявність ресурсного середовища або ресурсної особи; 6) наявність мотивації та енергії для самореалізації на вчинковому рівні? Усе це досліджувалося на індивідуальному рівні протягом першого етапу. На другому етапі заплановано дослідити можливість створення ресурсного середовища в групі старшокласників через розвиток їхньої здатності опановувати перераховані вище умови, місце і роль особистісної та групової рефлексії. *Метою дослідження в цілому* було дослідити групову рефлексію старшокласників як середовищний чинник вибору копінг-стратегій у ситуації професійного самовизначення.

Мета статті: аналіз співвідношень між рефлексією, самооцінкою старшокласників та видами копіngu і рівнями його напруженості, що були зафіксовані в результаті анкетування. *Завдання:* 1) виділення

ресурсних зон і зон ризиків особистісного розвитку старшокласників; 2) підведення підсумків психологічного супроводу дослідницької роботи учениці 10-го класу як можливість перевірки задуму дослідження на індивідуальному рівні.

Перший, констатувальний, етап дослідження передбачав роботу на двох рівнях: індивідуальному і колективному. На індивідуальному рівні здійснювалося рефлексивне управління дослідницькою діяльністю учениці 10-класу, яка готувала роботу із психології для Малої академії наук і проводила анкетування старшокласників, включаючи й себе як респондента. Її свідомим запитом було моє наукове керівництво роботою, а неусвідомленим запитом за змістом і смислами – здобуття свого статусу в групі однолітків через самовизначення в ситуації професійного вибору. Клас, де навчається дівчина, має математичну спеціалізацію, і вибір теми дослідження із психології фактично забезпечував унікальний статус, який потрібно було здобути через низку ефективних дій. Таких як: формулювання проблеми; знаходження й опанування теми, що не вивчається в ліцеї (психологія); розуміння суті дослідницької роботи, ознайомлення з науковим апаратом та оволодіння ним (предмет, об'єкт, суб'єкт, гіпотеза, мета, завдання дослідження, структура тексту, критерії оцінювання наукової роботи тощо); вникнення в суть статистичної обробки; проведення самого анкетування; аналіз та інтерпретація отриманих результатів; підготовка тексту, передзахист та захист роботи. Аби утвердити свій статус у групі однолітків фактично, а не декларативно, усі ці ефективні дії потрібно було виконати вчасно, накопичуючи ресурси. Ця зовнішня сторона роботи, тобто кроки та послідовність їх виконання, була доступна для розуміння дівчини, а внутрішня сторона роботи – проживання й рефлексування суті вибору ефективного копінгу не на папері, а у своєму житті під час виконання всього циклу робіт – залишалася недоступною через брак досвіду. Багаточарове питання “психологічної ціни” виборування статусу через професійне самовизначення не усвідомлювалося. Зовнішня і внутрішня частини роботи дівчини були предметом рефлексивного управління з мого боку. Критеріями вибору ефективного копінгу виступали: дотримання рефлексивної технології здійснення вибору та набування психологічних та соціально-психологічних ресурсів, а не втрата їх.

На колективному рівні було проведено анкетування старшокласників, що дало можливість зафіксувати рівні самооцінки учнів, рефлексії як психічної властивості та напруженості їхнього копінгу. Виявлено тенденції стихійного вибору копінгу, оскільки респонденти і

уявлення не мали про існування такого феномена/терміна; проаналізовано сукупність взаємозв'язків між усіма показниками.

Наступний етап дослідження (2012–2013 роки) – проведення рефлексивного творчого тренінгу для старшокласників, щоб дослідити групову рефлексію як середовищний чинник вибору копінг-стратегії в ситуації професійного самовизначення. Заплановано також вирішення малих творчих задач експериментальною та контрольною групами з метою виявлення рефлексії як чинника особистісного свідомого вибору копіngu.

Дослідники розглядають щонайменше **чотири аспекти вивчення рефлексії**. *Кооперативний* застосовується для аналізу суб'єкт-суб'єктних видів діяльності, а також у проектуванні колективної діяльності з урахуванням необхідності координації професійних позицій і групових ролей суб'єктів, а також кооперації їхніх спільних дій (Є. М. Ємельянов, А. В. Карпов, В. Є. Лепський, В. О. Лефєвр, М. І. Найдьонов, Л. А. Найдьонова, Г. П. Щедровицький та ін.) [3]. *Комунікативний, або соціально-психологічний*, – аспект, де рефлексія розглядається як істотна складова розвинуеного спілкування й міжособистісного сприйняття, як специфічна якість пізнання людини людиною (Г. М. Андрєєва, О. О. Бодальов та ін.). *Когнітивний, або інтелектуальний*, охоплює розуміння рефлексії як уміння суб'єкта виділяти, аналізувати й співвідносити з предметною ситуацією власні дії, а також розгляд рефлексії у зв'язку з вивченням механізмів мислення (А. В. Брушлинський, Л. В. Григоровська, Т. В. Корнілова, Ю. М. Кулюткін, О. М. Матюшкін, М. І. Найдьонов, Л. А. Найдьонова, І. М. Семенов та ін.) [1; 2; 5]. *Особистісний, або загальнопсихологічний*, аспект охоплює побудову нових образів себе, свого “Я”, у результаті спілкування з іншими людьми й активної діяльності, а також вироблення нових знань про світ (В. М. Аллахвердов, Ф. Ю. Василюк, Н. І. Гуткіна, В. В. Знаков, Д. О. Леонтьєв, В. Ф. Петренко, В. А. Петровський, І. М. Семенов, С. Ю. Степанов, А. С. Шаров та ін.).

Теорія групової рефлексії охоплює міжперсональну сферу рефлексії, а саме: взаємодію, взаєморозуміння, взаємоузгодження. При цьому виділяється транзитарність рефлексії – як можливість користуватися рефлексією, здійснюваною іншою людиною (М. І. Найдьонов, Л. А. Найдьонова, Л. В. Григоровська та ін.) [5].

Ознакою адекватної самооцінки дослідники вважають уміння гнучко реагувати на зміну зовнішніх обставин, упевненість людини в собі, здатність без допомоги інших вирішувати актуальні задачі, конструктивно відстоювати особисту точку зору, протистояти тиску, налагоджувати і підтримувати соціальні контакти (Л. І. Божович, С. В. Березін, О. Л. Венгер, Ю. Б. Гіппенрейтер, І. С. Кон, К. С. Лисе-

цький, В. С. Мухіна, А. О. Реан). Як прояв неадекватної самооцінки дослідники описують зворотні тренди [6]. Багато хто з дослідників вказує на неадекватну самооцінку як фактор ризику адиктивної поведінки подлітків (С. В. Березін, К. С. Лисецький, А. О. Реан, Н. О. Сирота, В. М. Ялтонський, В. Д. Менделевич, О. В. Змановська, П. Д. Шабанов) [4].

Копінг – це феномен, що активно досліджується. Серед зарубіжних психологів цю проблему вивчають А. Білінгс, Р. Лазарус, А. Райт, С. Фолкмен, К. Форд та ін. Російські вчені активізували дослідження у 90-ті роки; ці розвідки представлені численними працями, авторами яких є: Л. І. Анциферова, В. І. Голованевська, Р. І. Грановська, К. Муздибаєв, І. М. Нікольська, С. К. Нартова-Бочавер та ін. Серед українських дослідників слід відзначити таких науковців, як С. В. Малазонія, О. Л. Марковець О. І. Склень, Н. В. Родіна, С. В. Харченко та ін. [8]. За вихідне положення було взято визначення, згідно з яким копінг – це “безперервно змінювані когнітивні і поведінкові спроби впоратися із специфічними зовнішніми і/або внутрішніми вимогами, які оцінюються як надмірні або такі, що перевищують ресурси людини” [6]. У межах ресурсного підходу сьогодні розглядають широкий спектр середовищних і особових ресурсів.

Відтак повернімося до нашого дослідження. У першому його етапі (листопад 2011 р.) взяли участь 82 учні 9–10-х класів Ліцею “Наукова зміна” (м. Київ), 52 з яких воліли отримати результати дослідження, а 22 бажали взяти участь у тренінгу за результатами анкетування. Серед 82-х респондентів 43 юнаки і 34 дівчини (5 осіб не зазначили своєї статі). Вікові категорії опитаних: 13 років (2,4%), 14 років (37,8%), 15 років (43,9%), 16 років (12,2%). Не вказали свого віку 3,7%. Усі респонденти – учні двох 10-х (43,9 %) і трьох 9-х (56,1%) класів.

На етапі анкетування використовувалися методики: 1) дослідження самооцінки Дембо–Рубінштейн у редакції А. М. Прихожан (3 показники); 2) опитувальник А. В. Карпова “Рефлексія як психічна властивість” (1 показник); 3) копінг-тест R. Lazarus, S. Folkman (8 показників) та ін.

Для перевірки задуму дослідження на індивідуальному рівні було розроблено модель рефлексивної інтенсифікації вибору копінг-стратегії в ситуації невизначеності (рис. 1). За середовище для моделі взято виклик невизначеності, оскільки він “виявляє” дефіцит ресурсів під кутом зору опанування себе та/або ситуації.

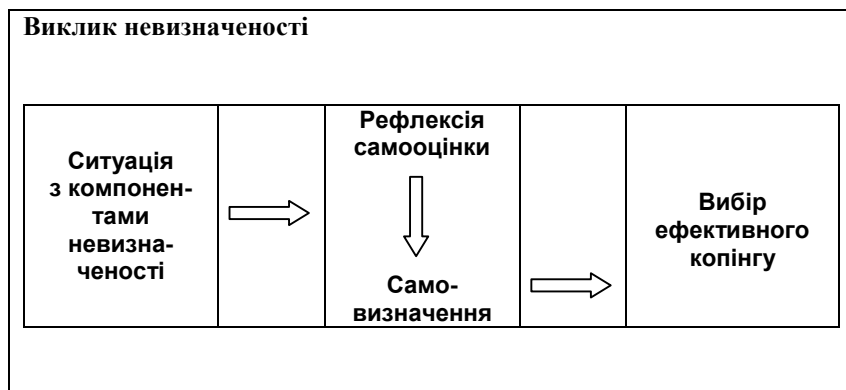

Рис. 1. Модель рефлексивної інтенсифікації вибору копінг-стратегії в ситуації невизначеності

На нашу думку, модель, зберігаючи психологічні та соціально-психологічні ресурси особистості, пропонує чітку послідовність кроків, а саме: виявлення всіх або основних компонентів невизначеності, які містить соціальна ситуація; далі – рефлексія власної самооцінки, свого місця і ролі в ситуації; відтак – самовизначення і тільки потім – свідомий вибір копінг-стратегії, яка буде ефективною для конкретної особистості в конкретній ситуації. Саме на основі цієї моделі здійснювалося рефлексивне управління дослідницькою роботою учениці 10-го класу Ліцею “Наукова зміна”.

Як видно з табл. 1, у переважної більшості старшокласників зафіксовано завищену (40,2% опитаних) і високу (36,6%) самооцінку, завищений (51,2%) та реалістичний (46,3%) рівні домагань; стабільну самооцінку виявлено у 52,4% респондентів на противагу нестійкій у бік завищення (31,7%) і в бік заниження (13,4%). Це свідчить про те, що самооцінка респондентів частково ґрунтується на ідентифікації себе з унікальним навчальним закладом, що має наукову спеціалізацію в навчанні, та на високому рівні успішності.

Значуща позитивна кореляція (Спірмена), виявлена між самооцінкою та рівнем домагань (0,554), і негативна кореляція між самооцінкою і її нестійкістю (-0,595) свідчать про дефіцит реалістичного погляду на себе і можливу потребу осмислення та стабілізації самооцінки.

Більшість учнів (68,3% опитаних) мають низький рівень рефлексії як психічної властивості, середній рівень – у 26,8% і високий – у 4,9%. Двовимірний розподіл рівнів рефлексії щодо статі і віку

показав, що високий рівень рефлексії у двох дівчат 15 років, однієї дівчини 14 років і одного хлопця 15 років. Звідси випливає, що високі навчальні показники та належність до статусного навчального закладу ще не гарантують достатнього рівня розвитку рефлексії. І це зона ресурсного розвитку.

Таблиця 1

Показники, що характеризують середовище респондентів-старшокласників

Рівні самооцінки	Частка в заг. вибірці (%)	Рівні рефлексії	Частка в заг. вибірці (%)	Рівні домагань	Частка в заг. вибірці (%)	Стійкість самооцінки	Частка в заг. вибірці (%)
завищена	40,2	високий	4,9	завищений	51,2	стійка	52,4
висока	36,6	середній	26,8	реалістичний	46,3	нестійка (в бік завищення)	31,7
нормальна	14,6	низький	68,3	низький	1,2	нестійка (в бік заниження)	13,4
низька	4,9	–	–	–	–	–	–
занижена	1,2	–	–	–	–	–	–

Розгляньмо *копінгові стратегії*, які здебільшого обирають ліцеїсти (за копінг-тестом R. Lazarus і S. Folkman виділено 8 стратегій копінгу). Умовний рейтинг (за середніми значеннями) копінгових стратегій серед опитаних такий: самоконтроль (2,47), позитивна переоцінка (2,33), планування вирішення (2,3), втеча, уникнення (2,07), пошук соціальної підтримки (2,04), конфронтаційна (1,88), дистанціювання (1,87), прийняття відповідальності (1,67).

Виділено три рівні (ранги) напруженості копінгу: 1) адаптивний, 2) дезадаптивний та 3) середній (на межі адаптивного і дезадаптивного), а відповідно до них – *три тенденції несвідомого вибору старшокласниками копінгу, які проявляються в різних рівнях його напруженості* (табл. 2). Важливо наголосити на тому, що вибір шташокласників був несвідомим, оскільки вони не мали уявлення ані про сам копінг, ані про його стратегії, уже не кажучи про зміст кожної копінгової стратегії.

Перша тенденція виявила притаманний старшокласникам межовий рівень напруженості копінгу, який спостерігається за всіма

стратегіями, окрім самоконтролю. Це свідчить про те, що ресурси учнів, коли йдеться про їхню спроможність протистояти всій сукупності стресорів, більшою мірою, виснажуються, ніж накопичуються.

Таблиця 2

Рівні напруженості копінгу старшокласників

№ пор.	Копінг-стратегія	Рівні напруженості копінгу (%)			
		адаптивний	середній	дезадаптивний	пропущені значення
1	Конфронтаційна	18,3	68,3	7,3	6,1
2	Дистанціювання	19,5	64,6	7,3	8,5
3	Втеча, уникнення	13,4	58,5	19,5	8,5
4	Пошук соціальної підтримки	17,1	57,3	20,7	4,9
5	Прийняття відповідальності	31,7	64,6	3,7	3,7
6	Самоконтроль	4,9	37,8	46,3	4,9
7	Планування вирішення	3,7	54,9	30,5	11
8	Позитивна переоцінка	1,2	61	32,9	4,9

Друга тенденція пов'язана з адаптивним рівнем напруженості і виявляється у виборі трьох стратегій: конфронтації, дистанціювання і прийняття відповідальності. Це свідчить про те, що наявних ресурсів, аби протистояти стресорам, вистачає у випадку агресивної реакції (конфронтація), відсторонення за рахунок збільшення дистанції між собою і стресорами та прийняття на себе відповідальності.

Третя тенденція – дезадаптивний рівень напруженості копінгу – виявляється в чотирьох стратегіях. Серед них такі: втеча/уникнення, пошук соціальної підтримки, планування вирішення, позитивна переоцінка. Ця тенденція відображає виснаженість ресурсів учнів та можливу амбівалентність почуттів у ситуації несвідомого вибору. Отже, учні шукають ресурсів підтримки, аби розв'язати проблему і позитивно переосмислити ситуацію, та за браку потрібних ресурсів можуть вдаватися до стратегії утечі від ситуації і уникання проблеми. Усі вищезазначені тенденції несвідомого вибору копінг-стратегій можна умовно об'єднати послідовністю вибору: спочатку середній рівень напруженості, за ним – адаптивний, потім – дезадаптивний.

Особливу увагу хотілося б звернути на стратегію самоконтролю, коли учні виявляли спочатку дезадаптивний рівень напруженості копінгу (46,3% опитаних), потім – межовий (37,8%) і нарешті –

адаптивний (4,9%). Це свідчить про труднощі саморегуляції в ситуації невизначеності і може вказувати на ризики особистісного розвитку в умовах дефіциту рефлексії.

Розгляньмо результати кореляційного аналізу (рангову кореляцію Спірмена з двосторонньою значущістю на рівні $p=0,01$). У ньому представлено 12 показників, а саме: рівень самооцінки, рівень домагань, стійкість самооцінки, рефлексію, 8 копінг-стратегій (рис. 2).

Цікавими видаються при цьому коефіцієнти кореляції:

- рівень самооцінки до рівня домагань $r=0,554$;
- рівень самооцінки до стійкості самооцінки $r = -0,595$;
- рівень самооцінки до копінг-стратегії “позитивна переоцінка” $r=0,345$;
- між копінг-стратегіями “конфронтаційна” до “втеча, уникнення” (проблем) $r=0,393$;
- між копінг-стратегіями “конфронтаційна” до “дистанціювання” $r=0,252$;
- між копінг-стратегіями “прийняття відповідальності” до “планування вирішення” $r=0,340$;
- між копінг-стратегіями “пошук соціальної підтримки” до “позитивна переоцінка” $r=0,336$.

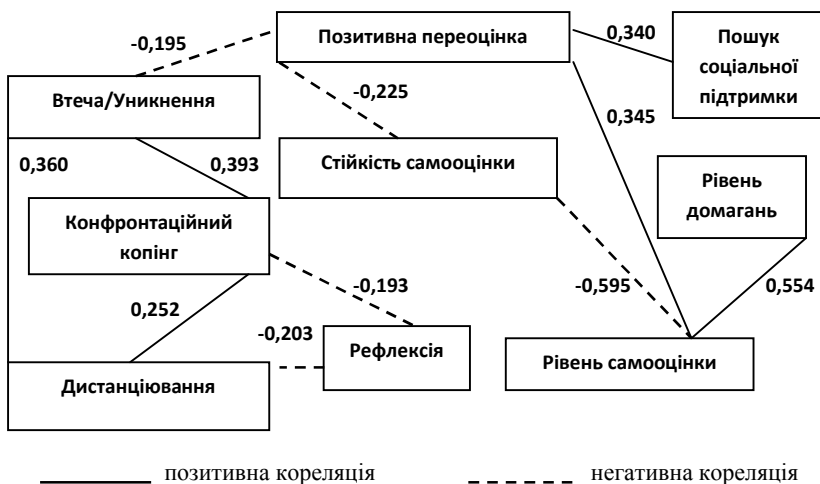

Рис. 2. Кореляційні зв'язки між показниками, що характеризують середовище респондентів

Перша лінія аналізу, де виявлено пряму позитивну кореляцію рівня самооцінки до рівня домагань (0,554) і позитивної переоцінки (0,345), свідчить про можливий зв'язок між самооцінкою та рівнем домагань і здатністю до позитивної переоцінки ситуації та вибору ефективного копіngu. Разом з тим рівень самооцінки має негативну кореляцію до стійкості/стабільності самооцінки (-0,595), тобто стійкість самооцінки і її рівень можуть впливати одна на одну (що вища самооцінка, то нижча її стабільність); самооцінка, що коливається між заниженим і завищеним рівнем, може створювати ризики вибору ефективної долальної поведінки, що посилюватиме ризики втрати психологічних ресурсів та отримання результату, який навряд чи сприятиме задоволенню певної потреби.

Друга лінія аналізу виявила позитивну кореляцію між стратегіями копіngu, а саме: конфронтаційний копінг до дистанціювання (0,252) і втечі, уникнення проблеми (0,393). Припускаємо, що учні зі стабільною самооцінкою частіше будуть обирати позитивну переоцінку, а учні з нестабільною самооцінкою – конфронтацію, знецінення проблеми та уникнення її вирішення. Перевірка цього припущення є завданням наступного етапу дослідження.

Третя лінія аналізу висвітлила позитивну кореляцію між пошуком соціальної підтримки і позитивною переоцінкою (0,340). Очевидно, учні, які відчувають потребу в емоційній підтримці і дієвій допомозі з боку інших людей, здатні визначити свою самооцінку в ситуації, визнати, що їхніх ресурсів бракує, і розпочати пошук з метою переосмислення ситуації і подолання наявних труднощів. Можливо, вони потребують саме рефлексії як додаткового ресурсу осмислення і творчого виходу із ситуації.

Четверта лінія аналізу свідчить про існування позитивного кореляційного зв'язку між стратегіями прийняття відповідальності і планування вирішення (0,336). Коли учні спроможні приймати власні внески у створення і розвиток ситуації без ризику падіння самооцінки, вони здатні проаналізувати, як саме виникла ця ситуація, або увійти в уже створену кимось і, як за ниткою Аріадни, іти вперед у пошуках виходу, задіюючи ті психологічні та/або соціально-психологічні ресурси, які були проігноровані/знецінені на вході в ситуацію. У будь-якому випадку кожна людина, незалежно від її віку та досвіду, вибудовує власні рішення для різних ситуацій з урахуванням всіх обставин і залучених до ситуації людей.

Для перевірки гіпотези про можливий зв'язок між рефлексією і ефективним копіngом ми створили кореляційну матрицю Спірмена з односторонньою значущістю на рівні $p=0,01$ і $p=0,05$:

- стійкість самооцінки до копінг-стратегії “позитивна переоцінка” $r=-0,225$;
- рефлексія до копінг-стратегії “конфронтаційна” $r=-0,193$;
- рефлексія до копінг-стратегії “дистанціювання” $r=-0,203$;
- між копінг-стратегіями “дистанціювання” до “втеча, уникнення” (проблем) $r=0,360$;
- між копінг-стратегіями “втеча, уникнення” (проблем) до “позитивна переоцінка” $r=-0,195$.

Чи дістали ми якесь додаткове бачення можливих зв'язків? Окрім вищезазначених, виявлено такі: 1) негативна кореляція між стійкістю самооцінки і позитивною переоцінкою ситуації ($-0,225$), що підтверджує на умовному рівні припущення, що учні з нестабільною самооцінкою навряд чи оберуть ефективний копінг; 2) негативна кореляція між рефлексією та конфронтаційним копінгом ($-0,193$) і дистанціюванням ($-0,203$), отож є підстави говорити про те, що рефлексія надає необхідні психологічні ресурси для переосмислення і творчого виходу, а її брак спричиняє ризик обрання захисних стратегій, що не розв'язують проблему, а загострюють її; 3) позитивна кореляція між дистанціюванням і втечею/уникненням проблеми ($0,360$), що обґрунтовує попередню тезу про непродуктивні стратегії уникання і знецінення проблеми; 4) негативна кореляція між втечею/уникненням проблеми і позитивною переоцінкою ($-0,195$) також дає підстави для визначення межі між продуктивними і ризиковими стратегіями, де нарощуються відповідно ресурси або ризики.

В основу рефлексивного управління дослідницькою роботою учениці 10-го класу Ліцею “Наукова зміна” було покладено концепцію рефлексивного управління М. І. Найдьонова [5], принцип вирішення задач-підказок Я. О. Пономарева, прийом додавання ресурсу екпериментатора в процесі вирішення малих творчих задач І. М. Семенова [1; 2; 7] та підказка щодо виду дефіциту рефлексії М. І. Найдьонова. Принцип вирішення задач-підказок застосовувався дівчиною на всіх етапах виконання дослідницької роботи, оскільки я виявила в неї стереотип “заучки”, тобто алгоритм успішності в школі: “вивчу текст підручника, підніму руку, розповім – і отримаю “відмінно”. Думати не потрібно”. Моїм завданням було навчити її думати, осмислювати, зіставляти, міркувати, усвідомлювати і рефлексувати. Прийом додавання ресурсу екпериментатора, який давав ресурс на кшталт “зимно-тепло” в процесі вирішення малих творчих задач з метою редукування непродуктивних стратегій взаємодії, я активно застосовувала в процесі “якісного пророщування роботи” в мисленнєвий апарат дівчини, оскільки вона досить часто діяла за стереотипом “заучки”. Для мене важливо було надати їй

простір для формування рельєфного мислення і своєчасно обмежувати непродуктивні варіанти роботи, саме через такий вдалий прийом. Підказки стосовно виду дефіциту рефлексії я застосовувала у випадках, коли дівчина непомітно для себе “виходила” з рефлексії, тобто переходила від рефлексії до стереотипу, не усвідомлюючи цього.

Можна сказати, що я застосувала прийом рефлексивного аутсорсингу щодо всього циклу дослідницької роботи старшокласниці. Це стало можливим завдяки феноменові транзитарності рефлексії, коли носій рефлексії насичує необхідними ресурсами того, хто звернувся із запитом, у процесі спільної діяльності, у нашому випадку – наукового і рефлексивного наставництва. Механізм, через який така робота стала можливою, – аутсорсинг – дав змогу досягати результату нової діяльності учениці за рахунок рефлексії наставника, аж до моменту виникнення рефлексії у самої дівчини. Це було схоже на те, як дитина вчиться робити перші кроки і ти підтримуєш її, і супроводжуєш, і надихаєш, ідеш позаду – аж до того часу, поки вона сама не почне впевнено ходити без жодної допомоги.

Результати дослідницької роботи учениці 10-го класу Ліцею “Наукова зміна” свідчать про: 1) стабілізацію самооцінки випробуваної через рефлексію себе, своєї мети, наявних ресурсів, засобів отримання необхідних ресурсів через співпрацю; 2) самовизначення у власній позиції/ролі в ситуації; 3) тренування навичок мислення та виконання різних видів робіт у процесі дослідження; 4) усвідомлений вибір ефективного копінгу в ситуаціях невизначеності (презентація роботи в групі однолітків, захист на засіданні секції МАН, на засіданні слухачів МАН для виходу на всеукраїнський рівень тощо); 5) збереження психологічних ресурсів у процесі досягнення мети (професійного самовизначення та здобуття бажаного статусу в групі – визнання). Такі результати підтверджують гіпотезу про можливість свідомого вибору ефективного копінгу через рефлексивну схему: виявлення компонентів невизначеності в ситуації, рефлексію власної самооцінки, самовизначення і потім – вибір найбільш ефективної опановувальної стратегії в конкретній ситуації. На індивідуальному рівні *модель рефлексивної інтенсифікації вибору копінг-стратегії в ситуації невизначеності* підтвердила свою доцільність.

Висновки.

1. Результатом рефлексивного управління дослідницькою роботою учениці 10-го класу Ліцею “Наукова зміна” стало: перше місце серед старшокласників м. Києва, які захищали свої роботи в МАН; здобуття бажаного лідерського статусу серед однолітків ліцею; оволодіння моделлю рефлексивної інтенсифікації вибору копінг-стратегії в ситуації невизначеності; усвідомлений вибір копінгу для вирішення такого роду завдань.

2. *Модель рефлексивної інтенсифікації вибору копінг-стратегії в ситуації невизначеності* підтвердила свою доцільність на індивідуальному рівні як інструмент створення ресурсного середовища.

3. Кореляційний аналіз усіх 12 показників самооцінки, рефлексії і копінг-стратегій дає змогу обґрунтувати ідею, що дефіцит рефлексії, пов'язаний із самооцінкою, впливає на вибір ефективного або неефективного копінгу. Зоною ресурсного розвитку старшокласників є стабілізація самооцінки через її осмислення.

4. Виявлено певні кореляційні зв'язки, що є підставою, аби говорити про певні сукупності ознак досліджуваних явищ, а саме:

- стабільна самооцінка сприяє вибору продуктивної стратегії подолання через позитивну переоцінку ситуації, себе, свого місця і ролі в ній;

- рефлексія передбачає вибір продуктивних стратегій копінгу через негативну кореляцію з непродуктивними стратегіями, де ситуація знецінюється і психологічні ресурси втрачаються;

- продуктивні копінг-стратегії позитивно корелюють між собою, наприклад, стратегії пошуку соціальної підтримки та позитивної переоцінки.

5. Тенденції напруженості копінгу старшокласників свідчать про те, що несвідомий вибір стратегії опанування себе в ситуації невизначеності виснажує психологічні та соціально-психологічні ресурси учнів, що становить ризики розвитку.

Завданням наступного етапу дослідження має стати: з'ясування способів стабілізації самооцінки і реалістичності рівня домагань через виявлення стереотипів власних можливостей учнів, а також їхніх уявлень про вибір професії; виявлення ситуацій, що спонукають обирати ефективні чи ризикові стратегії долальної поведінки, у формати рефлексивного творчого тренінгу і вирішення малих творчих задач.

Література

1. *Давыдова Г. И.* Рефлексивно-диалогический подход к развитию направленности личности ребенка как субъекта общества / Г. И. Давыдова, И. Н. Семенов // Новые ценности образования. – 2009. – № 1 (33). – С. 93–107.
2. *Давыдова Г. И.* Формирование рефлексивной самооценки в психолого-педагогической поддержке развития личности / Г. И. Давыдова, И. Н. Семенов // Новые ценности в образовании: Миссия классного руководителя. – 2007. – № 1 (33). – С. 167–182.
3. *Карпов А. В.* Психология рефлексивных механизмов деятельности / А. В. Карпов. – М. : Ин-т психологии РАН, 2004. – 424 с.
4. *Корнев К. И.* Специфіка копінгу в умовах невизначеності / К. И. Корнев // Збірник матеріалів Загальноросійської конференції 18-19 травня 2006 р. – М., 2006. – С. 24–30.

5. *Найдьонов М. І.* Формування системи рефлексивного управління в організаціях / М. І. Найдьонов. – К. : Міленіум, 2008. – 484 с.
6. Словарь психолога практика / сост. С. Ю. Головин. – 2 изд., перераб. и доп. – Минск : Харвест, 2005. – 654 с.
7. *Степанов С. Ю.* Психология рефлексии: проблемы и исследования / С. Ю. Степанов, И. Н. Семёнов // Вопросы психологии. – 1985. – № 3. – С. 31–40.
8. *Тавровецька Н. І.* Різні підходи до змісту та дослідження складових Я-образу особистості / Н. І. Тавровецька // Практична психологія та соціальна робота. – К., 2011. – № 10. – С. 74–78.

Хорина Е. І. Групповая рефлексия как фактор выбора старшеклассниками копинг-стратегий

В статье рассмотрены результаты первого этапа исследования, направленного на выявление связи между самооценкой старшеклассников, уровнем их рефлексии и выбором копинга. Исследование проводилось на двух уровнях: групповом – в формате анкетирования старшеклассников и индивидуальном – в формате управления исследовательской деятельностью старшеклассницы. Показано, что высокий уровень самооценки старшеклассников при низком уровне рефлексии создает риски неэффективного совладания в ситуации неопределенности. Выявлена основная тенденция напряженности копинга старшеклассников, которая свидетельствует о вероятной потере ими ресурсов в ситуации неопределенности. Предложена модель рефлексивной интенсификации выбора копинга в ситуации неопределенности. Модель проверена в процессе осуществления старшеклассницей исследовательской работы.

Ключевые слова: старшеклассники, самооценка, рефлексия, копинг, рефлексивная интенсификация, ситуация неопределенности, личностное развитие.

Khorina O. I. The group reflection as a factor of choice the coping strategies for high school students

The results of the first stage of research are considered. Aim of this stage – to educe connection of indexes of self-appraisal of high school students, their level of reflection and coping. There are two levels of research: group in the format of questionnaire of high school students and individual in the format of management research activity of high school students are conducted. The results of questionnaire are presented: the high level of self-appraisal of high school students at the low level of reflection is created by risk of the uneffective controlling in the situation of the uncertainty. The basic tendency of coping tension of high school students is executed that testifies to the credible loss the students of resources in the situation of the uncertainty. A model of reflection intensification coping choice in the situation of vagueness are offered. The model in the process of realization by the senior pupil of research work is tested.

Key words: high school students, self-appraisal, reflection, coping, reflection intensification, situation of the uncertainty, personality development.

© Хоріна О. І.

Г. В. Циганенко

ДОВІРА В ПРОСТОРІ ОСОБИСТОСТІ ТА ГРУПОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ: РОЗУМІННЯ, ТЕНДЕНЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

Представлено результати теоретичного аналізу суті поняття “довірчий емоційний і ціннісно-смісловий обмін”, що відбувається між членами групи під час групових динамічних процесів. Конкретизується визначення понять “довіра” і “недовіра”, “базова довіра” і “базова недовіра”. Порушується питання індивідуального, групового та генералізованого рівнів довіри; розглядається їхній вплив на групові процеси. Визначено перспективи і напрямки майбутніх досліджень проявів довіри і недовіри в роботі групи.

Ключові слова: довіра, недовіра, групові стосунки, групова матриця.

Проблема. Довіра належить до феноменів, психологічність яких важко спростовувати навіть на побутовому рівні. Можна говорити про актуалізацію уваги до її впливу на міжособові, та й на стосунки в широкому соціальному контексті, коли ці стосунки стають напруженими або щонайменше визначеними, складно контекстуальними. Хоча очевидно, що для будь-яких людських стосунків загалом характерна істотна частка невизначеності й слабоконтрольованості “як в епістемологічному сенсі – брак однозначного знання про іншого, так і в онтологічному – слабка детермінованість, чи то навіть і свобода людських дій чи взаємодій” [8, с. 11].

Мета статті: під кутом зору ідей соціально-психологічних і психодинамічних підходів з’ясувати сутнісні характеристики довірчого емоційного та ціннісно-сміслового обміну, сфокусувавшись на його впливі через групу взаємодію.

Довіра розглядається як неодмінна умова стійкості і надійності стосунків, як адаптивна частина організаційної та групової поведінки, основа співробітництва і мотиватор ефективного позитивного реагування на конфлікти та кризи. І якщо ми запитасмо: “Чи варто довіряти?”, то відповідь могла б бути такою: мабуть, усе-таки варто. Нам потрібні інші люди для того, щоб ми могли поклатися на них; могли визначатися й відтак вирішувати, як діяти; розуміти, як сприймається те, що ми кажемо, і що буде далі. Повну недовіру переконливо зобразив Ніколас Луман, коли зауважив, що “якби не було довіри, то ніщо б не змусило нас навіть підніматися вранці з ліжка” [16, р. 4]. Цю метафоричність розвивають й інші відомі дослідники

довіри. Так, Дієго Гамбетта наголошує на тому, що “ресурс довіри такий, що чим більше його тренуєш, твориш, відкриваєш себе, ризикуєш, тим більше він зростає, не використовуєш – виснажується” [14, р. 224]. А Семюель Джонсон якось уїдливо зауважив: “Ліпше бути щасливим, хоч і обдуреним, ніж не довіряти” (цит. за: [15, р. 76]). Описуючи ідеальну довіру, ми могли б говорити про неї як про взаємопозитив, що виявляється у зниженій потребі в контролі над іншим, “засиллі” взаємодіяльності та взаємовідповідальності; це стан, подібний до того, який В. О. Татенко описує як переживання інтимності [7] у контексті ставлення до партнера, спілкування й прийняття іншої людини. Цей стан переживання може супроводжувати, на думку Дж. Н’юстрома і К. Девіса, спільну діяльність лідера та високоорганізованої групи або ж, за В. О. Васютинським, інноваційну творчу спонтанність, за якою владна взаємозалежність “...трансформується настільки, що втрачається її власне критичний зміст” [3, с. 54]. І навпаки: у просякнутах недовірою стосунках домінують контроль і прагнення ухилитися від зобов’язань; відчувається, що люди ледве стримуються і роздратовано лише терплять одне одного, а під час виконання спільної справи швидше налаштовані обдурити одне одного, бо переконані, що все оточення саме таке. Подібне недовір’я можна спостерігати між подружжям, яке розриває стосунки, або у ставленні українських громадян до представників влади, міліції чи лікарів, ЗМК тощо. Для суспільства довіра мала б стати так званим соціальним капіталом, що пронизує, за Ф. Фукуямою, соціальні і національні відносини й немовби вбудовується в спільну культуру, забезпечуючи економічне зростання та політичну стабільність [10]. Проте, і на жаль, наразі такої довіри критично бракує.

У науковій літературі традиційно виділяють три види довіри: довіру до світу, довіру до себе та довіру до інших людей. Основою для їх формування є *базова довіра*, описана Е. Еріксоном [13]. Вона виникає на ранніх стадіях онтогенезу з першого досвіду взаємодії та спілкування дитини з найближчим оточенням, відтак розвивається та укріплюється, видозмінюється чи трансформується протягом усього життя людини. Базова довіра визначається такою якістю, як довірчість (на противагу довірливості, що означає добродушність, наївність). Взаємодія з оточенням (сім’єю, близькими тощо) істотно впливає на здатність особи довіряти чи не довіряти іншим людям.

Отже, крім базової довіри, існує і *базова недовіра*. Вона може бути причиною нездатності в подальшому приймати комфорт і

підтримку, породжує уникання турботи від іншого, страх близькості¹. Часто-густо тло базової недовіри може маскуватися зовнішньою гіперактивністю та напористістю або ж супроводжується полюсними переживаннями: з одного боку – довірливість як ідеалізація, за якою неминуче приходить недовіра як знецінення. Довірливій людині важко розгледіти свого партнера, оскільки стосунки вибудовуються так, наче вона спілкується не з ним, живим і реальним, а зі своїм ідеалізованим уявленням про нього. Ось чому довірливість часто називають сліпою, бо проявляється вона в бажанні повністю покластися на іншого, натомість довіра – це зусилля обох партнерів. Довірливість (як наївність) або ж тотальна недовіра (як аутичність, параноїдність чи депресивність² тощо) можуть призводити до негативних наслідків, бути деструктивними в контексті регуляції стосунків.

Довіру часто ототожнюють з вірою. Досить вдало, на нашу думку, обґрунтовує розмежування цих двох понять Т. П. Скрипкіна, яка зазначає, що основою “віри є акт прийняття, переконаність” [6]. Додамо, що цей акт є когнітивний, усвідомлений як самостійно прийнятий чи нав’язаний ззовні. Довіра містить емоційність, переживання; вона є специфічним станом, що пов’язаний зі ставленням, і виникає у взаєминах (співдотичності) суб’єкта і об’єкта чи суб’єкта і суб’єкта. Більше того, довіра може бути одним із механізмів, або, як влучно сказав Адам Селігмен у книзі “Проблема довіри”, “змазкою” в регуляції як міжособистісних стосунків, так і соціальних, за допомогою яких довіра об’єднує ціннісно-смыслову суть людини, її суб’єктність з тією частиною світу (чи іншими людьми – наприклад, групою людей), з якою вона збирається взаємодіяти..., і “є явищем одночасно і соціальним, і внутрішньоособистісним” [5, с. 225]. Відповідно до цієї точки зору оптимальний рівень довіри до себе є одним з показників психологічного здоров’я особистості та її зрілості, успішності, що під час групової взаємодії впливає на особливості її стосунків з іншими членами групи, сукупні довіри членів групи, а відтак на групову динаміку, реалізацію поставлених групових завдань.

Питанням впливу довіри на перебіг процесів групової динаміки була присвячена одна з наших статей – “Довіра як чинник динамічних процесів у малій групі” [11]. Розглядаючи прояви довіри на кожному з етапів групової динаміки, ми припустили, що протягом усього часу

¹ Яскравою ілюстрацією базової недовіри може бути головний герой Кевін з фільму Лінна Рамзі “Щось не так з Кевіном” (“We Need to Talk About Kevin” / ed. L. Ramsay. – 2011).

² Психопатологічні стани.

групової життєдіяльності в ній встановлюється своєрідний довірчий емоційний та ціннісний-смісловий обмін, який запускає і супроводжує динаміку групоутворення та групофункціонування.

Аналізуючи “довірчий емоційний та ціннісно-смісловий обмін”, варто враховувати, що довіра і недовіра – не континуальні поняття, де довіра має лише позитивні наслідки, а недовіра – негативні. Щодо цього ми згодні з А. Б. Купрейченко, яка пропонує розглядати довіру і недовіру як самостійні поняття. Як довіра, так і недовіра може зумовлювати групову динаміку і брати участь у міжособовій і груповій взаємодії одночасно, тобто “виконувати схожі функції, наприклад регулювати відносини з навколишнім світом, формувати і відтворювати соціально-психологічний простір” [4, с. 70]. Проте в кожній з них є й свої специфічні функції. Завдяки довірі допускається і виникає, формується простір стосунків, пізнається, змінюється, розвивається (перетворюється) як той, хто довіряє, так і той, на кого чи на що поширюється довіра. Недовіра ж сприяє збереженню суб’єкта і його соціально-психологічного простору, тобто виконує захисну функцію.

Аналіз довіри і недовіри в контексті внутрішньогрупових стосунків, взаємодії особистості і групи дає змогу розглядати три їхні рівні: індивідуальний, груповий (як персоніфіковані) і базовий генералізований рівень. Якщо перші два проявляються через очікування (оптимістичне – для отримання блага (власне довіра) – чи ненадійності, прихованості, залежності, конфліктності (власне недовіра)), то третій передбачає позитивне ставлення без очікування адекватної винагороди для себе особисто чи своєї групи – йдеться радше про користь “для блага” групи, суспільства, справи [1, с. 53]. З. Фройд про цей базовий генералізований рівень говорив як про відчуття нерозривного зв’язку, належності до світової вічності, характеризував його такими метафоричними поняттями, як “океанічне”, безкрайне, безконечне відчуття єдності [9]; З. Фукс – як про первинність суспільного щодо індивідуального, з якого, через комунікаційні процеси, це індивідуальне й виникає (див. [2]).

Генералізована довіра виконує ряд корисних функцій, серед яких – сприяння самоорганізації та підтримка моральних і соціальних суспільних норм; вона є основою для співжиття, пошуку громадської спільності. Натомість інші базові потреби – у самозбереженні, у дистанціюванні від того, що викликає невдоволення та страх, у захисті від небажаного соціального впливу – визначають базову генералізовану недовіру. Остання виконує функції відокремлення, самозбереження, забезпечення автономного розвитку, підтримання життя індивідуального та групового суб’єкта. Базова генералізована недовіра дає змогу відчуті свою відмінність від інших, сепарованість “Я” та

удавану самостійність. Удавану, бо досить нестійкою й чутливою, за Фройдом, є межа між “Я”, позасвідомим “Воно” і тим, що розігрується назовні, куди “Я” і “Воно” проявляються. За Фуксом, відомим послідовником психоаналізу та гештальтпідходу, реалізуватися людина може тільки всередині складної системи групових стосунків, оскільки істинне розуміння і саморозуміння відбуваються в процесі комунікації, на всіх рівнях, від найбільш глибокого, інтрапсихічного, до рівня соціальних стосунків.

Повернімося до контексту взаємодії, що відбувається між особистістю і групою (між членами групи загалом). Даний контекст увиразнює думку, що для будь-якої людини, як істоти соціально орієнтованої, важливо, перебуваючи в групі, формувати соціально-психологічний простір, який би відповідав її ціннісно-смысловій, мотиваційно-потребовій системі, тобто індивідуально (інтрапсихічно) долучатися, за Фуксом, до тотального поля групових психічних подій (поля, що репрезентує групову матрицю). За таких умов усі комунікації, що відбуваються всередині системи міжособових взаємин у групі, дають простір для проявлення в ній індивідуальних проблем [2].

Долучаючись до конструювання системи комунікацій групової матриці (на початкових етапах групової діанміки), особистість буде включати у свій індивідуально-груповий простір найбільш близьких інших, які мають схожі чи такі ж самі принципи, цінності й ідеали, та демонструвати напружене, конфліктне або байдуже ставлення до тих, кому вона не довіряє. Тобто довіра буде виражатись у підтримці людей, щоб утілити в групову роботу те спільне, що їх усіх об’єднує; недовіра, навпаки, може слугувати підставою для спротиву чи обструкції результатів спільної діяльності, або ж дистанціювання від спільної діяльності – аж до виходу з групи. Отож довіра і недовіра будуть певними “маркерами” цього відбору та вираження свого ставлення до ситуації групової роботи, відповідного етапу розвитку групи та реалізації групових задач. Проблеми особистості проявляються тоді, коли особа, як вузловий компонент групи, долучається до проблемних міжособових процесів або ініціює їх. Так, наприклад, невротична позиція у групі характеризується індивідуалізмом, що може проявлятися в недовірі до інших учасників, а відтак стати потенційно деструктивною як щодо групи, так і щодо самого учасника, консервуючи його труднощі та проблеми (симптоми). У випадку недовіри до групи її член не здатний “у комунікаційно-дружній формі проявляти те, що ховається за симптомами, і не може забезпечити себе від страждань. Йому доводиться знову і знову робити зусилля, поки не вдасться перевести симптом на соціально прийнятну мову...” [там само], і тоді він стає зрозумілим для інших учасників, формуючи ґрунт для довірчого

емоційного та ціннісно-сміслового обміну і переходу на подальші (функціональні) етапи розвитку групи (фази зближення, спільної дії, або “розвитку групової згуртованості” та “функціонально-рольового співвіднесення” [11]).

Груповий довірчий емоційний та ціннісно-смісловий обмін може зазнавати певних впливів, ускладнюватись як з огляду на індивідуальну історію (індивідуальну чи персональну матрицю, за Фуксом), так і з огляду на певну потенційну міжособову дисфункціональність. Про останню Фукс говорив як про позасвідоме намагання кожного члена групи відтворити непропрацьовані конфлікти, що були в його первинній системі взаємовідносин, наприклад у сім’ї. Оскільки це відбувається з усіма членами групи через невротично (чи пограничне) звужене сприймання або позасвідому маніпуляцію, то таким чином виникає і розігрується динамічна матриця групи [2]. У результаті на групову ситуацію й нові стосунки в ній позасвідомо переноситься чуже для цих стосунків або те, що характерне для “Я” конкретного члена групи. Індивідуальний та груповий рівні довіри чи недовіри за таких умов є чинником для фіксування якості реальних взаємовідносин.

Довіра чи недовіра створює підстави для подальшого самовизначення, для втілення у груповій та індивідуальній роботі цінностей та ідеалів, які людина як член групи чи група загалом вважають для себе значущими. На функціональних етапах групової динаміки сформований соціально-психологічний простір потребує від його автора (авторів) підтримки й захисту. Тобто на етапі спільної дії (зчеплення), “розвитку групової згуртованості” та “функціонально-рольового співвіднесення” “маркери” довіри і недовіри виконують уже інші завдання, на відміну від попереднього етапу, наприклад первинного сприймання, усвідомлення, конфлікту, тобто впускання у “своє” коло чи відмежування від “чужого” кола. Тепер усі, хто включений у “своє” коло, отримують довіру автоматично, як “охоронну грамоту” – іншими словами, ідіосинкратичний кредит. “Своїм” будуть пробачатися навіть очевидні промахи і порушення довірчих стосунків. Інші, незнайомці або нові члени – “чужаки”, можуть апріорно розглядатися як підозрілі, на них можуть поширюватися настановлення – “не гідні довіри люди”. Бачимо, що функція захисту і відтворення дисфункціональності соціально-психологічного простору забезпечується довірливістю, або “сліпою” довірою до близьких людей, коли заперечуються та ігноруються очевидні докази того, що “свої” не завжди заслуговують на цілковиту довіру. У соціальній психології для позначення цього феномена використовується спеціальне поняття – “самопідкріплювальні стосунки”, тобто довіра немовби за них “обслуговує” і

підкріплює стосунки близькості. Механізм довірчого обміну зберігає і підтримує близькі стосунки, виконує як функцію захисту “Я”, так і групових принципів, цінностей, тобто стрижня самовизначення в групі. Натомість недовіра до чужих сприяє збереженню здобутого балансу, навіть якщо він є дисфункціональним. Інколи недовіра є тлом, що супроводжує і близькі стосунки, навіть тоді, коли підстав для такої недовіри й немає. У такому разі, обираючи недовіру, особа/група прагне насамперед уникнути розчарування, що може руйнувати її приватне “Я” або усталене “Ми”, тобто недовіра виконує егозахисну функцію.

Таким чином, елемент довірчого обміну, який поєднує високу довіру до “своїх” з явно вираженою недовірою до “чужих”, або “нових”, для групи виконує особливу, проте дисфункціональну соціально-психологічну функцію у груповій роботі. Наміри нової і малознайомої людини є прихованими для інших членів групи. З одного боку, “чужак” може виявитися супротивником – подібним до “троянського коня”, а з другого боку, він може бути носієм позитивних якостей, корисних групі. У будь-якому разі “чужак” є небезпечним для групової структури, сформованого соціально-психологічного простору та культури групи. Після приходу нової людини в ній можуть початися неконтрольовані зміни: вона, можливо, потіснить деяких членів групи, позбавить когось займаного статусу і відповідних привілеїв. Такі перспективи закономірно викликають насторожене ставлення до будь-якого, навіть доброзичливо налаштованого, нового члена групи. На протилежність цьому довіра до “чужого” буде виконувати і забезпечувати функції мирного співіснування, інновацій, задовольняти потреби в змінах та соціальному пізнанні, що є важливим доповненням до вже згаданих функцій.

Довіра, та й недовіра, ініціює спільні дії через співробітництво, взаємодопомогу, підтримку, участь, згоду або ж через конфлікти, суперечності тощо. Зв'язки особистості й групи, членів групи між собою стають більш стійкими та функціональними тоді, коли довіра і недовіра мають змогу проявлятися через спілкування та інтеракції між членами групи, коли створюються умови, що дають змогу поєднувати різні інтереси в одне ціле, забезпечуючи соціальне пізнання. Довіра на особистому і груповому рівні здатна накопичуватись. Накопичення успішного досвіду соціально-групової взаємодії може використовуватися як соціальний ресурс, що особливо важливо на тлі групових суперечностей.

З огляду на результати наших пілотних досліджень під час роботи короткочасної терапевтичної групи [12] за основні критерії довіри до іншої людини чи групи людей, серед інших, було виділено такі особистісні властивості: життєву активність як здатність до експе-

риментування та прийняття різних властивостей свого “Я” (позитивних і негативних), схильність до ризику в стосунках та саморозкриття в них, оптимізм (вітальність), комунікативну сміливість, а також широту й варіабельність інтересів, відповідальність (як перед собою, так і перед партнерами). Сама по собі їх наявність обіцяє члену групи мало прямої та очевидної вигоди, однак спілкування і взаємодія з їхнім носієм можуть бути однозначно розвивальними, а потенційна спільна діяльність – більш успішною.

Отже, одна з основних соціально-психологічних функцій довіри і недовіри – забезпечення соціального, групового і, в більш широкому контексті, життєвого самовизначення члена групи та групи в цілому. Редукція складних міжособових і внутрішньогрупових стосунків до понять довіри/недовіри дає змогу ризикувати й отримувати все можливе від міжособових стосунків, знижувати когнітивну складність у ситуації невизначеності, що в результаті полегшує прийняття рішень, тощо.

Висновки. Для соціальної психології малих груп найбільш перспективним вважаємо підхід до довіри і недовіри як до психологічного ставлення, а також як до взаємин групових партнерів. Це ставлення і взаємини формуються на основі зіставлення взаємних оцінок, настановлень, уявлень та очікувань.

За результатами аналізу динамічних і соціально-психологічних процесів під час проведення короткотермінової психодинамічної групи було виявлено таке:

– на рівні особистості: довіра до себе є до певної міри рефлексивним та емоційним особистісним утворенням, що дає змогу людині самовизначатись у ставленні до себе, світу та інших людей, вибудовувати як конкретні безпосередні взаємини, так і власну життєву стратегію;

– на рівні групи: рівень довіри до групи належить до динамічних характеристик і залежить як від індивідуальної історії стосунків її членів, так і від сформованого нового простору довірчих стосунків (сформовані настановлення, норми, цінності соціальної та групової міжособової взаємодії).

Перспективу подальших досліджень вбачаємо у вивченні феноменологічного поля проявів довіри у групових міжособових стосунках та її аналізі через них. Окремим важливим завданням мають стати емпіричні дослідницькі та психотерапевтичні розвідки в контексті групових динамічних процесів.

Література

1. *Антоненко И. В.* Доверие: социально-психологический феномен / И. В. Антоненко. – М. : Социум ; ГУУ, 2004. – 320 с.
2. *Бер Х. Л.* Метод группового анализа Фолькья [Электронный ресурс] / Х. Л. Бер, Л. Е. Херст, Г. Ван Дер Кляй. – Режим доступа : <http://psychoanalyse.narod.ru/gruppen/groupan.htm>.
3. *Васютинський В. О.* Інтеракційна психологія влади : монографія / Вадим Васютинський. – К. : Київ. славіст. ун-т, 2005. – 492 с.
4. *Купрейченко А. Б.* Психология доверия и недоверия / А. Б. Купрейченко. – М. : Ин-т психологии РАН, 2008. – 571 с.
5. *Селигмен А.* Проблема доверия / А. Селигмен ; пер. с англ. И. И. Мюрберг, Л. В. Соболевой. – М. : Идея-Пресс, 2002. – 256 с.
6. *Скрипкина Т. П.* Психология доверия : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. завед. / Т. П. Скрипкина. – М. : Академия, 2000. – 264 с.
7. *Татенко В. О.* Інтимно-особистісна сфера людських стосунків як предмет соціально-психологічного дослідження / В. О. Татенко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2010. – Вип. 24 (27). – С. 3–19.
8. *Фреик Н. В.* Концепция доверия в исследованиях П. Штомпки / Н. В. Фреик // Соци. Социологические исследования : науч. и обществ.-полит. журн. – 2006. – № 11. – С. 10–18.
9. *Фрейд З.* Недовольство культурой [Электронный ресурс] / З. Фрейд. – Режим доступа : http://krotov.info/lib_sec/21_f/fre/freud_04.html.
10. *Фукуяма Ф.* Доверие: социальные добродетели и сотворение благоденствия [Электронный ресурс] / Ф. Фукуяма // Неприкосновенный запас. – 2001. – № 2 (16). – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2001/2/>
11. *Циганенко Г. В.* Довіра як чинник динамічних процесів у малій групі / Г. В. Циганенко // збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – 2012. – № 17. – Ч. 2. – С. 94–103.
12. *Циганенко Г. В.* Чи може довіра виникати швидко: з досвіду проведення короткотривалої групи зустрічей / Г. В. Циганенко // Психологічні перспективи. – К., 2011. – Спец. вип. “Становлення особистості як суб’єкта життєвого шляху”. – С. 244–251.
13. *Эриксон Э.* Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон ; [пер. с англ.; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых]. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.
14. *Gambetta G.* Can We Trust Trust? / G. Gambetta // In Trust: Making and Breaking Cooperative Relations. – Oxford : Basil Blackwell, 1988. – P. 213–237.
15. *Hudson B.* Trust: towards conceptual clarification / Bob Hudson // Australian Journal of Political Science. 2004. – № 39 (1). – P. 75–87.
16. *O'Neill O. A.* Question of Trust: The BBC Reith Lectures 2002. / O. A. O'Neill. – Cambridge : Cambridge University Press, 2002. – 108 p.
17. *Luhman N.* Trust: a mechanism for the reduction of social complexity / N. Luhman // Trust and Power. Two works by Niklas Luhmann – New York : John Wiley & Sons, 1979. – P. 4–103.

Цыганенко Г. В. Доверие между личностью и групповым взаимодействием: понимание и тенденции исследования

Представлены результаты теоретического анализа сущности понятия “доверительный эмоциональный и ценностно-смысловой обмен”, который происходит между членами группы во время групповых динамических процессов. Конкретизируется определение понятий “доверие” и “недоверие”, “базовое доверие” и “базовое недоверие”. Затрагиваются вопросы индивидуального, группового и генерализированного уровней доверия; рассматривается их влияние на групповые процессы. Определены перспективы и направления будущих исследований проявлений доверия и недоверия в работе группы.

Ключевые слова: доверие, недоверие, групповые отношения, групповая матрица.

Tsyganenko G. V. Trust between the personality and group interaction: understanding and tendencies of research

The results of a theoretical analysis of the concept “trust-based emotional and value-semantic exchange, which is performed by members of a group during the group dynamic processes are presented. Concepts of “trust”, “distrust”, “basic trust” and “basic distrust” are specified. The issue of trust (individual, group and generalized) and views their impact on group processes are considered. The prospect and the course of future research on manifestations of trust and distrust in a group are defined.

Key words: trust, distrust, group relationships, group matrix.

© Цыганенко Г. В.

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Т. М. Титаренко

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРАКТИКИ ЖИТТЕКОНСТРУЮВАННЯ: АБРИС КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ МОДЕЛІ

Соціально-психологічні практики розглянуто як повторювані, звичні акти повсякденного життя, що перманентно конструюють особистість. Визначено такі характеристики практик, як периферійність, спільність, конвенційність, передбачуваність, регулярність, звичність. Запропоновано ризоморфну модель практик життєконструювання, базисними компонентами якої є індивідуально-культурне самоконституювання, побудова комунікативного простору взаємодії особистості і соціуму, конфігурування реальностей на певній історичній дистанції.

Ключові слова: практики, життєконструювання, особистість, повсякденність, ризоморфна модель.

Проблема. Коли перераховуються дисципліни, у межах яких практики стають сьогодні чи не основною категорією, психології серед них немає. Ідеться зазвичай про антропологію, філософію, історію, соціологію, політологію, теорію мови, літературознавство [3, с. 12]. Водночас без суто психологічного аналізу буденних, одноманітних контекстів життя особистості, рутинізованих, звичних манер поведінки, нерефлексованих форм здобування знання, тривіальних способів інтерпретації повсякденного досвіду вже годі обійтися. Отже, спроба надати концептові практик саме соціально-психологічного статусу стає *актуальним* науковим завданням.

Чому практики так довго не були предметом наукового аналізу? Де вони ховалися від пильних очей дослідника? Думається, тут річ у тому, який кут зору вибирався, яка методологія ставала провідною.

Для персонолога, який не уявляє собі інших підходів, крім класичних раціоналістичних із їхньою претензією на повну об'єктивність, головним фокусом дослідження був і залишається пошук точного й остаточного портрету особистості з однозначними зв'язками між її властивостями і зовнішнім середовищем. У соціумі завжди знаходяться активні подразники, на які особистість рецептивно відповідає, і сила її відповіді визначається насамперед інтенсивністю чи то економічної кризи, чи тоталітарних репресій, чи виховних впливів. Коротше кажу-

чи: “Яка шана, така й дяка”; “Який голос, такий і відголос”; “Як Сірка годують, так він і гавка”.

Для психолога-оптиміста, який і досі радісно сповідує гуманістичну некласичну методологію, особистість стає повноцінним суб’єктом, автором свого життя. Зовнішні умови її змін уже далеко не абсолютні, а відносні, імовірнісні. Провідною стає залежність не від об’єктивних, а від суб’єктивних факторів [6, с. 20]. І тут розквітають дослідження мотиваційної сфери, ціннісних орієнтацій, піраміди потреб, копінг-стратегій, технологій подолання. Коротше кажучи: “Я не здамся без бою!”, “Хай краще світ прогнеться під нас!”.

Психолог, зацікавлений постнекласичною методологією, змінює індивідуалістичну парадигму на парадигму поля, простору, контексту, ландшафту. Ракурс досліджень переміщується з геологічних розвідок глибинної сутності, внутрішнього єства особистості на процес її вибудови, інтерпретації, конструювання, що розгортається на поверхні життя. Увага повертається до звичних, повсякденних життєвих ситуацій, у яких ми повсякчас опиняємося, до край мінливого світу, із яким особистість примудряється бути в діалозі, рухаючись із не меншою, ніж він, швидкістю. Коротше кажучи: “Головне – не перемога, головне – участь”.

І тут, нарешті, практики з непомітного, нерелексованого фону стають фігурою, яка привертає увагу психолога-дослідника. Виявляється, є потреба визначитися зі змістом цього поняття в соціально-психологічному ракурсі, виокремити властивості практик, значущі для особистості, розібратися з тими аспектами її життя, які протягом тривалого часу залишалися не артикульованими. Отже, *метою статті* є попереднє накреслення контурів життєконструювання, що відбувається в повсякденних практиках.

Практики називають формами життя (П. Вітгенштейн), рутинізованими способами поведінки (А. Реквіц), практичними знаннями (М. Полані), поточними соціальними подіями (П. Штомпка) тощо. У кожному із цих визначень підкреслюється окремий значущий для певного автора аспект практикування. Привертає увагу динаміка наукових поглядів М. Фуко, який починав із визначення практик як способів робити справи, способів діяти і мислити, а закінчив практиками як способами турботи про себе, техніками конституювання себе.

Практики визначають як діяльнісний контекст, у якому інтерпретується висловлювання або поведінка [3, с.18], як сукупність заведених у культурі, традиційних способів діяльності, навичок поводження з предметами (Дж. Серль). Наприклад, можна говорити про практики дослідження і впровадження, практики наукової дискусії,

практики розв'язання спорів, практики економічної діяльності, практики політичної участі.

Аби визначитися з місцем практик у персонологічному дискурсі, спробуймо акцентувати увагу насамперед на тих їхніх властивостях, що є значущими для особистісних конструкцій і реконструкцій.

Перше, що впадає у вічі при спробі наблизитися до психологічного змісту практик, це їхня периферійна, фоновна природа. А що таке для особистості фон? Це щось нерефлексоване і тому практично непомітне, що постійно поруч. Фон не є і ніколи не був спеціально прихованим, замаскованим, невідчутним. І все ж його зазвичай не помічають, оскільки на цьому невиразно-знайомому тлі постійно відбувається щось таке, що зацікавлює, уражає, інтригує, відволікає. Фон функціонує як умова, що надає домінантній фігурі смислової визначеності. Важко не погодитися з В. Вітгенштейном: не те, що ми робимо цієї хвилини, задає наші судження, поняття й реакції, а все сум'яття того, що утворює фон. Найважливіші для нас аспекти речей приховано через свою простоту і повсякденність [2, с. 166-167].

Друга властивість практик випливає з першої. Фон, на якому розгортається життя, не може раптово змінити окрема людина, ідучи за власними імпульсами. Фон як досить усталене й консервативне утворення змінюється тільки спільно, укупі і поступово. Для практикування завжди потрібні “інші”, про яких М. Гайдеггер казав, що це ті, від кого людина себе не відрізняє, хто є частиною її життя (див. [3, с. 65]. “Інші” – не ті, хто існує окремо від мене, не ті, кому я себе протиставляю, а ті, із ким я поділяю власну повсякденність.

Визначальною характеристикою особистісного практикування стає не звична некласична дихотомія “Я” – “інші”, а синтетичне постнекласичне новоутворення, яке можна назвати “колективністю”, звільненою від піонерсько-радянських конотацій, “спів-буттям”, “спільністю”. Підкреслюючи саме цю властивість практик, А. Макінтайр визначає їх як вид кооперативної діяльності, що має історію (див. [там само, с. 210]).

Співавторство інших у повсякденному житті особистості проявляється у фразах типу “це подобається всім нормальним людям”, “так заведено в нашому товаристві”. Ця властивість практик прозирає в бажанні в більшості буденних ситуацій не привертати уваги, не впасти у вічі, бути як усі, тобто відповідати конвенційним нормам. Водночас спів-буття передбачає можливість змагатися, конкурувати, вигідно акцентувати саме в контексті спільності власні відмінності.

Чергова властивість практик, що визначає їхню природу, є нормативністю, конвенційністю, яка регулює поведінку як особистості, так і соціуму. Зауважимо разом із Вітгенштейном: “...неможливо, щоб

правил дотримувалася тільки одна людина і всього лише одного разу” [2, с. 199]. Правила за визначенням є колективними і регулярними. Вони можуть існувати у формі правил гри, правил етикету, рецептів, інструкцій, приказок, законів. Панк не менш правиловідповідний, ніж банківський клерк, оскільки його вчинки, одяг, мова є повторюваною колективною поведінкою [3, с. 85].

Правила актуалізуються, коли людина потрапляє до певного середовища. Але зовнішніх обставин для того, щоб раптом перетворитися на панка, замало. Людина може неявно запропоновані правила приймати чи не приймати. Особистісний компонент дотримання правил полягає саме в акті добровільного прийняття набору правил, які, повторюючись, утворюють цілісний стиль життя.

Зацікавлює визначення соціального, яке наводить один із сучасних теоретиків відродженого прагматичного повороту А. Реквіц. Соціальне, на його думку, існує не в головах людей, не в дискурсі, не в інтерсуб’єктивній взаємодії, а в рутинізованих способах поведінки, тобто в практиках як непомітних із першого погляду, нерефлексованих символічних структурах. Практики передбачають інтуїтивне розуміння того, що можна осмислено говорити й робити, зважаючи на певні правила, принципи, інструкції (див. [там само, с. 32-33]).

За П. Бурдьє, диспозиції, що породжують практики, формуються протягом тривалого часу можливостями і неможливостями, свободами і необхідностями, дозволами і заборонами. Згадаймо, що, прагнучи подолати розрив між соціумом і людиною, характерний для неklasичної персонології, розрив між макро- і мікроаналізом соціальних реалій, Бурдьє ввів поняття габітусу, що є системою диспозицій, породжуваних соціальним середовищем [1].

Якихось надто оригінальних, неймовірних практик не існує, вони виключаються з обігу. Досвід гарантує правильність і стабільність практик, їхню постійність у часі надійніше, ніж усі формальні правила та експліцитні норми.

Практики в розумінні Бурдьє не потребують пояснень і можуть здаватися зовнішньому спостерігачеві алогічними або безглуздими [там само]. Практикуючи, людина, яка інколи не в змозі пояснити, як і чому вона діє, уміло вправляється з відповідними навичками, майстерно передає свої вміння іншим, інтерпретує досвід, якого набуває. Практики зазвичай безпосередньо зрозумілі й передбачувані; вони сприймаються як само собою зрозуміле.

Про безособистісність повсякденних практик пише також і П. Штомпка. Він наголошує на тому, що практики є синтезом того, що відбувається в суспільстві, і того, що роблять люди. Суспільство не розчиняється в особистості, й особистості не поглинаються суспільст-

вом. У конкретній дійсності суспільство будується не з індивідуальних дій і не із соціальних фактів, а з їхнього злиття, тобто з актуальних соціальних подій, що і є практиками. Отже, практики є синтетичним продуктом, який виникає в результаті злиття суспільних обставин, з одного боку, і здібностей людей, які діють, – із другого (див. [7]).

Серед характеристик соціально-психологічних практик слід назвати також їхню звичність, рутинність. Е. Гідденс узагалі пропонує як синонім практик термін “рутини”, оскільки узвичаєні практики здійснюються звичним чином у ході повсякденної життєдіяльності. Вони повторюються і відтворюються в однаковій манері з дня на день [4].

Необхідно також підкреслити суто особистісний спосіб передавання практичних навичок: від батька – дитині, від учителя – учневі. Так передаються практики їжі, розмови, гігієни тощо. Жодним іншим чином, крім спільного практикування, не можна опанувати балет, медицину чи бойові мистецтва. Як пише М. Полані, практичне знання завжди неявне. Людина часто не знає і не може пояснити, як саме вона щось робить, навіть якщо володіє цією навичкою досконало (див. [3, с. 74]). Не дивно, чому саме в такій традиційній країні, як Велика Британія, поширений принцип тьюторства, тобто персонального навчання кожного студента Оксфорда і Кембриджа окремим тьютором-наставником. Адже традиція, за Е. Гобсбаумом, потребує дотримання і, водночас, дає осмислені координати для змін (див. [там само, с. 80]).

Відповідаючи на запитання, як проявлятися в соціальній дійсності, як існувати, у якому просторі рухатися, завдяки чому змінювати своє життя, практики визначають способи існування, руху, самопобудови. Дієслова, у яких позначаються практики, нотують манеру особистісного буття. Через практики перед особистістю розкриваються можливості відбутися в певній соціальній постаті – як мати, друг, науковець, політик або поет.

Отже, конструкт соціально-психологічних практик уводиться для позначення повторюваних, фонових актів конструювання особистістю ландшафту власного життя. Саме практики дають змогу залишатися на поверхні життя, у його повсякденності, не претендуючи на міфічні занурення в архетипні глибини чи містичні злети в трансцендентні духовні надреальності. Практики завжди заземлені, реальні й конкретні, що аж ніяк не говорить про їхню примітивність.

Тепер спробуймо уявити, як саме із соціально-психологічних практик складається модель повсякденного особистісного життєконструювання. Абрис моделі, яка буде уточнюватися протягом дальшого комплексного дослідження лабораторної теми, є попереднім означенням її конфігурації, її сьогодишнім баченням.

Зрозуміло, що складні самоорганізовані системи набагато важче моделювати, ніж системи лінійні, замкнені, прості. “Тримальна конструкція” моделі передбачає певну структурну організацію та напрями функціонування, розгортання. Як таку конструкцію можна розглядати децентровану ризому [5].

Одним із базисних компонентів ризоморфної моделі практик життєконструювання є перманентне конституювання особистістю самої себе як відкритої, децентрованої, нерівноважної самоорганізованої системи. Відкритість особистості передбачає вільний обмін енергією та інформацією із соціальним середовищем, взаємозбагачення різнобарвних персонально- культурних контекстів.

У постмодерністській парадигмі природа особистісної процесуальності змінюється завдяки несподіваним конфігураціям подій. Із великої кількості подій, що трапляються, лише деякі поєднуються в смислові низки, визначаючи специфіку асиміляції досвіду. Конституювання певних ланцюжків, тематичних серій подій відбувається під час їхньої взаємокомунікації та діалогу із зовнішнім середовищем, з економічним, політичним, етнокультурним, релігійним контекстами. Не загубитися в усіх цих контекстах, не розпорошитися, утративши впізнаванність, особистості допомагають рутинізовані, звичні манери поведінки, стереотипні способи реагування на повсякденні ситуації.

Другий компонент, у назві якого також підкреслюється процесуальність, є плетенням комунікативного простору взаємодії особистості і соціуму. Цей простір значущих стосунків особистості і реальних та уявних “інших” теж є ризоматичним, тобто має внутрішній потенціал до самоорганізації.

Минуле, теперішнє і майбутнє не існують у цьому просторі окремо одне від одного, не розгортаються послідовно. Адже в житті особистості жодні по-справжньому значущі стосунки ніколи не завершуються повністю. Відповідно до набутого досвіду, чергових випробувань, нових взаємин колишні стосунки можуть несподівано переінтерпретовуватися в якихось несподіваних контекстах, знецінюватися, переоцінюватися, набувати нових значень. Коли саме давній невдалий вибір, ризикована пригода, якась сильна образа, професійна невдача, колізії побудови дружніх, сімейних чи любовних стосунків пригадаються, переосмисляться і почнуть впливати на сьогоднішнє, передбачити неможливо. Тут править Його Величність Випадок. Так само майбутнє з його очікуваннями, домаганнями, планами, цілями, мріями, фантазіями щодо сьогоднішніх значущих стосунків також впливає на строкате плетиво актуального комунікативного простору.

І все ж попри його принципову багатоплановість, динамічність, схильність до утворення мереж і лабіринтів комунікативний простір

особистості має відносну стабільність, й утримує він її завдяки повсякденним практикам із їхньою регулярністю, передбачуваністю, рутинністю.

Третім компонентом моделі є конфігурування реальностей на певній історичній дистанції, яку долає особистість протягом життя. Сучасна людина своїм виглядом нерідко скидається на унісекс, не підкреслюючи в зовнішності традиційних ознак своєї статі; вона також не відповідає колишнім уявленням про те, як мала б виглядати, одягатися, спілкуватися, проявлятися в соціумі особа її віку. Звільняючись від застарілих соціальних стереотипів, розхитуючи їх, орієнтуючись на модний сьогодні здоровий спосіб життя, вона досягла і продовжує досягати певної свободи вікового руху. Вік дедалі більше стає умовною одиницею, продуктом конвенційних угод особистості і відповідного культурного середовища.

Відповідно до тлумачення особистістю етапів життєвого шляху, який уже пройдено, який долається і який ще попереду, по-різному конструюються реальності життєздійснення. Історична дистанція, яка залишилася, перестає бути непроголошеним вирокком, а стає продуктом конструювання, у якому бере участь як особистість, так і її оточення, значущі спільноти, суспільство загалом.

Низки подій, із яких складається життєвий шлях, мають не завжди явний нелінійний зв'язок. Кожна проблемна, гостра життєва ситуація передбачає несподівані флуктуації, переходи на інші траєкторії життєвого шляху. Кризи стають точками біфуркації, лініями зламу, що розривають застарілі зв'язки особистісних субструктур, щоб зв'язати їх по-новому, давши людині змогу інакше трактувати свою життєву історію, сьогодення і перспективи. І тут знову практики як неререфлексовані, усталені форми здобування знань, досить тривіальні, узвичаєні в культурі способи інтерпретації повсякденного досвіду дають особистості змогу певним чином "цементувати" конфігурування реальностей, не дозволяючи їм переходити в шизофренічний хаос.

Висновки. Соціально-психологічні практики розгортаються на поверхні життя як повсякденні повторювані акти особистісних самовиявів, що перманентно конструюють особистість. Серед характеристик практик слід відзначити периферійність, спільність, конвенційність, передбачуваність, регулярність, звичність.

Функціонування практик життєконструювання можна подати у вигляді ризоморфної моделі, базисними компонентами якої є індивідуально-культурне самоконституювання, побудова комунікативного простору взаємодії особистості і соціуму, конфігурування реальностей на певній історичній дистанції. Повсякденні соціально-психологічні практики виконують роль пагінців, гілок ризоморфної структури, що

взаємно детермінуються. Коли один із напрямів розвитку, один із пагі-нців утрачає актуальність і поширеність, стає тупиковим, починається практикування в іншому напрямі. Розгалуження гілок і гілочок ризому виникають у точках біфуркації, що приводять до відчутних змін у жит-теконструюванні. Запропонована модель не є статичною, у ній закла-дено власну динаміку самоперетворень, оскільки кожний із її компо-нентів – конституювання себе, плетення комунікативного простору та конфігурування реальностей – схильний до самозмін, відгукується на зміни інших компонентів і стимулює дальші модифікації децентрованої ризому.

Системи, які історично розвиваються, мають більшу складність навіть порівняно із системами, що саморегулюються, а особистість, безумовно, належить до таких систем. Із плином часу вона формує нові рівні своєї організації, змінює ризоморфну структуру. Складні зміни відбуваються з оборотністю-необоротністю самих процесів роз-витку. Отже, перспективним є дальше дослідження стабілізаційної та інших функцій практик у життеконструюванні.

Л і т е р а т у р а

1. Бурдые П. Структура, габитус, практики [Електронний ресурс] / П. Бурдые // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т. I. – № 2. – Ре-жим доступу : <http://lib.rin.ru/doc/i/79629p7.html>
2. Витгенштейн Л. Философские исследования / Л. Витгенштейн // Философ-ские работы. – Ч. 1. – М. : Гнозис, 1994. – 612 с.
3. Волков В. В. Теория практик / В. В. Волков, О. В. Хархордин. – СПб. : Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2008. – 298 с.
4. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации / Э. Гидденс. – М. : Академический Проект, 2003. – 528 с.
5. Зарубина Т. А. Философский дискурс французского постмодерна: модель нелинейной онтологии : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. фило-сос. наук / Т. А. Зарубина. – Екатеринбург, 2005. – 24 с.
6. Зинченко Ю. П. Типы рациональности в развитии научного психологичес-кого знания: классика, неклассика, постнеклассика / Ю. П. Зинченко // Мате-риалы 5-го съезда Российского психологического общества : в 3-х т. – М., 2012. – Т. 1. – С. 19–21.
7. Черняк Д. С. Концепція соціальних змін Петра Штомпки: теоретико-методологічний потенціал : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук / Д. С. Черняк. – К., 2006. – 16 с.

Титаренко Т. М. Социально-психологические практики жизнекон-струирования: абрис концептуальной модели

Социально-психологические практики рассмотрены как повторяющиеся, привычные акты повседневной жизни, перманентно конструирующие лич-ность. Определены такие характеристики практик, как периферийность, общ-ность, конвенциональность, предсказуемость, регулярность, привычность.

Предложена ризоморфная модель практик жизнеконструирования, базисными компонентами которой являются индивидуально-культурное самоконституирование, построение коммуникативного пространства взаимодействия личности и социума, конфигурирование реальностей на определенной исторической дистанции.

Ключевые слова: практики, жизнеконструирование, личность, повседневность, ризоморфная модель.

Tytarenko T. M. Socio-psychological practices of life construction: outline of the conceptual model

Socio-psychological practices are treated as usual reproduced acts of everyday life by which personality is everconstructed. Such characteristics as peripheryness, unanimity, conventionality, predictability, regularity and habitualness are defined. The rhizomorphical model of life-constructing which includes such components as individual cultural self-constituting, building of the space person-socium communication, configuring of reality in time is proposed.

Key words: practices, life-constructing, personality, everyday-life rhizomorphical model.

© Титаренко Т. М.

В. А. Крайчинська

**КРИТЕРІЙ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЙОЗНОГО/НЕСЕРЙОЗНОГО
ЯК АТИТЮДНИХ МОДУСІВ ЖИТТЕКОНСТРУЮВАННЯ
ОСОБИСТОСТІ**

Аналізуються серйозне і легковажне соціально-психологічні са-монастановлення особистості. Планування, деталізація, правила, алгоритмізація виступають інструментами реалізації серйозного настановлення в життєвих практиках, а визначення загального напрямку-вектора, вільний сценарій, мінімізація обмежень, відмова від зайвих зусиль дають можливість реалізувати легке ставлення в практиках життєконструювання особистості. За головний критерій, що визначає модуси серйозного/легкого в особистісному життєконструюванні, взято міру значущості, досяжності, реальності та контролю певної сфери життя.

Ключові слова: серйозне, несерйозне, легковажне, соціально-психологічні настановлення особистості, життєконструювання, життєві практики.

Проблема. Однією із функцій соціально-психологічного настановлення особистості в просторі життєконструювання є опанування невизначеності, самоорганізація в сучасному ацентричному, неієрархізованому, некерованому постмодерному світі. Відповідні актуальні життєві практики можуть бути спрямовані або ж на подо-

лання зростаючої невизначеності сучасного світу, або ж на використання його особливостей і базуватися на поєднанні різних, протилежних за знаком настановлень. У цьому контексті нас як дослідників цікавлять проблеми особистісного життєконструювання, пов'язані із серйозним і легким (несерйозним, легковажним) самонастановленням.

Мета статті: виділити критерії емпіричного дослідження серйозного/легкого як соціально-психологічних настановлень, що дають особистості можливість застосовувати різні, протилежно доповнювальні практики життєконструювання. *Об'єктом дослідження* виступає серйозне/легковажне як якість соціально-психологічного настановлення особистості. *Предметом дослідження* мають стати соціально-психологічні процеси, що забезпечують реалізацію практик життєконструювання особистості в просторі серйозної та легкої.

Серйозне настановлення можна визначити як ставлення до чогось переважно як до вагомій, істотної частини реального, непідробного, справжнього життя, важливої за напрямком та змістом. Будучи складним для здійснення, серйозне вимагає значних зусиль, раціональності, зосередженості та зібраності, загрожуючи в протилежному випадку ускладненнями або непоправними наслідками [6; 7]. Ставлення до чогось переважно як до умовного, нереального, другого-рядного, простого, безпечного, досяжного, необтяжливого в розумінні, вирішенні та виконанні; як до такого, що не потребує глибоких роздумів та значних зусиль, засобів і ресурсів, можна визначити як легковажне настановлення.

Отже, легке настановлення позначає царину, що більше стосується розваг, а серйозне – справ. Царина серйозного – це простір, де значущим є результат. За допомогою серйозного настановлення забезпечується глибина, ґрунтовність, сконцентрованість, стійкість, стабільність зусиль протягом життя, досягнення результатів за рахунок зосередження особистісних ресурсів у значущих сферах. Царину несерйозного можна визначити як таку, де значущим є не результат, а сам процес. Через легке настановлення досягається мобільність перегрупування сил і ресурсів, зменшення їх витрат, швидке реагування на зовнішні зміни. Життєві сфери, які належать до розваг, характеризуються свободою і грою, насолодою, пов'язаною з вільним виявленням сутнісних сил; можливістю “іншого” життя, відмінного від рутинного; трансцендентністю, парадоксальністю й соціальною цінністю, проте не утилітарністю [4; 5].

Функціями серйозного в конструюванні особистістю свого життя є забезпечення цілісності, структурованості, стабільності, стійкості, тривалості, послідовності і, як наслідок, життєвої результативності.

Несерйозне в життєконструюванні особистості виконує функції забезпечення варіантної свободи, різноманітності, спонтанності, динамічності, чутливості, ритмічності, а отже, процесності та, зрештою, життєвої ефективності.

Модуси серйозного і несерйозного, попри їхню протилежність, щільно пов'язані одне з одним в особистісному життєконструюванні і у випадку гармонійного, врівноваженого ставлення постійно доповнюють один одного. Така практика дає можливість діяти як організовано, зосереджено, так і розкуто, легко. Домінування певного настановлення породжує яскраво забарвлені практики творення “серйозного” і “несерйозного” життя. Коли в людини немає протилежного настановлення, це може свідчити про особистісну дисгармонійність і виявлятися в просторі життєконструювання як ділянка розгубленості або неможливості.

Виходячи з аналізу досліджень серйозного і несерйозного у філософській та психологічній літературі, можна виділити такі характеристики відповідних життєвих практик особистості, як дієвість (реалізованість) сприйнятих настановлень особистості, їх інструментальність, адекватність сприйняття самому буттю, збалансованість, проблемність/“вписаність” у суспільне життя, місце в соціальній динаміці (на етапі становлення, відтворення чи оновлення даної практики), динамічність, просторово-часова конфігурованість, функціональність.

У нашому дослідженні ми спиралися на засади психології соціально-психологічних настановлень (Д. М. Узнадзе, М. Рокич, Р. Лап'єр, В. О. Ядов, Н. І. Сарджвеладзе), положення теорії соціального конструктивізму (R. Harre, K. J. Gergen), філософські і психологічні концепції серйозного і несерйозного (М. М. Бахтін, М. Гайдеггер, Й. Гейзінга, Х. Ортега-і-Гассет, Б. Вальденфельс, Т. М. Титаренко, В. І. Менжулін, М. Павлишин). У межах психології соціальних настановлень дослідження базувалося на працях грузинських і російських психологів (Д. М. Узнадзе, О. С. Прангішвілі, Н. І. Сарджвеладзе, К. О. Абульханової-Славської, Д. С. Дерябо), які досліджували соціально-психологічні настановлення, їхній предмет, модус і ступінь його вираженості.

Спробуймо з'ясувати особливості розгортання просторів серйозного і легковажного в життєконструюванні особистості, взявши за основу аналіз поглядів на побудову людиною свого життя Григорія Сковороди, напрацювань дослідника його творчості Л. В. Ушкалова і типологію життєвих світів Ф. Ю. Василюка.

“Легке” Григорія Сковороди. У творчості Сковороди простежуються два аспекти, що видаються цікавими в контексті нашої теми.

Перший, зауважуваний його поціновувачами, – це аспект практикування, “буття ділами”, “брання за свою долю”, пізнання “що таке бути”, “чим займатися” [9, с. 29, 33], утілення в життя власного погляду на дійсність; другий – аспект легкості як критерію справжності, автентичності, “сродності” будь-якого заняття в житті та умови досягнення, за словами П. Коельо, гармонії з долею [там само, с. 7]. Григорій Сковорода, уявляючи людське життя по-різному, у тому числі і як повсякчасну боротьбу – духовну війну, і як дорогу, і як грандіозну вселенську виставу, життєвий театр, комедію, розглядав його і як забаву, у якій він міг бути безтурботним, таким, що “простує веселими ногами і місцями”, “кидає оком то направо, то наліво, а то й на все видноколо” і тішиться як великими, так і незначними, “нехитрими”, буденними речами [8]. “Сковородинець” Григорій Квітка-Основ’яненко розглядає постулати Сковороди про “Божу економію” [9, с. 8] як мудру, гармонійну облаштованість світу, що досягається не в останню чергу за рахунок “економічності” легкого як “процесної” побудови життя. Посилаючись на вислів Епікура про життєву доцільність, де потрібне є легким, а важке – непотрібним, Сковорода вважає, що “...необхідна необхідність задарма дарована скрізь і завжди”, а “все, що тікає від тебе геть, – чуже, не вважай його за своє”. Така доступність “потрібного”, “Божого” є також розвитком уявлень Сенеки про те, що “Боже” – поруч, побіч нас, з нами і в нас. Проте уявлення Сковороди про те, “чи є добро легким”, зазнавали змін протягом його життя. Період, “коли його серце шанувало Бога ще порабському”: “що кращим є добро, то більшим же трудом оточене, мов ровом”, – наприкінці життя змінюється періодом, коли його погляд на добре, потрібне, необхідне стає “легким” [9, с. 116].

Якби не було розваг, то ми відчували б стомливу нудьгу, – стверджував Блез Паскаль. Цікавим аспектом “легкого” у Сковороди є ставлення до своєї праці як до розваги, забави, забавки, коли “пишеш просто так – для самого себе і для найближчих друзів” (цит. за: [10, с. 57]), з гумором, ніби сміючись із себе самого [9, с. 87]. “Розважаючись благоприсойними забавками, написав півтора десятка байок” (цит. за: [9, с. 88]), – писав він про цикл “Харківські байки”. І став відтак основоположником української байки. Самі байки Сковорода вважав “розумними забавками”, “картинками”, “зверху смішними, але всередині чудовими”, де в жартівливому сховане серйозне. Так само ставився він і до життя, вважаючи, що забава – “це маківка і квіт, і зерня людського життя”, “його осердя”, і “будь-яка справа будь-якого життя стремить якраз сюди, ніби та стеблина, що переминається на зерно” [там само]. І слова, що він їх заповідав написати на могилі, по-

при їхню серйозність, також нагадують, натякають нам про якусь рухливу гру – чи то схованки, чи “наздоганялки”.

Наступним, практичним, аспектом “легкого” Сковороди є довіра, безтурботність щодо результату своєї праці. Справді, після забави забавки кидають будь-де. Вражає, наскільки Сковорода не переймався долею своїх творів – більшість їх зберігалася у приятеля, щось він знищив, про якісь – забув. Як згадує він у листі 1790 р. до М. Ковалинського, не лише копії, а й оригінали він “роздав, роздарував, розкидав”.

Попри погляд на “легкість” як даність, у творах, поглядах, житті Сковороди можна виділити й засоби її досягнення, умови потрапляння в простір легкого:

- вихід за межі звичайних умов життя, “цурання” світу з усіма його принадами та “стрімкий порив за межі видимого світу” (цит. за: [9, с. 37–38]);

- зречення світу, тобто “нищих пристрастей”; відкидання суспільних цінностей свого часу задля інших, власно обраних; відчуття смаку свободи від “марноти житейських пристрастей в убогому, але безтурботному стані” – “я все лишаю і залишив” [там само, с. 31, 38];

- віднаходження власних цінностей: “Сковорода, як завжди, був ні на кого не схожий ані своїми думками, ані своїми манерами” [там само, с. 45];

- конструювання власних смислів, зокрема через створення текстів, вибудовування свого світу, “ілюзію, що є реальнішою за саму реальність” [там само, с. 39], свого “дому буття” – через поезію;

- у Сенеки Сковорода зауважує вплив на людське життя ставлення до себе як до Божого в людині: “десь у глибині нашого ества поселився священний дух – спостерігач усіх наших добрих та лихих вчинків, наш сторож. Як ми ставимося до нього, так він – до нас” [там само, с. 33], а також “бути спілником собі” та “рівнею собі” [там само, с. 66];

- свобода вибору місця проживання і переміщення та спілкування з іншими людьми: “скільки схоче та як схоче, без жодної угоди й без жодних умов” [там само, с. 34];

- врахування при виборі тілесних відчуттів – “тут йому навіть дихалося якось легше” [там само, с. 44];

- дотримання міри, намагання іти шляхом “золотої мірноти”: “вдовольнитися потрібним та зневажати зайве” [там само, с. 38];

- обрання місця “вічного спочинку”;

- насолода, втішання, радощі, вдячність, епікурейство, а також “позитивна вербалізація”;

- поєднання непомітного – багатства і бідності, аскетизму та простоти і вишуканості;
- виділення кількох головних життєвих мотивів, тем-дискурсів;
- ідентифікація із життєвими ролями, серед яких ми бачимо й “легкі”: мандрівник, актор (але і глядач), учитель, читач Біблії;
- формулювання чи переживання смислу-мети життя;
- привнесення в життя гри;
- осоціалення – навчання учнів, спілкування з друзями;
- зусилля цілісності: “збереження себе цілісним”, “вся його філософія – якийсь один-єдиний стрімкий порив” [там само, с. 49, 56];
- перебування в потоці, процесі – “наскільки це приємно, коли душа вільна й відречена від усього, наче той дельфін, мчить у небезпечному, але не безумному русі”, “...що він робив весь час? Просто жив” [там само, с. 50];
- усамітнення;
- споглядальність;
- неоцінювання;
- усвідомлення, прийняття світового “різнопуття”, існування різних шляхів і сенсів [там само, с. 75];
- відмова від претензії на власну “корисність” (значущість), відмова від самооцінок;
- постійність зусиль – “щохвилини” [там само, с. 63];
- відкидання страху.

Попри поєднання серйозного і легкого у своїх життєвих практиках, на пропозицію “взятися за якусь *поважну* справу” Сковорода обирає шлях, роль “*безтурботної*” людини, а на заклик взятися за розум, поставити собі якусь мету, приносити хоч якусь користь вітчизні відповідає визнанням, що справді ще не дав жодної користі. Постать Григорія Сковороди сприймалася його сучасниками і сприймається дотепер такою, що пройнята “солодкою і нестерпною *легкістю буття*” [9, с. 83, 117–118].

У творчості Сковороди, а точніше – у його життєтворчості, у його вибудовуванні свого життя, спостерігаємо багатство видів і рівнів *практик* життєконструювання та соціально-психологічних *механізмів* їх здійснення – трансцендентну, емоційні, ціннісні – деконструювальну і конструювальну, смислоконструювальну, життєзавданневу-смисложиттєву, позбавлення або зниження значущості, дистанціювання, дискурсивну, наративну, рефлексивну, ставлення до себе як до іншого – діалогічну, позитивну, зменшення амплітуди вимог, просторову, динамічну, процесну, соціальних зв’язків, самісну, тілесну, “фінальну”, рольову, ігрову.

Основними характеристиками легкого у Сковороди, на нашу думку, є парадоксально протилежні “легкість потрібного” і неутилітарність мети, “економічність” легкого, а також довіра, безтурботність, безстрашність щодо життя і його “результату”. Центральним поняттям, що визначає дискурс легкого, легке настановлення, окреслює простір легкого у Сковороди, напевне, можна вважати поняття “розвага”.

Легкий життєвий світ Ф. Ю. Василюка. Найбільш “легкий” зовнішній світ людини мав би складатися з однієї якості, що утворювала б “життєвий бульйон”, який би повністю відповідав за складом потребам людини. Якщо він внутрішньо простий – то це інфантильний життєвий світ, заснований на намаганні негайно задовольнити свою єдину потребу. Життя тоді зводилося б до безпосередньої вітальності, було сповнене енергії та підпорядковане принципові задоволення. Найменший біль чи незадоволеність сприймалися б як тотальна і вічна катастрофа, усе часткове миттєво переростало б у всеохопне, а дрібні приводи викликали б глобальні реакції. Легкому світові Василюк протиставляє реалістичний життєвий світ – внутрішньо простий і важкий зовні. Зовнішній простір при цьому насичений перепонами, потрібні для життя блага не надаються безпосередньо, життєдіяльність зосереджена на задоволенні однієї потреби, не підлягає сумнівам, коливанням, переключенням і є проблемною лише зовні, технічно. Щоб бути успішним – досягати цілей, задовольняти потреби, життя має узгоджуватися з реальністю, тому поряд із принципом задоволення і вимогою “тут-і-тепер”, що, на погляд Василюка, управляють реалістичним життєвим світом, тут панує також принцип реальності, що за допомогою терпіння та надії дає можливість контролювати емоції та відтермінувати задоволення бажань [1; 3].

Механізми, що виробляються в просторі відповідного життєвого настановлення, слугують опануванню стресів, страху, тривоги. Так, механізми “терпіння” і “надії” [2] роблять особистість з раціональним настановленням спроможною опанувати стрес.

Зовні легка і внутрішньо складна структура утворює ціннісний життєвий світ. Головна проблемність життя в легкому і складному світі не зовнішня, а внутрішня – це визначення життєвих цілей та мотивів. Різні життєві ставлення в ціннісному життєвому світі узгоджені та взаємопов’язані. Життєвою потребою є внутрішня цілісність, а єдине, що здатне узгоджувати різноспрямовані життєві ставлення, – це принцип цінності. Ціннісному життєвому світові протиставлений творчий життєвий світ – внутрішньо складний та важкий зовні. Проблеми цього світу не зводяться до суми проблем реалістичного та ціннісного світу. Головною потребою такої людини є

втілення ідеального надситуативного задуму свого життя в цілому. Це завдання вирішується в межах конкретних ситуацій в умовах зовнішніх ускладнень та постійної внутрішньої неузгодженості. По суті, таке завдання є творчим, оскільки немає готового алгоритму його вирішення [1].

Легкість/важкість і простоту/складність просторової структури життєвих світів Ф. Ю. Василюк розглядає як складові, що, по-різному поєднуючись, утворюють чотири основні життєві настановлення – інфантильне, реалістичне, ціннісне і творче. Вони різною мірою можуть виявлятися в психіці людини (мати різну “питому вагу”) та визначати її світовідчуття, життєву логіку та життєві масштаби. Питома вага кожного настановлення, на думку дослідника, залежить від ступеня сформованості зрілих структур психіки, конституціонально-характерологічних особливостей та поточного психофізіологічного стану (хвороби, перевтома, виснаження посилюють вплив інфантильного настановлення) [там само].

Часовими особливостями структури життєвих світів Василюка є перебування в теперішньому, оперування теперішнім і майбутнім, оперування часом життя в цілому, оперування всіма часовими локусами життя. Таке оперування здійснюється за допомогою 1) вимоги “тут-і-тепер”; 2) відтермінування задоволення-досягнення, терпіння-надії, очікування, “спершу і потім”; 3) структурування майбутнього через постановку цілей та цілісну взаємодію із життям та 4) структурування всього часу життя, оперування минулим, теперішнім і майбутнім шляхом вирішення життєвих завдань.

Таким чином, Ф. Ю. Василюк розглядає легкий і простий життєві світи як більш “слабкі”, більш інфантильні, такі, що викликані недостатнім розвитком зрілих структур чи “зісковзуванням” у результаті тимчасової слабкості. Під “легкістю” розуміється гарантована забезпеченість усіх актуалізованих потреб, делегована, підкреслимо, зовнішньому світові. “Важкість” життєвого світу не передбачає таких гарантій. “Простота”, що є характеристикою внутрішнього життєвого світу, полягає в крайній спрощеності, – до одиничних, – життєвих потреб і ставлень (зв’язків), а “складність” – у наявності декількох потреб чи ставлень та можливості конфлікту між ними. Василюк зауважує, що може існувати й “миготливе” настановлення, коли за важких, скрутних обставин кризовий стан змінюється відчуттям безтурботності чи байдужості, коли неможливо оцінити глибину і серйозність події, та розглядає таке “повернення” в легкий і простий світ як захисний механізм.

Опанування невизначеності у випадку інфантильного, ціннісного і творчого настановлення досягається за рахунок дитинної довіри

до світу – приписування йому рис безпеки, чутливості, турботливості, тобто звуження його складових до бажаних та відкидання небажаних, а також за рахунок зануреності в “тут-і-тепер”, тобто звуження часової перспективи і життєвого простору. У разі ж реалістичного настановлення більша визначеність досягається за рахунок зосередженості на обмеженому числі потреб, бажань, зменшенні варіантності засобів їх досягнення та звуженні образу майбутнього до бажаного. Ціннісне настановлення дає змогу взаємодіяти зі світом і досягати інформаційної визначеності через ціннісну визначеність, за рахунок наявності чіткого критерію, завдяки чому вдається знаходити відповідні та відсікати інші варіанти та напрямки. У випадку творчого настановлення визначеність задуму поєднується зі свободою вибору алгоритмів вирішення завдань, тобто невизначеність використовується як ресурс.

Можна зробити *висновок*, що серйозне і легкове настановлення є станами “імовірнісного прогнозування”, диспозиціями до практичної форми активності. Модус серйозного позначає продуманість, раціональність, розважливість, ґрунтовність і далекоглядність у думках, учинках та оцінках їхніх наслідків щодо значущих, вагомих за напрямком та змістом сфер життєконструювання, а модус легкого – довірливість, безтурботність, стихійність, відкритість, необтяжливість ставлення до умовно не обов’язкових, досяжних, простих у розумінні та “проживанні” життєвих сфер.

Умовами “потрапляння” в простір легкого є достатнє дистанціювання від соціуму, конструювання певного образу Я (ставлення до себе як до “спільника” і “рівні”, ідентифікація з “легкими” життєвими ролями), плекання “дитинних” рис, підтримання динамічності життєвого часопростору, прийняття життєвої багатоваріантності і парадоксальності. Легке можна визначити також як дитинне, а “легкість” – як умовну забезпеченість актуалізованих потреб, делеговану світові, та умовну спрощеність життєвих зв’язків. “Серйозність” не передбачає таких гарантій, водночас даючи змогу взаємодіяти зі складним і конфліктним світом. Легкість можна розглядати також як критерій справжності, автентичності будь-якого заняття в житті та умову гармонійного життєконструювання.

Основним критерієм, що визначає модуси серйозного і легкого настановлення в життєконструюванні особистості, є міра значущості, досяжності, реальності та контролю певної сфери життя. Планування, деталізація, правила, алгоритмізація виступають інструментами реалізації серйозного настановлення в життєвих практиках, а визначення загального напрямку-вектора, вільний сценарій, мінімізація обмежень, відмова від зайвих зусиль дають змогу реалізувати легке ставлення в практиках життєконструювання особистості.

Розглянуті особливості “легкого” і “серйозного” визначають динамічні, часо-просторові, інструментальні та водночас змістові – буттєві, сутнісні – характеристики побудови людиною свого життя в просторі різних соціально-психологічних настановлень та можуть виступати критеріями їх емпіричного дослідження.

Л і т е р а т у р а

1. *Василіук Ф. Е.* Жизненный мир и кризис: типологический анализ критических ситуаций [Електронний ресурс] / Ф. Е. Василіук // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2001. – №4. – Режим доступу: <http://psyjournal.ru/j3p/pap.php?id=20010405>
2. *Василіук Ф. Е.* Психология переживания / Ф. Е. Василіук. – М. : МГУ, 1984. – 200 с.
3. *Василіук Ф. Е.* Уровни построения переживания и методы психологической помощи / Ф. Е. Василіук // Вопросы психологии. – 1988. – № 5. – С. 27–37.
4. *Воронкова В. Г.* Розвиток туризму як соціального і культурного явища в умовах глобалізації та крос-культурної комунікації / В. Г. Воронкова // Наукові записки Київського університету туризму, економіки та права. – К., 2010. – Вип. 8. – Серія: Філософські науки. – С. 23–35.
5. *Пазенок В. С.* Філософія туризму в системі філософського знання / В. С. Пазенок // Наукові записки Київського університету туризму, економіки та права. – К., 2010. – Вип. 8. – Серія: Філософські науки. – С. 7–23.
6. *Полюга Л.* Словник синонімів [Електронний ресурс] / Л. Полюга. – Режим доступу : <http://www.rozum.org.ua/index.php?a=term&d=23&t=4246>
7. Серйозний [Електронний ресурс] // Файна меморія. – Режим доступу : <http://ukrmemoria.com>
8. *Сковорода Г.* Брань ахистратига Михаила со Сатаною о сем: легко быть благим / Григорій Сковорода // Діалоги, Трактати. Причті / Григорій Сковорода. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 260–285. – (Бібліотека української літератури).
9. *Ушкалов Л.* Григорій Сковорода / Л. Ушкалов. – Х. : Фоліо, 2009. – 123 с. – (Знамениті українці).
10. *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К. : Вид-во “Орій” при УКСП “Кобза”, 1992. – 230 с. – (Спадок).

Крайчинская В. А. Критерии исследования серьезного/несерьезного как аттитудных модусов жизнеконструирования личности

Анализируются серьезная и легкомысленная социально-психологические личностные самоустановки. Планирование, детализация, правила, алгоритмизация выступают инструментами реализации серьезной установки в жизненных практиках, а определение общего направления-вектора, свободный сценарий, минимизация ограничений, экономность усилий позволяют осуществлять легкое отношение в практиках личностного жизнеконструирования. Основным критерием, определяющим модусы серьезно/легкого в личностном жизнеконструировании, является мера значимости, доступности, реальности и контроля определенной жизненной сферы.

Ключевые слова: серьезное, несерьезное, легкомысленное, социально-психологические личностные установки, жизнеконструирование, жизненные практики.

Kraychins`ka V. A. Criteria of study serious/unserious as attitude modes of personality life construction

Serious and light-headed social-psychological personality's attitudes are analyzed. Planning, detailing, regulations and algorithmization are treated as an instrument of realization the serious installation of the life-practices in space of the serious self-attitudes. Determination of the general straight, free scenarios, absence of the limitation, repudiation from excessive effort are treated as a instrument of realization of the life-practices in space of the light self-attitudes. Importance, availability, reality and control as a basic criteria of serious and light attitudes of the vital construction are identified.

Key words: serious, unserious, light-headed, social-psychological attitudes of personality, life construction, life-practices.

© Крайчинська В. А.

В. В. Рибалка

**АНТИНОМІЧНИЙ АНАЛІЗ НАУКОВИХ ВИЗНАЧЕНЬ
ОСОБИСТОСТІ, ЗАПРОПОНОВАНИХ ВІТЧИЗНЯНИМИ
ФІЛОСОФАМИ, ПСИХОЛОГАМИ І ПЕДАГОГАМИ**

Наводяться наукові визначення особистості, запропоновані у другій половині ХІХ – на початку ХХІ ст. вітчизняними філософами, психологами, педагогами, та здійснюється антиномічний аналіз і синтез їхнього змісту з метою формування більш глибокого атрибутивного уявлення про сутність феномена особистості та виявлення тенденцій подальшого його вдосконалення спеціалістами. Наголошується, що антиномічність властива різним рівням узагальнення характеристики особистості – рівню більш конкретного її розуміння в теоріях особистості, власне рівню її теоретичного визначення, а також рівню сукупної контентної частотної атрибутивної формули особистості. Стверджується, що антиномічність закономірно притаманна персонологічному мисленню психолога.

Ключові слова: наукові визначення особистості, філософія, психологія, педагогіка, антиномічний аналіз і синтез, уявлення про сутність особистості, сукупна контентна атрибутивна формула особистості, персонологічне мислення психолога, тенденції дальшого поглиблення розуміння особистості.

Проблема. Актуальність соціально-психологічного аналізу існуючих дефініцій особистості визначається декількома обставинами.

Перша з них полягає в тому, що проблема особистості посідає в соціальній психології одне з найважливіших місць. Центральними аспектами цієї проблеми є співвідношення в особистості індивідуального і соціального (надіндивідуального); процес соціалізації та індивідуалізації, персоногенезу людини, адаптації до умов соціального середовища; психологічні закономірності соціальної поведінки особистості як відносно узгодженої і послідовної системи суспільно значущих учинків; аспекти свободи і відповідальності, життєвого вибору особистості, проектування нею свого майбутнього, формування її соціального інтелекту та соціально-психологічної компетентності; соціальні девіації поведінки та шляхи запобігання їм тощо [11]. Уже ці дані свідчать про діалектичний характер розуміння особистості, про наявність в уявленнях про неї протилежних атрибутів, певних суперечностей між ними. У зв'язку із цим постає як актуальне питання про антиномічну характеристику існуючих визначень особистості. Адже саме в антиноміях (з грец. – суперечність у законі) висвітлюються “суперечності між двома судженнями, кожне з яких вважається однаковою мірою обґрунтованим у межах певної системи, ... в антиномії протилежні висловлювання співіснують, але не виводяться одне з одного” [15, с. 24]. Наш досвід роботи з визначеннями особистості як складного явища [12] свідчить, що вони ще недостатньою мірою проаналізовані під кутом зору саме антиномічності, тобто охоплення в одній формулі протилежними ознаками та відкритими чи прихованими, знятими чи незнятими суперечностями.

Друга обставина виявляється, на наш погляд, у величезній суспільній потребі в непересічних особистостях, які здатні очолити прогресивний рух країни в різних напрямках (наука, педагогіка, економіка, політика, соціальна практика, технології, інновації, виробництво тощо) суспільного розвитку. Адже справжній лідер завжди потрібний суспільству, що становить особливий аспект актуальності його вивчення, розвитку, досягнення ним відповідних посад у державній і суспільній структурах і т. ін. Зокрема, соціальні і політичні лідери мають усвідомлювати це суспільне замовлення, відповідати певному ідеалові особистості, бути зразком для пересічного громадянина в його особистісному розвитку. Саме про це говорили свого часу такі відомі вчені, як М. Я. Грот, В. М. Бехтерев, О. Ф. Лазурський та ін. [12]. Однак наші спостереження свідчать про те, що дорослі і молодь, професіонали, спеціалісти і студенти, коли використовують поняття особистості, часто не усвідомлюють його значення, не говорячи вже про його наукове визначення. Тому таким масовим виявляється інтуїтивне, побутове, суб'єктивізоване використання цього важливого поняття в навчальній та професійній діяльності.

Третя обставина пов'язана з тим, що у дослідників і практиків, аби спертися на наукове розуміння особистості, не завжди є можливість звернутися до великих за обсягом наукових праць, іноді доцільніше буває провести соціально-психологічний аналіз її визначень, в яких містяться головні атрибути її інтерпретації різними авторами. Такий своєрідний статистичний контент-психологічний аналіз певної множини визначень може дати не менше переваг, ніж ознайомлення з кількома монографіями про особистість.

З останньою пов'язана четверта обставина – адже саме атрибутивний узагальнений та оперативний антиномічний аналіз визначень особистості може стати в певних ситуаціях вирішальним для її стислого і глибокого розуміння, забезпечуючи більш ефективну сутнісну “рефлексію на себе” головних атрибутів особистості, що містяться в її визначеннях авторитетними спеціалістами. А для персонологів це має бути поштовхом до удосконалення дефініції особистості відповідно до наукових вимог сучасності.

Мета статті: запропонувати соціальним і практичним психологам достатньо узагальнені і водночас змістовні й стислі “дефініцітарні” формули й інтерпретації особистості та можливі схеми їх антиномічного аналізу і синтезу, корисні саме в соціально-психологічному контексті.

Ми спираємося в досягненні означеної мети на наведені в навчальному посібнику “Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці” [12] більш як тридцять визначень особистості, доповнюючи їх тими визначеннями, що відібрані нами для наступного видання цієї книги (усього представлено 40 визначень)

Розкриваючи зміст важливого напрямку соціально-психологічних досліджень, пов'язаних із соціальною психологією особистості, ми спробуємо навести визначення феномена особистості, запропоновані низкою вітчизняних філософів, психологів і педагогів у хронологічному порядку – з кінця XIX до початку XXI ст. включно. Нами обрано дещо умовний часовий порядок наведення дефініцій, що відповідає датам народження їх авторів (див. у дужках). Розглянемо ці визначення особистості:

1. М. Я. Грот (1852–1899): “Очевидно, особистість людини не є тільки її тваринно-психічна індивідуальність, а сполучення цієї останньої зі світовим духовним началом, з божественною творчою силою, що створила світ, і в цій останній містяться корені всього нашого морального життя... Особистість є не тільки органічна індивідуальність, але і “над-індивідуальне”, божественне, творче начало в людині. ...Безпосереднє завдання кожної особистості є створити і підтримати, зберегти чи врятувати якомога більше інших життів, хоча б і з пожерт-

вуганням свого власного одиничного життя... Любити, жаліти, пести-ти, зберігати і спасати від смерті все живе – ось загальна формула” [там само, с. 51–52].

2. П. П. Вікторів (1853–1929): “Наша особистість є все той же наш організм, тільки виражений в об’єктивно-суб’єктивних термінах нервово-психічного апарату” [там само].

3. В. М. Бехтерєв (1857–1927): “Особистість з об’єктивної точки зору є не що інше, як самодіяльна особа зі своїм психологічним складом та індивідуальним ставленням до навколишнього світу” [там само].

4. В. І. Вернадський (1863–1945) “У ноосфері вирішальним і визначальним чинником є духовне життя особистості, в її спеціальному виявленні... Немає нічого більш цінного в світі та нічого, що вимагає більшого збереження і поваги, ніж вільна людська особистість” [там само].

5. О. Ф. Лазурський (1874–1917): “І саме цей священний вогонь, це прагнення (особистості. – Р. В.) до якомога повного всебічного розвитку своїх духовних сил ми вважаємо однаково цінним, чи буде він виявлятися у яскравій і різноманітній психіці багато обдарованої людини, чи у бідній примітивній душі індивідуума...” [там само].

6. В. В. Зенківський (1881–1962): “Особистість не може бути абсолютизована, вона не розвивається сама із себе, але набуває свого змісту у спілкуванні зі світом цінностей, у живому соціальному досвіді, у зверненні до Бога” [там само].

7. С. М. Балей (1885–1952): “Ми приєднуємося до тих, хто використовує поняття “особистість” у двох значеннях, говорячи, з одної сторони, про особистість ідеальну, а з іншої – про особистість реальну (дійсну) [2].

8. А. С. Макаренко (1888–1939): “Виховуючи окрему особистість, ми маємо думати про виховання усього колективу. На практиці ці два завдання будуть вирішуватися тільки спільно і тільки в одному загальному прийомі. У кожний момент нашого впливу на особистість ці впливи обов’язково мають бути впливом на колектив. І, навпаки, кожне наше доторкання до колективу обов’язково буде і вихованням кожної особистості, яка входить у колектив” [12].

9. С. Л. Рубінштейн (1889–1960): “При поясненні будь-яких психічних явищ особистість виступає як воедино пов’язана сукупність внутрішніх умов, через які переломлюються усі зовнішні діяння (в ці внутрішні умови включаються і психічні явища – психічні властивості і стани особистості)” [там само].

10. В. М. Мясищев (1893–1973): “Особистість характеризується передусім як система ставлень людини до навколишньої дійсності. В аналізі цю систему можна дробити на безкінечну кількість ставлень

особистості до різних предметів дійсності, але якими б частковими в даному сенсі ставлення не були, кожне з них завжди залишається особистісним” [там само].

11. О. Ю. Кульчицький (1895–орієнт. 1970): “Особистості, що творять культуру, бувають захоплені, можна сказати, одержимі певними вартостями. Завдяки вартостям немов проникає у людську історію “вищий світ” і змушує історичні особистості йти до нього на службу...” [там само].

12. Л. С. Виготський (1896–1934): “Особистість... – поняття соціальне, вона охоплює надприродне, історичне в людині. Вона не природжена, але виникає внаслідок культурного розвитку, тому “особистість” є поняття історичне. Вона охоплює єдність поведінки, котра вирізняється ознакою оволодіння...” [там само].

13. Г. С. Костюк (1899–1982): “Людський індивід стає суспільною істотою, особистістю в міру того, як у нього формується його свідомість і самосвідомість, утворюється система психічних властивостей, яка внутрішньо визначає його поведінку, робить його здатним брати участь у житті суспільства, виконувати ті чи ті суспільні функції. Від рівня розвитку цих властивостей залежить ступінь його можливої участі у створенні необхідних для суспільства матеріальних і духовних цінностей” [там само].

14. О. М. Леонтєв (1903–1979): “Дослідження процесу породження і трансформації особистості людини в її діяльності, що здійснюються у конкретних соціальних умовах, і є ключем до її дійсно наукового психологічного розуміння” [там само].

15. О. В. Запорожець (1905–1981): “Особистістю називають окрему людину, оскільки вона є членом суспільства, займає певне становище у суспільстві та бере ту чи іншу участь у житті суспільства” [5].

16. К. К. Платонов (1906–1985): “Особистість – це конкретна людина як суб’єкт перетворення світу на основі його пізнання, переживання та ставлення до нього” [12].

17. Б. Г. Ананьєв (1907–1972): “...Особистість є об’єкт і суб’єкт історичного процесу, об’єкт і суб’єкт суспільних відносин, суб’єкт і об’єкт спілкування, нарешті, що особливо важливо, суб’єкт суспільної поведінки – носій моральної свідомості” [там само].

18. Л. І. Божович (1908–1981): Особистість – це людина, що “досягла такого рівня розвитку, за якого її погляди і ставлення набувають стійкості і вона стає здатною свідомо та творчо перетворювати дійсність і саму себе” [там само].

19. О. Г. Ковальов (1913–2004): “Особистість – складне, багатогранне явище суспільного життя, ланка в системі суспільних відносин. Вона – продукт суспільно-історичного розвитку, з одного боку, і діяч суспільного розвитку – з іншого” [6].

20. М. М. Амосов (1913–2002): “Особистість – це сукупність природжених і набутих якостей інтелекту, що надають людині її індивідуальності” [12].

21. В. О. Сухомлинський (1918–1970): “Всебічний розвиток особистості – це створення індивідуального людського багатства, яке поєднує в собі високі ідейні переконання, моральні якості, естетичні цінності, культуру матеріальних і духовних потреб...”. [там само].

22. А. В. Петровський (1924–2006): “Особистістю у психології позначається системна (соціальна) якість, що набувається індивідом у предметній діяльності і спілкуванні та характеризує міру представленості суспільних відносин в індивіді” [там само].

23. В. А. Роменець (1926–1998): “Особистість як субстрат, носій морального вчинку разом з цим формується завдяки йому, є результатом сукупності вчинкових моральних дій; це стосується й таких рис особистості, як характер, темперамент, обдарованість тощо” [там само].

24. О. К. Дусавицький (1928): “Особистість є особливий орган у структурі психіки індивіда, що відповідальний за прийняття рішень та їх наслідки” [там само].

25. Г. О. Балл (1936): “Особистість – це здатність людини... бути автономним носієм культури...”

З огляду на активність... соціальних спільнот і особистостей у культурному просторі, вони постають не просто носіями, а суб'єктами культури” [там само].

26. В. В. Моляко (1937): “Творча особистість... має психологічну готовність до творчої праці в сучасних умовах, ...самостійно обирає свої дії й рішення, досягає суттєвого рівня розумового розвитку і професійної майстерності, здатна до нестандартних дій, усвідомлює свою відповідальність перед собою, колективом і суспільством” [там само].

27. І. А. Зязюн (1938): “Суб'єктом культури може бути суспільство в цілому як виразник певним чином визначеної культури; особа як носій специфічних уявлень, свого “особистісного” культурного досвіду; група як сукупність особистостей з подібними культурними характеристиками” [там само].

28. О. М. Ткаченко (1939–1985): “Особистість – це “вершинне” утворення в ієрархічній структурі психіки людини... якісно новий спосіб організації поведінки... вищий рівень взаємодії людини зі світом” [там само].

29. І. Д. Бех (1940): “...Розвиненою особистістю може вважатися та, яка досягла найвищого рівня духовного освоєння навколишнього світу. Щоб це сталося, вона на тому ж рівні мусить освоїти і свій внутрішній світ, який часто для неї буває закритим. Тому слід формувати у

вихованця здатність до чимраз більшої відкритості самому собі, а також наближення до найсуттєвішого у собі” [там само].

30. С. Д. Максименко (1941): “Особистість – це форма існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції, та має свій унікальний і неповторний внутрішній світ” [там само].

31. Г. П. Васянович (1945), **В. Д. Онищенко** (1939): “Людська особистість проявляється через свій духовний світ (духовний універсум), який включає ідеали, мотиви, цінності; принципи, переконання; вірування; знання, погляди, ерудицію, вищі почуття (наприклад, морально-духовні або духовно-естетичні) тощо. З іншого боку, як самість (власне особистість), людська особистість або особистість людини проявляються через різноманітні форми і види самосвідомості: самоусвідомлення, самовизначення, певну самодостатність, власне покликання, самоактуалізацію і самореалізацію та ін. [3].

32. Б. Й. Цуканов (1946–2007): “Час – це стрижень, на який низана особистість” [12] (це положення К’еркегора покладено Б. Й. Цукановим в основу його теорії часу у психіці людини й особистості.

33. В. Ф. Моргун (1947): “Особистість – це людина, яка активно опановує і свідомо перетворює природу, суспільство і саму себе, яка має унікальне динамічне співвідношення просторово-часових орієнтацій, потребово-вольових переживань, змістовних спрямованостей, рівнів опанування і форм реалізації діяльності. Цим співвідношенням визначається свобода самовизначення особистості в її вчинках і міра відповідальності за їхні (включаючи і непередбачувані) наслідки перед природою, суспільством і своїм сумлінням” [там само].

34. В. Г. Кремень (1947): “У новій філософії освіти особистість постає соціокультурною істотою, яка постійно розвивається, разом з оточуючою її соціокультурною системою...”

Особистість – це неповторне – не тільки в межах обмеженого цілого, але й загалом, у принципі – людське створіння, унікальний мікрокосм, ... суб’єкт і носій оновлених духовно-моральних цінностей... Особливе значення має особистісне самоствердження”, завданням якого є утворення, “побудова” ... цього “унікального людського мікрокосму” [8, с. 138-139].

35. В. В. Рибалка (1947): “Особистість – це людина, особа із соціально, культурно та індивідуально, антропологічно зумовленою системою вищих психічних властивостей, що визначається залученістю людини до оволодіння і створення суспільних, культурних, історичних, вітальних, власне особистісних цінностей. Ця система виявляється і формується в процесі свідомої прогресивної, продуктивної, культурної, предметної діяльності, міжособистісного спілкування

та життєдіяльності. Особистість опосередковує та визначає творчий рівень її взаємозв'язків із культурним, суспільним та природним середовищем. У філософсько-психологічному аспекті особистість – це об'єкт і суб'єкт соціального, культурного, історичного процесу і власного життя. В аксіопсихологічному плані особистість є найвищою цінністю суспільства, джерелом створення інших – матеріальних і духовних, природних і суспільних цінностей тощо” [12].

36. О. П. Саннікова (1948): “Особистість професіонала, яка формується та існує в діяльності, являє собою складне динамічне утворення, стає головним компонентом професійної діяльності, що організовує, контролює, оцінює і перетворює діяльність та себе” [там само].

37. О. Г. Асмолов (1949): “Індивідом народжуються. Особистістю стають. Індивідуальність відстоюють.

Психологія особистості може бути зрозумілою тільки як історія розвитку змінюваної особистості у змінюваному світі [1].

38. Т. М. Титаренко (1950): “...Особистість – відкрита, незастигла цілісність, що постійно змінюється, самовизначаючись у соціокультурному просторі та індивідуально-психологічному часі. Вона є інструментом оволодіння власною поведінкою та життям, власним майбутнім. Існування особистості полягає у постійному перетворенні культури, що засвоюється в живу індивідуальну життєтворчість” [14].

39. П. П. Горностаї (1955): “Розуміння особистості людини як актора, що виконує у своєму житті певну роль, трактування життєвого світу як сцени, на якій як драма розігруються важливі життєві події, є дуже плідотворним та надає нові можливості для вирішення багатьох проблем сучасної теоретичної персонології” [4].

40. І. П. Маноха (1966): “...Творчий потенціал особистості у якісному його вираженні постає змістовою результуючою двох провідних тенденцій, антиномічних за природою, – оригінальності та стереотипності” [9] тощо.

Уже попередній аналіз наведених визначень особистості свідчить про складність атрибутивної її характеристики. Оцінюючи наведені визначення особистості під кутом зору антиномічності, можна теоретично виділити три можливі їх групи: а) явно антиномічні, в яких чітко представлені протилежні атрибути особистості з наявними (Асуп.) або певним чином знятими (Азн. – тобто тією чи іншою мірою узгодженими чи врівноваженими) суперечностями між ними; б) неявно антиномічні, в яких протилежності і суперечності лише намічені контекстуально, зокрема фактом уже уведеної в науковий обіг, хоча і не вказаної протилежної до представленої в дефініції ознаки, та в) неантиномічні визначення, в яких відсутні – і в тексті, і в контексті – протилежні і суперечливі ознаки особистості, що визначається.

Аналізуючи неявно антиномічні визначення особистості, ми виходили з наявності сталої традиції попарного існування альтернативних, протилежних атрибутів, приміром таких, як “форма – зміст”, “індивідуальний – соціальний”, “об’єкт – суб’єкт” тощо.

Підкреслимо ту обставину, що антиномічність визначень особистості ми не пов’язуємо з позитивністю чи негативністю, повноцінністю чи неповноцінністю, абстрактністю чи конкретністю розглянутих дефініцій – усі вони є позитивними, повноцінними з огляду на ту роль, яку відіграють у становленні персонології, особливо враховуючи те, що за ними стоять наукові теорії особистості, в яких можуть порізному зніматися явні чи неявні антиномічні суперечності визначень. Нас цікавить саме антиномічна характеристика визначень особистості, точніше – дефініціогенезу особистості. Тому розглянемо виділені три групи визначень.

Так, до групи явно антиномічних (із чітко представленими антиноміями з наявними – Асуп. – і знятими – Азн. – суперечностями) можна віднести визначення особистості, запропоновані такими вченими, як:

1. М. Я. Грот: антиномії “тваринно-психічна індивідуальність – світове духовне начало” (Азн.); “органічна індивідуальність – надіндивідуальне, божественне, творче начало” (Азн.).

2. П. П. Вікторов: “об’єктивно-суб’єктивні терміни” (Азн.); “нервово-психічний апарат” (Азн.).

3. О. Ф. Лазурський: “багато обдарована людина – бідна примітивна душа” (Азн.).

4. С. М. Балей: “особистість ідеальна – особистість реальна” (Азн.).

5. А. С. Макаренко: “окрема особистість – колектив (особистостей) (Азн.).

6. С. Л. Рубінштейн: “єдина сукупність внутрішніх умов – зовнішні діяння” (Азн.).

7. В. М. Мясіщев: “система ставлень – часткові вибіркові ставлення” (Азн.).

8. Г. С. Костюк: “індивід – суспільна істота” (Азн.); “свідомість-самосвідомість” (Азн.); “творення матеріальних – творення духовних цінностей” (Азн.).

9. О. М. Леонтьєв: “породження – і трансформація” (Азн.).

10. О. В. Запорожець: “окрема людина – член суспільства, становлення у суспільстві, участь у житті суспільства” (Азн.).

11. Б. Г. Ананьєв: “об’єкт – суб’єкт історичного процесу, суспільних відносин, спілкування” (Асуп.).

12. А. Г. Ковальов: “ланка – в системі суспільних відносин” (Азн.); “продукт – і дія суспільно-історичного розвитку” (Асуп.).

13. М. М. Амосов: “сукупність природних – і набутих якостей інтелекту” (Азн.).

14. А. В. Петровський: “системна (соціальна) якість – що набувається індивідом” (Азн.); “у предметній діяльності – та у спілкуванні” (Азн.); “представленість суспільних відносин – в індивіді” (усі протилежності в антиноміях зняті, в тому числі – через взаємозв’язок між ними – Азн.).

15. В. Ф. Моргун: “людина опановує – природу, суспільство і саму себе” (Азн.); “просторово – часові орієнтації” (Азн.); “рівні опанування – форми реалізації” (Азн.); “свобода самовизначення – міра відповідальності” (Азн.).

16. О. Г. Асмолов: “змінювана особистість – у змінюваному світі” (Азн.).

17. І. А. Зязюн: “суб’єкт культури особа – суспільство, група” (Азн.).

18. В. Г. Кремень: “обмежене ціле – загалом, у принципі” (Азн.); “людське створіння – мікрокосм” (Азн.).

19. В. В. Рибалка: “соціально, культурно – індивідуально, антропологічно” (Асуп.); “оволодіння – створення” (Асуп.); “взаємозв’язок особи – з культурним, суспільним та природним середовищем” (Азн.); “філософсько – психологічний аспект” (Асуп.); “об’єкт – і суб’єкт, соціального, культурного, історичного процесу – і власного життя” (Асуп.); “матеріальні – духовні”, “природні – суспільні цінності” (Асуп.).

20. Г. П. Васянович, В. Д. Онищенко: “духовний світ (універсам) – самість (особистість)” (Азн.).

21. Т. М. Титаренко: “соціокультурний простір – індивідуально-психологічний час” (Азн.); “перетворення культури – жива індивідуальна життєтворчість” (Азн.).

22. П. П. Горностай: “життєвий світ – сцена” (Азн.).

23. І. П. Маноха: “оригінальність та стереотипність” творчого потенціалу особистості” (Азн.).

Неявні антиномії містяться у визначеннях таких учених, як: 1. В. М. Бехтерев, 2. В. І. Вернадський, 3. В. В. Зенківський, 4. О. Ю. Кульчицький, 5. Л. С. Виготський, 6. К. К. Платонов, 7. Л. І. Божович, 8. В. О. Сухомлинський, 9. В. А. Роменець, 10. О. К. Дусаविцький, 11. Г. О. Балл, 12. В. О. Моляко, 13. О. М. Ткаченко, 14. О. П. Саннікова, 15. І. Д. Бех, 16. С. Д. Максименко, 17. Б. Й. Цуканов.

Неантиномічних визначень у розглянутому нами списку не виявлено, що говорить про антиномічність як майже закономірну особливість процесу визначення особистості (більш категоричне твердження може бути запропоноване після оцінки значно більшої, ніж розгля-

нуті 40, кількості визначень). У цих визначеннях таке складне явище, як особистість, економно позначається в межах крайніх їх атрибутів.

Отже, проведений нами аналіз свідчить про те, що серед виділених нами 40 визначень особистості вітчизняних учених, абсолютна більшість містить у собі явні (23 визначення) і неявні (17 визначень) антиномії. Серед 23-х явно антиномічних визначень лише чотири містять у собі незняті суперечності. При цьому серед цих 23-х визначень особистості 14 містять по одній антиномії, 5 визначень складаються з двох антиномій, 1 визначення – з трьох, 2 визначення – з чотирьох антиномій і 1 – з п'яти.

Як правило, автори визначень особистості уникають логічних суперечностей між антиноміями, наприклад С. Л. Рубінштейн використовує формулу “заломлення зовнішнього через внутрішнє”, інші ж учені застосовують формули “системності”, “взаємозв'язку”, “причиново-наслідковості”, “дедуктивно-індуктивності”, певної тотожності атрибутів тощо. Тобто існує певна традиція логічної побудови визначень особистості, яка має підтримуватись у процесі їх удосконалення.

Антиномічність притаманна також і більш загальному і більш конкретному рівню розуміння особистості. Так, ми провели контентно-частотний аналіз смислових атрибутивних ознак особистості щодо переліку наведених вище визначень особистості. Результати такого аналізу представлено у вигляді узагальненої “контентно-частотної формули” категорії особистості. Її утворює структурна ієрархія низки таких головних атрибутивних категорій і понять (у дужках наводяться частоти використання даного атрибута у 40 визначеннях особистості):

1. Соціальність (31 повторювання) – 2. Творчість (21) – 3. Людяність (20) – 4а. Самість, самосвідомість, тобто «Я» (18) – 4б. Духовність (18) – 5а. Культурність (16) – 5б. Життєвість (16) – 6а. Індивідуальність (13) – 6б. Цінність (13) – 7. Розвинутість (11) – 8. Діяльність (10) – 9. Відносність (ставленнєвість) (9) – 10а. Суб'єктність (8) – 10б. Формальність (8) – 11а. Вершинність (7) – 11б. Здатність до оволодіння, засвоєння світу (7) – 11в. Світоглядність (як інтегративна властивість, у якій виявляється наявність поглядів на світ, суспільство, себе, власні переконання) (7) – 11г. Свідомість (7) – 12а. Історичність (6) – 12б. Організованість (6) – 12в. Психологічність (6) – 13а. Унікальність (5) – 13б. Об'єктність (5) – 13в. Якісність (5) – 14а. Наявність специфічних властивостей (4) – 14б. Вчинковість (4) – 14в. Динамічність (4) – 14г. Колективність (4) – 14д. Системність (4) – 15а. Відповідальність (3) – 15б. Вчинковість (3) – 15в. Наявність внутрішнього світу (3) – 15г. Ідеальність (3) – 15д. Матеріальність (3) – 15е. Носій різноманітних властивостей (3) – 15ж. Сукупність властивостей (3) – ...

Ми зупинилися в цій формулі на атрибуті “сукупність”, оскільки, починаючи з наступної позиції №16 (частота 2), помітно збільшується кількість атрибутів і їх перелік включає прогресивно зростаючу (в перспективі майже до безконечності) кількість ознак особистості, до яких підключається фактично весь тезаурус вітчизняних теорій особистості, що стоять за представленими визначеннями, а їх, як ми вже зазначали, нараховується більш як 40. Це підтверджує думку С. Д. Максименка та його колег про ортономічність, доповнюваність і безконечність особистості [12].

В цій формулі не важко виділити та представити попарно такі особистісні антиномії, як: соціальність-індивідуальність; самосвідомість-свідомість; суб’єктивність-об’єктивність; духовність-матеріальність; діяльність-вчинковість; життєвість-формальність; засвоєння світу-світоглядність; системність-сукупність тощо.

На більш конкретному рівні презентації атрибутивних ознак особистості слід звернутися вже до самих теорій особистості, у яких ми натрапляємо на численні антиномічні прояви, котрі можна представити у вигляді відомої формули “так, але...”. Свого часу А. Адлер називав цю формулу ознакою неврозу. Проте ми вважаємо масове використання цієї формули особливим мислительним прийомом осягнення людиною сутності будь-якого складного предмета мислення. Не є винятком і персонологічне мислення людини (у цьому випадку – психолога), яка опановує найскладніше у світі явище особистості за допомогою антиномічної стратегії, тобто виділення в ній межових ознак та певного їх протиставлення, суперечності та її зняття. Ця стратегія має стати предметом ретельного вивчення. Слід, утім, звернути увагу на вже існуючі погляди щодо цього питання. Ми маємо на увазі відомі і насправді антиномічні психологічні операції “аналізу через синтез” (і, навпаки, “синтезу через аналіз” і т. п.), що розглядав свого часу С. Л. Рубінштейн. Перспективним видається використання персонологічним мисленням психолога таких висунутих В. О. Моляко стратегій творчої діяльності (ми об’єднуємо їх в антиномічні стратегіальні пари), як аналогія – реконструювання (протиставлення), комбінування – спонтанна стратегія, універсальна (тобто складена з різних стратегій) – одинарна (моно) стратегія [10].

У цілому ж можна зробити *висновок*, що в процесі формулювання наукових визначень особистості закономірно виявляється тенденція до її явної антиномічної характеристики зі зняттям логічних суперечностей між її крайніми атрибутами. Те, що ця тенденція не реалізується повною мірою, дає підстави припустити, що процес пошуку в науці формули розуміння цього феномена зберігає свій еволюційний характер, у якому містяться і стабільні, і мінливі компоненти. Очевидною є й ортогенетична тенденція до мультиплікації антиномій, тобто визначення

особистості як найскладнішого у світі явища через поліантиномічний синтез, що утворює перспективу як теоретичної, так і практичної персонології. Цього вимагає і сама соціально-психологічна практика, яка насичена суперечливістю складних проблем конкретних особистостей. Тому суперечність їх визначень природно кореспондується із суперечністю конкретної проблемної, а в певних випадках і кризової особистості, тим більше, якщо доводиться розглядати її в не завжди гармонійних соціально-психологічних умовах. Тому виявлені в ході антиномічного аналізу тенденції розуміння особистості відповідають за своєю формою і змістом реальним психологічним характеристикам особистості учнівської молоді і дорослих, а серед останніх – політиків, економістів, педагогів, психологів, інженерів тощо, і можуть враховуватись у конкретній роботі теоретичних і практичних персонологів.

Література

1. *Асмолов А. Г.* Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека / Александр Асмолов. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Смысл ; Изд. центр “Академия”, 2007. – 528 с. (1-е изд. – 1990 г. ; 2-е изд. – 2000 г.)
2. *Балей С.* Особистість. Ліцейна Бібліотека Філософічна. Т. 5 / С. Балей, [пер. з пол. проф. Г. П. Васяновича]. – Львів, 1939. – 36 с.
3. *Васянович Г. П.* Ноология особистості : навч. посіб. для студентів і викладачів / Г. П. Васянович, В. Д. Онищенко. – Львів : Сполом, 2007. – 217 с.
4. *Горностай П. П.* Личность и роль: Ролевой поход в социальной психологии личности / П. П. Горностай. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
5. *Запорожец А. В.* Психология : учеб. для дошк. пед. училищ / А. В. Запорожец. – Изд. 3. – М. : Просвещение, 1965. – 240 с.
6. *Ковалев А. Г.* Психология личности / А. Г. Ковалев. – Изд. 3, перераб. и доп. – М. : Просвещение, 1969. – 391 с.
7. *Коваленко А. Б.* Соціальна психологія : підручник / А. Б. Коваленко, М. Н. Корнев. – К. : Професіонал, 2006. – 400 с.
8. *Кремень В. Г.* Філософія людиноцентризму в освітньому просторі / В. Г. Кремень. – 2 вид. – К. : Т-во “Знання” України, 2010. – 520 с.
9. *Маноха І. П.* Психологія потаємного “Я” / І. П. Маноха. – К. : Поліграфкнига, 2001. – 448 с.
10. *Моляко В. А.* Творческая конструкторология (пролегомены) / В. А. Моляко. – К. : Освіта України, 2007. – 388 с.
11. *Основи соціальної психології : навч. посіб. / за ред. М. М. Слюсаревського.* – К. : Міленіум, 2008. – 496 с.
12. *Рибалка В. В.* Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці : навч. посіб. / В. В. Рибалка. – О. : Букаев Вадим Вікторович, 2009. – 575 с.
13. *Рибалка В. В.* Психологія честі та гідності особистості: культурологічні та аксіологічні аспекти : наук.-метод. посіб. / В. В. Рибалка. – К. : Інформаційні системи, 2011. – 428 с.
14. *Титаренко Т. М.* Сучасна психологія особистості / Т. М. Титаренко. – К. : Марич, 2009. – 232 с.

15. Філософський енциклопедичний словник / голова редкол. В. І. Шинкарук. – К. : Абрис, 2002. – 744 с.

Рыбалка В. В. Антиномический анализ научных определений личности, предложенных отечественными философами, психологами и педагогами

Приводятся научные определения личности, предложенные во второй половине XIX – начале XXI ст. отечественными философами, психологами, педагогами, и осуществляется антиномический анализ и синтез их содержания с целью формирования более глубокого атрибутивного представления о сущности феномена личности и выявления тенденций дальнейшего его совершенствования специалистами. Подчеркивается, что антиномичность присуща разным уровням обобщения характеристики личности – уровню более конкретного ее понимания в теориях личности, собственно уровню ее теоретического определения, а также уровню совокупной контентной частотной атрибутивной формулы личности. Утверждается, что антиномичность закономерно присуща персонологическому мышлению психолога.

Ключевые слова: научные определения личности, философия, психология, педагогика, антиномичные анализ и синтез, представление о сущности личности, совокупная контентная частотная атрибутивная формула личности, персонологическое мышление психолога, тенденции дальнейшего углубления понимания личности.

Rybalka V. V. Antinomian analysis of scientific definitions of personality, proposed by native philosophers, psychologists and educators.

The scientific definitions of personality, proposed during the second half of the XIX – the beginning of the XXI century by native philosophers, psychologists, educators are provided. Antinomic analysis and synthesis of their content in order to create a deeper understanding of the essence of attributive phenomenon of personality and trends of its further specialists improvement are performed that The antinomy inherent in different levels of aggregation characteristics of a personality – more specific level of understanding it in theories of personality, its own level of theoretical definitions, and the level of aggregate frequency content of the formula attribute of personality are emphasizes. The antinomy regularity of personological psychologist thinking are approved .

Key words: scientific definition of personality, philosophy, psychology, educators, antinomy analysis and synthesis, representation about the essence of personality, the total content frequency attribute formula of personality, personological psychologist thinking, tendency of further understanding of personality.

© Рыбалка В. В.

В. П. Казміренко

АКТИВІЗАЦІЯ КОГНІТИВНИХ ПРОЦЕСІВ ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ ЗАСОБАМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ДІАЛОГУ

Активізація когнітивних процесів взаєморозуміння розглядається у вимірах побудови технологій управління когнітивним спілкуванням суб'єктів спільної діяльності. Діалоги показано як універсальні психологічні інструменти спілкування, що забезпечують розгортання та інтегроване ускладнення стосунків та удосконалення спілкування що якраз і дає змогу удосконалювати природу взаєморозуміння і спільної діяльності. Наголошується, що діалог являє собою найбільш розвинену психологічно інтегровану форму когнітивного спілкування, яка визначає у своїй структурно-змістовій і функціональній сутності чітко виражену суб'єктність індивідів – його учасників. Визначається роль діалогу у формуванні механізмів творення узгодженої мети задля спільного подолання перепон, бар'єрів та вирішення завдань розвитку, в активізації когнітивних процесів та пошуку ресурсів формування мотивів конвенціональності як психологічного зразка взаєморозуміння.

Ключові слова: когнітивне спілкування, психологічне управління спільною діяльністю, конвенціональність, взаєморозуміння, різновиди діалогів.

Проблема. У структурі соціогенних механізмів регуляції соціальної поведінки потреба діалогу є найбільш давньою і, безумовно, базальною. Входження особистості в багатомірний простір особистих відносин починається з освоєння нею психологічних вимірів світу людських діалогів.

Діалогова складова з перших кроків онтогенезу психології спілкування має інтенсивну інструментальну навантаженість. Діалог забезпечує визначальні спроби підтримки зворотного зв'язку як важливої опори в побудові взаєморозуміння і рефлексивного осмислення фрагментів мозаїки комунікативних дій. Згодом, із розширенням особистісного комунікативного досвіду, у процесі інтегрального розвитку соціального інтелекту й соціального світогляду, ці сформовані розумові й мовленнєві особистісні здібності набувають статусу провідних вимірів і визначальних психологічних чинників у соціалізації та перебігу онтогенетичних етапів розвитку людини як особистості і як суб'єкта діяльності (Б. Г. Ананьєв, М. М. Бахтін, С. С. Аверінцев,

Л. С. Виготський, О. Р. Лурія, М. Бубер, Дж. Верч, Г. С. Костюк, О. М. Леонтьєв, О. О. Леонтьєв, В. М. Мясіщев, Б. Ф. Ломов та ін.).

Мета статті: розглянути той рівень узагальнення психологічної проблеми діалогу як особливого феномена розвитку соціального життя, який забезпечує удосконалення механізмів спілкування та побудови стосунків, і передусім тих, що є чинниками формування особистості і забезпечують соціальний розвиток властивостей суб'єкта, який творить у своїй діяльності нові якості середовища і оточення (Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн, Б. Ф. Поршнев, В. М. Мясіщев, Є. С. Маркарян, Є. С. Коган, Е. В. Сайко, Т. О. Флоренська та ін.).

Актуальним завданням сучасної соціальної психології є формування певного ставлення до розвитку спільної праці, забезпечення соціально-психологічних умов колективної творчої діяльності, створення технологій, спрямованих на подолання внутрішніх конфліктів особистості та суспільних штучно створених соціальних конфронтацій. Усе це стає нагальним завданням конструювання програм розвитку і подолання кризових ситуацій соціальної життєдіяльності, місця та ролі особистості в цих процесах (Т. Парсонс, Б. Г. Ананьєв, О. Р. Лурія, К. Левін, А. Маслоу, А. Бандура, Б. Ф. Ломов та ін.).

Діалоги і творче спілкування із собі подібними та формування завдяки цьому ставлення до "іншого" утворюють той особливий соціальний простір, який є реальним середовищем, що забезпечує можливість функціонування і розвитку людини. М. К. Мамардашвілі наголошував на тому, що сутність людини не є якимось фактом, що зрозумілий сам по собі, а вона є тією мірою, в якій людська особистість підтримує, відтворює і зберігає спілкування [8]. Якщо ж цієї постійної підтримки і відтворення спілкування немає, то немає і людини. Діалоги мають стати тими універсальними психологічними інструментами, що забезпечують розгортання й інтегроване ускладнення стосунків, передусім удосконалення спілкування, а відтак природи взаєморозуміння і спільної діяльності.

Діалог являє собою найбільш розвинену психологічно інтегровану форму когнітивного спілкування, яка *визначає у своїй структурно-змістовій і функціональній сутності чітко виражену суб'єктивність* індивідів – його учасників. Для наочного пояснення цієї думки як певного явища звернімося до формулювання, запропонованого Б. Ф. Поршневим: "Суб'єктивна сторона всякої реально існуючої спільноти людей, усякого колективу конституюється шляхом двоєдиного або двостороннього психологічного явища, що ми позначили виразом "ми і вони"... Обидві сторони варто розглядати в тісній єдності. Практично у всіх випадках, у будь-яких рядах і серіях спостережень соціально-

психологічні явища мають ці дві сторони. Соціально-психічні процеси пов'язують і певною мірою уніфікують дану спільноту, породжують у її членів однорідні, схожі спонуки й акти поведінки. І це – паралельно соціально-психічним процесам, що породжують у членів цієї спільноти протиставлення або виокремлення себе щодо іншої спільноти за якоюсь особливістю або ознакою. Обидва ці одночасні процеси в одних суспільних умовах діють мимовільно, в інших – можуть бути різною мірою свідомими, ідеологічними, мотивованими” [9, с. 107].

Саме в цьому вимірі простору соціальних відносин і стосунків, де спостерігається диспозиція властивостей “Ми” і “Вони”, діалог стає когнітивним соціально-психологічним механізмом, що формує очікування та визначає практичні дії для досягнення згоди, зняття напруженості, вибір стратегій подолання протистояння і конфронтації. Наявність узгодженої мети щодо спільного подолання перепон, бар'єрів та розв'язання завдань розвитку зумовлює активізацію когнітивних процесів, пошук ресурсів для формування мотивів *конвенційальності* як психологічного зразка *взаєморозуміння*. Такий творчий процес сприяє розвитку спільно набутого конструктивно інтегрованого соціального знання, а відтак спільній розбудові конструктивної соціальної дії (Т. Парсонс, А. Бандура, Т. Шибутані). З огляду на наведену схему психологічних “умов” діалог уже потенційно пов'язаний із суспільною природою мотивації афіліації і взаємодії спільнот. Він стає когнітивно актуальним, як тільки виникає потреба визначити та з'ясувати – “хто є Ми” і “хто і які є Вони”.

Історія філософсько-психологічних традицій визначення напрямків та спрямувань, предмета та дефініцій діалогу свідчить, що, крім цих питань, важливо розглянути загальні умови його діалектичної побудови [1; 4 – 7]. Діалог як продуктивне обговорення (обговорювання з використанням суджень) є в основі своїй досить точною постановкою питань і спільним пошуком чітких і релевантних, відповідних проблемі, завданню чи відносинам (а вони першоджерело діалогу) повних і правильних відповідей. Сама постановка питання нагадує нам, що в першооснові своїй проблема *розуміння*, покладена в процес обговорення, – філософська. І вона у своїх витоках (здаймо “Діалоги” Платона), безумовно, пов'язана з ученням Сократа – про те, як *запитувати і відповідати, з наукою розуміти співрозмовника і предмет обговорення, роблячи кроки до спільного розуміння істини*. Ці контексти від часів Платона і до сьогодні залишаються незмінно актуальними.

Але якщо навіть відволіктися від власне діалектики діалогічної форми викладу, вона нагадує про себе у прихованому, згорнутому вигляді в текстах, насичених фіксацією думок авторів першоджерел

чи цитуванням лідерів впливу. Діалогічність як полеміка і звернення до авторитету – дві необхідні особливості наукових і публіцистичних праць – це теж поширений різновид та психологічна метаморфоза діалогу, визнання авторитету автора першоджерела і прояв творчого наміру-мотиву вступити з ним у “полеміку розвитку” чи “розгортання й уточнення бачень” з позиції часу і власної свідомості. Це теж визнана і когнітивно насичена форма наукового або соціокультурного діалогу, до якого ми звертаємося, підкреслюючи важливість і глибину думок попередників. Головне, щоб у цих “діалогах” були сучасна думка і *наукова культура*. П. Л. Капіца свого часу визначав і пояснював цю проблему як “обережність і вдячність”: ми повинні пам’ятати, що “стоїмо на плечах” своїх попередників, і не забувати про вдячність.

Діалог – це не лише формулювання запитання і пошук відповідей, не лише обмін репліками і дискусія, а й персональні, особові і *суб’єктні властивості* тих, хто в цьому діалозі бере участь, це воістину, як зазначав М. М. Бахтін [2; 3], “текст в особах”; відповідно, це завжди виявлення системи соціогенних потреб, намірів і природи мотивації їхньої соціальної життєдіяльності тощо. Розробка наукових засад пізнання та управління *суспільними діалогами*, надання допомоги в становленні та функціонуванні суб’єктів соціальних діалогів забезпечує ефективний розвиток *діалогової культури* в суспільстві, визначення реального місця та ролі діалогів у структурі інтеграційних процесів і суспільному самовизначенні.

У контексті окресленої проблеми і постає питання про з’ясування природи *активізації когнітивних процесів*, що супроводжують формування діалогу, наукових засад пізнання та пояснення цієї феноменології, а водночас і розроблення технологій управління цими процесами. Побудова ефективної технології діалогу в соціально-психологічній практиці завжди була важливим завданням. І тому створення умов для конструктивного управління діалогами – це завжди актуальна сторона організації всіх видів практики вирішення спорів, конфліктів, суперечностей у політиці, бізнесі, юридичній практиці, громадській діяльності тощо.

У цій статті ми спробуємо обґрунтувати важливість вирішення завдань *психологічного супроводу* діалогу як форми когнітивного спілкування в соціально-психологічній практиці, а також *експертизи* і психологічних механізмів її забезпечення та конструктивної організації. Проте є низка питань, розгляд *наукового статусу* яких, і *передусім осмислення їхньої новизни*, теж становить значний інтерес. Так, самі діалоги, їхній внутрішній зміст, динаміка в просторі і часі завжди виступали як *засіб активізації когнітивних процесів*, які супроводжу-

ють інтелектуальну мовленнєву діяльність учасників, що лежить в основі *досягнення взаєморозуміння*.

Діалог – це психологічна практично орієнтована діяльність, яка має на меті *пізнання істини*, “суті” питання через долаання розбіжностей знань, ідей чи уявлень рівноправних вільно мислячих суб’єктів, яких поєднують ставлення і певні бачення та їхні зв’язки щодо актуальної потреби чи проблеми. Ці психологічні аспекти мають певні виміри спрямувань намірів та персоніфікованої відповідальності за дії і судження, представлені в “текстах” діалогу. Побудова паритетного відкритого діалогу, в який вступають декілька свідомостей (*принаймні дві*, як зазначав М. М. Бахтін), це завжди боротьба думок, обмін репліками і полеміка, пошук рішень, обмін уявленнями, це дискусія з приводу бачення шляхів розвитку, відмінностей, підходів чи механізмів пояснення та аргументування інформаційного супроводу або чіткості формулювань та багато ін. Із цього погляду діалог постає як складноорганізований процес просторово-часового перетікання смислів. Учасники діалогу як суб’єкти когнітивного спілкування беруть участь у побудові *множинного особистісного знання*. Головний постулат такого пошуку – “*кожен знає значно більше, ніж це йому наразі самому здається*”. Головне завдання – знайти це *знання в собі*, і діалог покликаний (зобов’язаний) допомогти це латентне знання відшукати й актуалізувати, змістовно розкрити у вигляді уявлень, ідей, евристик, інтуїції тощо. Саме в діалозі через зіткнення думок і пристрастей його суб’єктів породжуються нові та поглиблюються вже здобуті знання.

Діалог завжди технологічний у своєму свідомому конструюванні, як і всяка психологічна діяльність у вимірах когнітивної, емотивної та волітивної сторін її регуляції. Саме така організована, публічно спрямована інтелектуальна діяльність забезпечує досягнення, звершення та успіх, дає можливість відстежити можливі у зв’язку з обраною метою помилки та конфлікти, досягнути наявні ресурси її досягнення і суб’єктивні механізми цілепокладання.

Своєю суттю діалог – це завжди спілкування, але, слід пам’ятати, це завжди *когнітивне* спілкування, обов’язково при цьому *активізоване*: актуальною нуждою, мотивацією досягнення, стражданнями, пристрастями, актуальною потребою та жагою зростання, прагненням до соціального впливу і влади, мотивацією особистісного розвитку, просуванням до нової грані переживань і відкриттів істини.

І справді, у первинному визначенні вимір діалогу – це обмін репліками, судженнями і баченнями в певному етичному фреймі соціальних вимог, норм і традицій. Але він завжди знаходить вираження у відповідному лексичному культурнодетермінованому або професійному *фольклорі* (за Б. Величковським) як сформованому в мовленнєво-

мисленнєвому перебігу процесів визначення кола понять і відображення знань, встановлених закономірностей або атигюдів, що регулюють соціальну діяльність. А проте під кутом зору психологічного змісту діалог слід розглядати як поняття феноменологічно глибше, ніж просто перебіг інтелектуального пошуку певного рівня логічної діяльності. Діалог – це *психологічна діяльність* (Платон, С. З. Аверінцев, М. М. Бахтін, Л. С. Виготський, М. Бубер, Дж. Верч, С. Рознцвейг та ін.), в якій присутні *суб'єкти* соціального досвіду і відповідних масштабів соціальної мети та ставлень і *процес* їх діалогового обговорення; це *визначення спільного досягнення, розгортання “істини” та її опанування і розвитку* через те, що *“повідомляється”* [2; 3; 5]. Такою є перша когнітивна властивість діалогу як психологічної діяльності.

Друга властивість – *діалог робить сторони рівноправними партнерами* і творцями когнітивної цінності пошуку та участі, спільної причетності до результату. Суб'єктами суспільних діалогів у процесі соціальної життєдіяльності створюються відповідні *духовні і соціокультурні простори* для розвитку соціально-психологічних механізмів формування суспільного, інтегрованого розуміння витоків і причин проблем. Суспільні діалоги дають змогу конструктивно створювати та апробувати програми розгортання *процесу співпричетності в рішеннях*, пошуку психологічних ресурсів *взаєморозуміння*, злагоди та узгодженого суспільного творчого розв'язання проблем. Взаємодія суб'єктів суспільних діалогів спрямована на розвиток відносин творчості, коли йдеться про *спільне прийняття відповідальності* за розвиток подій, орієнтованих у *майбутнє*, надання змісту *ціннісного бачення минулому* в його ознаках для *розуміння сучасного стану* подій чи соціальних процесів.

Отже, суб'єктами суспільних діалогів здебільшого стають: авторитетні громадські організації різного рівня впливу; соціально-представницькі структури з чітко визначеною структурою, обґрунтованими соціальними позиціями та метою діяльності; громадські рухи, що мають чітко окреслені організаційні і правові засади функціонування та задекларовані соціальні мотиви; політичні партії та інші суб'єкти організованої життєдіяльності.

Комплексна побудова і міждисциплінарна природа опису суспільних діалогів завжди потребують експертизи їх створення та аналізу особливостей їх евристичного перебігу (*на засадах соціологічного знання, права, історичної науки тощо*). Але *соціально-психологічна складова діалогів завжди є ключовою*, оскільки базується на засадах актуальних соціогенних потреб, соціогенної мотивації і когнітивного пошуку напрямків розвитку, а відтак пов'язана з необхідністю розв'язання актуальних нагальних проблем чи подолання труднощів.

Суспільні діалоги виникають (спонтанно чи конструктивно-технологічно) як соціально-громадські заходи такого пошуку, спрямованого на подолання бар'єрів на шляху соціально відповідального розвитку суспільної життєдіяльності.

На думку Є. С. Коган, можна виділити ряд психологічних передумов, що забезпечують ефективність діалогу:

- конгруентність партнерів по спілкуванню (природність, відкритість спілкування);
- безоцінкове сприйняття особи партнера;
- сприйняття партнера як рівного;
- дотримання принципу рівної психологічної безпеки;
- орієнтація на проблемний, дискусійний характер спілкування;
- підготовленість до діалогу (інформаційна і психологічна);
- персоніфікований характер спілкування;
- розуміння і готовність допомогти;
- схожість позицій в інтерпретації дійсності.

На ці засади має спиратися певною мірою і **психологічне обґрунтування активізації когнітивних процесів**, мета якого – з'ясування механізмів формування конструктивних технологій діалогів, які використовуються в когнітивному спілкуванні. Зауважимо, що **структура змісту** суспільного діалогу, побудова його узгоджених психологічних засад завжди спрямовані на креативність і досягнення за творчої участі суспільства актуального результату. Тому важливим аспектом нашої роботи є окреслення перспективи щодо наукового обґрунтування методичних комплексів, які лежать в основі *технології організації та розвитку методів управління суспільними діалогами, технік психологічного супроводу когнітивних процесів та спеціального навчання фахівців різного профілю*. Саме пояснення і розкриття процесів активізації когнітивного спрямування в діалоговій діяльності дають змогу розробити *профіль вимог* щодо визначення **компетентності професіонала** з питань *експертизи суспільного діалогу*. Відтак можна буде створити власне методичні розробки психолого-практичних засобів навчання фахівців та їхньої психологічної підготовки.

Запропонована *модель структури механізмів, які забезпечують активізацію когнітивних процесів у діалоговій діяльності* (рис.), пояснює емпірично перевірені виміри практичного, інструментального визначення спеціалізованих когнітивних функцій в організації творчої спільної діяльності. Модель демонструє параметри, за якими мають створюватися такі психологічні сфери активізації, що забезпечують *когнітивне спрямування* пошуку, побудову атмосфери творчої послідовності в досягненні спільної мети та багато інших технологічних вимірів психологічного супроводу творчої діяльності діалогу. Хочемо

звернути увагу на наявність двох комплексів (сфер) механізмів активізації когнітивних процесів. Ці сфери (комплекси) функціонально незалежні і є *провідними психологічними факторами забезпечення ефективного діалогу*.

Рис. Модель механізмів організації діалогу як психологічного засобу активізації когнітивних процесів взаєморозуміння в спілкуванні і спільній діяльності

Перший комплекс механізмів спрямований на активізацію умов, за яких стає можливим досягнення (формування) взаєморозуміння. Він охоплює три групи психологічних механізмів, які забезпечують таку можливість, тобто сприяють створенню умов для досягнення та розвитку взаєморозуміння. Сам феномен *взаєморозуміння* є психологічним суспільнотворчим результатом *вияву* бажання, інтересів і волі учасників діалогу, а означені механізми – це тільки склад умов такого супроводу. Досягнення ідентифікації, конгруентності є запорукою формування загального стану психологічного “здоров’я” діалогу, забезпечення умов, коли особа як суб’єкт прийняття рішень може бути вільною і відповідальною, аутентично захищеною і не потребує “психологічного захисту” в разі прийняття конфліктних і ризикових рішень.

Другий комплекс механізмів, що потребує спеціалізованих технологічних засобів (методів, правил, узгоджень тощо) для психологічної активізації творчих процесів, забезпечує *інструментально технологічний супровід* когнітивного спілкування. Креативні процеси в

процесі діалогу як спільної діяльності не виникають самі по собі, а потребують задіяння відповідних правил, організаційних домовленостей і норм. Але не тільки. Технології психологічного супроводу передбачають ще й психологічну допомогу консультанта-психолога – підготовленого до роботи *креативного модератора*. Така професійна психологічна допомога дає змогу віднаходити правильні *технологічні рішення, не впливаючи на зміст* діалогових переговорів, дискусій чи спорів. Консультація фахівця-психолога стосується передусім допомоги у творчих регламентаціях та активізації психологічних засобів організації проектного мислення, проектування способів накопичення досвіду, побудови рефлексивних кроків узагальнення та досягнення ефективних результатів спільного процесу, вирішення кризових питань організації психологічного супроводу, психологічного забезпечення спільної творчої діяльності та ін.

З огляду на вищерозглянуті закономірності та особливості механізмів активізації когнітивних процесів у діалоговій діяльності (див. рис.) спробуємо узагальнити наявний психолого-технологічний інструментарій.

А. Психологічні механізми забезпечення особистісної ідентифікації, формування суб'єктної конгруентності та партнерської цінності сторін:

1. Особистісне самовизначення і створення умов, які сприяли б розвитку почуття власної значущості та самоповаги у партнерів по діалогу.

2. Створення “клімату референтності” для кожного учасника діалогу: слухайте судження інших і подбайте обов'язково про адекватний та актуальний зворотний зв'язок; кожен повинен знати, що його почули.

3. Створення “клімату підтримки” і допомоги під час розроблення нових ідей та подолання внутрішньоособистісного конфлікту і сумнівів.

4. Забезпечення “партнерської підтримки” – сторони мають бути налаштовані на прийняття цінності взаємної допомоги. Формула *“Ми повинні працювати спільно”* має стати основою організації взаємодії.

Б. Психологічні механізми розроблення процедури спільного діалогового пошуку, формування конструктивних суджень і творчих рішень:

1. Регламентація обговорення суті проблем та ідей, а не особистісних рис суб'єктів і персон.

2. Регламентація обговорення того, що є актуальним і бажаним, чого необхідно досягти насправді і для чого є можливості: *“забудьте*

про підготовлені позиції, обговорюйте ваші справжні інтереси. Виявляйте свої потреби, мотивацію і внутрішні суперечності”.

3. Створення правил для забезпечення спільного розроблення програм та стратегій пошуку обопільного задоволення інтересів: *“запропонуйте по змозі більше ідей, як розв’язати проблему. Потім спільно обговоріть ці ідеї, щоб з’ясувати, які з них можуть дати максимальну користь (дотримуйтеся brainstorm-івського принципу)”.*

4. Розроблення спільно узгоджених об’єктивних критеріїв для оцінювання запропонованих ідей та рішень. Варіанти пропозицій повинні мати об’єктивний вимір, а не відображати вплив та інтереси окремих груп. Заздалегідь погодьте параметри, яким має відповідати оптимальне рішення (характеристики або критерії, які всі використовуватимуть, оцінюючи, як враховані інтереси кожного). Критерії – це певні об’єктивні норми, на підставі яких можна оцінювати пропозиції. Критерії повинні давати змогу порівнювати (наприклад, що є в нас і що – у конкурентів; як було колись і як – нині). Неодмінною умовою є вільний і відкритий обмін інформацією, в основі якого – взаємне навчання, взаємна підтримка, прагнення досягти взаємної довіри: що більше супротивна сторона довідається про реальний стан справ, то краще вона зможе врахувати ваші інтереси. Важливо пам’ятати, що такий підхід мають поділяти обидві сторони.

5. Знати найкращу альтернативу обговорюваній угоді: що робити, якщо не досягнуто згоди; яка є альтернатива й у чому вона полягає? Наявність альтернатив дає більше ступенів свободи. З’являється можливість відкласти укладення угоди. Це утримує від нерозумних (необачних) поступок та компромісів.

В. Психологічні механізми побудови спільної участі, створення мотивації співпраці на умовах спільної вигоди:

1. Створити умови для спільного обґрунтованого відгуку на потреби суспільства, соціуму чи групи, запити або очікування соціального чи професійного оточення. Це *головна умова і ключовий принцип діалогу.*

2. Створити та провести узгодження і доповнення в діалозі психологічних механізмів для взаємної підтримки у “свободі дій”: сторонам слід допомагати одна одній партнерським чином виходити зі складних ситуацій, а не стримувати супротивну сторону обмеженнями та маніпуляціями.

3. Розробити і прийняти угоду *“про принципи взаємодії”*, погодити загальну процедуру конфліктологічної експертизи, котрою сторони користуватимуться (повинні користуватися), не обмежуючи себе, для розв’язання проблем у ході їх виникнення.

4. Розробити та ухвалити угоду “*про принципи взаємодіюваних цілей та цінностей*”. Така угода в цілому повинна відповідати інтересам кожної із сторін, і ці інтереси мають спільні, сукупні та загальні витоки (засади).

Висновки. Проведений аналіз дав змогу показати наукову актуальність проблеми діалогу і трансформації його розуміння, що має в часі великий історичний досвід, значну кількість підходів, механізмів пояснення та концептуальних положень. Значний обсяг теоретичного знання у філософській та психологічній традиціях, велика кількість наукових міждисциплінарних узагальнень та сфер аналізу свідчать про те, що проблема діалогу має значний доробок з питань, актуальних і для сучасної науки, особливо коли йдеться про засади психологічної теорії.

Але сьогодні особливу цінність і значення ця наукова проблема має для суспільної практики, насамперед соціально-психологічної. Розвиток наукових засад соціально-психологічного конструювання зв'язків, стосунків і взаємодії, створення технологій соціально-психологічного управління розвитком пізнавальної діяльності в межах сучасної освіти роблять цю тему вкрай актуальною. Тому розроблення прикладного, практичного знання, технологічних проектів та методів його упровадження набуває сьогодні особливого значення. Практика викладацької діяльності, психотерапевтична допомога в соціальній життєдіяльності – політиці, бізнесі, сфері медицини, забезпеченні техногенної безпеки у виробничих комплексах соціотехнічного управління – усе це сфери, де ефективність практики пов'язана з вимірами спільної діяльності когнітивним спілкуванням і творчими, розвивальними діалогами, які потребують психологічного знання та обґрунтованих методів управління діалоговими комунікаціями.

Ми спробували наразі показати основні технологічні підходи до розроблення психологічних методів для впровадження і використання практики психологічного супроводу. Усі вони базуються на спрямованому розкритті соціально-психологічних механізмів формування конструктивних технологій когнітивного спілкування в рамках побудови структури суспільного діалогу, утвердження його узгоджених психологічних засад креативності та актуального спільно створюваного результату. Такий підхід, на нашу думку, є належним науковим обґрунтуванням для створення методичних комплексів з технології організації та розвитку методів управління суспільними діалогами, технік психологічного супроводу когнітивних процесів та навчання фахівців різного профілю.

Література

1. Активізація когнітивних процесів у спілкуванні: метод. посіб. / [В. П. Казміренко, З. Ф. Сіверс, В. М. Духневич та ін.]; за ред. В. П. Казміренка. – К.: Міленіум, 2011. – 268 с.
2. *Бахтин М. М.* Время и пространство в романе / М. М. Бахтин // Вопросы литературы. – 1974. – № 3. – С. 133–179.
3. *Бахтин М. М.* Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике / М. М. Бахтин // Вопросы литературы и эстетики. – М.: Художественная литература, 1975. – С. 234–407.
4. *Брудный А. А.* Психологическая герменевтика / А. А. Брудный. – М.: Лабиринт, 2005. – 336 с.
5. *Бубер М.* Диалог / Мартин Бубер // Два образа веры / Мартин Бубер. – М.: Республика, 1995. – С. 95–124.
6. *Казміренко В. П.* Засади когнітивної психології спілкування / В. П. Казміренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. – К.: Міленіум, 2009. – Вип. 23(26). – С. 140–164.
7. *Казміренко В. П.* Формування діалогу як соціально-психологічна основа розвитку інтеграційних процесів у суспільстві: подолання кризи конфронтації / В. П. Казміренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. – К.: Міленіум, 2008. – Вип. 19(22). – С. 173–185.
8. *Мамардашвили М.* Психологическая топология пути / М. Мамардашвили. – СПб.: Русский Христианский гуманитарный ин-т, 1997. – 571 с.
9. *Поршнев Б. Ф.* Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнев. – М.: Наука, 1979 – 232 с.

Казмиренко В. П. Активизация когнитивных процессов взаимопонимания средствами организации диалога

Активизация когнитивных процессов взаимопонимания рассматривается в измерениях построения технологий управления когнитивным общением субъектов совместной деятельности. Диалоги показаны как универсальные психологические инструменты общения, обеспечивающие развертывание и интегрированное усложнение отношений и усовершенствование общения, что как раз и позволяет совершенствовать природу взаимопонимания и совместной деятельности. Подчеркивается, что диалог представляет собой наиболее развитую психологически интегрированную форму когнитивного общения, которая определяет в своей структурно-содержательной и функциональной сути четко выраженную субъектность вступающих в него индивидов. Определяется роль диалога в формировании механизмов создания согласованной цели для общего преодоления преград, барьеров и решения задач развития, в активизации когнитивных процессов и поиске ресурсов формирования мотивов конвенциональности как психологического образца взаимопонимания.

Ключевые слова: когнитивное общение, психологическое управление совместной деятельностью, конвенциональность, взаимопонимание, разновидности диалогов.

Kazmirenko V. P. Activation of cognitive processes of mutual understanding by means of dialogue

Activation of cognitive processes of mutual understanding is considered in measurements of building technologies aimed on management of cognitive communication of subjects participating in joint activity. Dialogues are depicted as universal psychological communication tools for deployment and integrated complication of relations and improvement of communication, which allow improvement of mutual understanding and collaboration. It is highlighted that dialogue is the most integrated form of cognitive communication, which in its structural and functional aspects determines subjectivity of individuals participating in it. The role of dialogue in shaping mechanism of defining agreed target for overcoming obstacles, barriers and solving tasks aimed on development, as well as enhancing of cognitive processes and finding resources of conventional motives formation as a psychological example of mutual understanding is defined.

Key words: cognitive communication, psychological management of joint activity, conventionality, understanding, kinds of dialogue.

© Казміренко В. П.

З. Ф. Сіверс

**ПСИХОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ ФЕНОМЕНА ПІЗНАННЯ
ТА КОГНІТИВНОГО БАР'ЄРА В УМОВАХ
УТРУДНЕНОЇ ВЗАЄМОДІЇ**

З позицій когнітивної психології спілкування розглядається специфіка пізнання в процесі міжособової взаємодії. Аналізуються особливості взаємодії, розкривається природа когнітивних бар'єрів в умовах утрудненої взаємодії. Запропоновано визначення когнітивного бар'єра як нездатності суб'єкта до зміни власної пізнавальної перспективи. Окреслено механізми його виникнення в процесі взаємодії.

Ключові слова: пізнання, мислення, розуміння, взаєморозуміння, когнітивний бар'єр, утруднена взаємодія.

Проблема. Дослідження проблеми взаємодії в соціальній психології має давні традиції. Однак усе ще існують певні, часом суто термінологічні, труднощі у визначенні цього поняття. Вони пов'язані із вживанням поняття “спілкування” то в широкому, то у вузькому значенні. Інколи автори просто ототожнюють спілкування і взаємодію, інтерпретуючи їх як комунікацію у вузькому розумінні. Інші розглядають відношення між взаємодією і спілкуванням як співвідношення форми і змісту якогось процесу. Така “плутанина” призводить до того, що ми частіше натрапляємо в літературі на дослідження феномена

“утрудненого спілкування”, аніж “утрудненої взаємодії”, хоч насправді йдеться саме про утруднену інтеракцію.

Мета статті: спробувати уточнити та конкретизувати (з позицій когнітивної психології спілкування) зміст феномена утрудненої взаємодії, а також з’ясувати умови та причини її виникнення, роль процесу пізнання в породженні утруднень.

У соціальній психології взаємодію розглядають як особливу форму зв’язку між людьми, процесами, діями, явищами, у результаті якого відбувається зміна їхніх якостей та станів, що веде відтак до синтезу, інтеграції, спільної дії. Взаємодія – це система взаємозв’язків суб’єктів, яка зумовлює їхній взаємовплив, організує спільні дії для реалізації спільної діяльності. Ця система настільки складна (від координації дій та операцій до узгодження функціонально-рольових позицій для досягнення кінцевого результату), що ***будь-яка взаємодія потенційно вже містить у собі труднощі.***

Відомо, що взаємодія породжує зв’язок і взаємозумовленість суб’єктів. Така причинна зумовленість становить головну особливість і головну “трудність” взаємодії, оскільки кожна із сторін є причиною і наслідком зворотного впливу, який може або сприяти розвитку суб’єкта і ситуації, або ж гальмувати його.

У взаємодії реалізується ставлення людини до людини як до суб’єкта, що має власний внутрішній світ. Але взаємодіють не просто два (або більше) суб’єкти – відбувається суб’єкт-об’єкт-суб’єктна взаємодія. Предмет спільної діяльності виявляється тим об’єктом, який опосередковує розуміння особистісних рис, мотивів, цілей тощо. На відміну від міжособового розуміння ***взаєморозуміння є предметно зумовленим.***

Якщо комунікативний процес породжується на основі спільної діяльності, то обмін знаннями, ідеями, гіпотезами, засобами досягнення мети тощо передбачає, що досягнуте взаєморозуміння реалізується в спільних спробах розгорнути діяльність, певним чином організувати її для досягнення спільної мети. Одночасна участь кількох осіб у цій діяльності означає, що кожен повинен зробити певний внесок – саме це дає підстави інтерпретувати взаємодію як організацію спільної діяльності. У процесі такої діяльності партнери повинні не лише обмінятися інформацією, а й досягнути взаєморозуміння та спланувати спільну діяльність. Тобто взаєморозуміння в спільній діяльності має дві складові: 1) взаєморозуміння як узгодження індивідуальних розумінь ситуації взаємодії, предмета та мети спільної діяльності і 2) взаєморозуміння як розуміння особистісних особливостей партнерів. Щоб з’ясувати психологічний склад обох форм розуміння та особ-

ливостей виникнення утруднень під час взаємодії, слід, на наш погляд, звернутися до аналізу процесу пізнання.

Філософи визначають пізнання як категорію, що описує процес отримання будь-яких знань шляхом повторення ідеальних планів діяльності і спілкування, створення знаково-символічних систем, що опосередковують взаємодію людини зі світом та іншими людьми. Існує велика кількість філософських (феноменологічна, еволюційна, аналітична, соціально-антропологічна тощо), а також спеціально-наукових (соціологічна, інформаційна, логічна, лінгвістична, нейрофізіологічна, психологічна) концепцій пізнання. Не вдаючись у детальний аналіз цих концепцій, хочемо зазначити, що кожна з них охоплює одну із суттєвих сторін пізнавального процесу. Для нас важливо те, що пізнання, як самостійна реальність, пронизує всі аспекти людського світу. Тобто пізнання слід розуміти як процес, що супроводжує діяльність і спілкування та виконує функцію їх забезпечення ідеальними образами. Динаміка породження нового знання в ході взаємодії залежить від пошукового настановлення на розширення ідеального образу ситуації та партнера по взаємодії. Це відбувається внаслідок обміну між різними контекстами власного досвіду і досвідом партнера по взаємодії.

Шлях пізнання в ході взаємодії – це рух від суб'єктивних контекстів досвіду до нового спільного знання.

Процес пізнання – це постановка питань і пошук відповідей, формулювання завдань та їх вирішення. У результативному плані – це сукупність знань, що з'являються завдяки вирішенню поставлених завдань, а акти пізнання “здійснюються” в голові конкретного індивіда в процесі мислення. Тобто ще однією особливістю пізнання є те, що воно переходить у мислення і практично перестає бути самим собою, коли продукт взаємодії між суб'єктами, тобто знання, перетворюється на процес. Знання, включене в процес мислення, стає додатковим стимулом його розвитку і джерелом отримання нового знання. Так завершується один із циклів мисленнєвої діяльності. Із цього моменту мислення як пошук нового знову перетворюється на пізнання – суб'єкт пізнає те, до чого прагнув. Потім розпочинається новий цикл взаємодії, утворений переходом пізнання в мислення і знову – в пізнання [4].

Адекватне відображення людиною предметного світу в знанні відбувається в процесі оперування об'єктами, з яких складається цей світ. Мислення людини – це пізнавальна діяльність, у ході якої суб'єкт, взаємодіючи з об'єктом, виявляє деякі раніше не відомі сторони та властивості, здобуває нове знання. Це знання, з одного боку, є результатом мислення, а з другого, переходить у процес. Тобто, будучи включеним у діяльність індивіда, знання виявляє себе як компонент мислення.

У теоріях пізнання і мислення давно відомо, що під час вирішення пізнавального завдання суб'єкт неодноразово змінює формулювання його вихідних положень. З кожним новим формулюванням завдання з'являється певною мірою нове знання про його вирішення. У людини формується "операціональний смисл" [7] послідовності кроків мисленнєвого пошуку. Це дає змогу зрозуміти переформульоване завдання і вирішити його (якщо суб'єкт зробить правильні припущення і висновки з нової ситуації).

В актуальну мисленнєву діяльність завжди включається розуміння. Розуміння – це не спосіб осягнення світу, а лише його момент, момент отримання знання про дійсність [3]. Розуміння опосередковує процес отримання знання, наділяє його смислом. Тобто розуміння, як компонент пізнання, має зв'язок не лише з процедурами отримання нового знання, а й з його осмисленням.

Функція розуміння полягає в осмисленні, аналізі знання, яке має для суб'єкта проблемний характер, у розкритті його походження і потенційних можливостей. Проблемне знання завжди відображає незрозумілі закономірності, невідомі способи дії – усе те, чого не містить попередній досвід. Аналізуючи незрозумілі події та складні ситуації, відображені в проблемному знанні, людина висуває припущення, робить умовиводи, ставить запитання і намагається знайти на них відповідь. Такий рух здійснюється на всіх стадіях вирішення завдання. Знайдені відповіді на запитання, вдалі припущення та умовиводи утворюють операційні смисли знання.

Як зазначає В. В. Знаков, ракурс аналізу феномена розуміння (смыслеутворення) як процесу і результату є не випадковим. Він дає змогу виявити його суттєву рису: що більше сформульовано запитань і що більше отримано відповідей, то глибше суб'єкт або група людей розуміє об'єкт розуміння (або один одного) [2]. На думку Ю. М. Шилкова, "множинність версій і описів одних і тих же подій є найважливішою гносеологічною особливістю розуміння. Щодо різних суб'єктів одні і ті ж факти можуть дістати різне інформаційно-оціночне тлумачення, переоцінюватися протягом певного часу. Що повніше представлено факт у висловах суб'єктів, то повнішим і глибшим буде його розуміння, то більше підстав для взаєморозуміння сторін. І навпаки" [8, с. 177].

Як відомо, джерелом мислення є попередні знання. "Будь-яке мислення бере свій початок з попередніх знань, здійснюється на їх основі, включає їх. Без використання знань мислення взагалі неможливе" [4, с. 156].

Розвиток експериментальної психології мислення дав змогу з'ясувати, що розуміння формується в процесі вирішення завдань, тому його не можна віднести до якоїсь однієї стадії мисленнєвого пошуку.

ку. Розуміння є не лише результат мислення, а й один з його процесів, що бере участь у забезпеченні успішності вирішення завдання.

З огляду на предмет нашого аналізу слід зазначити, що розуміння є діалогічним за своєю природою. Людина зазвичай розуміє те, що відповідає її настановленням, гіпотезам, цілям. А під час взаємодії суб'єкт намагається пізнати психологічні риси партнера, робить припущення про особливості ціннісно-нормативної сфери його особистості, висуває гіпотези щодо того, як саме розуміє його партнер. Взаєморозуміння передбачає, що у партнерів формуються адекватні психологічні моделі один одного. Неадекватні ж моделі заважають прогнозувати поведінку, оцінювати можливості один одного та вибудувати взаємодію.

Найбільш глибокий, на наш погляд, аналіз феномена “розуміння” запропонував у своїй монографії В. В. Знаков. Усю розмаїтість існуючих досліджень щодо умов розуміння він об'єднав у чотири умови:

1. Мнемічні умови: людина розуміє те, що знаходить відгук у її пам'яті. Тобто для розуміння завжди потрібні якісь попередні знання. У партнерів повинні актуалізуватися схожі моделі об'єкта розуміння (ідеться про спільний тезаурус).

2. Цільове узагальнення умов розуміння: людина краще розуміє те, що відповідає її прогнозам, гіпотезам, цілям. Під час взаємодії кожен з партнерів робить прогнози стосовно предмета взаємодії і психологічних якостей, ціннісно-смыслових позицій, компетенцій один одного. Спілкування, взаємодія будуть продуктивними, якщо обмін знаннями сприятиме створенню такої міжіндивідуальної основи теми, якщо перетинатимуться елементи змісту позицій кожного суб'єкта. Суб'єкти повинні висунути гіпотези про те, як відбувається процес відображення, тобто в який спосіб кожен із них відображає внутрішній світ іншого. Ідеться про зворотний зв'язок, який сприяє формуванню стратегії поведінки та корекції розуміння особливостей внутрішнього світу партнерів.

3. Емпатійна умова взаєморозуміння: неможливо зрозуміти іншу людину, не встановивши з нею особистісних стосунків, не виявивши щодо неї емпатії (позитивного або негативного ставлення).

4. Нормативні умови: для досягнення взаєморозуміння суб'єкти повинні виходити з однакових постулатів спілкування і зіставляти предмет обговорення з однаковими соціальними зразками, нормами поведінки.

У сучасній психологічній літературі увага зазвичай зосереджується на пізнанні людини людиною. Для означення цього феномена використовуються два терміни: “міжособове розуміння” і “взаєморозуміння”. Останній тлумачиться двояко: або як розуміння цілей, мотивів, особистісних рис партнерів, або як їх розуміння і прийняття. Ясно,

що в плані аналізу взаємодії досліджується взаєморозуміння в першому значенні. Тобто, щоб у процесі взаємодії партнери досягли взаєморозуміння, вони повинні адекватно пізнати цілі та мотиви один одного, особистісні риси іншого.

Важливо, хочемо на цьому ще раз наголосити, що, пізнаючи партнера по взаємодії, суб'єкт виходить за межі його характеристик, включаючи їх у контекст власного досвіду, – висуває гіпотези, робить висновки, тобто отримує нове знання про нього. Очевидно, що дотримання умов, на які вказує В. В. Знаков, сприяє адекватному розумінню та взаєморозумінню в спілкуванні. Однак пізнання конкретного суб'єкта у спілкуванні та взаємодії завжди стикається з низкою когнітивних перешкод – когнітивними бар'єрами. У найбільш загальному вигляді ми визначаємо *когнітивний бар'єр як нездатність суб'єкта до зміни власної пізнавальної перспективи*.

Як ми вже зазначали, діяльність і спілкування потребують для своєї організації можливих, приблизних моделей та перспектив, які будуть уточнюватися і розвиватися в процесі взаємодії. Кожен із суб'єктів взаємодії має власну суб'єктивну модель майбутньої взаємодії. Вона містить уявлення про ситуацію взаємодії та її цільову структуру; умови задач; норми і правила організації діалогу та взаємодії; засоби організації діалогу та взаємодії; знання та пізнавальні можливості; критерії оцінювання результатів взаємодії тощо. Модель містить і суб'єктивний образ партнера з відповідними складовими. У всьому цьому ланцюжку – від встановлення контакту до оцінювання результатів взаємодії – розгортається *пізнання* та реалізуються *пізнавальні перспективи* суб'єктів взаємодії. Пізнавальна перспектива кожного суб'єкта взаємодії реалізується через перетворення в процесі пізнання суб'єктивної моделі на об'єктивну. Тобто суб'єкт у процесі взаємодії *мислить – знає – розуміє – взаєморозуміє – ефективно взаємодіє – продукує спільне знання*. На кожному етапі суб'єкт може стикатися з когнітивними перешкодами (власними та партнера по взаємодії). Когнітивний бар'єр виникає тоді, коли в ситуації взаємодії стикаються “властивості – властивості” та “образи – образи”. Щоб подолати когнітивний бар'єр, має відбутися зміна співрозмірних властивостей суб'єктів і образу проблемної ситуації. Тобто має відбутися власне *взаємодія*, яку можна назвати *подія-взаємодія*. Унаслідок такої події-взаємодії мають статися певні зміни. Тобто зміна властивостей і, завдяки цьому, зміна власної пізнавальної перспективи ситуації пов'язані безпосередньо з низкою подій-взаємодій. Подальший рух суб'єктів відбувається в процесі обміну змінами. Порушення симетрії цього обміну призводить до блокування пізнавальної перспективи, тобто до нового когнітивного бар'єра [5].

Взаємодія ефективна лише тоді, коли вона розвивальна. Інструментальним засобом розвивальної функції взаємодії, як зазначає В. П. Казміренко, може слугувати когнітивне спілкування, оскільки “саме розвиток – ключова категорія функціонально-ціннісної й процесуально-інструментальної організації когнітивного спілкування. Завдяки партнерському когнітивному спілкуванню груповий суб’єкт набуває здатності до формування спільного інтелектуального ресурсу. А в такому груповому “співзнанні” утворюються властивості “сукупного суб’єкта”. Виникнення таких властивостей стає можливим і породжується на рівні психологічних процесів обміну інформацією, на рівні обміну станами, на рівні індивідуально-групових властивостей досвіду (інтегрованої групової інтелектуальної діяльності, вольової погодженості й когерентності)” [1, с. 11].

Ефективне спілкування – це спілкування, вільне від стереотипів, особистісних обмежень у креативному розв’язанні проблем невизначеності, подоланні пізнавальних протиріч, вирішенні завдань, досягненні мети. Отже, ідеться про організоване когнітивно орієнтоване спілкування. Тому ключ до подолання когнітивних бар’єрів, що “перетворюють” взаємодію на утруднену взаємодію, полягає, на наш погляд, в організації когнітивного спілкування, а точніше – когнітивного діалогу в “події-взаємодії”. У такому діалозі має відбуватися активізація когнітивних процесів, відображення образу іншого як когнітивного проекту рефлексивної оптимізації процесів розуміння і взаєморозуміння. У межах когнітивної психології спілкування з’являється можливість подолання утруднень взаємодії завдяки створенню соціально-психологічних технологій, що базуються на когнітивній оптимізації взаємодії. Хочемо зазначити, що перші і, на наш погляд, успішні спроби створення таких технологій зроблено співробітниками лабораторії фундаментальних і прикладних проблем спілкування ІСПП НАПН України (ці технології представлено в методичному посібнику “Активізація когнітивних процесів у спілкуванні [1]).

Висновки.

1. Процес пізнання у взаємодії розгортається в ланцюжку “мислення – знання – розуміння – співзнання – спільне знання”.
2. Утруднена взаємодія під час вирішення завдань спільної діяльності виникає тоді, коли з’являються когнітивні перешкоди – когнітивні бар’єри, зумовлені зіткненням “властивостей – властивостей” та “образів – образів”.
3. Когнітивний бар’єр можна визначити як нездатність суб’єкта до зміни власної пізнавальної перспективи.
4. Оптимізацію утрудненої взаємодії (подолання когнітивних бар’єрів) можна здійснити за допомогою соціально-психологічних технологій, що ґрунтуються на засадах когнітивної психології спілкування.

Література

1. Активізація когнітивних процесів у спілкуванні: метод. посіб. [В. П. Казміренко, З. Ф. Сіверс, В. М. Духневич та ін.]; за ред. В. П. Казміренка. – К.: Міленіум, 2011. – 272 с.
2. Знаков В. В. Понимание в познании и общении / В. В. Знаков. – М.: Ин-т психологии РАН, 1998. – 232 с.
3. Лекторский В. А. Междисциплинарный и философский подход к проблеме понимания / В. А. Лекторский // Вопросы философии. – 1986. – № 7. – С. 65–69.
4. Пономарев Я. А. Знание, мышление и умственное развитие / Я. А. Пономарев. – М.: Просвещение, 1967. – 264 с.
5. Сіверс З. Ф. Особливості вербальних патернів педагогів / З. Ф. Сіверс // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. – К.: Міленіум, 2011. – Вип. 27 (30). – С. 291–300.
6. Славская К. А. Мысль и действие / К. А. Славская. – М.: Просвещение, 1968. – 207 с.
7. Тихомиров О. К. Структура мыслительной деятельности человека / О. К. Тихомиров. – М.: Изд-во МГУ, 1969. – 304 с.
8. Шилков Ю. М. Гносеологические основы мыслительной деятельности / Ю. М. Шилков. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1992. – 183 с.

Сіверс З. Ф. Психологический контекст феномена познания и когнитивного барьера в условиях затрудненного взаимодействия

С позиций когнитивной психологии общения рассматривается специфика познания в процессе межличностного взаимодействия. Анализируются особенности такого взаимодействия, раскрывается природа когнитивных барьеров в условиях затрудненного взаимодействия. Предлагается определение когнитивного барьера как неспособности субъекта к изменению собственной познавательной перспективы. Очерчены механизмы его возникновения в процессе взаимодействия.

Ключевые слова: познание, мышление, понимание, взаимопонимание, когнитивный барьер, затрудненное взаимодействие.

Syvers Z. F. Psychological context of the phenomenon of cognition and cognitive barrier in case of impeded interaction

Special aspects of cognition in the process of interpersonal communication from the prospect of cognitive psychology of communication are considered in the article. Specific features of such interaction are analyzed. The nature of cognitive barriers in the situation of impeded interaction is discussed. The definition of a cognitive barrier as inability of a subject to change his own cognitive perspective is offered. Mechanisms of cognitive barrier's origin in the process of cooperation are outlined.

Key words: cognition, thinking, understanding, mutual understanding, cognitive barrier, impeded interaction.

© Сіверс З. Ф.

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ

І. В. Жадан

ВЗАЄМОДІЯ СУБ'ЄКТІВ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ЯК ЧИННИК СТРУКТУРУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КАРТИНИ СВІТУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ: ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ ДОСЛІДЖЕННЯ

Викладено теоретико-методологічні засади дослідження взаємодії суб'єктів політичної соціалізації. Запропоновано теоретичну модель дослідження, яка охоплює чинники та параметри оцінювання взаємодії політичних інтересів, запитів і впливів суб'єктів політичної соціалізації, а також основні елементи та особливості політичної картини світу, на основі яких можна визначити ступінь її структурованості.

Ключові слова: політична соціалізація, взаємодія, політична картина світу, дискурс, парадигмальний підхід.

Проблема. Чинники політичної соціалізації досліджують у межах різних парадигмальних підходів, а уявлення про характер і можливість впливу на цей процес варіюють залежно від бачення його детермінантів, сутнісних ознак та очікувань щодо результатів політичної соціалізації.

Мета статті: сформулювати та обґрунтувати теоретико-методологічні засади дослідження взаємодії суб'єктів політичної соціалізації; розробити відповідну теоретичну модель такого дослідження.

У рамках *класичної парадигми* політичну соціалізацію визначають як процес засвоєння цінностей, норм, традицій, стандартів політичної поведінки, що забезпечує адаптацію особистості до політичної системи. За такого підходу соціалізація виступає інструментом відтворення політичної культури, особистість є об'єктом соціалізувальних впливів, існують (чи принаймні можуть бути визначені) об'єктивні критерії оцінювання успішності процесу соціалізації. Процес політичної соціалізації розглядають здебільшого як монологічний, детермінований іззовні, розвиток обмежується розгортанням потенцій особи і культури, а активність особистості спрямована на засвоєння норм і цінностей, ідентифікацію та адаптацію до політичних реалій. Такий

суб'єкт-об'єктний підхід зумовлює зосередження уваги на умовах та засобах соціалізувальних впливів і може бути доволі продуктивним у сталих суспільствах, де існує консенсус основних суб'єктів взаємодії щодо базових політичних цінностей та цілей.

Дослідники політичної соціалізації, які працюють у *некласичній парадигмі*, більшою мірою акцентують увагу не на відтворенні, а на розвитку політичної культури, при цьому соціалізацію розглядають як діалогічний, самодетермінований, суб'єкт-суб'єктний процес формування політичної картини світу особистості. Категорія *взаємодії* є базовою для розуміння особливостей впливу (а точніше – взаємовпливу) соціалізувального середовища та особистості, джерел і механізмів змін чи обміну змінами, адже дійсність породжується взаємодією. Увага зосереджується на вибірковості особистості в засвоєнні норм і цінностей політичної культури, творчому характері процесу соціалізації, зміцнюються акценти в розумінні можливостей контролю за перебігом соціалізаційного процесу з боку суспільства та особистості. Сфера впливів на процес соціалізації за такого підходу розширюється, змінюється і їхній характер: відбору зразків і моделей політичної поведінки та забезпечення умов для їх інтеріоризації вже недостатньо, постають завдання формування мотивації політичної участі, розвитку політичного мислення, актуалізації рефлексивних механізмів свідомості, спонукання до власних інтерпретацій і самостійного конструювання політичної реальності, а отже, і розвитку політичної культури.

Політичну соціалізацію в *постнекласичній парадигмі* можна визначити як процес інтерпретації та конструювання смислів на основі стійких, глибинних соціокультурних моделей та зразків, представлених у політичному дискурсі. За В. В. Абраменковою, на рівні несвідомого вони представлені візуальними архетипами, на рівні частково усвідомлюваного – стереотипами (схематичними стандартизованими, емоційно забарвленими, стійкими і не чутливими до критики образами, породженими масовою культурою та ідеологією), на рівні свідомого – соціотипами, що формуються в конкретному суспільстві і відображають норми, еталони, критерії, утворені на основі культури [1]. Тобто особистість, що соціалізується, з одного боку, вже є продуктом взаємодії із зовнішнім світом, а з другого – формує своє уявлення про світ політики у взаємодії з іншими, з культурою і сама із собою і водночас впливає на цей світ, продукуючи нові значення, сенси та смисли. Ефективність політичної соціалізації оцінюється за параметрами складності, деталізованості і структурованості політичної картини світу особистості та готовності її до системного зустрічного впливу на поле політичної взаємодії.

З огляду на викладені вище підходи пропонуємо в основу дослідження взаємодії суб'єктів політичної соціалізації як чинника структування політичної картини світу студентської молоді покласти:

- ідеї О. М. Леонтьєва, С. Л. Рубінштейна, С. Д. Смирнова щодо “побудови у свідомості індивіда ... образу світу, образу реальності” як “смыслового поля, системи значень” [5, с. 253-254];

- положення символічного інтеракціонізму, згідно з якими соціальний світ, як і особистість, є продуктом рольової взаємодії між людьми на основі узагальнених символів. Формування картини світу в рамках цього підходу постає як процес конструювання суб'єктом значень на основі оцінювання й тлумачення ситуації, власних дій та дій інших людей, а зміна системи значень зумовлює зміну уявлень про світ (Ч. Кулі, Дж. Мід, Г. Блумер, В. О. Васютинський);

- засади теорії ролей (Е. Гофман, Л. Коен, Р. Ліптон, Т. Ньюком, Т. Парсонс), відповідно до якої соціальна взаємодія уможливорюється завдяки сукупності спільних значень (ролей), без засвоєння яких неможлива ефективна комунікація;

- принципи культурної соціології, розробники якої (Д. Александер, В. Танчер, Л. Скокова) розглядають культуру як життєвий текст, який “базується на певних культурних кодах, моральних універсалиях, символах, дискурсах”, а культурні феномени – як такі, що є “виміром, ... лінією, що проходить через кожен можливу соціальну форму”. Суб'єкти взаємодії дотримуються сформованих кодів і водночас “створюють мінливе середовище для кожного культурного коду” [14, с. 30];

- головні правила соціально-конструкціоністського підходу, що застосовується в дискурсивній психології, зокрема для обґрунтування методичних засад дискурс-аналізу (Д. Поттер, М. Уетерел, Л. Філліпс, Л. Йоргенс, Т. М. Титаренко, Н. В. Чепелева).

Кожен із суб'єктів політичної соціалізації має власні цілі, застосовує специфічні прийоми і засоби їх досягнення в процесі взаємодії. У нашому дослідженні взаємодію суб'єктів політичної соціалізації, услід за В. О. Васютинським, ми будемо розглядати як “обмін моделями світу ..., у результаті якого утворюється ... дискурс інтерсуб'єктної взаємодії” [3, с. 94], що породжує “новий специфічний дискурс ... у якому зароджуються об'єкти, що не існують поза ним, дискурс, що, з одного боку, зумовлює зародження практично нескінченної сукупності індивідуальних суб'єктних сенсів, а з другого боку, сам складається із цих сенсів, поєднує їх у собі, зіштовхує й протиставляє, завдяки їм існує й розвивається” [там само, с. 99]. Тобто суб'єкти політичної взаємодії виступають “продуктами дискурсу і його творцями в специфічних контекстах взаємодії” [15, с. 27]

Фактично політична соціалізація за такого підходу є процесом конструювання особистістю політичної картини світу (моделі світу, власного тексту), яка й зумовлює ціннісні та ідеологічні преференції особистості, політичні практики та форми її політичної участі. Можна припустити, що дискурс взаємодії суб'єктів політичної соціалізації виступає щодо цього тексту як гіпертекст, ознаками якого є багатомірність, нелінійність структури, непослідовність організації інформації, що дає змогу застосовувати асоціативну навігацію й утворювати нові кластери інформації. Завдяки такій будові гіпертекстового простору, з одного боку, а також завдяки “потенціональності, інтенціональності, онтологічності і неструктурованості” [10, с. 174] соціальної ситуації розвитку суб'єкта, з другого, політична картина світу є динамічним утворенням, а процес інтерпретацій, переінтерпретацій і конструювання власного тексту триває впродовж усього життя.

Дискурс взаємодії суб'єктів політичної соціалізації являє собою своєрідну матрицю, яка “задає” базові ціннісно-сміслові конструкти політичної картини світу особистості. На думку О. Є. Сапогової, культура через мову, міфи, схвалювані моделі поведінки тощо визначає бачення суб'єктом реальності на рівні макрофреймів (вплив культури і цивілізації в цілому), мікрофреймів (вплив первинної сімейної соціалізації) і онтофреймів (власний вплив на своє життя, рівень свободи і творчості). Можливості продукувати онтофрейми зростають із підвищенням активності індивіда та завдяки прагненню побудувати індивідуальний текст [10, с. 168].

Дискурс, вплетений у живу тканину соціальної взаємодії, на переконання М. Л. Макарова, репрезентує особливості різних соціально-діяльнісних контекстів та намірів суб'єктів [6, с. 79], а отже, може бути не лише чинником та показником, а й індикатором спрямування соціалізаційних процесів і, відповідно, політичного розвитку особистості та суспільства.

Поняття “картина світу” почасти вживається як синонім “образу світу” (С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонтьєв, С. Д. Смирнов, В. В. Петухов, К. Б. Соколов), або “моделі світу” (В. В. Абраменкова, В. О. Васютинський, Н. Ф. Каліна), або “семіосфери” (Т. Нельсон, О. Є. Сапогова) тощо. У рамках нашого дослідження ми слідом за О. М. Леонтьєвим і С. Д. Смирновим визначатимемо образ світу як ядрну структуру щодо картини світу, як *систему експектацій щодо розвитку подій, що зумовлює структурування і ідентифікацію чуттєвих вражень* [12]. За такого підходу образ світу є джерелом інтенціональності суб'єкта, що виявляється в настановленнях, ціннісних орієнтаціях, вибірковості щодо окремих ситуацій взаємодії.

Політична картина світу (ПКС) – одна із частин загальної картини світу, що формується в процесі політичної соціалізації і являє собою динамічну систему уявлень про політичну систему, владу, механізми функціонування політики, моделі політичної поведінки тощо (рис.). На думку І. В. Самаркіної, “...основними елементами політичної картини світу є: базисні понятійні і символічні концепти суспільно-політичної системи (насамперед ключове для політики поняття “влада” і його символічна складова); образи значущих суспільно-політичних акторів: інститутів і персон; подієвий ряд; актуальні проблеми соціально-політичної сфери та способи їх вирішення; геополітична компонента; образ “Я” в політиці” [9, с. 63]. А. Ослон до цих елементів додає поширені в суспільстві визначення, пояснення та ідеологеми, а також уявлення про будову і структуру сучасного політичного світу, про прийняті в ньому норми, правила і цінності [7].

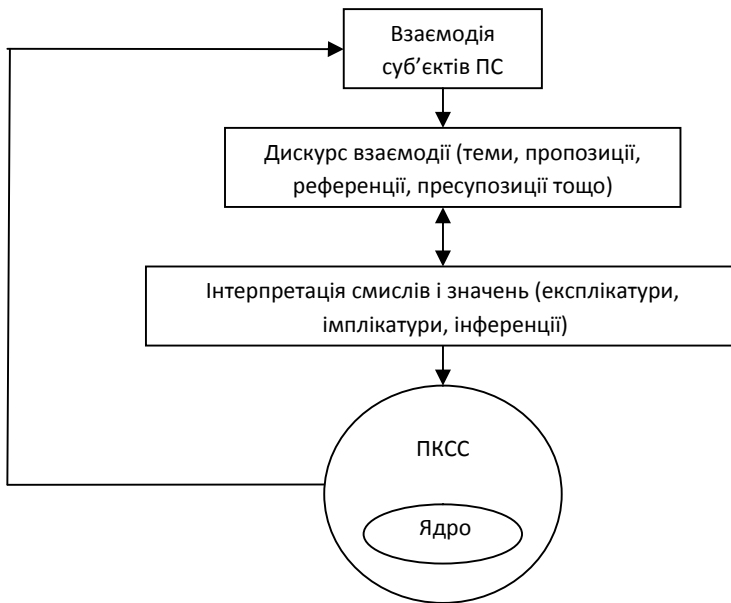

Рис. Модель взаємодії суб'єктів політичної соціалізації як чинника структурування політичної картини світу

Картина світу, як багаторівнева система уявлень про світ, про місце суб'єкта в ньому, “опосередковує, заломлює через себе будь-яку зовнішню дію” [11, с. 142]. Як стверджує В. О. Васютинський, “об’єкт, на який скеровано загальну увагу учасників взаємодії, постає для кожного з них у дискурсі його суб’єктивного тлумачення, але водночас і в дискурсі інтерсуб’єктивних обмінів...” [3, с. 94], тобто уявлення про базові смисли та цінності дискурсу суб’єктів політичної взаємодії можна скласти на основі аналізу політичної картини світу одного із суб’єктів.

Отже, дискурс взаємодії суб’єктів політичної соціалізації може бути досліджений крізь призму уявлень, концептів та смислів, представлених у політичній картині світу студентської молоді, а порівняльний аналіз ядерних структур картини світу молоді з периферійними її структурами, а також із базовими ціннісно-смісловими конструктами, представленими в риторичі, стратегіях, політичних практиках інших учасників взаємодії, дасть нам змогу виявити особливості структурування політичної картини світу молоді та основні суперечності поля політичної соціалізації, що сприяють розвитку політичної культури студентської молоді або ж гальмують його.

Аналіз дискурсу взаємодії суб’єктів політичної соціалізації дасть змогу скласти уявлення про рівень компетентності, раціональності, конфліктності, толерантності, стійкості, агресивності, активності,¹ узгодженості², симультанності, регламентованості, спонтанності взаємодії. На наше переконання, перелічені параметри можуть застосовуватися для характеристики як процесу взаємодії, так і суб’єктивних виявів її учасників, наслідків та результатів взаємодії, а їх урахування в процесі дослідження має не лише діагностичну, а й прогностичну цінність.

Передбачається дослідити *змістові* (базові ціннісно-сміслові конструкти) та *процесуальні* (мотивація взаємодії, практики політичної

¹ Теоретики символічного інтеракціонізму наголошують на ролі активності суб’єкта в процесі взаємодії; суб’єкт живе у світі значущостей, а не стимулів, а отже, діє, а не реагує [2]. *Активність*, у розумінні її як процесу “конструювання зовнішніх умов існування системи, що прагне зберегти і розвинути свою внутрішню визначеність” [4, с. 168], передбачає ініціювання акту взаємодії суб’єктом, спрямованість на зміну дійсності, відстороненість у часі і просторі акту взаємодії від його кінцевого результату [там само].

² Услід за А. В. Брушлинським узгодженість визначаємо як характеристику поєднання основних структурних компонентів взаємодії – цілей і цінностей, мотивів і способів (див. [6, с.78]).

взаємодії, соціальний капітал) аспекти дискурсу взаємодії суб'єктів політичної соціалізації.

Дослідження політичної картини світу передбачає врахування таких її особливостей, як динамічність, цілісність, багаторівневість, центрованість на "Я" суб'єкта, емоційна забарвленість, історична зумовленість, знаковість (символічність), потенційність (багатоманітність можливостей розгортання), контекстуальність, відкритість, незавершеність. Можна припустити, що в суб'єктів політичної соціалізації, які долучаються до обміну моделями та інтерпретаціями, ступінь вияву перелічених особливостей суттєво різняться, а відбір референтних суб'єктів визначається близькістю ядерних конструктів. Важливо також проаналізувати стратегії, які використовують молоді люди для конструювання політичної картини світу, адже від того, наскільки методично, раціонально, логічно аналізуються суб'єктом теми і пропозиції політичного дискурсу, значною мірою залежить близькість ПКС до тієї чи тієї з крайніх точок континууму "наївна" – "спеціальна" ПКС [7].

Ступінь структурованості політичної картини світу суб'єкта пропонуємо оцінювати за параметрами: узгодженості базових ціннісно-сміслових конструктів, деталізації, відповідності очікувань щодо розвитку політичних реалій (ядерні структури ПКС) уявленням про необхідні умови і засоби змін (периферія ПКС), спрямованості часового вектора, загального емоційного фону, проникності меж (відкритості), балансу раціонального та ірраціонального у фреймах, сценаріях і ситуаційних моделях.

Для дослідження дискурсу взаємодії суб'єктів політичної соціалізації застосовуватимуться кількісні і якісні методи дослідження, а саме: метод нарративного інтерв'ю, психосемантичні методи (семантичний диференціал, парні порівняння, методика вільного сортування лексичних одиниць, психосемантичні опитування), напівпроективні (методика незакінчених речень) та проективні методики.

Висновки

1. Політичну соціалізацію в постнекласичній парадигмі можна визначити як процес інтерпретації та конструювання смислів на основі стійких, глибинних соціокультурних моделей та зразків, представлених у політичному дискурсі, на основі яких вибудовується політична картина світу особистості (власний текст). Дискурс взаємодії суб'єктів політичної соціалізації виступає щодо цього тексту як гіпертекст, завдяки особливостям будови якого, з одного боку, та потенціональності, інтенціональності, онтологічності і неструктурованості соціальної ситуації розвитку суб'єкта, з другого, політична картина світу є динамічним утворенням, а процес конструювання власного тексту триває впродовж усього життя.

2. З огляду на те, що кожен суб'єкт є одночасно творцем і продуктом дискурсу інтерсуб'єктної взаємодії, базові ціннісно-сміслові конструкти дискурсу взаємодії суб'єктів політичної соціалізації можуть бути досліджені крізь призму уявлень, концептів та смислів, представлених у політичній картині світу одного з її учасників, наприклад студентської молоді.

3. Аналіз базових смислів і значень, відображених у риториці, стратегіях, політичних практиках учасників взаємодії, дасть змогу визначити основні суперечності поля політичної соціалізації, особливості конструювання політичної картини світу студентської молоді, а також особливості впливу окремих суб'єктів політичної соціалізації на формування смислів та структурування політичної картини світу молоді.

Література

1. *Абраменкова В. В.* Социальная психология детства: развитие отношений ребёнка в детской субкультуре / В. В. Абраменкова. – М.: Московский психолого-социальный ин-т; М. – Воронеж: МОДЭК, 2000. – 416 с.
2. *Блумер Г.* Общество как символическая интеракция / Г. Блумер // Современная зарубежная социальная психология: тексты / Г. Блумер; под ред. Т. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – С. 173–179.
3. *Васютинський В.* Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський. – К.: Київ. славіст. ун-т, 2005. – 492 с.
4. *Корнилова Т. В.* Методологические основы психологии / Т. В. Корнилова, С. Д. Смирнов. – СПб.: Питер, 2006. – 320 с.
5. *Леонтьев А. Н.* Избранные психологические произведения: в 2-х т. Т. II / А. Н. Леонтьев. – М.: Педагогика, 1983. – 320 с.
6. *Макаров М. Л.* Основы теории дискурса / М. Л. Макаров. – М.: Гнозис, 2003. – 280 с.
7. *Ослон А.* Человек – “миноритарный акционер” картины мира [Электронный ресурс] / А. Ослон // Отечественные записки. – 2002. – № 3 (4). – Режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/?numid=4&article=216>
8. Психология индивидуального и группового субъекта / под ред. А. В. Брушлинского, М. И. Воловиковой. – М.: ПЕР СЭ, 2002. – 368 с.
9. *Самаркина И. В.* Публичная сфера в политической картине мира: структура, практики взаимодействия и векторы трансформации / И. В. Самаркина // Трансформация публичной сферы и сравнительный анализ новых феноменов политики: сб. науч. статей. – Краснодар: Кубан. гос. ун-т, 2010. – С. 62–73.
10. *Сапогова Е. Е.* Psychocadabra: субъективная “картина мира” как гипертекст / Е. Е. Сапогова // Известия ТулГУ. Серия “Психология”. – Тула: ТулГУ, 2004. – Вып.4. – С. 163–179.
11. *Смирнов С. Д.* Психология образа: проблемы активности психического отражения / С. Д. Смирнов. – М.: Изд-во МГУ, 1985. – 232 с.

12. *Смирнов С. Д.* Мир образов и образ мира / С. Д. Смирнов. // Вестник Московского университета. Серия 14: Психология. – 1981. – №2. – С. 15–29.
13. *Соловьев А. И.* Политический дискурс. Коммуникация и культура: противоречия поля политики / А. И. Соловьев // Полис. – 2002. – №6. – С. 6-17.
14. *Танчер В.* Культуральна соціологія: “сильна програма” досліджень смислів соціального життя / В. Танчер, Л. Скокова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – К., 2009. – №4. – С. 19-42.
15. *Филлипс Л.* Дискурс-анализ. Теория и метод : пер. с англ. / Л. Филлипс, Л. В. Йоргенс. – 2-е изд., испр. – Х. : Гуманитарный центр, 2008. – 352 с.

Жадан И. В. Взаимодействие субъектов социализации как фактор структурирования политической картины мира студенческой молодежи: теоретическая модель исследования

Изложены теоретико-методологические принципы исследования взаимодействия субъектов политической социализации. Предложена теоретическая модель исследования, которая включает факторы и параметры оценивания взаимодействия политических интересов, запросов и влияний субъектов политической социализации, а также основные элементы и особенности политической картины мира, на основе которых можно определить степень ее структурированности.

Ключевые слова: политическая социализация, взаимодействие, политическая картина мира, дискурс, парадигмальный подход.

Zhadan I. V. Socialization subjects' interaction as a factor of structuring students' political world view: theoretical research model

The article presents theoretical and methodological foundations of investigating political socialization subjects' interaction. The proposed theoretical model of the research includes factors and parameters for evaluation of interaction of political socialization subjects' political interests, inquiries and influences as well as key elements and specific features of the political picture of the world on the basis of which the degree of its structural unity can be determined.

Key words: political socialisation, interaction, political picture of the world, discourse, paradigm approach.

© Жадан И. В.

С. В. Баранова, О. М. Васильченко

**УЯВЛЕННЯ МОЛОДІ ПРО ВМІННЯ ТА НАВИЧКИ
ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ**

Представлено результати емпіричного дослідження уявлень молоді про навички та вміння, необхідні для політичної участі, і про основних суб'єктів політичної діяльності. Проведено реконструкцію однієї із форм соціальних уявлень – стереотипних образів-типажів. Виділено три фактори семантичного простору, що описує й

диференціює уявлення молоді про психологічні особливості типового носія політичної активності; фактори дістали назву: егоцентризм, цілепокладання, конформізм. Оцінено ролі-прототипи суб'єктів політичної активності.

Ключові слова: соціальне уявлення, образ-типаж, роль-прототип, семантичний простір, політична участь, навички, уміння.

Проблема. Побудова громадянського суспільства передбачає формування у громадян, зокрема молоді, належного рівня навичок соціальної взаємодії та політичної активності. Цілеспрямоване формування умінь та навичок політичної участі вимагає науково обґрунтованих технологій. Згідно із завданням наукового дослідження лабораторії психології політичної участі ІСПП НАПНУ розроблення програми формування вмінь та навичок політичної участі відбувалося в три етапи: теоретичне обґрунтування, емпіричне обґрунтування та власне розроблення інструментарію, технік і технологій. На етапі емпіричного обґрунтування вивчалися уявлення молоді про значення якостей і вмінь для політичної участі.

Мета статті: представити результати дослідження соціальних уявлень молоді про навички та вміння політичної участі, а також про основних суб'єктів політичної діяльності

Для вивчення уявлень студентської молоді про значення якостей, навичок і вмінь для політичної участі та з'ясування, відповідно, уявлень про основних суб'єктів політичної участі ми застосували метод семантичного диференціала. Ідея семантичного підходу до аналізу продуктів самосвідомості викликає інтерес як у зарубіжних, так і у вітчизняних дослідників [1–3]. Результатом застосування психолінгвістичних методів аналізу є встановлення семантичних зв'язків значень, які постають у згорнутому вигляді як семантичні компоненти значень. Формою фіксації семантичних зв'язків є семантичні поля, тезауруси тощо. У сучасній психосемантиці як основний метод використовують реконструкцію суб'єктивних семантичних просторів – багатомірних, на відміну від одномірних семантичного поля, моделей семантичної організації.

Семантичним простором називається сукупність певним чином організованих ознак, що описують і диференціюють об'єкти (значення) певної змістової сфери. При цьому виділяється правило групування окремих ознак (дескрипторів) у більш місткі категорії, які і є похідним “алфавітом” цієї редукованої мови – семантичного простору. У більш вузькому значенні семантичним простором називається простір ознак, для яких правила поєднання окремих ознак-дескрипторів задаються статистичними процедурами. У математичному аспекті побудова се-

мантичного простору є переходом від базису більшої розмірності (ознаки-описи) до базису меншої розмірності (категорії, фактори). У семантичному аспекті категорії-фактори являють собою форму узагальнення похідної мови опису, метамову опису значень. Це дає змогу розглядати й описувати значення у фіксованому “алфавіті” категорій-факторів, виявляти їхню подібність або відмінності тощо.

Завданням цього етапу дослідження була реконструкція однієї із форм соціальних уявлень – стереотипних образів-типажів (а саме їхніх рольових позицій) – і відтворення семантичного простору, в якому ці рольові позиції розташовуються за певними критеріями (що задаються факторами або кластерами). Рольова позиція, на відміну від образу-типажу, є не тільки схематизованим уявленням про особистість, характер і спосіб поведінки персонажа в повсякденному житті, а й узагальненим способом поведінки, поведінковим еталоном, яких очікують від персонажа як представника певної соціальної категорії або групи.

Розробляючи методику, ми виходили з таких теоретичних положень:

1. Картина світу суб’єкта як представника різних соціальних груп містить когнітивні й аксіологічні компоненти. Свідомість людини гетерогенна – системотвірними факторами свідомості є соціальні “належності” суб’єкта (вікова, статеві, професійна, сімейна, політична, релігійна, культурна та ін.). Значущість цих факторів різна в різних змістових шарах буденної свідомості, диференціювати їхній вплив можна лише на основі спеціально організованого багатофакторного дослідження.

2. Свідомість людини поліфонічна і діалогічна. Якості, риси, вчинки як самого себе, так і інших оцінюються з позицій значущих інших. Місце образу “Я” в системі інтеріоризованих значущих інших і їхніх ціннісних орієнтацій визначає не тільки уявлення людини про своє місце в житті, а й уявлення про відповідність або невідповідність її буття міркам, що задаються різними рольовими позиціями.

3. За рахунок ідентифікації людина, з одного боку, набуває властивостей інших, а з другого, бачить в інших усе більше рис власного “Я”. Можливість ідентифікації передбачає існування психологічної близькості з прототипним членом групи.

4. Образ прототипного члена групи (тобто типажу-стереотипу з певною рольовою позицією), що уособлює в собі риси-еталони групи, утворюється у свідомості членів групи на основі практики міжособового спілкування і не є усередненою характеристикою членів групи. (Надалі такий образ ми будемо називати “роль-прототип”).

5. Якщо респонденту запропонувати оцінити певні рольові позиції за шкалами-дескрипторами СД, то ролі-прототипи, які є зна-

чущими для людини, тобто які займають важливе місце в Я-концепції особистості, будуть мати схожі конотативні значення з образом власного “Я”. Чим ближчими будуть описи певних ролей-прототипів до опису власного “Я”, тим більше домінуватиме в усвідомленні людиною власного “Я” група, типовим представником якої є оцінюваний прототип.

6. Ролі-прототипи схожі між собою (і схожі на образ власного “Я”), займають у структурі Я-концепції близькі позиції і, утворюючи пучки ідентичностей, виконують у ній схожі функції.

Отже, семантичний простір повинен описувати й диференціювати уявлення про психологічні особливості типового представника політичної активності. Процедура побудови семантичного простору передбачала реалізацію трьох послідовних етапів.

Перший етап – створення методики й проведення процедури оцінювання. Експериментальним матеріалом при цьому стали вибіркові навички і вміння, названі експертами (вісьмома політичними психологами) як найважливіші для ефективної політичної участі. Для оцінювання було взято шість ролей-прототипів, а саме: “патріот” (1); “бізнесмен” (2); “кримінальний авторитет” (3); “громадянин” (4); “політик” (5); “Я” (6). Ролі-прототипи були визначені під час пілотного дослідження, коли респондентів попросили назвати активних суб’єктів політичного життя. За п’ятибальною шкалою (2, 1, 0, -1, -2) вони мали оцінити відповідність навички (уміння) щодо кожної рольової позиції. Таким чином навички-вміння слугували уніполярними шкалами, а ролі-типажі – тими об’єктами, які оцінювалися за цими шкалами. Оцінка “2” означала повну відповідність навички-вміння рольовій позиції, а оцінка “-2” – повну невідповідність. Оскільки обрані навички-вміння є предикатами, що описують якусь дію, то віднесення її до певної рольової позиції здійснювалося за допомогою судження типу: “Цій людині властиво ...”.

Другий етап – математична обробка отриманих емпіричних даних. На основі оцінок, даних респондентами ролям-типажам за кожною навичкою-вмінням, було побудовано матриці схожості, які потім аналізувалися за допомогою методів факторного аналізу. У ході обробки даних способом підсумовування індивідуальних матриць оцінок респондентів було отримано загальногрупову матрицю, яку відтак було піддано *факторному аналізу*. (Спочатку було проведено попередню обробку даних, яка полягала у “витягуванні” матриць по горизонталі, після чого підраховувалися описові статистики для кожного із шести образів за всіма навичками-вміннями на основі даних респондентами оцінок).

Після обробки загальногрупової матриці методом факторного аналізу образи-типажі були розміщені в семантичному просторі виділених факторів, що дало можливість порівняти їх за конкретними характеристиками. Застосувавши процедуру факторного аналізу методом головних компонент із підпрограмою повороту факторних структур за принципом Varimax raw, ми змогли побудувати матриці уявлень студентів про навички та вміння активних суб'єктів політичного життя. Фактори інтерпретувалися за змістом тих ознак (елементів уявлення), які мали в конкретному факторі найбільші факторні навантаження (коефіцієнт кореляції між фактором і похідною ознакою). Обробка даних виконувалася на основі пакету програм SPSS 17.0.

Третій етап – змістовий аналіз даних, отриманих після математичної обробки й створення семантичного простору. Інтерпретація виділених факторів відбувалася на основі пошуку смислових інваріант, які поєднують шкали і ролі-прототипи, що належать до певного фактору.

На основі описаного СД ми провели реконструкцію однієї із форм соціальних уявлень – стереотипних образів-типажів. Нам вдалося:

- з'ясувати уявлення респондентів про активних суб'єктів політичної участі;
- дослідити уявлення респондентів щодо вираженості “еталонних” навичок-умінь політичної участі в суб'єктів політичної участі;
- зменшити простір навичок-умінь до трьох факторів;
- порівняти ролі-прототипи за виділеними факторами та визначити ставлення до них респондентів;
- означити напрями формування основних комплексів навичок та умінь політичної участі.

Емпіричне дослідження проводилося в центральному і східному регіонах країни. Загальна кількість респондентів становила 154 особи: 82 жінки і 72 чоловіки; їхній середній вік – 20,8 року (від 19 до 25 років).

Це були студенти Національного авіаційного університету (м. Київ), Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля (м. Луганськ) та педагогічні кадри цих навчальних закладів віком до 25 років зі стажем діяльності до 3 років.

У результаті факторного аналізу було виділено три фактори, які пояснюють відповідно 32,78, 30,39 і 29,09 % внесків у загальну дисперсію. Найбільш навантажені якості ми подаємо в порядку зменшення факторного навантаження (табл.).

**Результати факторного аналізу уявлень молоді про вміння
та навички політичної участі**

№ дескрип- тора	Фактори	Факторні навантаження
Фактор 1 – цілепокладання		
1	здатний критично оцінювати нову інформацію	0,977
13	здатний бачити велику кількість можливостей	0,962
5	послідовний у втіленні свого рішення	0,941
17	уміє аналізувати інформацію	0,894
18	здатний доводити справу до кінця	0,789
19	уміє ставити цілі	0,740
9	уміє знаходити потрібну інформацію	0,702
4	швидко помічає можливі перешкоди	-0,689
16	прагне брати активну участь у житті суспільства	-0,684
Фактор 2 – егоцентризм		
6	рішення інших людей йому зрозумілі	-0,937
24	позитивно ставиться до себе	0,936
7	може легко відмовитися від свого рішення	-0,840
23	уміє відстоювати власну думку	0,839
22	уміє слухати інших	-0,821
20	легко знаходить помічників та однодумців	0,803
21	уміє впливати на думку інших	0,794
25	уміє організувати інших	0,752
Фактор 3 – конформізм		
10	уболює за успіх колективної справи	-0,948
2	ефективно взаємодіє в команді однодумців	0,918
11	здатний своєчасно, точно і ретельно виконувати доручену справу	0,898
3	інколи поступається моральними принципами при прийнятті рішення	-0,868
12	здатний відповідати за власні вчинки	0,814
14	розуміє емоції інших	-0,797
15	позитивно ставиться до інших	0,0753
8	здатний протистояти маніпуляціям	-0,0600

Фразеологізми *першого фактору* характеризують різні аспекти цілеспрямованості поведінки, і тому ми назвали йому “*цілепокладання*”. Цілепокладання – процес формування й висування цілей індивідуальним або сукупним суб’єктом. Цілепокладання полягає у формуванні мети як суб’єктивно-ідеального образу бажаного

(цілеформування) і втіленні її в об'єктивно-реальному результаті діяльності (цілереалізації).

Позитивний полюс фактору описує поведінку суб'єкта, який здатний поставити мету (“вміє ставити мету”), вміє порівнювати альтернативи (“здатний побачити велику кількість можливостей”), вміє знаходити й аналізувати інформацію як на етапі формулювання мети, так і в процесі досягнення результату (“вміє знаходити потрібну інформацію”, “здатний критично оцінювати нову інформацію”, “вміє аналізувати інформацію”), вміє послідовно втілювати мету і досягати результату (“послідовний у втіленні свого рішення”, “здатний доводити справу до кінця”). Цікаво, що активність суб'єкта, яка описує цей фактор, не спрямована на суспільну діяльність (характеристика “прагне брати активну участь у житті суспільства” має негативне значення). Тобто, згідно з уявленнями респондентів, людина, яка вміє ставити і досягати цілей, не прагне брати участь у суспільному житті. Особливістю семіотичної сфери респондентів є також заперечення вміння помічати перешкоди в процесі цілепокладання (“швидко помічає можливі перешкоди”).

Дескриптори *другого фактору* описують поведінку суб'єкта з позитивним самоставленням (“позитивно ставиться до себе”), самовпевненого (“вміє обстоювати власну думку”, не “може легко відмовитися від свого рішення”), для якого інша людина служить засобом, об'єктом маніпуляцій у досягненні ним своїх цілей (“вміє впливати на думку інших”, “вміє організовувати інших”, “легко знаходить помічників та однодумців”); при цьому він не вміє дослухатися до оточення і рішення інших для нього незрозумілі (негативний полюс дескрипторів “рішення інших людей йому зрозумілі” та “вміє слухати інших”). Цей фактор дістав назву **“егоцентризм”**. Егоцентризм – позиція особистості, що характеризується зосередженістю на власних відчуттях, переживаннях, інтересах, а також нездатністю приймати й урахувати інформацію, яка суперечить власному досвіду. В основі егоцентризму лежить нерозуміння людиною того, що можуть існувати інші думки, погляди, а також упевненість, що психологічна організація інших людей така ж сама, як і в неї.

Третій фактор описує поведінку суб'єкта, який ретельно виконує доручені йому справи як самотужки, так і в команді (“здатний своєчасно, точно і ретельно виконувати доручену справу”, “ефективно взаємодіє в команді однодумців”, “здатний відповідати за власні вчинки”), але при цьому не переймається результатом справи (негативний полюс шкали дескриптора “вболіває за успіх колективної справи”). Він “позитивно ставиться до інших”, але при цьому не “розуміє емоції інших”. Він не “поступається моральними принципами при прийнятті рішення”, але не здатний протистояти маніпуляціям. За

результатами аналізу всіх значущих навантажень третього фактору можна сказати, що він описує поведінку безініціативного суб'єкта, який є старанним виконавцем, легко піддається сторонньому впливу, любить людей, але не розуміє їх. Третій фактор дістав назву **“конформізм”**. Конформізм – пасивне, пристосовницьке прийняття групових стандартів поведінки, безапеляційне визнання існуючих порядків, норм і правил, безумовне схилення перед авторитетами.

Для того щоб визначити, як розміщуються ролі на осях факторів, ми візуалізували отримані результати. Побудова семантичного простору базувалася на використанні узагальнених факторів. За міру схожості окремих навичок-умінь було взято схожість оцінок, даних їм респондентами з різних рольових позицій. Виділені фактори відображають засади класифікації, якими свідомо або несвідомо користуються респонденти для порівняння. Щоб показати дані геометрично, фактори подаються як осі n -мірного семантичного простору, де розмірність простору визначається кількістю незалежних, не пов'язаних між собою факторів. Рольові позиції в такому випадку можна подати як точки або вектори всередині цього семантичного простору.

Розташування всіх шести ролей-прототипів досягається підрахунком суми оцінок кожної рольової позиції за всіма дескрипторами, які утворюють певний фактор. Отримана усереднена оцінка розглядається як проекція рольової позиції на вісь цього фактору. Опис проекцій рольової позиції на всі виділені фактори дає змогу відтворити рольову позицію, подавши її як відповідну точку всередині n -мірного простору. Схожість рольових позицій визначає відстані між відповідними рольовими точками всередині семантичного простору (рис. 1).

Як видно з рис. 2, найбільш цілеспрямованим, вираженим, самокерованим виявився образ **“Бізнесмен”**; менші значення, але на позитивному полюсі, мають образи **“Я”** і **“Кримінальний авторитет”**. На протилежному полюсі фактору (безладна, недоцільна, хаотична поведінка) – образи **“Патріот”**, **“Громадянин”** та **“Політик”**.

За другим фактором найбільш егоцентричним виявився образ **“Кримінальний авторитет”**. Високі значення за параметром егоцентричності мають також образи **“Патріот”** і **“Політик”**. На протилежному полюсі фактору розташувалися образи **“Громадянин”** та **“Я”**. Образ **“Бізнесмен”** лежить приблизно посередині вектора.

Із рис. 3 видно, що найбільш конформним респонденти вважають образ **“Патріот”**. Майже на нульовій позначці Ф3 розташувався образ **“Бізнесмен”**. Найбільш нонконформним виявився образ **“Політик”**. Образи **“Громадянин”** і **“Кримінальний авторитет”** також сприймаються респондентами як нонконформні, але значно меншою мірою.

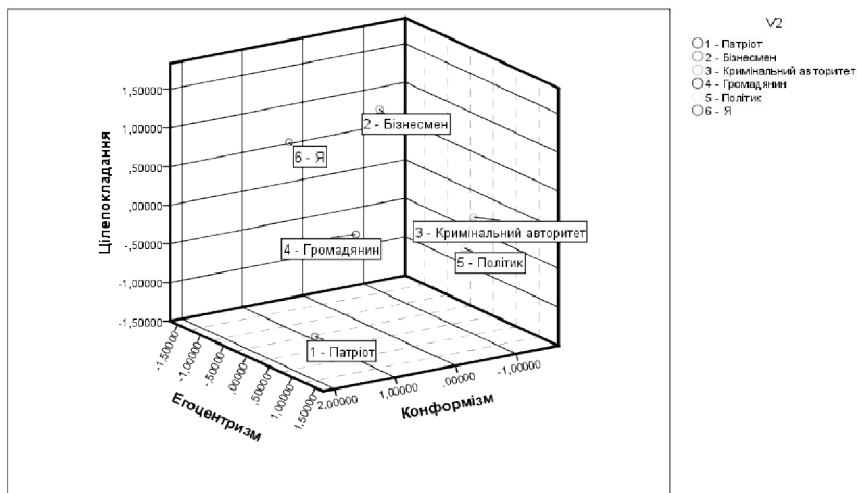

Рис. 1. Розміщення ролей-прототипів у просторі виділених факторів

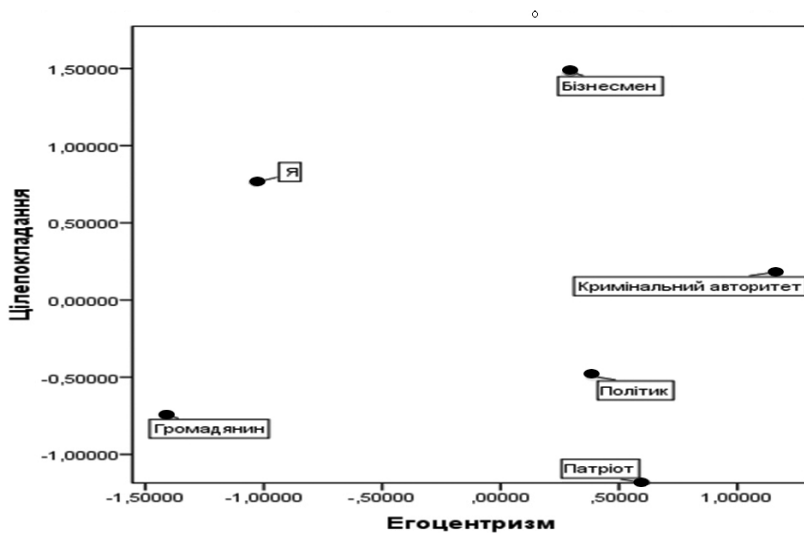

Рис. 2. Розміщення ролей-прототипів у просторі першого і другого факторів

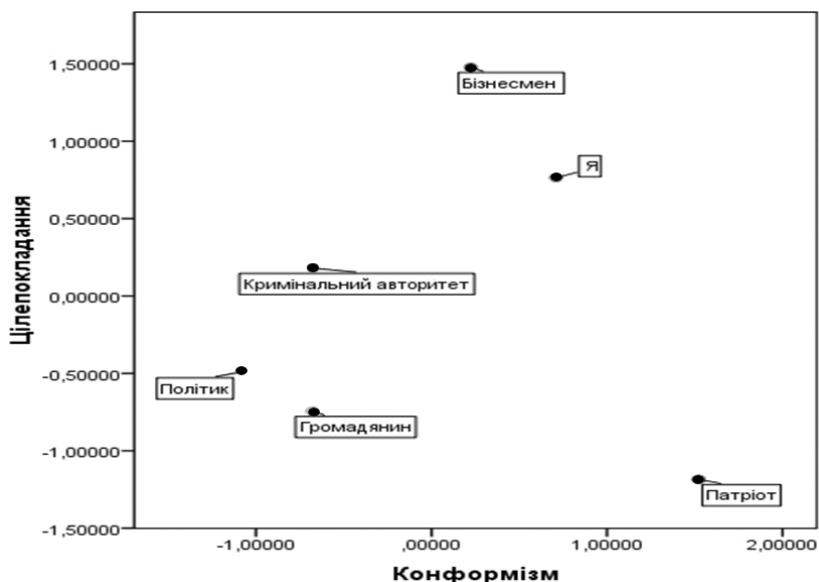

Рис. 3. Розміщення ролей-прототипів у просторі першого і третього факторів

Охарактеризуємо кожний образ-типаж за отриманими факторами:

- “Патріот” (1) – не здатний ставити цілі і досягати їх; не вміє шукати та аналізувати інформацію; легко піддається маніпулюванню, але при цьому не вміє відмовлятися від власного рішення; ретельний і уважний під час виконання дорученої справи, але не переймається її успіхом; позитивно ставиться до себе та інших; вміє організувати людей, але не розуміє їх і не вміє слухати;
- “Бізнесмен” (2) – надзвичайно цілеспрямована та організована людина, має невисокий рівень егоцентризму та конформізму;
- “Кримінальний авторитет” (3) – вміє ставити та досягати цілі, егоцентричний і неконформний;
- “Громадянин” (4) – непослідовний і невиважений, не вміє ставити цілі та досягати їх; конформіст, неєгоцентричний;
- “Політик” (5) – непослідовний і невиважений, не вміє ставити цілі та досягати їх; неконформний та егоцентричний;
- “Я” (6) – вміє ставити і досягати цілі, досить конформний і неєгоцентричний.

Окремо зазначимо, що в уявленнях респондентів “Бізнесмен”, “Я” і “Кримінальний авторитет” не прагнуть брати активну участь у житті суспільства, натомість “Патріот” і “Громадянин” – навпаки. “Кримінальний авторитет” і “Політик” не мають артикульованого бажання або небажання займатися суспільними проблемами.

Висновки. В уявленнях молоді основними якостями, які потрібні для ефективної політичної участі, є високий рівень розвитку навичок цілепокладання, середній рівень егоцентризму та невисокий рівень нонконформізму. Найбільш ефективним суб’єктом політичної активності молодь вважає узагальнений образ бізнесмена. Роль-прототип “Бізнесмен” має схожі конотативні значення з образом власного “Я” і відповідно є ідентифікаційним орієнтиром. Конотативні значення ролі-прототипа “Патріот” свідчать про девальвацію у свідомості молоді самого поняття “патріот”.

Література

1. *Артемьева Е. Ю.* Основы психологии субъективной семантики / Е. Ю. Артемьева ; под. ред. И. Б. Ханиной. – М. : Наука ; Смысл, 1999. – 350 с.
2. *Петренко В. Ф.* Основы психосемантики / В. Ф. Петренко. – М., СПб. : Питер, 2005. – 480 с.
3. *Шмелев А. Г.* Введение в экспериментальную психосемантику: теоретико-методологические основания и психодиагностические возможности / А. Г. Шмелев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1983. – С 5–59.

Баранова С. В., Васильченко О. Н. Представления молодежи об умениях и навыках политического участия

Представлены результаты эмпирического исследования представлений молодежи о навыках и умениях, необходимых для политического участия, и об основных субъектах политической деятельности. Проведена реконструкция одной из форм социальных представлений – стереотипных образов-типажей. Выделены три фактора семантического пространства, описывающего и дифференцирующего представления молодежи о психологических особенностях типичного носителя политической активности; факторы получили название: эгоцентризм, целеполагание, конформизм. Оценены роли-прототипы субъектов политической активности.

Ключевые слова: социальное представление, образ-типаж, роль-прототип, семантическое пространство, политическое участие, навыки, умения.

Baranova S. V., Vasilchenko O. M. Ideas of young people concerning abilities and skills of political participation

The results of empiric research of young people’s ideas concerning skills and abilities, which are necessary for political participation, and concerning main subjects of political activity are presented in the article. Reconstruction of one of the forms of social presentations – stereotypical character-models is provided. Three

factors of semantic space which describe and differentiate the ideas of young people concerning psychological features of a typical person involved in political activity are selected. These factors were named egocentrism, goal-setting, conformism. The roles-prototypes of subjects of political activity are evaluated.

Key words: social presentation, character-model, role-prototype, semantic space, political participation, skills, abilities.

© Баранова С. В., Васильченко О. М.

В. В. Мяленко

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК САМОРОЗВИТКУ І ПРОФЕСІЙНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ ТА МІГРАНТІВ УКРАЇНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ, ЯКІ ПРОЖИВАЮТЬ НА ТЕРИТОРІЇ ІЗРАЇЛЮ

Статтю присвячено теоретичному аналізу феномена професійної самореалізації і результатам емпіричного дослідження психологічних особливостей професійного самоздійснення української молоді та мігрантів українського походження. Визначено, що молодий українець пов'язує власний розвиток передусім із самоактуалізацією та професійною самореалізацією, натомість мігранти українського походження структурують професійну самореалізацію відповідно до процесу адаптації.

Ключові слова: професійна самореалізація, саморозвиток, адаптація.

Проблема. Професійна самореалізація як теоретичний конструкт досі недостатньо чітко визначена в соціальній психології. Невиробленість однозначних трактувань пояснюється його складністю на феноменологічному рівні. Як правило, професійна самореалізація не має спонтанного характеру, а формується в рідчизні загальної життєвої перспективи, підкріплюється певною особистісною організацією і сприятливим впливом середовища. Виявлення соціально-психологічних чинників успішної професійної самореалізації дало б змогу забезпечити високу особистісну ефективність молодій людині, її конструктивну соціальну активність, стати стимулом до подолання економічної депривації тощо.

Мета статті: конкретизувати визначення професійної самореалізації як складного соціально-психологічного феномена; на основі результатів емпіричного дослідження порівняти психологічні особливості професійного самоздійснення української молоді та мігрантів українського походження.

Аналіз професійної самореалізації як етапу професійного розвитку представлено в працях Б. Г. Ананьєва, Б. Ф. Ломова, В. О. Бодрова та інших дослідників. Принцип суб'єкта діяльності і принцип активності вказують на рушійні сили професіоналізації особистості. Професійна самореалізація як мотив прямо або опосередковано згадується в найбільш відомих теоріях мотивації трудової діяльності (С. Л. Рубінштейн, Д. Макгрегор, Ф. Герцберг та ін.). Розуміння В. О. Бодровим, Є. О. Климовим, Є. Ф. Зеєром професійної самореалізації як критерію професіоналізму пояснює формування особливого типу особистості – професіонала. Як частина життєвого шляху, професійна самореалізація визначається системою життєвих сенсів, цілей, програм (А. В. Батаршев, М. С. Пряжников). Дослідження взаємозв'язку самореалізації та інтегральної індивідуальності (О. М. Городилова, М. Р. Щукін) показують, що суб'єкт має можливість реалізувати в професійній діяльності властивості індивідуальності всіх рівнів (у контексті теорії інтегральної індивідуальності В. С. Мерліна). Узагальнюючи підходи до розуміння смислового змісту поняття “професійна самореалізація”, зазначимо, що найчастіше її розуміють як процес виявлення в діяльності індивідуально-особистісних властивостей. Зробивши “зрізи” в ході цього процесу, можна отримати інформацію про рівень професійної самореалізації людини в певний період часу, на конкретному етапі її життєвого шляху.

Можливість одномірною опису феномена професійної самореалізації, зведення її до одного способу розуміння викликає утруднення, пов'язані з багатозначністю і суперечністю цього конструкта. Зроблене Д. О. Леонтьєвим і Л. О. Коростильовою узагальнення виділених смислових компонентів професійної самореалізації і дефініцій поняття “самореалізація” дає змогу сформулювати визначення поняття “професійна самореалізація”.

Професійна самореалізація – це інтегральна характеристика суб'єкта, яка відображає процес і результат здійснення ним у професійній діяльності своєї інтенції, трансляції своєї сутності через творчі процеси.

Конструкт “професійна самореалізація” перетинається з такими поняттями, як “професіоналізм” (Л. І. Анциферова, В. О. Бодров, Є. О. Климов), “професійне самовизначення” (М. С. Пряжников, О. Ю. Пряжникова), “індивідуальний стиль діяльності” (К. О. Абульханова-Славська, Є. О. Климов, В. С. Мерлін, Є. П. Ільїн), “кар'єра” (D. Super). Поняття “професійна самореалізація” має більший обсяг, ніж поняття психології праці, близькі до нього за змістом. Феномен професійної самореалізації особистості передбачає її високий професі-

оналізм, успішність професійного самовизначення, кар'єрне зростання. Найбільш близькі за смисловим змістом поняття професійної самореалізації і професійного самовизначення. Ми цілком згодні з А. Л. Журавльовим і А. Б. Купрейченко, які стверджують, що самовизначення можна розглядати як одну із сторін самореалізації [2]. С. І. Кудінов, описуючи полісистемну модель самореалізації особистості, виділив окремих вид самореалізації – діяльнісну самореалізацію, під якою він розумів самовираження не лише в професійній діяльності, а й у любительському спорті, художній творчості, навчанні тощо [4].

На думку Л. О. Коростильової, самореалізацію в професійній сфері, як і в будь-якій іншій, можна описати за допомогою двох критеріїв: задоволеності (як суб'єктивна умова) та корисності або продуктивності, успіху (як об'єктивна умова). Причому в проведеному нею емпіричному дослідженні самореалізація в професійній сфері ототожнюється з фактом наявності в суб'єкта роботи. Дослідниця не використовує поняття “професійна самореалізація”, а вживає замість нього термін “самореалізація в професійній сфері” [3].

Молодий російський психолог Є. О. Гаврилова під професійною самореалізацією розуміє процес і результат здійснення в діяльності сутнісних властивостей людини, а не її Я-концепції. Успішна професійна самореалізація, вважає дослідниця, є напрямком розвитку, що відповідає життєвим сенсам і збігається з тим або тим видом професійної діяльності [1, с. 113].

Досліджуючи проблематику професійної самореалізації, вітчизняні і зарубіжні вчені зосереджують увагу також на чинниках, які детермінують професійну самореалізацію (А. К. Маркова, Р. О. Зобов, В. М. Келасьєв, В. Д. Шадріков, Л. О. Коростильова, В. Мішел). Так, українські психологи С. Д. Максименко і В. І. Осьодло пропонують комплексно і системно досліджувати категорію самореалізації та використовувати для її аналізу як процесу і результату в професійній сфері такі критерії: організаційний, діяльнісно-творчий, суб'єктно-особистісний та результативно-професійний [5].

Наше *емпіричне дослідження* особливостей професійної самореалізації української та ізраїльської молоді проходило у два етапи. На першому етапі респондентами була українська молодь, на другому – мігранти українського походження, які проживають на території Ізраїлю (емігрували туди в дитинстві або підлітковому віці разом з батьками і перебувають у цій країні в середньому 7-8 років). Загалом вибірка охоплювала 206 випробуваних віком від 19 до 27 років (91 юнак і 115 дівчат), із них 104 респонденти – етнічні українці, 102 – мігранти. Це була в основному молодь, яка навчається або працює. Репрезентативність вибірки обґрунтована статистичною достовірністю результатів і

дотриманням кількісного співвідношення обстежуваних однорідних груп [6, с. 20–22].

Респонденти працювали за трьома методиками. Це модифікований опитувальник діагностики самоактуалізації особистості САМОАЛ А. В. Лазукіна (адаптований Н. Ф. Каліною) [8, с. 426–433]; диференціально-діагностичний опитувальник (ДДО) Є. О. Климова [7, с. 569–573]; діагностика реалізації потреб у саморозвитку [8, с. 421]. Для виявлення професійної історії сім'ї ми запропонували власний опитувальник.

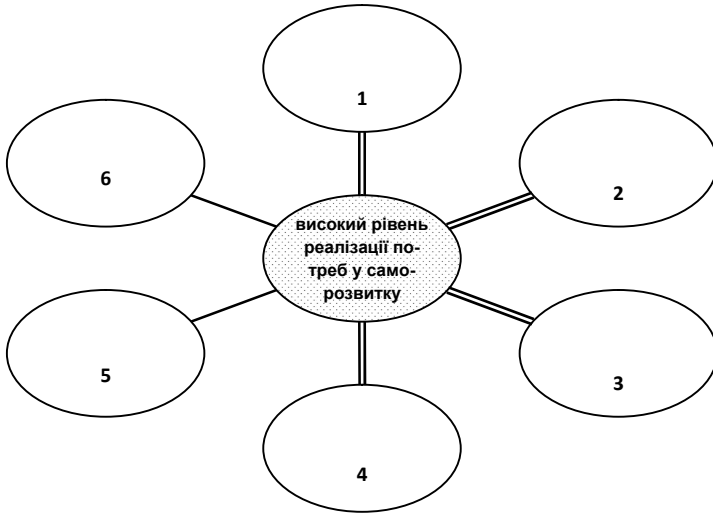
Аналіз факторних процедур, реалізованих за результатами дослідження українців та мігрантів українського походження, дав змогу визначити різні акценти самореалізації молоді. У свідомості української молоді професійна самореалізація тісно пов'язана із самоактуалізацією. Як провідну тенденцію можна виокремити орієнтацію на саморозвиток, самоздійснення. Українська молодь, обираючи професію, крім інших факторів, свідомо і/або несвідомо враховує фаховий вибір батьків. Як правило, моделі професійної самореалізації утримують сімейну сценарну детермінанту. Буває, що молоді люди обирають професію, яка суперечить їхнім потягам, проте узгоджується з фаховим вибором батьків, продовжує сімейну династію. Результати аналізу факторної структури дали можливість виявити сімейно-професійний конфлікт, у якому на одному боці бачимо батьків із чітко визначеними професійними орієнтаціями, настановленнями та завітами, а на другому – дорослу дитину, яка на угоду батькам обрала “правильну” професію, яка, проте, не узгоджується з її власними потягами.

Мігранти, порівняно зі своїми співвітчизниками, більше зорієнтовані на комунікативну сферу і самореалізацію в ній. Більшість респондентів визнають значущість спілкування та його компетенцій. Якщо комунікація у власній діаспорі дає відчуття розуміння, то спілкування в етнічному ізраїльському середовищі – відчуття прийнятності, ідентичності. Такий інтенсивний комунікативний акцент може бути свідченням також активного моніторингу соціально-культурного середовища, спрямованого на розуміння оточення, пошук власного місця в ньому та, відповідно, адаптацію. Активне спілкування, надзвичайний інтерес до життєвого середовища можуть також відображати, крім вікових особливостей, прагнення до розширення соціальних зв'язків як стратегії досягання та самореалізації.

Професійні вибори мігрантів порівняно з виборами української молоді більше узгоджуються з процесами адаптації, ніж із власними потягами або впливом сім'ї. Щоб виявити найбільш тісно пов'язані між собою індикатори та означити поле психологічної напруженості, характерної для різних груп молоді, ми використали метод кореляцій-

них плеяд; для встановлення факту статистичної достовірності кореляційних зв'язків було застосовано критерій Пірсона.

Кореляційна плеяда наочно демонструє комплекс умов, які супроводжують потребу і власне самореалізацію української молоді, та окреслює кореляційні зв'язки на одинвідсотковому рівні значущості семи компонентів (рис. 1). Виняток становить лише кореляційний зв'язок з ознаками “контактність” і “креативність” ($p \leq 0,05$).

Одинарною і подвійною лініями позначено позитивний кореляційний зв'язок: ===== $\alpha < 0,01$; _____ $\alpha < 0,05$

1 – орієнтація у часі; 2 – цінності; 3 – потреба в пізнанні; 4 – аутосимпатія; 5 – креативність; 6 – контактність

Рис. 1. Кореляційна плеяда умов реалізації потреб у саморозвитку української молоді

Високий рівень реалізації потреб саморозвитку тісно пов'язаний у молодого українця з його аутосимпатією ($p \leq 0,01$). Особа, яка переймається ідеєю власного зростання, емоційно позитивно ставиться до себе, має досить високу самооцінку і добре усвідомлену Я-концепцію як основу стійкої адекватної самооцінки. Позитивна кореляція на одинвідсотковому рівні значущості між індикаторами “високий рівень реалізації потреб у саморозвитку” і “цінності” засвідчує вибір особистістю цінностей самоактуалізованого суб'єкта, таких як істина,

добро, краса, цілісність, життєвість, унікальність, досконалість, досягнення, справедливість, порядок, простота, легкість без зусилля, гра, самодостатність. Перевага цих цінностей висвітлює прагнення до гармонійного буття і здорових стосунків з людьми, а зовсім не бажання маніпулювати ними у своїх інтересах. Така молодь виявляє креативність як творче ставлення до життя, її властиві спонтанність і почуття гумору. Вона краще проживає стан невизначеності, здатна відстоювати власну думку, упевнена в собі і довіряє світові ($p \leq 0,05$). Крім того, юнаки і дівчата вміють жити сьогоднішнім, не відкладають своє життя “на потім”, не намагаються заховатися за минуле; добре розуміють екзистенційну цінність життя “тут і тепер”; здатні насолоджуватися актуальним моментом, не порівнюючи його з минулими радощами і не применшуючи його значення передчуттям прийдешніх успіхів ($p \leq 0,01$).

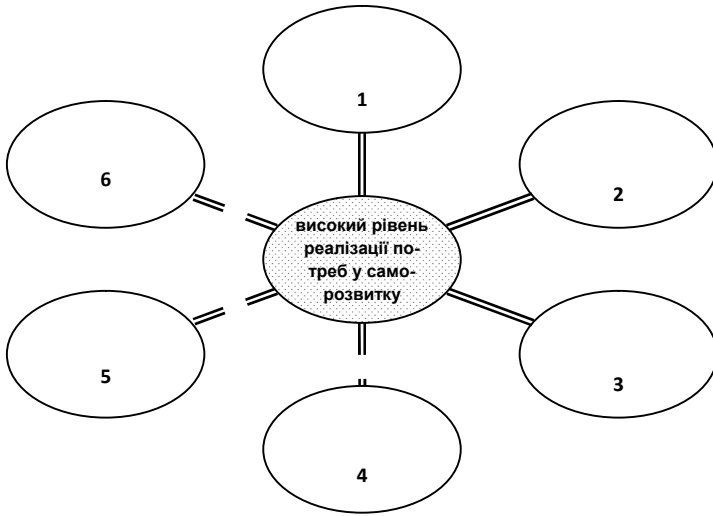
Готовність до реалізації, відкритість до нових вражень знайшли відображення в позитивній кореляції на одновідсотковому рівні значущості між індикаторами “високий рівень реалізації потреб у самореалізації” та “потреба в пізнанні”. Представники цієї групи мають здатність до буттєвого пізнання – безкорисливу жагу до нового, інтерес до об’єктів, не пов’язаний безпосередньо із задоволенням якихось потреб. Таке пізнання, на думку А. Маслоу, найбільш точне і ефективне, оскільки його процес не спотворюється бажаннями і потягами; людина при цьому не схильна судити, оцінювати або порівнювати. Вона просто сприймає, бачить і цінує те, що є.

Індикатори “високий рівень реалізації потреб у саморозвитку” і “контактність” мають позитивний кореляційний зв’язок на 5-відсотковому рівні значущості. Високий рівень контактності, здатність до налагодження міцних і доброзичливих стосунків з оточенням, загальна схильність до взаємно корисних і приємних контактів відображають процеси самодійснення молоді людини та її синергетичні настановлення.

Отже, молодий українець, який відчуває потребу в самореалізації і власне самореалізується, сповідує цінності самоактуалізації, прагне до гармонійного буття та пізнання, спроможний насолоджуватися актуальними моментами, жити “тут і тепер”. Така людина має адекватний Я-образ та відзначається високим рівнем самоприйняття, аутосимпатії. До її особистісних характеристик слід віднести контактність і креативність.

Мігранти українського походження, які проживають на території Ізраїлю, тісно пов’язують власні потреби в саморозвитку з професійною діяльністю (рис. 2). Так, індикатори “високий рівень реалізації потреб у саморозвитку” і “я планую працювати за фахом” мають позитивний кореляційний зв’язок на рівні 1%. Прагматизація та раціоналізація фахового вибору узгоджуються з хобі ($p \leq 0,01$). Цей комплекс

важливих умов саморозвитку доповнює актуалізація гнучкості у спілкуванні ($p \leq 0,01$). Комунікативний потенціал аналізується як надзвичайно важливий компонент саморозвитку.

Подвійною лінією позначено позитивний кореляційний зв'язок, подвійною пунктирною – негативний зв'язок: ===== $\alpha < 0,01$; ===== $\alpha < 0,01$

1 – я планую працювати за фахом; 2 – моє хобі; 3 – гнучкість у спілкуванні; 4 – орієнтація в часі; 5 – спонтанність; 6 – саморозуміння

Рис. 2. Кореляційна плеяда умов реалізації потреб у саморозвитку мігрантів українського походження

Саморозвиток і його самооцінка звужуються мігрантами до можливості працювати за фахом, мати хобі, яке узгоджувалося б із власними потягами, та можливості розвивати комунікативний потенціал як умову самореалізації. Відчуття несвободи, суворі вимоги іншого соціокультурного середовища, можливо, переживання неідентичності, ускладненість життєвих задач, які вирішують мігранти, звужують, обмежують та утруднюють процеси самоздійснення.

Індикатори "високий рівень реалізації потреб у саморозвитку" та "орієнтація в часі" мають від'ємний кореляційний зв'язок на одновідсотковому рівні значущості. На протигагу українським одноліткам мігранти по-іншому відчують і структурують власний досвід з огляду на його часові параметри. Топологічний вимір ієрархізації досвіду та актуальних завдань особистості знижує значущість проживання

“тут і тепер”. На нашу думку, це є ознакою травматизації і – в результаті – витіснення.

Від’ємна кореляція на одновідсотковому рівні значущості між індикаторами “високий рівень реалізації потреб у саморозвитку” і “спонтанність” відображає процес постійного самоконтролю. Насправді мігрант не впевнений у собі і не довіряє оточенню. Професійна самореалізація, як складне завдання, постійно аналізується, рефлексується, і в цьому процесі немає місця для природності, свободи, легкості без зусиль, спонтанності.

Внутрішнє бажання саморозвитку, “зовнішня” активність мігранта в професійній самореалізації відхиляють потребу в саморозумінні ($p \leq 0,01$). На тернистому шляху до самоздійснення мігрант навчається відкидати чутливість, сензитивність щодо власної персони, бажань і потреб. Умовою виживання, конгруентності із соціокультурним полем соціуму стає узгодженість з вимогами нового суспільства, а не власної сутності. Мігрант ніби застряг “на містку” між світом, який він покинув, і світом, який його не прийняв. Трагедією людини, яка застрягла “на містку”, є накладання прагнення щодо професійної самореалізації на проблему дезадаптації, неприйнятості, неідентичності, які уповільнюють або й узагалі унеможливають самоздійснення особи. Підміна однієї проблеми іншою, витіснення, ігнорування власної автентичності виснажують ресурси людини і демотивують, дискредитують не лише саморозвиток, а й сам процес функціонування. Деструктивний потенціал цієї ситуації підсилюється загостренням проблеми неідентичності, докладно описаної О. А. Донченко як характерної для українців.

Отже, потреба в саморозвитку і власне саморозвиток мігранта звужені і спрямовані на професійну самореалізацію суб’єкта. Вимоги іншого соціокультурного середовища, відчуття неінтегрованості, імпліцитне переживання неідентичності утруднюють процеси самоздійснення. Порівняно з українськими однолітками мігранти по-іншому ієрархізують та структурують власний досвід. Здатність психологічно здорової особистості жити “тут і тепер” витісняється в них як травматичний досвід. Напевно, звуження саморозвитку до успішної професійної самореалізації відображає компенсаторну активність суб’єкта. Раціональний, стратегічний вибір, а подекуди інтуїтивне передчуття інтенсифікують успішну “зовнішню” діяльність і пошук зовнішнього схвалення соціуму як стратегії досягання та виживання. Проте якщо за пошуком “кращого життя” криється проблема неідентичності, невміння і небажання адаптуватися, реалізовуватися у власному суспільстві, така активність, найімовірніше, призведе до виснаження особистісних ресурсів людини, її розчарування та поглиблення існуючих проблем.

Висновки. Професійна самореалізація як теоретичний конструкт досі недостатньо чітко визначена в соціальній психології, що зумов-

лює наразі значний теоретичний і практичний інтерес до цього питання. Ми розуміємо професійну самореалізацію як інтегральну характеристику суб'єкта, яка відображає процес і результат здійснення ним у професійній діяльності своєї інтенції, трансляції своєї сутності через творчі процеси.

За результатами дослідження української молоді та мігрантів українського походження, які проживають на території Ізраїлю, проаналізовано умови та провідні тенденції реалізації потреб особистості в саморозвитку. У свідомості української молоді саморозвиток, самоактуалізація пов'язані передусім з професійною самореалізацією. Проте, характеризуючи українця, зорієнтованого на саморозвиток, слід відзначити його прагнення до гармонійного буття; він насолоджується актуальними моментами життя, має адекватний образ Я і вирізняється високим рівнем аутосимпатії та контактності. Відкрита позиція, довіра до світу поєднуються в ньому з креативним самопред'явленням.

Мігранти українського походження, які проживають на території Ізраїлю, звужують здебільшого власні потреби в саморозвитку до професійної діяльності. Відчуття несвободи, суворі вимоги іншого соціокультурного середовища, переживання неідентичності, складність життєвих завдань, які доводиться вирішувати мігрантам, значною мірою утруднюють процеси їхнього самоздійснення. Топологічні особливості структурування досвіду мігрантів є свого роду відображенням певної травматизації та процесів витіснення.

Література

1. *Гаврилова Е. А.* Профессиональная самореализация как комплексное психологическое явление / Е. А. Гаврилова // Акмеологические проблемы субъектности: интерпретация и диагностика : материалы науч. практ. конф. – СПб. : Санкт-Петербург. ин-т психологии и акмеологии, 2009. – С. 112–115.
2. *Журавлев А. Л.* Экономическое самоопределение : Теория и эмпирические исследования / А. Л. Журавлев, А. Б. Купрейченко. – М. : Ин-т психологии РАН, 2007. – 480 с.
3. *Коростылева Л. А.* Психология самореализации личности: затруднения в профессиональной сфере / Л. А. Коростылева. – СПб. : Речь, 2005. – 222 с.
4. *Кудинов С. И.* Самореализация как системное психологическое образование [Електронний ресурс] / С. И. Кудинов // Ростовская электронная газета. – 2007. – № 16. – Режим доступу : <http://www.sbiblio.com/forum/>
5. *Максименко С. Д.* Субъектный подход в изучении профессиональной самореализации [Електронний ресурс] / С. Д. Максименко, В. И. Оседло // Психология и право. – 2011. – № 1. – Режим доступу : <http://psyjournals.ru/psyandlaw/2011/n1/39330.shtml>
6. *Наследов А. Д.* Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных : учеб. пособие. – СПб. : Речь, 2004. – 392 с.

7. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособие / Д. Я. Райгородский. – Самара : БАХРАХ-М, 2002. – 675 с.
8. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2005. – 490 с.

Мяленко В. В. Взаимосвязь саморазвития и профессиональной самореализации украинской молодежи и мигрантов украинского происхождения, проживающих на территории Израиля

Статья посвящена теоретическому анализу феномена профессиональной самореализации и результатам эмпирического исследования психологических особенностей самореализации украинской молодежи и эмигрантов украинского происхождения. Определено, что молодой украинец связывает собственное развитие прежде всего с самоактуализацией и профессиональной самореализацией, в то время как эмигранты украинского происхождения структурируют профессиональную самореализацию в соответствии с процессом адаптации.

Ключевые слова: профессиональная самореализация, саморазвитие, адаптация.

Myalenko V. V. The relationship of self-realization and professional self-realization of Ukrainian youth and migrants of Ukrainian origin, who live in Israel

The article is devoted to the theoretical analysis of the phenomenon of professional self-realization. It deals with the results of empirical research of psychological features of Ukrainian youth' and emigrants of Ukrainian origin self-realization. Ukrainian youth connects its self-development with self-actualization with professional self-realization. Emigrants of Ukrainian origin structure their professional self-realization according to the adjustment process.

Key words: professional self-realization, self-development, adjustment.

© **Мяленко В. В.**

М. Ю. Сидоркіна

**МОТИВАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ:
СПРОБА ТИПОЛОГІЗАЦІЇ**

Розглянуто класифікації мотивів політичної поведінки та політичної участі, запропоновані вітчизняними і зарубіжними дослідниками. Проаналізовано підходи зарубіжних дослідників до класифікації мотивів політичної взаємодії. Виокремлено основні види мотивів політичної взаємодії (селективні, соціальні, цільові, орієнтаційні, мотиви влади, мотиви досягнення, квазімотиви). Запропоновано їх авторську типологію, що будується на характері потреб суб'єкта.

Ключові слова: мотиви, політична взаємодія, стимули, потреби.

Проблема. Майбутнє суспільства залежить від особливостей політичного світогляду молодого покоління, його ставлення до суспільно-політичних процесів, бачення молоддю свого місця в політичному житті суспільства. Політична картина світу молоді людини визначає, наскільки активно вона долучається до політичного життя країни, які саме форми впливу на політичне життя суспільства обирає. Мотивація молоді до політичної взаємодії значною мірою визначає відповідні форми та власне вияви її політичної взаємодії з іншими суб'єктами політики.

Мета статті: представити аналіз наукових джерел, присвячених проблемі мотивації політичної взаємодії, та запропонувати авторську типологію мотивів політичної взаємодії.

Значна кількість вітчизняних досліджень присвячена виявленню мотиваційних чинників, які детермінують громадянську і політичну участь, політичну поведінку, політичний вибір молоді (М. Білик, І. Білоус, І. Вільчинська, В. Духневич, А. Краснякова, Л. Кияшко, А. Лісневська, О. Плющ, С. Чолій).

Відатний російський соціальний психолог і політолог Д. Ольшанський серед мотивів політичної участі називає такі: мотиви інтересу та привабливості політики як сфери діяльності, пізнавальні мотиви, мотиви влади, ідеологічні мотиви, мотив перетворення світу, мотив вірності традиціям, прагматичні мотиви й псевдомотиви [6]. Інший відомий російський політичний психолог Г. Дилігенський виокремлює два основні види мотивації політичної активності особистості – інструментальну та ціннісно орієнтовану [2].

Вітчизняна дослідниця М. Білик, узагальнюючи здобутки своїх попередників, що працювали над проблемою політичної мотивації, виділяє основні мотиви політичної поведінки особистості: почуття радості і задоволення від причетності до важливої та значущої справи; можливість застосувати особистісні сили та здібності; одержання матеріальних та соціальних вигод; престижність політичної діяльності; належність до групи однодумців (соціальна захищеність); можливість розширити свої соціальні зв'язки та підвищити особистісний статус; можливість впливати на інших та маніпулювати ними у власних інтересах; прагнення змінити та вдосконалити суспільні відносини, соціальні інститути; сподівання втілити в реальність власні політичні ідеали та моделі суспільного устрою; бажання залишити слід в історії [0].

А. Краснякова, наголошуючи на полімотивованості політичної участі, виокремлює такі основні типи мотивів, що її зумовлюють: просоціальні (соціальний, альтруїстичний, громадянської відповідальності), орієнтаційні (ідеологічний, політичного інтересу), взаємодії з

іншими суб'єктами (мотив спілкування; мотив партнерської взаємодії), автономного забезпечення (мотив підвищення матеріального і соціального статусу; мотив кар'єри і досягнення успіху) [4].

Хоч проблемі мотивації політичної участі і присвячено чимало праць українських і російських науковців, утім бракує вітчизняних досліджень власне тих мотивів, які відображають специфічні причини звернення громадян до різноманітних форм *політичної взаємодії*. Тому, розглядаючи окремі акти політичної участі як конкретні прояви політичної взаємодії, особливу увагу ми звертатимемо на питання, пов'язані з виокремленням чинників, які мотивують молодь до *спільної політичної діяльності, колективних форм політичної участі*, власне політичної взаємодії.

У зв'язку із цим цінною знахідкою для нас стали англомовні джерела, де висвітлюється проблема мотивації колективної політичної участі та політичної взаємодії. Тут терміни “стимул” (incentive), мотивація (motivation) і перевага (benefit) використовуються як синонімічні для опису тих вигод, які раціональний актор може отримати і які, відповідно, мотивують його до участі в колективній дії. Мотиватори, які зумовлюють участь молоді в політичній взаємодії, на думку П. Кларка і Дж. Уїлсона, можна розподілити на три групи: цільові (ідейні) стимули, матеріальні стимули та стимули, засновані на солідарності [7]. *Цільові (ідейні) стимули* дослідники визначають як нематеріальні вигоди, які можуть бути отримані саме завдяки співробітництву (об'єднанню) з кимось, а не самому акту об'єднання. Послідовники Кларка та Уїлсона – Боуман, Іпполіто та Дональдсон – визначають цільові стимули як “перейнятість суспільними проблемами” і “почуття обов'язку перед громадою” (див. [8]). Як автори поняття “цільові стимули”, так і їхні послідовники – усі погоджуються в тому, що воно відображає ступінь умотивованості індивіда самою перспективою зробити певний внесок у досягнення певної кінцевої політичної мети. Де хто з учених (Сеїд, Уайтлі, Шлозмен, Бреді і Верба) чітко розрізняє два варіанти цільових стимулів, виокремлюючи *виражальні (експресивні) стимули* і *стимули, зорієнтовані на кінцевий результат*. *Виражальні (експресивні) стимули* дають можливість “задовольнити” почуття громадянського обов'язку і прагнення зробити свій внесок у добробут суспільства; вони пов'язані із задоволенням, яке “впливає із самої діяльності”, та зумовлені притаманною політичній участі можливістю виступати в ролі “виражальної (експресивної) дії” (“голосу”). На противагу експресивним стимулам, мотиви, *зорієнтовані на кінцевий результат*, пов'язані з прагненням впливати на “колективні результати” [там само].

За визначенням А. Семюель, *соціальні стимули*, або *стимули*, *засновані на солідарності*, – це мотиватори, породжені інтерактивною природою політичної взаємодії. Прикладами таких стимулів є бажання проводити час разом із цікавими людьми або однодумцями чи бажання порадувати друзів або сім'ю. Дослідниця наголошує на відмінності в розумінні соціальних стимулів як (1) *жаги до спорідненої соціальної взаємодії* та (2) *потреби у відчутті належності* (яке може виникати в результаті дії соціальних норм і тиску). У випадку, коли для індивіда домінантним мотиватором є саме *бажання бути учасником безпосередньої взаємодії*, його буде приваблювати передусім можливість участі в певній колективній політичній дії (акції, діяльності), яка передбачає безпосередній контакт учасників один з одним. У разі домінування *потреби в належності* вона (теоретично) може бути задоволена завдяки індивідуальній участі (не колективній дії), якщо ця дія дає учасникам право претендувати на членство в групі або підстави ідентифікувати себе з певною групою. На думку П. Кларка і Дж. Уїлсона, засновані на солідарності стимули пов'язані в основному з діями, які об'єднують людей і передбачають такі винагороди: спілкування, почуття спорідненості, почуття належності до групи та ідентифікацію з нею, бажаний статус у результаті членства, веселий настрій і почуття святковості, підтримання соціальних відмінностей тощо. Спільною рисою наведених стимулів є те, що вони, як правило, не залежать від специфічного результату спільної діяльності [7]. До джерел “винагороди”, пов'язаних із соціальними стимулами, зарубіжні дослідники відносять: насолоду від спільно координованої соціальної та рекреаційної діяльності, яка обмежується певним членством; приєднання до норм поведінки окремих осіб та груп, з якими індивіди себе ідентифікують; підтримку дружніх стосунків з метою підтвердження свого соціального статусу та репутації [8, с. 113-114]. Важко не погодитись із А. Семюель щодо того, що можна виокремити *два абсолютно різних розуміння поняття “соціальних стимулів”*, які в деяких джерелах змішуються: перше – *інтерактивні стимули*, які обов'язково передбачають перспективу участі в колективній діяльності, друге – *солідарні стимули*, які можуть зумовлюватися участю як в індивідуальній, так і в колективній діяльності, спрямованій на досягнення певної мети.

Якщо розглядати безпосередню політичну взаємодію на такому прикладі, як вступ молодої людини в політичну партію або участь у її роботі, то можна очікувати, що у випадку домінування заснованих на солідарності або цільових стимулів така молода людина в першу чергу шукатиме однодумців, прагнучиме брати участь у спільній з іншими діяльності. Молодь, для якої спонукальними є насамперед *селективні (матеріальні) стимули*, прагнучиме підвищити свій соціальний ста-

тус: збільшити дохід, отримати посаду, налагодити або розширити коло “корисних” зв’язків та ін. Усі ці стимули можна розглядати як внутрішні мотиватори, на противагу (на додаток) до яких можуть діяти ще й зовнішні. Зовнішніми стимулами, які забезпечують певну регламентовану безпосередню політичну взаємодію, для членів певної партії може виступати сукупність організаційних правил – система примусу та санкцій, спрямована на дотримання партійної дисципліни. Така партійна дисципліна формується в результаті процесу інституціоналізації, який забезпечує встановлення передбачених правил, процедур та моделей поведінки, набору стабільних очікувань [3]. При цьому “згода” індивіда будувати політичну взаємодію відповідно до цих очікувань значною мірою залежить від того, наскільки значущими для нього є внутрішні стимули та очікувана вигода, яку він може отримати лише у випадку дотримання передбачених правил та дисципліни (“вони дають свій партквиток настільки, наскільки його наявність може дати їм очікувані дивіденди” [там само]). Як на наш погляд, то для тих молодих осіб, які, будучи членами політичних партій, схильні до жорстко регламентованої політичної взаємодії, найбільшу вагу серед внутрішніх стимулів мають селективні (матеріальні). Зрозуміло, що чим більш жорсткою є ієрархічна структура партії, тим більшою має бути вага “зовнішніх” стимулів, які регламентують політичну взаємодію. Можна припустити, що згода індивідів будувати свою політичну взаємодію відповідно до тих зовнішніх очікувань, які щодо них висувуються, значною мірою залежить від системи цінностей (і зокрема від того, наскільки значущими для них є цінності автономії та свободи).

На думку А. Семюель, ані матеріальні, ані інтерактивні стимули самі по собі не можуть зумовити рішення індивіда долучитися до політичної взаємодії, оскільки пов’язані з ними потреби можуть бути задоволені і через інші форми діяльності [8]. У реаліях нашого суспільства готовність частини студентів та інших груп населення до політичної взаємодії у формі участі в акціях протесту та інших масових політичних подіях досить часто зумовлюється саме матеріальними стимулами (а саме прагненням заробити). Звісно, у випадках, коли політична взаємодія є для людини формою заробітку, а сама вона при цьому не поділяє поглядів та позицій політичних сил, які вона в процесі своєї “роботи” має “відстоювати” (при цьому політичні погляди самої людини можуть бути протилежними або нейтральними), таку взаємодію слід віднести до окремої категорії (можливо, назвавши її “псевдополітичною”). А проте, як нам видається, долучення частини вітчизняної студентської молоді до політичної взаємодії зумовлене саме матеріальними стимулами, про що йшлося вище, – передусім прагненням підвищити свій соціальний статус: збільшити дохід, забезпечити кар’єрне

просування, налагодити або розширити коло “корисних” зв’язків та ін. При цьому можна також очікувати, що для частини молодих людей, які долучаються до політичної взаємодії в політичній партії через участь у дочірній щодо партії молодіжній організації, першочерговими мотивами є “колективні” (серед яких у разі несформованості власної ідеологічної позиції та бачення власних цілей політичної діяльності можуть переважати навіть “афіліативні”). Вторинними щодо цих мотивів можуть бути мотиви самоактуалізації, і лише третинними – матеріальні мотиви.

На думку вітчизняних дослідників, існують відмінності в мотиваційній сфері, коли йдеться про молодь із різним рівнем політичної активності. Згідно з результатами дослідження А. Лісневської, найбільшою мірою з рівнем політичної активності молоді пов’язані мотиви політичного інтересу, ідеологічні мотиви, мотиви перетворення світу, мотиви влади. Для молоді з високим рівнем політичної активності політика є засобом життєвого самовизначення та реалізації сенсу власного життя, а для молоді з низьким рівнем політичної активності – засобом особистісної та професійної самоактуалізації [5]. За даними дослідження А. Краснякової, у молоді з високим рівнем політичної активності (лідерів і членів молодіжних політичних організацій) домінують мотивами політичної участі є просоціальні мотиви (соціальний, альтруїстичний, громадянської відповідальності) і мотиви орієнтаційного типу (ідеологічний, політичного інтересу), у молоді з нижчим рівнем політичної активності – мотиви взаємодії з іншими суб’єктами та мотиви автономного забезпечення [4].

Ю. Коргунюк виокремлює певні відмінності у співвідношенні мотивів, які зумовлюють участь громадян різних країн у діяльності тих чи тих політичних партій [3]. Порівнявши мотивацію політичної діяльності членів партії “Єдина Росія” і Комуністичної партії Республіки Молдова, Ю. Коргунюк і О. Мелешкіна дійшли висновку, що члени КПРМ керуються переважно змішаною мотивацією (переважають колективні стимули – принаймні в частини опитаних), тоді як члени “Єдиної Росії” демонструють майже виключну орієнтацію на селективні стимули [там само]. Тому можна припустити, що між особливостями мотивації політичної взаємодії і партійно-ідеологічною самоідентифікацією існує взаємозв’язок.

Отже, на основі аналізу теоретичних джерел, присвячених розгляду мотивації політичної взаємодії, ми виокремили основні види мотивів політичної взаємодії: селективні (матеріальні), соціальні (колективні), цільові (ідейні), орієнтаційні, квазімотиви, мотиви влади, мотиви досягнення. З огляду на це пропонуємо таку **типологію мотивів політичної взаємодії:**

А. Мотиви, в основі яких лежать потреби, задоволення котрих не вимагає безпосередньої участі в політичній або міжособовій взаємодії в процесі політичної діяльності:

- 1) селективні (матеріальні) стимули;
- 2) цільові (ідейні) стимули;
- 3) орієнтаційні мотиви;
- 4) мотиви досягнення.

Б. Мотиви, в основі яких лежать потреби, задоволення котрих пов'язане з міжособовою взаємодією в процесі спільної політичної діяльності або з належністю до групи:

1) соціальні (колективні) мотиви: а) інтерактивні стимули, пов'язані зі взаємодією (прагнення бути учасником безпосередньої взаємодії та відповідні переваги, “здобуття” яких можливо незалежно від результатів спільної діяльності); б) ідентифікаційні стимули, пов'язані з належністю та солідарністю; в) афіліативні стимули, пов'язані із зорієнтованістю на спільність поглядів та позицій і прийняття;

2) мотиви влади.

В. Квазімотиви.

В основі мотивів першої групи (А) лежать потреби, задоволення яких не потребує обов'язкової участі інших людей, тобто йдеться про індивідуальні форми політичної участі (винагороди, які лежать в основі цих мотивів, не вимагають участі індивідів у спільній політичній діяльності, проте можуть бути “здобутими” індивідами і в результаті їхньої участі в безпосередній політичній взаємодії). В основі мотивів другої групи (Б) лежать винагороди, які вимагають участі індивідів у безпосередній політичній взаємодії або їх причетності до колективної діяльності у сфері політики. Щодо квазімотивів (В), то ці мотиви формуються в результаті цілеспрямованих маніпулятивних впливів або активної цілеспрямованої пропаганди. Індивіди, політична діяльність яких зумовлюється такими мотивами, можуть не усвідомлювати, що їхні політичні цілі нав'язані ззовні (табл.).

Таблиця

Мотиви політичної взаємодії

Група мотивів	Мотиви (стимули)	Індикатори
Селективні (матеріальні)	Стимули, пов'язані з можливістю підвищити власний соціальний та політичний статус	Прагнення збільшити дохід, заробити
		Прагнення забезпечити собі кар'єрне просування
		Прагнення налагодити або розширити коло “корисних” зв'язків

Орієнтаційні стимули	Пізнавальні стимули	Прагнення зорієнтуватися в просторі
	Мотив інтересу до політики як сфери діяльності	Інтерес і привабливість політики як сфери діяльності
Мотиви досягнення	Потреба долати перешкоди та досягати успіхів у вирішенні завдань	Прагнення брати на себе відповідальність за пошук шляхів розв'язання складних проблем, вирішення важливих завдань, досягнення поставлених цілей
Цільові (ідейні) стимули	Експресивні (виражальні) стимули	Задоволення від самого акту політичної взаємодії або політичної участі
		Задоволення від дієвого прояву власної позиції ("голосу")
		Задоволення від виконання громадянського обов'язку
	Стимули, зорієнтовані на кінцевий результат	Бажання використати шанс покращити життя громади або країни (або прагнення досягти іншої політичної мети)
		Значущість досягнення певної політичної мети як кінцевого результату своєї діяльності
	Ідеологічні стимули	Збіг індивідуальних цінностей людини з ідеологічними цінностями партійної системи
Соціальні (колективні)	Інтерактивні стимули, пов'язані із взаємодією (прагнення бути учасником безпосередньої взаємодії може бути задоволене незалежно від результатів спільної діяльності)	Прагнення взаємодії з іншими в процесі споріднювальної колективної дії (діяльності)
		Спілкування
		Жага спорідненості
		Бажання весело провести час та почуття святковості
	Ідентифікаційні стимули, пов'язані з належністю та солідарністю (потреба бути членом певної групи, ідентифікувати себе з групою)	Відповідна потреба може бути задоволена і завдяки участі в індивідуальній (не колективній) дії, якщо ця дія дає індивідуві змогу претендувати на членство в групі або дає підстави ідентифікувати себе з певною групою
		Потреба розвинути або посилити почуття належності до групи

Продовження таблиці

		Потреба розвинути або посилити почуття ідентифікації з групою, членство в якій підвищує самооцінку і почуття власної гідності
		Статус у результаті членства
		Підтримання соціальних відмінностей
	Афіліативні стимули, пов'язані із зорієнтованістю на спільність поглядів і позицій та прийняття	Потреба в пошуку однодумців
		Психологічне задоволення від відчуття спільності поглядів та позицій
		Потреба в прийнятті
Мотиви влади	Мотиви, пов'язані з бажанням вивищитися над іншими, контролювати їх	Прагнення контролювати інших та впливати на них
		Прагнення переконувати і перемагати
Квазімотиви	Квазімотиви, сформульовані внаслідок активної пропаганди	На кшталт "За Батьківщину! За Сталіна!"

Підставами для класифікації мотивів політичної взаємодії можуть також бути:

1) спрямованість цілей політичної взаємодії ("за" або "проти"; "творення" або "руйнування"). Відповідно можна виокремити мотиви, які відображають: а) прагнення індивідів брати участь у політичній взаємодії і таким чином підтримувати певні політичні ідеї або цілі або б) прагнення індивідів брати участь у політичній взаємодії, щоб боротися проти певних політичних ідей (мотиви "творення" і мотиви "руйнування");

2) тривалість суб'єктивної значущості мети, прагнення до реалізації якої лежить в основі мотиву ("короткотривалі" і "довготривалі" мотиви);

3) джерела формування активності: а) цілеспрямоване критичне оцінювання політичних подій та рефлексія щодо можливостей досягнення значущих політичних цілей або б) активна пропаганда (відрефлексовані та нав'язані ззовні мотиви);

4) ступінь усвідомлення усвідомлені і неусвідомлені мотиви: а) мотиви політичної взаємодії, в основі яких лежать усвідомлені потреби; б) мотиви політичної взаємодії, зумовлені неусвідомленими потребами;

5) характер зумовленості: внутрішня особистісна або зовнішня (внутрішня або зовнішня мотивація; інтринсивна або екстринсивна мотивація; процесуальна або інструментальна мотивація). Політична взаємодія є ендогенно (інтринсивно) мотивованою, якщо її мета збігається із самим її здійсненням і результатом. Політична взаємодія екзогенно (екстринсивно) мотивована, якщо участь у ній і результат цієї взаємодії є засобом досягнення якоїсь іншої мети, яка не іманентна діяльності в процесі взаємодії, проте поєднана з результатом взаємодії доволіно завдяки тому, що може виступати інструментом досягнення цього результату. Серед виокремлених нами мотивів прикладами *інтринсивних* мотивів є: інтерес до політики як сфери діяльності (з групи орієнтаційних мотивів); експресивні мотиви – задоволення від самого акту політичної взаємодії або політичної участі, задоволення від дієвого прояву власної позиції (“голосу”), задоволення від виконання громадянського обов’язку; стимули, зорієнтовані на кінцевий результат (група цільових/ідейних стимулів); ті інтерактивні стимули, які пов’язані із задоволенням від самої взаємодії (з групи соціальних стимулів). *Екстринсивними* мотивами політичної взаємодії, на нашу думку, є: селективні мотиви; мотиви досягнення; мотиви влади; пізнавальні мотиви (з групи орієнтаційних мотивів); ідентифікаційні стимули і стимули, зумовлені такими “винагородами”, як задоволення від спілкування і веселого проведення часу та відчуття святковості, які дає сам процес взаємодії; афіліативні стимули (з групи соціальних стимулів); квазімотиви;

б) мотивація позитивна або негативна (мотивація досягнення успіху або уникнення невдачі; зумовленість прагненням отримати винагороду або, навпаки, прагненням уникнути негативних санкцій, покарання).

Висновки. На основі аналізу наукових джерел описано мотиваційні чинники, які зумовлюють перебіг процесу політичної самоідентифікації: рівень інтересу до політики; просоціальність/асоціальність загальної спрямованості особистості, рівень її політичних домагань; високий/низький рівень прояву та усвідомлення суб’єктом потреб, які можуть бути задоволені шляхом політичної взаємодії, та мотивів такої взаємодії; наявність/відсутність цілепокладання у сфері політики. Виокремлено такі види мотивів політичної взаємодії: селективні (матеріальні); соціальні (колективні); цільові (ідейні); орієнтаційні; квазі-мотиви; мотиви влади; мотиви досягнення.

Усі ці мотиви ми пропонуємо об’єднати у три групи. В основі мотивів першої групи лежать потреби, задоволення яких можливе без участі інших людей, тобто у випадку індивідуальних форм політичної участі (винагорода, які лежать в основі цих мотивів, не вимагають уча-

сті індивідів у спільній політичній діяльності, проте можуть бути “здо-бутими” індивідами і в результаті їхньої участі в безпосередній політичній взаємодії). В основі мотивів другої групи лежать винагороди, які вимагають безпосередньої участі індивідів у політичній взаємодії або їхньої причетності до колективної діяльності у сфері політики. До третьої групи належать мотиви, сформовані в результаті активної пропаганди (квазімотиви).

Засадами для класифікації мотивів політичної взаємодії можуть також бути: мета політичної взаємодії, суб’єктивна тривалість значущості такої мети; джерела її формування и (ступінь усвідомленості, відрефлексованості мети чи, навпаки, маніпулятивне нав’язування її зовні), внутрішня чи зовнішня зумовленість політичної взаємодії.

Можна припустити, що схильність індивіда долучатися до тих чи інших форм політичної взаємодії значною мірою залежить від ієрархії мотивів, що її зумовлюють, та загалом від особливостей ціннісно-мотиваційної сфери. Наприклад, згода людини будувати свою політичну взаємодію відповідно до тих зовнішніх очікувань, які до неї висувуються, значною мірою залежить від її системи цінностей (і зокрема від того, наскільки значущими є для них цінності автономії та свободи). Імовірно також, що для частини молодих людей, які долучаються до політичної взаємодії у політичній партії через їхню участь у дочірній щодо цієї партії молодіжній організації, першочерговими мотивами є “колективні” (у разі несформованості власної ідеологічної позиції та не досить чіткого бачення власних цілей політичної діяльності можуть переважати навіть “афіліативні” мотиви). Вторинними щодо цих мотивів можуть бути мотиви самоактуалізації, і лише третинними – матеріальні мотиви.

Дослідження вітчизняних дослідників показують, що для політично найактивнішої молоді домінантними мотивами є соціальний, альтруїстичний, громадянської відповідальності, ідеологічний, політичного інтересу. Політика виступає для цієї частини молоді засобом життєвого самовизначення та реалізації сенсу власного життя. Видається, що мотивація політично найактивнішої молоді більшою мірою має інтринсивну природу, проте сама політична діяльність для цієї молоді виступає інструментом задоволення певних екзистенційних потреб.

Виняткову роль у процесі політичної самоідентифікації відіграють мотиваційні чинники, адже саме вони визначають, на які цінності буде зорієнтована особа і з ким саме вона схильна себе ідентифікувати. Можна очікувати, що особливості процесу політичної само ідентифікації молоді значною мірою зумовлюватимуться ієрархією мотивів політичної взаємодії. Процес політичної самоідентифікації в цьому

контексті можна розглядати як відображення динаміки мотиваційної сфери особистості (тобто динаміки ієрархії мотивів політичної взаємодії молоді).

Л і т е р а т у р а

1. Білик М. В. Психологічні чинники прояву політичної культури студентської молоді : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Білик Марія Володимирівна. – К., 2004. – 271 с.
2. Дилigenский Г. Г. Социально-политическая психология : учеб. пособ. для вузов / Г. Г. Дилigenский. – М. : Наука, 1994. – 304 с.
3. Коргунюк Ю. Организационное устройство “Единой России” и партии коммунистов Молдовы [Электронный ресурс] / Ю. Коргунюк, Е. Мелешкина // Политэкс. – 2010. – № 1. – Режим доступа : <http://www.politex.info/content/view/666/30/>.
4. Краснякова А. О. Полімотивація політичної участі сучасної української молоді / А. О. Краснякова // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 23 (26). – С. 279–291.
5. Лісневська А. О. Психологічні чинники політичної активності молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.11 “Політична психологія” / А. О. Лісневська. – К., 2010. – 20 с.
6. Ольшанский Д. В. Основы политической психологии : учеб. пособ. для вузов / Д. В. Ольшанский. – Екатеринбург : Деловая книга, 2001. – 496 с.
7. Clark P. Incentive systems: A theory for organizations / Clark P., Wilson J. Q. // Administrative science quarterly. – 1961. – № 6. – P. 129–166.
8. Samuel A. Hacktivism and the future of political participation : thesis for the PhD degree in Political science / Samuel Alexandra. – Harvard University, Cambridge, Massachusetts, 2004. – 274 p.

Сидоркина М. Ю. Мотивация политического взаимодействия: попытка типологизации

Рассмотрены классификации мотивов политического поведения и политического участия, предложенные отечественными и зарубежными исследователями. Проанализированы подходы зарубежных исследователей к классификации мотивов политического взаимодействия. Выделены основные виды мотивов политического взаимодействия (селективные, социальные, целевые, ориентационные, мотивы власти, мотивы достижения, квазимотивы). Предложена их авторская типология, которая строится на характере потребностей субъекта.

Ключевые слова: мотивы, политическое взаимодействие, стимулы, потребности.

Sydorkina M. Yu. Motivation of political interaction: an attempt at a typology

Classification of the motives of political behavior and political participation, suggested by national investigators are considered in the article. Approaches of foreign researchers to classification of motives of political interaction are analyzed.

The author distinguishes following types of motives of political interaction: selective, social, purposive, orientational, quasimotives, power motives, and achievement motives. Author's typology of political interaction motives, which is based on the type of needs of a subject, is proposed.

Key words: motives, political interaction, incentives, needs.

© Сидоркіна М. Ю.

В. Д. Шульга

ВЧИНОК ЯК ОНТОЛОГІЧНИЙ МЕХАНІЗМ РОЗВИТКУ СУТНІСНИХ СИЛ ЛЮДИНИ

У статті з позицій філософсько-психологічного вчення В. А. Роменця про вчинок останній розглядається як моральне діяння, спрямоване на творчу реалізацію загальнолюдських цінностей. Відстоюється думка щодо некоректності поділу вчинків як онтологічних маркерів автентичного людського буття на “хороші” і “погані”. Обґрунтовується можливість і доцільність цілеспрямованого формування в учнів суб'єктної готовності до вчинку. Аналізуються можливості спільного вчинку як механізму розвитку сутнісних сил людини, зокрема процесу соціалізації учнівської молоді.

Ключові слова: моральна творчість, свобода волевиявлення, суб'єктність, інтерсуб'єктний підхід, суб'єктно-вчинковий підхід, учинок, злочин, спільний учинок.

Проблема. На розвитку сучасної цивілізації і зокрема українського суспільства позначаються як загальновідомі соціально-економічні проблеми, так і проблеми, власне, психологічні. Безпорадність, відчай, тотальна самотність людини серед собі подібних, брак взаєморозуміння між поколіннями, утеча молоді від живого спілкування у віртуальний світ комп'ютерних технологій і її моральна безпринципність у виборі засобів самоствердження стали, на жаль, реаліями сьогодення. У пошуках шляхів виходу із ситуації, що склалася, ми починаємо переосмислювати сутність різних популярних моделей життєвого успіху, ефективність тих чи тих механізмів соціалізації особистості в сучасних умовах розвитку суспільства.

Виходячи з вищезазначеного, зрозумілим стає зростання інтересу сучасних науковців до соціально-психологічної природи міжособистісної взаємодії та механізмів її розвитку, а особливо – до діалогічної, суб'єкт-суб'єктної взаємодії, засад духовного взаємовпливу людини на людину, адже в них якнайкраще не лише актуалізується, а й знаходить своє істинне розв'язання проблема розвитку людського в людині.

Отож предметом вітчизняних соціально-психологічних досліджень наразі стають онтологічні механізми розвитку психічного в контексті духовного-душевного життя особистості і соціальної групи. Особливе місце тут належить учинку як “живому осередку”, що охоплює, на переконання В. Роменця і В. Татенка, найважливіші сторони життя людини і відрізняється від інших форм людської активності високим психосоціальним потенціалом.

Мета статті: дослідження сутнісних психологічних характеристик учинку як онтологічного механізму розвитку людського в людині.

У розумінні В. Татенка вчинок є душевним і духовним діянням. Його “душа” розкривається насамперед у високоморальному, відповідальному, особистісному ставленні людини до світу, інших людей і до самої себе, а “дух” – у суб’єктності, авторстві і відповідальності людини, яка вчиняє” [9]. Тому вчинковий вплив стає для людини таким, що повністю відповідає природі її Я і максимально розвиває людську соціальність, а спільний (взаємоспрямований) вчинок розглядається як найбільш автентична для людських істот форма їхніх взаємовпливів одне на одного [8].

Утім, ми часто спостерігаємо в житті підміну понять “дія” і “вчинок”, стаємо свідками розмов про “гарні” і “погані” вчинки, а де-хто навіть злочин означає інколи як учинок. Що ж до дефініції поняття “спільного вчинку”, то виникають питання щодо його зв’язку з понятійним конструктом “спільна діяльність”. Такий стан речей, на наш погляд, можна пояснити браком належного розуміння і потребою виділення сутнісних ознак учинку та спільного вчинку як форм і способів автентичного буття людської істоти.

Дослідженню природи людини присвячені праці феноменологів та екзистенціалістів (М. Бердяєв, М. Гайдеггер Е. Гуссерль, А. Камю, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс та ін.), філософсько-онтологічні концепції (М. Бахтін, В. Біблер, М. Бубер, С. Франк та ін.), низка напрацювань представників різних галузей психологічної науки, зокрема психології діалогу (Т. Флоренська, Г. Ковальов, А. Копйов, О. Орлов, Г. Дьяконов та ін.), психології особистісного зростання (Р. Мей, Ф. Перлз, К. Роджерс, В. Франкл та ін.) та самоактуалізації (А. Маслоу та ін.), психоаналізу (З. Фройд), аналітичної (К. Юнг) та індивідуальної (А. Адлер, Г. Якоб) психології. Усі вони, піднімаючи людину над виром повсякдення, прагнуть зрозуміти і донести до нас таємницю людської здатності “поставати з праху”, класти на алтар жертвовності своє життя і водночас “падати в безодню” всездозволеності і жорстокості задля власної втіхи.

Замислюючись над загадкою істинності і фальшу людського життя, філософи та психологи в контексті сформульованих ними концепцій і теорій звертають увагу на глибину і потенціал людського психічного, значущість для його розвитку духовних якостей та вольових зусиль. Разом з тим вони наголошують на важливості соціальних цінностей для створення індивідом життєво необхідних смислів і значень, підкреслюючи тим самим інтеріндивідуальну природу психічних феноменів.

На особливу увагу з цього погляду заслуговують сучасні напрацювання соціально-психологічної науки. Так, важливим принципом дослідження соціально-психологічних явищ у річищі концепцій конструкціоністської парадигми є онтологізація людських взаємин. Процес інтеріндивідуальної взаємодії конструкціоністи розуміють як “трансцендентальне взаємопроникнення, взаємне зумовлювання суб’єктів взаємодії” [3, с. 33], в умовах якої створюється нова соціально-психологічна реальність. Але предметом вивчення західних концепцій конструкціонізму (К. Герген, Р. Харре, С. Московічі) є лише когнітивна активність індивідів і груп щодо конструювання знання. Такий підхід, на наш погляд, суттєво обмежує вивчення психіки людини як цілісного унікального феномена. До того ж недостатньо вивченим у межах означеної парадигми залишається питання механізмів створення нової соціально-психологічної реальності.

Сучасна вітчизняна психологічна наука, що спирається на теорію вчинку В. Роменця, намагається з’ясувати сутнісні ознаки творення людського в людині. Вчинок є особливою онтичною формою індивідуальної та соціальної поведінки індивіда, в якій повною мірою розкривається і розвивається його “суб’єктне ядро” та задовольняється людська потреба в постійному творенні як себе, так і умов свого життя [5, с. 36].

У вчинковому діянні людина єднається зі своїм практичним, психофракталом (О. Донченко) і у власному душевному стражданні (стражденність людської істоти за В. Роменцем) “проходить” історію творення людством самого себе. Тут лежать витoki того сильного духовно-екзистенційного зв’язку, який виникає між людьми, що “вчиняють”, оскільки вчинок презентує себе світові одночасно і як онтична прадія творення людиною себе, і як онтологічна дія, що пов’язує людину з ідеєю духовної єдності суспільного життя. У С. Франка це прозвучало в положенні про “Ми-основу людського співжиття” [10], в О. Донченко – як “Ми-режимний простір” існування [4], у В. Васютинського – як колективна феноменологічність [1].

С. Франк у фундаментальній праці “Духовні основи суспільства” з огляду на двоякість людської природи (духовної і соціальної)

протиставляє за змістом поняття “соборність” і “суспільність”, зазначаючи при цьому, що справжня суспільність неможлива без соборності [10]. Наразі людська вчинковість і є сутнісним проявом соборності спільноти як того “внутрішнього пласта суспільства, що складається з єдності “Ми” [10]. Відтак учинок завжди твориться задля і в ім’я когось, поєднуючи в собі індивідуальну і соціальну природу людини. Вбираючи ж у себе всі вчинки світу, “людство переживає свій єдиний одвічний учинок – своє духовне формування” [6, с. 534]. У такий спосіб у контекст соціального творення цінностей включаються чинники колективно-феноменологічного рівня, і людство постає як “цілісний колективно-феноменологічний суб’єкт творення себе як достеменно найдосконалішої дійсності” [1, с. 146]. У цьому сенсі історія суспільства стає історією звершення вчинків у різних сферах людської життєдіяльності, і чим більше людей у тому чи іншому суспільстві виявляються психологічно і суб’єктно готовими до здійснення вчинку, тим більшими будуть досягнення такого суспільства, а життя його представників – щасливішим.

Проте зауважимо, що, говорячи про вчинок у повсякденному житті, ми часто-густо маємо на увазі не діяння, що передбачає моральну творчість, а звичайний поведінковий акт по відтворенню чи реконструюванню певної поведінкової моделі. Тим самим зміст поняття “вчинок” звужується до рівня звичайної дії. Таким є побутове визначення і тлумачення вчинку.

Найбільш ґрунтовним нам видається психологічний портрет учинку, створений В. Роменцем – фундатором психології вчинку. Серед психологічних ознак останнього він виділяє як основні “вільну причинність”, свободу волі, моральну творчість, “моральний автоматизм”, катарсичний характер, соціальну спрямованість (здатність до людської консолідації) та відповідальність [6, с. 587, 590-591]. Детальне вивчення пропедевтики психологічної теорії вчинку українського науковця дає змогу констатувати наявність певних каузальних зв’язків між зазначеними ознаками вчинку, які, поступово розкриваючись у його архітектоніці, зумовлюють онтологічну цілісність творчого морального діяння.

Так, *вільну причинність* В. Роменець визначає як *causa sui*, іншими словами, як свободу вчинку від будь-яких зовнішніх примусів. Таким чином виділяється вчинковий автодетермінізм, причинність, що в певний час і в певному місці виходить із самої себе, зумовлюючи тим самим природність і неповторність людської вчинковості як діяння духу у творенні себе і навколишнього світу. Тому вчинок не можна повторити і звести до масовості як будь-яку іншу дію – він залежить лише від свободи волевиявлення окремої людини.

В. Роменець називає *людську волю* великою прасилою в людині, незрушним і стійким потягом, що уособлює засади моральних відносин між людьми й виражається у вчинку. Тим самим науковець стверджує: воля – духовне начало, частинка Бога в людині, що змушує індивіда прагнути не самовозвеличення, а самодовершеності у творчому акті як можливості поєднатися з Духом, іншими людьми, світом померлих і живих, Усесвітом. Завдяки їй особистість може відчутти та утвердити власну цілісність як онтологічний критерій істинності життя. Саме тому жити означає вчиняти. Але, будучи квінтесенцією духовного начала в людині, воля діє в царині душевного і, як нестримний потік, “виливається” у сфері людських стосунків. С. Франк визначав душу людини як єдність, що стосується не лише нашого “Я”, а й того поля, в якому перебувають ті “Я”, до яких ми звертаємося [11].

Проте сама наявність волі, як зазначає В. Роменець, вказує на те, що над людиною “тяжкіє кошмар грубої альтернативності, що людина не вільна, що вона неспокійна і збочена... (бо) над нею тяжіють “привиди” чужої думки, натовпу, права, різних форм залежності та відчуження” [6, с. 584]. Вищеописана альтернативна реальність виявляється в ситуативності і мотивованості вчинку. Воля єдина здатна їх подолати, усуваючи суперечку між істинно людським і егоїстичним. Отож завдяки їй, власне, і здійснюється творчість моралі, адже воля, як стверджує О. Вейнінгер, завжди є волею до цінності. У ній закладено, вважає В. Роменець, джерело вищого детермінізму – детермінізму духовного порядку, оскільки в людському діянні свобода волевиявлення є не усвідомленою необхідністю (як у будь-якій іншій дії), а “усвідомленням бездоганності та моральної чистоти вчинкового звершення” [там само].

Реальною рушійною силою вчинку стає *моральний автоматизм*: учинок не виникає на пустому місці, у ньому поєднуються детермінованість і воля. До звершення вчинкової дії людина готується все своє життя, і лише внутрішня, психологічна готовність до самоздійснення в поєднанні з чинником зовнішніх обставин приводить людину до піку вчинку – морального діяння. В. Татенко, розвиваючи вітчизняну психологію вчинку, звертає увагу на потенційно закладену в природі людини вчинковість, що виявляє себе у двох площинах людської поведінки: свідомій (як цілеспрямованій творчій дії) і несвідомій, спонтанійній (як прояві вільної волі людини) [7]. Зазначена спонтанійність передбачає глибоку попередню внутрішню роботу індивіда, що доводиться до рівня морального автоматизму, коли людина, не задумуючись, звершує подвиг і жертвує собою в ім'я істини, добра, справедливості й життя. Тому вчинок є найвищим рівнем, до якого може піднятися людина як суб'єкт свого життя [8].

У моральному діянні людина переборює відчуження між об'єктом і суб'єктом і визнає саму себе за об'єкт, за матеріал творчого акту, утілюючи в ньому свою самопожертву [6, с. 593]. Так твориться людська мораль, моральне як найбезкорисливіша пожертва задля іншої людини. А вчинок постає як *моральна творчість* – онтологічний механізм власне людського ставлення до себе, до іншої людини та навколишнього світу.

Отже, маємо підстави говорити, по-перше, про філософсько-психологічний рівень вчинку і, по-друге, про безпідставність розмов про “гарні” і “погані” вчинки в контексті наукового розуміння зазначеної категорії. Остання теза пов'язана з тим, що в основі вчинку завжди лежать загальнолюдська мораль і духовний егрегор, які передаються людині психофрактально та через прижиттєве засвоєння екзистенційних цінностей. У тому значенні, що історично закладено в них, самі по собі ці феномени не можуть бути поганими, а отже, немає сенсу говорити про “поганий” учинок. Моральний “автоматизм”, що лежить в основі творчого діяння, вимагає від особистості високого рівня психосоціальної зрілості, досягнення індивідом рівня вчинкового акме. У цьому випадку, на переконання В. Роменця, неморальному, що є безособистісним, протистоїть моральне як особистісне. Особистість підноситься до справді людського, бо єдиною її метою стає не матеріальний предмет діяльності, а те, що може його створити, – власне людське. У цей момент зникають усі форми духовного відчуження і люди, досить різні в буденних справах, стають єдиними у вчинку. Пусковий механізм учинку дослідник пов'язує з іншою стражденною істотою, зазначаючи, що перехід від мотивації до вчинкової дії залежить від здатності людини до симпатійного (співчутливого) переживання – “відчуття внутрішнього світу іншого індивіда, зараження його пристрастями” [6, с. 559].

Пригадаймо вислів Г. Маркеса про те, що досить було такого первісного і простого почуття, як любов, щоб урятувати рід людський від загибелі [2]. У цій простій думці криється таємниця всього духовного світу людини і разом з тим – таємниця онтологічних засад побудови людських стосунків із зовнішнім світом. Саме у вчинках любові формуються моральні риси особистості. Вона в різних формах, модифікаціях є “підвалиною моральної вчинкової творчості” [6, с. 594], без якої неможливе повноцінне людське життя. У любові, з якої постає вчинок (любові до життя, до іншої людини, до краси і т. п.), проявляється духовний рівень становлення людини людиною. Коли суспільство стає неспроможним співчувати і любити, людський рід поринає в пільму бездуховності та бездіяльній порожнечі, опиняється перед пірвою забуття, і “...час не минає..., а знову й знову повертається і

ніби рухається по колу”, неначе нагадує, що “родам людським, що приречені на сто років самотності, не судилося з’явитися на Землі двічі...” [2].

Моральна творчість наразі має очищувальний, *катарсисний характер*. Вона дає очищення від роздвоєної ситуації. За словами В. Роменця, учинок очищується спочатку від ситуації, а потім і від мотивації. Урешті-решт і сама дія стає катарсисною, звільненою. Зі здійсненням учинкової дії настає справжня етична й онтологічна свобода вчинку. Самогенезис і самоліквідація мотивації з необхідністю ведуть до моральності. Людина йде від учинку до вчинку і таким чином будує власне життя. Мабуть, тому в диктаторів усіх часів людські вчинки викликали злість і ненависть. Вони відчували безсилля перед людиною, що здійснює вчинок, адже у вчинковому акті тваринний страх покидає людину, душа розкривається світові і дух підносить її над маргінальністю та буденністю, і “навіть той, хто мислив і чинив зло, стоїть смиренний перед чистою правдою вчинку” [6, с. 594]. Саме таким чином людина очищується від мішури егоїзму, індивідуалістичного зовнішнього покриву. На перший план виходить моральність в її істинному вигляді як основа глибокої *консолідації з людьми* і прийняття *відповідальності* за все, що відбувається у світі.

Зрозуміло, що за виділеними психологічними ознаками поняття “вчинок” і “злочин” є діаметрально протилежними, несумісними. Саме існування і вживання дефініцій “аморальний учинок”, “кримінальний учинок” у значенні “злочин” В. Роменець пояснює, звертаючись до тієї-таки логіки прояву ознак вчинковості в архітектоніці вчинку. Так, він зазначає, що патологічний і кримінальний учинок є діянням ситуативності й мотивності, коли “вольова моральність людини ще не пробудилася до свого активного поступу”. Ситуативність і мотивність при цьому розглядаються лише як “феноменологічно ранні шаблі моральної дії, точніше – її підготовка, передумова” [там само, с. 584]. Збочення моральної дії, різні злочини свідчать про певну перевагу ситуативності і навіть мотивності над моральними спрямуваннями особистості. Означені дії вчинками в їх істинному значенні назвати не можна, оскільки вони засвідчують моральну незрілість і психологічну неготовність особистості зреалізувати власні зусилля в повноцінному вчинковому акті. Мабуть, тому, згідно з катарсисною концепцією вчинку В. Роменця, аморальний учинок приводить не до катарсису, а тільки до тимчасової і умовної розрядки та полегшення. Такі дії не мають принципово морального характеру, отож після скоєного не приходить відчуття завершеності та духовного очищення [там само, с. 590].

Виходячи з вищесказаного, можемо говорити про значний соціалізувальний потенціал вчинку і його вирішальне значення для розви-

тку сутнісних сил особистості. Як зазначає В. Татенко, саме *вчинковий вплив* людини на людину стає і умовою, і способом, і засобом духовного впливу людини на людину [9]. Особливо важливим він є в контексті виховання підростаючого покоління. Утім, як наголошує дослідник, учинковий вплив може забезпечувати максимальний формувальний, розвивальний та інші ефекти тільки тоді, коли він є взаємспрямований. Отже, йдеться про спільний учинок як вищу онтичну форму соціально-психологічної взаємодії людини з людиною. Лише в такому вчинку між учасниками взаємодії створюється й утверджується “сутнісний зв’язок” (М. Бубер), що конститує єдність “Я” і “Ти”. Наразі йдеться вже про моральну творчість не окремого індивіда, а соціально-психологічної людської спільності “Ми”, в якій владарює онтична безпосередність [13]. Саме в такій спільності завдяки об’єднанню з іншим – відповідальним духовно-творчим живим – створюється простір для подолання людиною власної обмеженості та замкнутості, простір реальної участі у співтворчості цінностей духовно-екзистенційного гагунку.

Суб’єктом спільного вчинку постає спільність “Ми”. Кожен учасник спільного вчинку може вступати у взаємодію, покладаючи іншого метою, а себе – засобом. І, нарешті, кожен для іншої людини може виступати одночасно і засобом, і метою. Спільний учинок зорієнтований не так на “матеріальний” результат (звісно, важливим є і він), як на розвиток духовно-душевних сил людини. Його результативність неможливо визначити відразу і повністю, адже це насамперед духовно-діяльнісний внесок у найближче майбутнє особистості. Обов’язковою і добровільною стає відповідальність кожного за вчинене разом, а також за власну долю. Отож маємо підстави стверджувати, що спільний вчинок є автентичною формою соціалізації особистості та розвитку в неї кращих людських якостей.

Висновки. Учинок є онтологічним, визначальним соціально-психологічним механізмом розвитку сутнісних сил людини.

Розрізняють побутове і наукове розуміння вчинку. У побутовому значенні вчинком може вважатися будь-яка дія. Натомість у сучасній вітчизняній психологічній науці представники суб’єктно-вчинкового підходу, слідом за В. Роменцем, пропонують розглядати вчинок як акт духовно-моральної творчості, що є психічним явищем, протилежним провині і злочину. Серед основних психологічних характеристик вчинку виділяються вільна причинність, розвинена суб’єктність, свобода волевиявлення, моральна творчість, моральний автоматизм, відповідальність, його катарсисний характер та соціальна спрямованість.

Детальне вивчення пропедевтики психологічної теорії вчинку В. Роменця дає підстави констатувати наявність певних каузальних зв'язків між зазначеними ознаками вчинку, які, поступово розкриваючись у його архітектоніці, зумовлюють онтологічну цілісність творчого морального діяння.

Немає сенсу говорити про “гарні” і “погані” вчинки, оскільки в основі цього феномена лежить загальнолюдська мораль, загальнолюдські цінності, що самі по собі не можуть бути поганими або хорошими. Натомість потрібно вести мову про формування в особистості психологічної готовності до вчинку, яка і є показником розвитку сутнісних, власне людських, сил індивіда. Актуальною в цьому плані є проблема розвитку в підростаючого покоління здатності та готовності до вдосконалення і розвитку своїх психічних функцій. А отже, актуалізується і проблема відповідного спеціально організованого впливу інститутів соціалізації на молодь. Наразі пропонується звернути увагу на психодідактичний, розвивальний потенціал спільного вчинку як унікального у своєму роді онтичного способу, засобу та умови духовного взаємспрямованого впливу людини на людину.

Література

1. *Васютинський В. О.* “Велика логіка вчинку” Володимира Роменця як утвердження колективної феноменології / В. О. Васютинський // Психологія і суспільство. – 2011. – № 2 (44). – С. 143–147.
2. *Маркес Г. Г.* Сто лет одиночества [Електронний ресурс] / Г. Г. Маркес. – Режим доступу : <http://www.borisba.com/litlib>.
3. *Москаленко В. В.* Особливості дослідження соціалізації особистості в інтерсуб'єктній парадигмі / В. В. Москаленко // Соціальна психологія. – 2009. – № 6 (38). – С. 22–36.
4. *Основи фрактальної психології: Проект психоекологічного оновлення / за ред. О. А. Донченко.* – К. : Міленіум, 2006. – 472 с.
5. *Проблема субъекта в психологической науке / отв. ред.: А. В. Брушлинский, М. И. Воловикова, В. Н. Дружинин.* – М. : Академический проект, 2000. – 320 с.
6. *Роменець В. А.* Історія психології XIX – початку XX століття / В. А. Роменець. – К. : Вища школа, 1995. – 614 с.
7. *Татенко В. А.* Проблема субъекта в современной психологии / В. А. Татенко // *Философско-психологическое наследие С. Л. Рубинштейна* : кол. моногр. под ред. К. А. Абульхановой, С. В. Тихомировой. – М. : Ин-т психологии РАН, 2011. – С. 371–387.
8. *Татенко В. О.* Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / В. О. Татенко // *Людина. Суб'єкт. Вчинок* : Філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В. О. Татенка. – К. : Либідь, 2006. – С. 316–357.
9. *Татенко В. О.* Сучасна психологія про душу, дух і, звичайно, про психіку / В. О. Татенко // *Соціальна психологія.* – 2008. – № 4. – С. 3–16.

10. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М. : Республика, 1992. – 511 с.
11. Франк С. Л. Душа как формирующее единство / С. Л. Франк // Предмет знания. Душа человека. – Минск : Харвест ; М. : АСТ, 2000. – С. 819–866.
12. Школа вчинку: від теорії до практики : наук.-метод. посіб. / за заг. ред. В. Д. Шульги. – Черкаси : Вид-во ЦНТІ, 2011. – 296 с.
13. *Buber M. Das Problem des Menschen. – 5. Aufl / Martin Buber. – Heidelberg : Schneider, 1982. – 172 p.*

Шульга В. Д. Поступок как онтологический механизм развития сущностных сил человека

В статье с позиций философско-психологического учения В. А. Роменца о поступке последний рассматривается как нравственное деяние, направленное на творческую реализацию общечеловеческих ценностей. Отстаивается мнение о некорректности разделения поступков как онтологических маркеров аутентичного человеческого бытия на “хорошие” и “плохие”. Обосновывается возможность и целесообразность целенаправленного формирования у учащихся субъектной готовности к поступку. Анализируются возможности совместного поступка как механизма развития сущностных сил человека, в частности процесса социализации учащейся молодежи.

Ключевые слова: моральное творчество, свобода волеизъявления, субъектность, intersubъектный поход, субъектно-поступковый подход, поступок, преступление, совместный поступок.

Shul'ga V. D. Deed as an ontological mechanism of development of essential powers of man

From the prospects of V. A. Roments' philosophical and psychological teachings concerning the deed, the latter is considered as a moral act aimed on creative realization of human values. The impropriety of division of acts as ontological markers of authentic human existence into "good" and "bad" is advocated. Possibility and expediency of targeted shaping students' subject-readiness to conduct an Act is grounded. The possibility of using joint action as a mechanism of development of essential powers of man, particularly in order to promote the process of students' socialization is analyzed.

Key words: moral creativity, freedom of expression, subjectivity, intersubjective approach, subject-action approach, deed, crime, joint deed.

© Шульга В. Д.

О. Г. Цукур

ОСОБЛИВОСТІ ПОСТАНОВКИ ЖИТТЄВИХ ЗАВДАНЬ ОСОБИСТІСТЮ В ПЛОЩИНІ СІМЕЙНИХ ВЗАЄМИН

Життєві завдання розглядаються як спосіб, особливий план вибудовування особистістю теперішнього і структурування власного майбутнього. Обґрунтовується важливість врахування в цьому процесі характеру взаємодії особистості зі значущими членами сім'ї. Висвітлюються результати емпіричного дослідження, спрямованого на виявлення особливостей постановки життєвих завдань в площині сімейних взаємин.

Ключові слова: життєві завдання, міжособистісна взаємодія, міжособистісні відносини, гармонія, дисгармонія.

Проблема. Постановка особистістю життєвих завдань розглядається як спосіб, особливий план вибудовування нею теперішнього і структурування власного майбутнього. Активна життєва позиція молодій людині передбачає, що вона є творцем свого життя [5; 6].

Готовність особистості до здійснення свідомого вибору багато в чому залежить від її здатності акумулювати власні знання. Спираючись на попередній досвід і враховуючи теперішній, вона прогнозує розгортання власного життєвого сценарію. Молода людина, аналізуючи сукупність зовнішніх і внутрішніх ресурсів, визначає ті, які потрібні їй для продуктивної побудови власного життя. Такими ресурсами можуть бути: наявність або відсутність підтримки і допомоги, готовність до змін у власному житті, визначення актуальних життєвих завдань.

У молодому віці коло актуальних завдань особистості надзвичайно широке. Це вибір супутника життя, створення сім'ї, виховання дітей, початок професійної діяльності, прийняття соціальної відповідальності, визначення референтної соціальної групи. Як бачимо, усі ці життєві завдання являють собою форми взаємодії, способи особистісної реалізації в соціумі. Кожна молода людина вибудовує певні життєві плани, які формуються, з одного боку, у результаті узагальнення цілей, котрі особистість ставить перед собою, а з другого – за безпосередньої активності особистості в сукупності її взаємин [6].

Від характеру міжособистісних відносин значно мірою залежать соціальне благополуччя, здоров'я людини, задоволеність чи незадоволеність своїм життям. У міжособистісній взаємодії проявляються як

емоційно-чуттєві, когнітивні, так і поведінкові компоненти міжособистісних відносин. Особливості цих взаємин впливають на самореалізацію особистості в тій чи тій життєвій сфері, визначаючи частково чи повністю її важливість.

Мета статті: представити результати одного з етапів емпіричного дослідження, спрямованого на з'ясування особливостей постановки життєвих завдань у молодому віці в контексті сімейних взаємин.

Розгляньмо спочатку окремі теоретичні положення, які слід взяти до уваги, коли йдеться про проблему постановки життєвих завдань особистістю в площині сімейних взаємин. На думку С. Духновського, природа міжособистісних стосунків лежить у сфері емоцій і почуттів, а взаємодія завжди ґрунтується на певних почуттях, які виникають у людей одне щодо одного [3].

Т. Шибутані розглядав міжособистісні відносини як взаємні орієнтації, що розвиваються та визначаються в процесі формування взаємин і впливають на життя особистості. Він вказував також на те, що для кожної людини існують “значущі інші”, відносини з якими сприяють її особистісному розвитку та визначають характер її дій (див. [2]). У процесі міжособистісної взаємодії можуть формуватися шаблони, які в подальшому накладають обмеження на те, що людина може, а що не може робити.

На думку В. Куніциної, міжособистісні відносини можна розглядати як систему настановлень, орієнтацій та очікувань суб'єктів взаємодії, що обумовлюються її змістом та цінностями, на основі яких у подальшому вибудовуються життя і взаємостосунки особистості. Вони також передбачають взаємну спрямованість відносин людей, а одиницею аналізу міжособистісних відносин може бути почуття як стійке емоційне ставлення однієї людини до іншої [там само].

Дж. Велвуд зазначає, що в близьких, сімейних відносинах домінують внутрішні, особистісні чинники; головну роль при цьому відіграють почуття і близькість. Такі відносини пробуджують здібності людини, направляють її на шлях особистісного та духовного розвитку. Головними рисами таких взаємин є усвідомленість, ініціативність, довіра, відкритість [8]. Міжособистісні стосунки передбачають певну значущість людей одне для одного, але не їхню залежність та проєкційне ставлення, коли спостерігається втрата власної індивідуальності або наділення інших людей деякими власними рисами, почуттями тощо. Параметрами, що визначають характер взаємин, можуть бути: спрямованість (позитивна, негативна), дистанція в міжособистісних відносинах (ступінь близькості). А. Горяніна зазначає, що розглядати стиль міжособистісної взаємодії можна під кутом зору її продуктивності-непродуктивності. Продуктивний стиль передбачає налагодження

відносин взаємної довіри, розкриття особистісного потенціалу. Непродуктивний стиль взаємодії розглядається як стійка схильність особистості до неконструктивних дій у процесі міжособистісного спілкування, що блокує реалізацію особистісного потенціалу людини. За критерії продуктивності-непродуктивності стилю взаємодії можна взяти такі ознаки: характер активності в процесі взаємодії, характер цілей (їх близькість або віддаленість), характер відповідальності, характер відносин [1].

Міжособистісна взаємодія завжди відбувається в певній соціальній ситуації. Сукупність відносин людини утворює її соціальний простір, в якому й розгортається така міжособистісна взаємодія.

Спираючись на особливості побудови майбутнього в молодому віці, визначені на основі теоретичного аналізу, та проаналізувавши різні характеристики міжособистісних відносин, ми визначили *параметри*, що описують специфіку постановки життєвих завдань особистістю залежно від наповненості її внутрішньосімейної взаємодії, а саме: 1) пасивність-активність в організації подій майбутнього; 2) чіткість-розмитість життєвих завдань; 3) самостійність-підпорядкованість у конструюванні подій власного життя; 4) результативність реалізації життєвих планів; 5) емоційне тло розгортання життєвих подій; 6) важливість (необхідність) для себе-для інших.

Загалом у дослідженні взяли участь 120 осіб віком 18 – 28 років (серед них 50 чоловіків і 70 жінок). З огляду на мету і завдання дослідження було підбрано методики дослідження життєвих завдань молоді, а також виявлення важливих сфер життєдіяльності, в яких вони реалізуються, та особливостей міжособистісних взаємин зі значущими членами сім'ї (мати, батько, сестри, брати).

Психологічний інструментарій для дослідження особливостей постановки життєвих завдань крізь призму сімейних взаємин складався з комплексу методик, до якого увійшли:

- пакет оцінювання особистісних прагнень Р. Еммонса (ми здійснили модифікацію пакету відповідно до завдань дослідження, завдяки чому з'явилася можливість дослідити коло життєвих завдань особистості та оцінити їх за конкретними параметрами);

- тест сенсожиттєвих орієнтацій, розроблений та адаптований Д. О. Леонтєвим;

- методика “Профіль почуттів у відносинах” (Л. Куликова);

- шкала суб'єктивного переживання самотності (С. Духновського);

- методика “Суб'єктивна оцінка міжособистісних відносин” (С. Духновського);

- опитувальник “Суверенність психологічного простору” (С. Нартової-Бочавер).

Щоб дослідити особливості постановки життєвих завдань молоддю, було виділено критерії оцінювання реалізації завдань.

Досліджуваним пропонувалася інструкція: “Подумайте і сформулюйте основні життєві завдання, які, на Вашу думку, сьогодні є найбільш актуальними для Вас. Зосередьтеся на власній картині бажаного майбутнього; пам’ятайте, що йдеться про ті реальні життєві завдання, які Ви хотіли б реалізувати. Оцініть кожне з них за поданими параметрами, використовуючи критерії оціночної шкали”. Другим етапом було оцінювання того, наскільки кожне життєве завдання пов’язане зі сферами життєдіяльності молодої людини.

Зупинімося детальніше на параметрах оцінювання реалізації життєвих завдань молоддю особистістю:

- пасивність-активність в організації подій майбутнього (тобто прояви активності для успішної реалізації життєвих завдань, акумулювання зусиль для їх здійснення). На основі цього показника аналізувалися позиція особистості щодо власного майбутнього; усвідомлення набору вимог до самої молодої людини, які можуть утруднювати реалізацію завдання (потреба в часі, коштах тощо); готовність докласти зусиль для досягнення бажаного;

- чіткість-розмитість життєвих завдань (тобто ясність того, що необхідно зробити для реалізації завдання, усвідомлення послідовності покрокового здійснення запланованого, встановлення часових меж реалізації кожного життєвого завдання). Цей показник дає можливість проаналізувати чіткість сформованості уявлень про те, як досягти успіху в реалізації завдань; наскільки далеко чи близько до втілення бажаного;

- самостійність-підпорядкованість у конструюванні подій власного життя (ідеться про аспекти, які визначаються залежно від уявлень особистості про вплив на реалізацію її життєвих завдань, а саме: окреслення і втілення завдання залежить від мене самої; окреслення і втілення завдання залежить від інших; окреслення і втілення завдання залежить від обставин). На основі цього показника аналізувалося, наскільки життєві обставини впливають на реалізацію завдань; як впливають значущі особистості на життя молодої людини (в першу чергу члени сім’ї); якою мірою постановка життєвих завдань залежить від соціальної бажаності чи очікувань інших; наскільки особистість прагне до реалізації власних життєвих завдань, бо це дасть їй змогу прожити життя так, як вона цього хоче; чи відчуває особистість радість і задоволення від самостійного прийняття рішень;

- результативність реалізації життєвих планів (тобто імовірність утілення життєвих завдань, ступінь успішності в досягненні бажаного, оцінювання успішності особистості останнім часом). Висновок про результативність робився на основі аналізу конкретності та

зрозумілості завдань, визначеності часових меж, уже наявних досягнень, прояву активності щодо реалізації завдань “уже сьогодні”, достатності внутрішніх ресурсів;

- емоційне тло розгортання життєвих подій (тобто ставлення особистості до реалізації життєвих завдань, до власного майбутнього). На основі отриманих даних можна виокремити такі настановлення: позитивні (молода людина радіє, коли їй вдалося успішно реалізувати життєві завдання; докладає зусиль для реалізації наступних), негативні (людина не впевнена у власних силах, переживає певною мірою розпач, у цілому незадоволена розгортанням життєвих подій), амбівалентні (відчуває незадоволеність навіть у разі успішної реалізації життєвих завдань);

- важливість (необхідність) для себе-для інших (тобто ступінь важливості реалізації життєвих завдань для самої особистості). На основі цього показника аналізувалися причини, які сприяли постановці того чи того життєвого завдання. Їх можна об'єднати в такі групи: зацікавленість особистості в набутті досвіду, прагнення до відчуття радості та задоволення, досягнення гармонії у взаєминах, задоволення потреб інших осіб, соціальна бажаність завдання.

Аналізуючи сфери реалізації життєвих завдань молоді, ми частково спиралися на дослідження Н. Кантор. Вона і її колеги зосередили свою увагу на вивченні та оцінці цілей і прагнень особистості в таких сферах життя, як незалежність, близькість, досягнення [7]. На відміну від Кантор, яка досліджувала життєві завдання як “когнітивний базис”, ми будемо розглядати їх як способи досягнення бажаного майбутнього в усій розгалуженості взаємозв'язків особистості. Тобто нас цікавить не лише як особистість виявляє себе в стратегіях розв'язання проблем, а і як ці стратегії узгоджуються з цілісним уявленням людини про своє майбутнє.

За результатами дослідження нам вдалося виокремити вісім сфер життєдіяльності, в яких молода людина частково чи повністю вибудовує свої життєві завдання. Оскільки реалізацію окремих життєвих завдань досліджувані пов'язували з кількома сферами, ми детальніше розглянемо їх, взявши за основу підхід Н. Кантор.

До такої специфічної царини життя, як близькість, ми віднесли такі сфери: сферу сімейного життя, сферу особистого життя, сферу дружніх стосунків.

Сфера сімейного життя охоплює взаємини із членами родини (матір'ю, батьком, сестрами, братами) і проявляється в гармонійності-дисгармонійності міжособистісних відносин, чуттєвому тоні міжособистісних взаємин, дистанції між учасниками взаємодії. Життєві завдання, реалізація яких пов'язана з цією сферою, формулювалися найчастіше так: “налагодити стосунки з батьками”, “допомогти рідним

матеріально і нематеріально”, “досягти гармонії в сім’ї”, “піклуватися про батьків у старості”, “створити власну сім’ю” тощо. Умовно їх можна об’єднати за критеріями матеріального благополуччя та емоційно-чуттєвої близькості. Слід також відмітити, що досліджувані, коли їх просили проранжувати сфери за важливістю, виокремлювали сферу сімейного життя як одну з найважливіших. За змістом, незалежно від структури сім’ї та характеру стосунків у ній, завдання були емоційно насиченими і більш деталізованими. Це дає можливість висловити припущення, що молоді люди досить оптимістично сприймають події майбутнього, які стосуються розгортання сімейних взаємин.

Сфера особистого життя стосується взаємин з близькою (коханою) людиною, переживання сильних емоцій, формування планів щодо спільного життя, налагодження довірливих стосунків. З нею найбільш тісно пов’язані такі життєві завдання, як “зустріти кохану людину”, “мати стабільні стосунки”, “народити дитину”. Результати показали, що ця сфера за важливістю поступається сфері дружніх стосунків. Але певна частина досліджуваних ототожнюють особисті і дружні взаємини, тому варто говорити про часткову невизначеність пов’язаних із ними життєвих завдань. Способи побудови життя в цій сфері стосувалися як існуючих стосунків (при цьому формулювання завдань були менш розгорнутими і звучали як констатація), так і майбутніх (тут життєві завдання були більш розмиті і відображали переважно ідеалістичну направленість на іншу людину).

До *сфери особистої незалежності* належать сфери особистого життя, дружніх стосунків, здоров’я та сферу захоплень. На основі аналізу відповідей досліджуваних ми припустили, що особисті і дружні стосунки сприймаються ними двояко. З одного боку, як тісна взаємодія, що передбачає потребу в близькості, про що ми говорили вище, а з другого – як прояв особистої незалежності. Про це свідчать такі завдання, як “придбати власне житло”, “спілкуватися з друзями, які подобаються саме мені”, “приймати важливі рішення самостійно”. Зміст завдань був досить різноманітним і охоплював різні аспекти життєвого простору особистості. Молоді люди, які відмітили, що в ході реалізації життєвих завдань вони спираються на власні сили, частіше зверталися до питань здоров’я, особистісного становлення.

До *сфери досягнень* увійшли: сфера самовдосконалення, навчання, сфера професійної реалізації (кар’єра). Реалізація життєвих завдань у площині особистих досягнень під кутом зору прагнень досліджуваних виявилася більш неоднозначною. Слід зауважити, що життєві завдання молодих людей, які виділяють сферу сімейного життя як важливу, визначаються вужче, але вони більш конкретні, мають чіткі часові межі реалізації та високу ймовірність здійснення. Натомість там, де важливою сферою називалися дружні стосунки чи особи-

сте життя, життєві завдання, реалізація яких пов'язана з навчанням і кар'єрою, формулювалися широко й більше залежали від обставин та інших людей. При ранжуванні на останньому місці за важливістю опинилися сфери самовдосконалення і навчання. Молоді люди незалежно від віку віддали перевагу професійній реалізації.

Отже, найбажанішою для досліджуваних є реалізація життєвих завдань, пов'язаних з матеріальним забезпеченням, гармонізацією сімейних відносин, покращенням чи зміцненням здоров'я та дружніми відносинами. Меншою мірою вони схильні до постановки та реалізації життєвих завдань, пов'язаних із самовдосконаленням, розвитком власних здібностей, захопленнями.

Особливості постановки життєвих завдань особистістю в контексті сімейних взаємин ми розглядали відповідно до видів взаємодії в межах таких сфер: сфера позитивних емоцій (прийняття, усунення напруженості у відносинах), сфера негативних емоцій (неприйняття, конфліктність, напруженість у відносинах, відчуженість), гармонія (переживання благополуччя в різних його аспектах) – дисгармонія міжособистісних відносин, чуттєвий тон взаємин (гедоністичні, астенічні, меланхолічні почуття) та автономність особистого простору (суверенність внутрішнього світу, світу речей, звичок, соціальних зв'язків).

Свої зусилля ми спрямували передусім на аналіз впливу різних почуттів і стилів сімейної взаємодії на постановку життєвих завдань та характер їх реалізації молодою особистістю. На основі кореляційного аналізу r-Спірмена було отримано такі результати.

Виявлено зв'язок на рівні статистичної достовірності між напруженістю міжособистісних відносин зі значущими членами сім'ї та ймовірністю реалізації життєвих завдань особистістю ($r=-0,335$, $\rho=0,026$). Під напруженістю в міжособистісних відносинах ми розуміємо послаблення зв'язків між суб'єктами взаємодії та переживання відчуття дисгармонічності відносин. Цей стан може супроводжуватися відчуттям розгубленості, емоційної нестійкості, навіть дистанціюванням від членів сім'ї. Отже, що напруженіші відносини зі значущими людьми, то нижча ймовірність успішної реалізації поставленого завдання. Крім того, такий зв'язок ми виявили і щодо ясності життєвих завдань ($r=-0,361$, $\rho=0,018$).

Зауважено також, що емоційна спрямованість взаємин віддзеркалюється тією чи іншою мірою у зв'язках між конфліктністю відносин і характером життя особистості ($r= -0,514$, $\rho=0,001$). Процес життя людини передбачає сприйняття нею свого буття як цікавого, емоційно насиченого, наповненого змістом. Тож конфліктність взаємин, що супроводжується непорозуміннями, протидією, нестриманістю, призводить до незадоволеності людини своїм життям. Це стосується й

ставлення до того відрізка життя, який вона вже пройшла, до самореалізації ($r = -0,395$, $\rho = 0,009$).

Було виявлено зв'язок (на високому рівні статистичної значущості) між почуттями, які утворюють чуттєвий тон міжособистісних відносин, і сприйманням особистістю свого життя. Переживання почуття задоволеності (гедоністичних почуттів) міжособистісними стосунками із членами сім'ї сприяє позитивній налаштованості на життя ($r = 0,455$, $\rho = 0,002$), постановці різноманітних життєвих цілей ($r = 0,429$, $\rho = 0,004$), здатності особистості приймати рішення та втілювати їх у життя ($r = 0,578$, $\rho = 0,001$). Переживання астеничних чи меланхолічних почуттів людиною знижує її впевненість у своїй спроможності самостійно конструювати події власного життя ($r = -0,312$, $\rho = 0,042$).

Автономія особистого простору людини є важливою умовою успішної постановки нею життєвих завдань. Вона охоплює суверенність території (відчуття безпеки, визначеність територіальних меж), суверенність звичок (добровільне прийняття певної форми організації життя), суверенність соціальних зв'язків (виявляється в можливості мати друзів і знайомих, яких не схвалюють батьки). Разом наведені ознаки складають суверенність психологічного простору особистості. Підтверджують це припущення виявлені зв'язки. Так, особистості з високим рівнем суверенності психологічного простору сприймають своє життя більш цілісно, а події життя для них більш емоційно насичені ($r = 0,473$, $\rho = 0,001$). Спостерігається також позитивне ставлення до подій минулого і задоволеність самореалізацією ($r = 0,406$, $\rho = 0,007$), висока здатність приймати рішення та втілювати їх у життя ($r = 0,353$, $\rho = 0,020$).

Цікавими видаються отримані дані і щодо таких сфер реалізації життєвих завдань, як сфера самовдосконалення і сфера кар'єрного зростання. Їх було проранжовано більшістю досліджуваних як не дуже важливу (самовдосконалення) і важливу (кар'єра). Виявлено статистично достовірні зв'язки між переживанням почуття віддаленості при взаємодії зі значущими особами, переживанням суб'єктивного відчуття самотності і низьким рівнем задоволеності власною самореалізацією ($r = -0,355$, $\rho = 0,019$). Щодо іншої сфери, то високий рівень досягнень у сфері професійного самовизначення, кар'єрного зростання тісно пов'язаний із суверенністю психологічного простору особистості ($r = 0,377$, $\rho = 0,013$).

Як бачимо, реалізація життєвих завдань у сфері самовдосконалення більше пов'язана з гармонійністю у взаєминах з близькими людьми та прийняттям особистістю цих стосунків, тоді як досягнення кар'єрних успіхів передбачає певну автономію психологічного простору.

тору людини. Низький рейтинг сфери самовдосконалення може свідчити про певну дисгармонію в міжособистісних взаєминах зі значущими особами.

Висновки. Результати проведеного емпіричного дослідження дають підстави стверджувати, що міжособистісні взаємини особистості зі значущими особами (членами сім'ї) впливають на постановку нею життєвих завдань у різних сферах життєдіяльності. Серед аспектів, які можуть визначати успішність реалізації завдань молодою людиною, виокремлюються такі, як позитивне емоційне наповнення взаємин, переживання благополуччя в різних його аспектах, чуттєвий тон взаємин, автономність особистого простору (суверенність внутрішнього світу, світу речей, звичок, соціальних зв'язків). Визначено, що реалізація особистістю життєвих завдань за виділеними нами параметрами (пасивність-активність у конструюванні подій майбутнього, чіткість-розмитість життєвих завдань, самостійність-підпорядкованість у конструюванні подій власного життя, результативність реалізації життєвих планів, емоційне тло розгортання життєвих подій, важливість (необхідність) для себе-для інших) значною мірою залежить від наповненості внутрішньосімейної взаємодії.

З'ясовано, що молоді особи, які відчувають або відчували вплив дисгармонічних взаємин, у постановці життєвих завдань спираються на вже існуючі соціально схвалювані моделі побудови майбутнього. Вони схильні перекладати відповідальність за реалізацію завдань на обставини чи інших людей. У життєвих завданнях таких осіб зазвичай слабо простежується динамічний аспект, а кроки вибудовування життя вони просто перераховують, уникаючи деталізації. Емоційне ставлення до майбутнього в них або нейтральне, або про це не йдеться взагалі. Недостатня увага приділяється ними й осмисленню часових меж реалізації життєвих завдань. У першу чергу це стосується осіб, які почуваються самотньо, не відчувають підтримки з боку значущих осіб. Істотно різняться і наповненість сфер життя, в яких відбувається постановка життєвих завдань. Молоді люди з низьким рівнем суверенності психологічного простору обмежують коло завдань невеликою кількістю сфер, віддаючи перевагу тим, де почуваються більш комфортно, уникаючи творчих підходів до власного життєконструювання.

Вивчення ресурсної наповненості внутрішньосімейної взаємодії як чинника постановки життєвих завдань молоддю дало змогу істотно доповнити уявлення про особливості вибору особистістю патернів поведінки та способів побудови власного життя.

Л і т е р а т у р а

1. Горянина В. А. Психологические предпосылки непродуктивного стиля межличностного взаимодействия / В. А. Горянина // Психологический журнал. – 1997. – № 6. – С. 73–83.
2. Духновский С. В. Диагностика межличностных отношений. Психологический практикум / С. В. Духновский. – СПб. : Речь, 2009. – 141 с.
3. Духновский С. В. Переживание дисгармонии межличностных отношений : [монография] / С. В. Духновский. – Курган : Изд-во Курган. гос. ун-та, 2005. – 174 с.
4. Духновский С. В. Шкала субъективного переживания одиночества : [руководство] / С. В. Духновский. – Ярославль : Психодиагностика, 2008. – 17 с.
5. Татенко Н. О. Стильова специфіка постановки життєвих завдань особистістю з ефективним життєздійсненням / Н. О. Татенко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 22 (25). – С. 110–116.
6. Титаренко Т. М. Життєві завдання особистості як соціально-психологічний чинник моделювання майбутнього / Т. М. Титаренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2007. – Вип. 16 (19). – С. 304–311.
7. Эммонс Р. Психология высших устремлений: мотивация и духовность личности : [пер. с англ.] / Р. Эммонс ; под ред. Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2004. – 416 с.
8. Welwood J. Intimate relationship as path / J. Welwood // The Journal of Transpersonal Psychology. – 1990. – № 1. – P. 51–58.

Цукур О. Г. Особенности постановки жизненных задач личностью в плоскости семейных взаимоотношений

Жизненные задания рассматриваются как способ, особенный план построения личностью настоящего и структурирования собственного будущего. Обосновывается важность учета в этом процессе характера взаимодействия личности со значимыми членами семьи. Освещаются результаты эмпирического исследования, направленного на выявление особенностей постановки жизненных заданий в контексте семейных взаимоотношений.

Ключевые слова: жизненные задания, межличностное взаимодействие, межличностные отношения, гармония, дисгармония.

Tsukur O. H. The peculiarities of life tasks putting by person in family relationship plane

Life tasks are identified as a way of creating the present and own future construction by a person. The importance of considering in task putting process of cooperation character by a person with important family members is grounded. The article presents the results of empirical research dedicated to finding out life tasks putting peculiarities by a person in family relationship area.

Key words: life tasks, interpersonal cooperation, interpersonal relationship, harmony, disharmony.

© Цукур О. Г.

Ю. А. Чаусова

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ СІМ'Ї В КЛАСИЧНІЙ І ПОСТНЕКЛАСИЧНІЙ ПАРАДИГМАХ

Проаналізовано теоретичні основи дослідження сімейних стосунків у класичній і постнекласичній парадигмах, схожість та відмінності між ними. Виявлено, що в рамках класичного напрямку сім'я вивчається як стабільна упорядкована система з певними закономірностями, тоді як у постнекласичному підході сімейні стосунки розглядаються в процесуальному аспекті, тобто в постійному русі та реконструюванні.

Ключові слова: сімейні стосунки, класична парадигма, постнекласична парадигма.

Проблема. Вивчення сімейних стосунків є важливою сферою досліджень у соціальній психології, оскільки саме в сім'ї відбувається розвиток особистості, її соціалізація, опанування певних моделей поведінки і засобів міжособової взаємодії. З розвитком науки, у зв'язку з її переходом від одного історичного етапу до іншого, напрям сімейних досліджень у психології також зазнав значних змін. Тому виникає необхідність провести порівняльний аналіз, щоб визначити динаміку засадничих поглядів та з'ясувати, яких нових рис набула сьогодні та чи та дослідницька парадигма. Предметом нашого розгляду стали два різних за своїми підходами напрями – класичний і постнекласичний, оскільки некласична парадигма є перехідною, “посередницькою” між класикою та постнекласикою і не має принципових, “полярних” відмінностей від них.

Мета статті: провести порівняльний аналіз сучасних досліджень сім'ї в класичній і постнекласичній парадигмах психології.

Дослідження сімейної сфери зосереджені сьогодні в основному навколо шлюбних або дитячо-батьківських відносин. Разом з тим мало беруться до уваги як особливості початкових, дошлюбних етапів стосунків, так і спільне бачення подружжям свого майбутнього. Вивчаючи вплив сім'ї на формування особистості дитини, ефективність її розвитку, психологи зосереджують увагу на таких чинниках впливу, як агресія в системі комунікації “мати – дитина” (О. С. Ісаєнко), взаємини між дітьми-сиблінгами (І. А. Дідук), імперативні і діалогічні стилі ставлення батьків (З. Т. Борисенко), батьківська відповідальність (О. Ю. Хартман), сімейні конфлікти (Л. В. Кондрацька). Зокрема, О. Л. Вознесенська робить наголос на стосунках між батьками і дітьми, підкреслюючи, що в “епоху” соціалізму чоловікам бракувало

батьківського досвіду, жінки робили кар'єру, а тому емоційний зв'язок між батьками і дітьми був послаблений [3]. Інша дослідниця, Ю. Є. Альошина, звертає увагу на те, що в сучасному українському суспільстві внаслідок економічної нестабільності все більше посилюється орієнтація подружжя на малодітну сім'ю [2]; батьки намагаються зосередитися передусім на матеріальних питаннях, нехтуючи при цьому сімейними обов'язками. Однак більшість дослідників переконані, що оптимізація лише соціально-економічних умов життя сім'ї не є запорукою стабілізації шлюбу [10]. Навпаки, розвиток подружніх відносин досяг рівня, коли стабільність шлюбу перш за все визначають особистісні риси подружжя [8]. Тобто ефективність шлюбних стосунків залежить не тільки від матеріального становища сім'ї, а й від індивідуальних особливостей кожного члена подружжя.

Окремим напрямком класичних досліджень сім'ї в сучасній соціальній психології став аналіз особистісних особливостей членів подружжя, адже, беручи шлюб, кожен із них уже має власну систему цінностей, сформовані особистісні риси, стійкі уявлення про життя та сімейні стосунки, і через це у чоловіка і дружити можуть виникати певні суперечності [14]. Але дослідники вважають, що неодмінною умовою ефективного самоздійснення в сімейній сфері та побудови гармонійних стосунків є саме автономність особистості, тобто її здатність не тільки бути автором свого життя та приймати рішення, а й відповідати за них [4; 11]. Іншими словами, самостійність та особистісна зрілість кожного із членів подружжя сприяють як побудові гармонійних стосунків у сім'ї, так і самореалізації їх як особистостей у цій сфері.

Надмірна самостійність, нездатність приймати шлюбного партнера з усіма його недоліками, особливо протягом перших років подружнього життя, можуть призводити до подружньої дезадаптації. У межах класичної парадигми цій проблемі присвячено чимало досліджень. Зокрема, дезадаптацію в шлюбі психологи розглядають як наслідок порушення функцій сім'ї (І. А. Семьонкіна), умов її розвитку, впливу чинників ризику (В. М. Висоцький, А. С. Мінухін); як результат природного і демонстративного розладу особистості в жінок (В. Г. Марченко, Г. З. Поттер); позашлюбних сексуальних зв'язків (О. А. Каденко). Тобто подружня дезадаптація в класичній психології аналізується здебільшого під кутом зору певних особистісних відхилень шлюбних партнерів.

По мірі становлення сім'ї зростає адаптованість подружжя до сімейного життя, а саме здатність до спілкування, до розуміння та співпраці з іншими – ці навички дають можливість більш ефективно вибудовувати подружні стосунки [13]. Загалом, як зазначає О. Я. Кляпець, сімейна структура постійно змінюється, перебуваючи в

процесі неперервного розвитку. У разі позитивного варіанта стосунки розвиваються, сприяючи самореалізації особистості в сімейній сфері [5]. Дослідники класичної парадигми вважають, що при переході молодшої сім'ї від одного етапу розвитку до іншого у партнерів відбувається значна переорієнтація цінностей та зміна поглядів на життя [12], зокрема життєвих завдань та уявлень особистості, пов'язаних із сім'єю.

Головним компонентом шлюбних уявлень, на думку Л. С. Алексеевої, є очікування та вимоги щодо “потрібного” і “бажаного”, які виникають стосовно майбутньої взаємодії у шлюбі [1]. Згодом, під впливом життєвих ситуацій та особливостей сімейних стосунків, ці уявлення змінюються, коригуються, доповнюються новими змістовими компонентами. Шлюбні уявлення є елементом організованої структури шлюбно-сімейних домагань особистості. Така структура являє собою своєрідний план її самореалізації в сімейній сфері, тому справляє значний вплив на ефективність життєдіяльності майбутньої сім'ї [7]. Особистісно зріла людина вибудовує своє сімейне життя, спираючись більшою мірою на свій внутрішній потенціал і потребу самоздійснення в сімейній сфері [6]. Отже, сімейні життєві домагання – це певна бажана модель стосунків у сім'ї, певне бачення спільного майбутнього, до реалізації яких прагне особистість, і водночас ця модель приймається суспільством і сприяє самореалізації кожного із членів подружжя. Саме тому в сучасних класичних дослідженнях сім'ї як галузі соціальної психології наголошується перш за все на особистісних особливостях членів подружжя, структурі сім'ї, її функціях та етапах розвитку, подружніх і дитячо-батьківських стосунках; аналізуються також питання шлюбно-сімейних уявлень та домагань особистості як складової ефективної побудови подружніх стосунків.

На відміну від традиційно прийнятих у соціальній психології структурно-функціональних досліджень, у постмодерністських підходах вважається можливим відсторонитися від звичної зосередженості на структурі і функціях сім'ї та звернути увагу на процесуальний аспект її життя. Уявлення про сім'ю конструюються людьми з урахуванням багатьох умов, зокрема часу, місця і соціального контексту. Зокрема, Л. Хенсон говорить про те, що коли ми даємо певне визначення сім'ї, то тим самим своєю владою додаємо до її складу одних людей і виключаємо інших [16]. Для того щоб розкрити ці положення, група канадських психологів під керівництвом професора Леслі Белли провела серію досліджень, присвячених розробленню системи соціально-конструктивістських уявлень про те, що означає “бути сім'єю”, та їх емпіричній перевірці [15].

Найперше, Леслі Белла та її колеги піддають сумніву структуралістське визначення сім'ї як "осередку суспільства", певної цілісної структурної одиниці. Вони наголошують на тому, що кожна людина сама активно створює те соціальне оточення, в якому живе, і говорять не про те, що таке сім'я, а про те, *що означає "бути сім'єю"*. Це певний процес, під час якого ми створюємо з іншою людиною або людьми тривалі та стійкі щодо негарздів близькі стосунки взаємної праці. Згідно із цим підходом існує три аспекти поняття "бути сім'єю": 1) стійкість (у часі і щодо негарздів), 2) піклування та 3) близькість. А значить "бути сім'єю" означає перебувати в тривалих стосунках піклування і мати при цьому спільний домашній простір, а не просто разом проводити певну кількість часу [9]. Тобто, на відміну від класичних сімейних досліджень, постмодерністи підкреслюють *процесуальність* спільного життя, *активну участь* членів подружжя в житті одне одного, *важливість взаємної уваги* та зосереджують увагу на певному *просторі*, в якому розвиваються шлюбні стосунки.

Одним з найважливіших аспектів процесу "бути сім'єю" є *піклування*. Дослідниця Джоан Тронто визначає піклування як усяку діяльність, спрямовану на підтримку або відновлення певного елемента, який входить до складу нашого життєвого світу; при цьому піклування про себе, про інших людей та природний світ складається разом у "страхувальну сітку життя" [17].

Тронто виділяє чотири складових процесу піклування:

- 1) небайдужість, сердечна увага;
- 2) активне забезпечення благополуччя;
- 3) безпосереднє піклування про когось (про дитину, літню людину, хворого або інваліда; сюди ж додається і домашня робота);
- 4) прийняття піклування від того, про кого дбає людина.

Але, на думку постнекласичних дослідників, тривалих стосунків піклування недостатньо для того, щоб "бути сім'єю". Аналізуючи уявлення про цей процес, Л. Белла дослідила поняття близькості, яке охоплює змістовне знання одне про одного – особливе знання, характерне тільки для цих стосунків. Інтимність означає також відвертість і саморозкриття, але й вони не є обов'язковими, вважає дослідниця. Тому для позначення третього аспекту того, що таке "бути сім'єю", вона обрала термін "спільний домашній простір". Це поняття передбачає розподіл повсякденних справ і занять, які забезпечують можливості для розвитку близьких довірчих стосунків [9]. Іншими словами, саме спільна діяльність членів сім'ї сприяє побудові ефективних взаємин між ними, формує прийняття і довіру – цей принцип близький до положень класичних досліджень, де спільна діяльність також розглядається як чинник, що сприяє розвитку сімейної згуртованості.

Колеги Л. Белли брали також активну участь у дослідженні сімейних стосунків та поняття “бути сім'єю” в постнекласичній парадигмі. Зокрема, Барбара Уїттінгтон вивчала, що означає “бути сім'єю”, в університеті студентського містечка в англомовній провінції Канади. Дослідження проводилося в Центрі допомоги сім'ї, одним з аспектів роботи якого був дискусійний клуб, і його учасники погодилися розповісти Барбарі про те, яке значення для них має Центр, що “сімейного” є в їхньому спілкуванні та взаємодії з іншими мешканцями студмістечка.

Виявилось, що більшість учасників сприймають інших мешканців студмістечка як родичів, а інколи навіть – як близьких родичів. Сім'ї, які там мешкають, ставляться до життя інших сімей уважно та співчутливо. Наприклад, коли в одній сім'ї, яка нещодавно приїхала, вибухнув гучний скандал між батьками, інша сусідська сім'я прийшла туди і забрала дітей до себе; друга сім'я привела співробітників правоохоронних органів, а третя намагалася заспокоїти подружжя та з'ясувати, як сусіди могли б йому допомогти [9]. Тобто, згідно з результатами даного дослідження, поняття сім'ї виходить за класичні рамки й означає вже не стільки подружню пару з дітьми, як радше певну групу людей, які психологічно відносять одне одного до близького сімейного кола.

Мерилін Каллахан, Леслі Браун, Патриціан Маккензі та Барбара Уїттінгтон вивчали сім'ї, де бабусі брали на виховання своїх внуків, оскільки середнє покоління, батьки цих внуків, через проблеми, пов'язані здебільшого із психічним здоров'ям, були нездатні виховувати своїх дітей. Бабусі при цьому брали на себе потрійне завдання: змінити традиційне уявлення про сім'ю, де біологічні батьки вважаються найкращими вихователями для своїх дітей; створити нову сім'ю для своїх внуків, а також зберегти можливість відновлення постійної участі батьків у вихованні дітей.

Виховання внуків багато в чому було для бабусь повторенням їхнього батьківського досвіду. Основна відмінність полягала в тому, що їм доводилося створювати та підтримувати у внуків відчуття присутності біологічних батьків. Зазвичай вони робили це з надією, що їхні діти коли-небудь та зможуть стати справжніми батьками для тих, кого вони народили на світ.

Окрема проблема, з якою стикалися бабусі, – пояснити внукам, чому вони не мешкають з матір'ю або батьком (якщо ті живі); навіщо мати народила трьох дітей, якщо вона нездатна їх виховувати, і чому вона ніколи навіть не зателефонує. Бабусі намагалися не судити своїх дітей, але часто розривалися між жалістю до дітей і злістю на них. Багато хто з учасників дослідження підкреслював те, що цього разу, у вихованні внуків, вони прагнуть не припуститися тих помилок, яких

припустилися у вихованні дітей [9]. Тобто дослідники знову наголошують на нетрадиційному уявленні про сім'ю в межах постнекласичної парадигми та роблять акцент на тому, що дане поняття не полягає в класичному розумінні сім'ї як стабільної суспільної одиниці, а виходить за його межі та означає спільність життя і певної діяльності, близькі стосунки, піклування та увагу її членів одне щодо одного.

Дженіфер Карсон, Юдіт Фолькль і Френсіс Макгуайр також підтримали ідею Леслі Беллі; вони поставили за мету з'ясувати, чи можна розглядати спільне проживання в будинку літніх людей осіб, які страждають старечим слабоумством, як спосіб “бути сім'єю”. Якісний аналіз більш як двохсот годин записів під час включеного спостереження, польових нотаток та інтерв'ю дав змогу виділити кілька тем, які підтверджують те, що “бути сім'єю” – це переживання, яке містить визначальний аспект “людяності”.

Перша тема – це підтримка та збереження людського вигляду, власної гідності, почуття самоцінності, любові та прихильності. Більшість представників персоналу, який обслуговує цей дім літніх людей, вважали, що їхні підлеглі не здатні приймати навіть прості рішення. Оскільки персонал вважав важливішим дотримання правил та сприяння функціонуванню закладу, аніж гнучкий, індивідуальний підхід, то таке ставлення призводило до використання колективом директивної мови та поведінки, знищувало у мешканців будинку літніх людей віру в себе та почуття власної гідності; у відповідь на це вони або відкрито бунтували, або просто не виконували вказівки персоналу.

Друга тема – це стосунки, які тривають усе життя. Більшість мешканців закладу для літніх людей запрошували дослідників до себе в кімнату, де показували їм фотографії близьких людей. І хоч вони не завжди могли згадати, як звати зображену на фотографії людину і в якому вони з нею спорідненні, для них, безумовно, було важливо відчувати свою належність до сім'ї. Однак окрім гордості та радості, ці значущі стосунки приносили їм тривогу, розчарування та біль.

Для мешканців будинку літніх людей важливими були також такі теми, як спільний домашній простір, стосунки піклування і тривалі відносини між мешканцями закладу [9]. Отже, результати цього дослідження показали, що поняття сім'ї включає в себе, перш за все, елемент “людяності”, гуманності, уважного і турботливого ставлення до її членів. Завдяки такому ставленню літні люди відчували належність до певної “сімейної групи”, спорідненість із нею.

Висновок. Незважаючи на певну схожість, класичний і постнекласичний підходи до вивчення сімейних стосунків значною мірою відрізняються один від одного. У класичній парадигмі дослідження зосереджуються на подружніх та дитячо-батьківських стосунках,

аналізі особистісних особливостей членів сім'ї, подружній дезадаптації, структурі, функціях та етапах розвитку сім'ї, розгляді сімейних життєвих домагань особистості та пов'язаних із ними життєвих завдань, тобто сім'я в цьому підході вивчається як стабільна система з певними закономірностями. На відміну від класичних сімейних досліджень, сім'я в постнекласичній парадигмі – це динамічна система, що утворюється складною мережею взаємин і не існує як даність, а створюється і перетворюється щоразу, щомоментно в певній “співпраці” думок, почуттів, учинків. “Бути сім'єю” передбачає процесуальність її конструювання та містить у собі певні характеристики ефективних сімейних стосунків – тривалість, піклування та близькість. Іншими словами, особливість постнекласичного підходу полягає в тому, що сім'я в ньому розглядається з позиції постійного руху, динаміки та близькості стосунків.

Література

1. *Алексеева Л. С.* Представления супругов о семье в юридически значимом развитии отношений в браке : автореф дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : 19.00.06 / Л. С. Алексеева. – М., 1984. – 24 с.
2. *Алешина Ю. Е.* Цикл развития семьи: исследования и проблемы / Ю. Е. Алешина. // Вестник Московского государственного университета. Серия 14. Психология. – 1987. – № 2. – С. 60–72.
3. *Вознесенская Е. Л.* Арт-терапевтические технологии в формировании зрелых мужских и женских феноменов “Я” в пространстве внутренней сказки / Е. Л. Вознесенская // Простір арт-терапії: можливості та перспективи. – К. : КИТ, 2005. – С. 33–44.
4. *Єхалова Л. В.* Прояви автономності в дитячому віці / Л. В. Єхалова // Соціальна психологія. – 2006. – №6 (20). – С. 147–152.
5. *Кляпець О. Я.* Постановка життєвого завдання як чинник подолання сімейної кризи / О. Я. Кляпець // Соціальна психологія. – 2008. – № 6. – С. 139–147.
6. *Кляпець О. Я.* Чинники формування життєвих завдань особистості, пов'язаних зі шлюбом та сім'єю / О. Я. Кляпець // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 22 (25). – С. 123–132.
7. *Кляпець О. Я.* Шлюбно-сімейні домагання особистості як спосіб створення нею власного майбутнього / О. Я. Кляпець // Соціальна психологія. – 2007. – № 5. – С. 149–156.
8. *Кутсар Д.* О характерах супругов в связи с некоторыми показателями атмосферы общения в конфликтной семье / Д. Кутсар. // Психология семьи. – Самара : БАРАХ-М, 2002. – С. 505–512.
9. *Кутузова Д. А.* “Быть семьей”: взгляд с точки зрения социального конструкционизма. Обзор работ Л. Беллы и ее сотрудников / Д. А. Кутузова // Постнекласическая психология. Социальный конструкционизм и нарративный подход. – 2005. – № 1 (2). – С. 72–92.

10. Левкович В. П. Социально-психологический подход к изучению супружеских конфликтов / В. П. Левкович, О. Э. Зуськова // Психологический журнал. – 1985. – Т. 6, № 3. – С. 126–137.
11. Москаленко В. Д. Когда любви слишком много: Профилактика любовной зависимости / В. Д. Москаленко. – М. : Психотерапия, 2006. – 224 с.
12. Олейник Ю. Н. Исследование уровней совместимости в молодой семье / Ю. Н. Олейник // Психологический журнал. – 1986. – Т. 7, № 2. – С. 59–67.
13. Сысенко В. А. Брачно-семейная адаптация, ее характер и содержание / В. А. Сысенко // Молодежь вступает в брак. – М. : Просвещение, 1986. – 254 с.
14. Сысенко В. А. Супружеские конфликты / В. А. Сысенко. – М. : Мысль, 1989. – 176 с.
15. Bella L. The Christmas Imperative / L. Bella. – Halifax, Canada : Fernwood, 1992. – 252 p.
16. Hanson L. Family Problematics A Crucible for Sociology, International / L. Hanson // Journal of Sociology of the Family. – 1997. – 27 : 1. – P. 1–12.
17. Tronto J. Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care / J. Tronto. – London Routledge, 1993. – 226 p.

Чаусова Ю. А. Сравнительный анализ исследований семьи в классической и постнеклассической парадигмах

Проанализированы теоретические основы исследования семейных отношений в классической и постнеклассической парадигмах, сходства и различия между ними. Обнаружено, что в рамках классического направления семья изучается как стабильная упорядоченная система с определенными закономерностями, тогда как в постнеклассическом подходе семейные отношения рассматриваются в процессуальном аспекте, то есть в постоянном движении и реконструировании.

Ключевые слова: семейные отношения, классическая парадигма, постнеклассическая парадигма.

Chausova Yu. A. Comparative analysis of family studies in classical and postnonclassical paradigms

The theoretical bases of family relations research in the classical and postnonclassical paradigms, the similarities and differences between them are analyzed. It was found that in the classical direction the family is studied as stable ordered system with certain regularities. It was determined that in the postnonclassical approach family relationships are considered in the procedural aspect, in constant movement and rebuilding.

Key words: family relationships, classical paradigm, postnonclassical paradigm.

© Чаусова Ю. А.

ІНФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ І СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ

Л. А. Найдьонова

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ МЕДІАОСВІТИ: ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ

Представлено аналіз першого етапу експериментальної перевірки ефективності вітчизняної моделі медіаосвіти, яка враховує взаємодію суб'єктів сучасного інформаційного простору на трьох рівнях: особистості, групи, спільноти. Запропоновано рефлексивні стратегії і принципи побудови шкільних медіаосвітніх програм для учнів 1 – 9-х класів з урахуванням сензитивних періодів розвитку особистісних новоутворень. Виокремлено чинники становлення фахової спільноти медіаосвітан: активізація міжособової комунікації, регіональна спеціалізація, рефлексія спільного досвіду.

Ключові слова: медіаосвіта, медіаризики, медіаресурси, рефлексивний підхід, спільнота.

Проблема. Стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій та системи засобів масової інформації в сучасному світі нагально потребує цілеспрямованої підготовки особистості до вмілого і безпечного користування ними. На взаємодію з різноманітними медіа (телебачення, інтернет, кіно, преса, радіо) припадає вагома частка в бюджеті вільного часу громадян, що зумовлює значний вплив медійних засобів на всі верстви населення, передусім на дітей і молодь. Медіа накладають потужний і суперечливий відбиток на освіту молодого покоління, часто перетворюючись на провідний чинник його соціалізації, стихійного соціального навчання. У відповідь на ці виклики сучасного світу в розвинутих європейських країнах, США, Канаді, Австралії, а останнім часом і в Україні, значна увага приділяється розробленню засад та соціально-психологічної моделі медіаосвіти.

Згідно з Концепцією впровадження медіаосвіти в Україні, схваленою Президією НАПН України в травні 2010 р., розпочато всеукраїнський медіаосвітній експеримент, який є важливою сходинкою до масового впровадження медіаосвіти. В експериментальному режимі доцільно провести апробацію медіаосвітніх інновацій, визначити ефективність окремих компонентів і створити варіанти оптимального їх поєднання з урахуванням місцевих особливостей.

Мета статті: аналіз основних компонентів соціально-психологічної моделі медіаосвіти, визначення концептуальної рамки медіаосвіти дітей різного віку та підведення підсумків першого року всеукраїнського експерименту.

Вітчизняна соціально-психологічна модель медіаосвіти інтегрує сучасні досягнення зарубіжної медіаосвіти, критично переосмислює її більш як півстолітній досвід, адаптує його до українських реалій, істотно посилюючи інноваційне наповнення медіаосвітньої підготовки, її психологічну складову. В основу вітчизняної моделі покладено соціально-психологічний підхід, у межах якого медіакультура мислиться як продукт і водночас умова взаємодії суб'єктів інформаційного простору. При цьому на відміну від існуючих підходів як суб'єкти розглядаються не лише медіавиробник і споживач, а й медіапедагог – модератор їхньої взаємодії. Ключові засади вітчизняної моделі спираються на розуміння процесу взаємодії суб'єктів у сучасному інформаційному просторі, де відбувається не лише створення і передача інформації, а й формування і самоперетворення суб'єктів взаємодії. Медіа, які раніше виступали як “передавачі” інформації, потім усвідомлювали себе як “виробники” інформації, нині стають організаторами (навігаторами) комунікації інших суб'єктів. Споживачі медіа, які досі пасивно “сприймали” як реципієнти відправлене через канал медіаповідомлення, сьогодні стають повноцінними суб'єктами інформаційно-комунікаційної взаємодії (авторами, агентами, навігаторами взаємодії).

Вітчизняна модель передбачає поєднання захисної, естетичної, критичної і творчої моделей медіаосвіти. Вона враховує необхідність підготовки дитини до ефективної взаємодії з інформаційним середовищем на всіх етапах – від отримання виклику існуючому рівню знань до створення інновацій і використання отриманих результатів. Об'єднання компонентів, ефективність яких доведено міжнародним досвідом, відбувається на основі соціально-психологічних технологій активного навчання, побудови паритетної конструктивної взаємодії, набуття спільного досвіду в спільноті та її групової рефлексії.

Пріоритетними напрямками створення цілісної системи шкільної медіаосвіти є упровадження курсу медіакультури для старших класів з урахуванням особливостей переходу до профільного навчання. Цей компонент медіаосвіти має стати інтегруючою ланкою, майданчиком здійснення старшокласниками рефлексії власних медіапрактик, усвідомлення ефективності саморегуляції взаємодії з медіапростором. Система шкільної медіаосвіти не починається в старших класах – навпаки, ідеться про те, що кожен віковий період має специфічні медіаризики, на профілактику яких і має бути спрямована медіаосвіта,

адже таким чином створюється база для розв'язання наступних завдань розвитку в подальших вікових періодах. Передбачається розроблення психологічно обґрунтованих навчальних програм інтегрованої освіти для молодших і середніх класів загальноосвітніх шкіл (поширення практики інтеграції медіаосвітніх елементів у навчальні програми з різних предметів), напрацювання низки факультативних медіаосвітніх програм для дітей різного віку (а особливо для підлітків), активізація роботи гуртків, фото-, відео- та анімаційних студій, інших позакласних форм учнівської творчості медіаосвітнього спрямування.

Беручи до уваги бурхливий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій і їх входження в шкільний простір, варто особливо підкреслити, що використання технологій не забезпечує автоматично медіаосвіти. Адже медіаосвіта – це окремий освітній напрям, що ставить за мету підготовку дитини до ефективної взаємодії з інформаційним простором. ЮНЕСКО відносить медіаосвіту до найважливіших прав людини в інформаційну добу [1].

Мета медіаосвіти – це оптимізація вбудованості віртуального світу в повсякденні практики дитини без шкоди її здоров'ю і розвитку та із забезпеченням збалансованого розвивального індивідуального і соціального ефекту. Форми медіаосвіти можуть бути різними:

- *інтегрована* (в межах уроків з різних дисциплін, що вивчаються дітьми). Забезпечується обов'язковим поєднанням двох складових: 1) використання медіа (засобів, текстів – у широкому розумінні як зразків медіапродукції, у тому числі екранної, аудіовізуальної), 2) медіаосвітня мета, завдання і рефлексія їх досягнення (висновки, підсумки, результати, повернені дітям у діалозі щодо їхньої взаємодії з медіа);

- *формалізована* (це курси “Медіакультура” в межах варіативної складової): адаптовані до віку дитини комплексні заняття, спрямовані на розуміння і порівняння різних медіа як єдиної розгалуженої і взаємопов'язаної інформаційної системи (преса – книга, газета, журнал; кіно, телебачення, відеогра, інтернет, мобільний зв'язок тощо), а відтак і гармонізацію різних пасивних і активних практик (читання, слухання, створення фото, відео, анімації, використання інформаційно – комунікативних технологій (ІКТ), новітнє медіамистецтво і т. п.)

- *позакласна*: факультативи (гуртки) за окремими напрямами підвищення творчої кваліфікації дітей у межах окремих медіапрактик (шкільні газета, радіо, телебачення, інтернет-портал, фотостудія, анімаційна студія, кіностудія тощо);

- *позашкільна*: участь у дитячих медіафестивалях різного рівня, конкурсах, заняття в будинках творчості, спеціалізованих закладах тощо.

Згідно із соціально-психологічною моделлю завдання медіаосвітніх курсів (програм) мають формулюватися так, щоб сприяти ефективній взаємодії суб'єктів сучасного інформаційного простору на різних рівнях. На індивідуальному рівні – це розвиток медіакультури дитини, яка забезпечує здоров'я і розвиток у поствіртуальному світі (включає медіаімунітет, медіафільтри, стратегії та інструменти саморегуляції медіапрактик, індивідуальний медіастиль тощо). На груповому рівні – це забезпечення конструктивних форм спілкування в групі і міжгруповій взаємодії з приводу медіапрактик, створення умов для спільної медіатворчості тощо. На рівні спільнот і великих груп – це сприяння оздоровленню інформаційного простору як спільного блага, формування паритетного діалогу між медіавиробником і медіаспоживачем, запобігання нищенню спільного ресурсу нерегульованим споживанням. Маючи багатозарову структуру завдань, медіаосвіта, згідно з вітчизняною моделлю, має бути побудована за принципом інформаційної екологічності і балансу.

Курси медіаосвіти, що розробляються для дітей різного віку, мають спрямовуватися на забезпечення таких завдань:

- налаштувати дитину на необхідність саморегуляції та спільної з найближчим оточенням (батьки, однолітки) співрегуляції взаємодії з віртуальним світом, щоб забезпечити баланс віртуальних і територіальних практик дитини, необхідних для гармонійного розвитку і здоров'я (зокрема для профілактики надмірного захоплення медіа, формування медіазалежностей, протистояння гіподинамії і тотальній віртуалізації комунікативних та ігрових практик дитини);

- розкрити закономірності світу медіа, з яким дитина стикається у своєму повсякденному житті (для розвитку розуміння сучасних способів відображення реальності; формування індивідуального естетичного смаку, моральних та соціальних фільтрів інформаційного сміття, маркетингових втручань, маніпуляцій та інформаційного перевантаження);

- допомогти засвоїти позиції активного користувача (замість пасивного споживача) і творця інформаційного простору, носія і творця локальної та глобальної медіакультури (організувати спільний досвід поваги гідності іншого і паритетної комунікації різних – в аспекті цифрової, соціально-майнової нерівності, національно-релігійної, інтелектуальної, фізичної різноманітності тощо – і відповідно до специфіки медіапрактик, медіауподобань, медіасубкультур);

- сприяти розвиткові тих психічних новоутворень (когнітивних, емоційно-вольових, соціальних), що убезпечують від негативного впливу медіапродукції в нинішньому віці та створюють профілактич-

ний ефект щодо ризиків медіа, характерних для наступного вікового періоду.

Перша п'ятірка *загальних принципів здійснення медіаосвіти*, що закладено в основи вітчизняної соціально-психологічної моделі і має реалізуватися шляхом розробки медіаосвітніх програм для дітей усіх вікових категорій, це: 1) посилення рухової активності, 2) ресурсна передача знань, 3) комунікативна пропедевтика, 4) гнучке і розмаїте змістове наповнення занять, 5) циклічність побудови програм і врахування сензитивних періодів медіаризиків.

Принцип посиленої рухової активності: на медіаосвітніх заняттях потрібно передбачити чергування моторики різного рівня, зокрема пересування дітей у межах класу (обмін місцем розташування підгруп, перехід із групи в групу і т. ін.), переміщення предметів, а також спостереження за живою природою і відвідування різних цікавих місць для розуміння особливостей їх медійного відображення, використання різних тілесних поз для отримання різних ракурсів, складання репортажів про спортивні події і т. п. (з урахуванням техніки безпеки), дрібної моторики, наприклад під час виготовлення пластилінових зразків для анімації, тощо.

Принцип ресурсної передачі знань: активізувати знання, які дитина має (отримала із неформальної стихійної медіаосвіти). Через організацію спільної дії дітей педагог визначає неповноту (дефіцит) знань, бачить помилки і визначає напрям розвитку, відповідно активізує потребу в знанні (створює виклик, який мотивує дітей); спираючись на відому дітям інформацію, додає потрібну їм для виконання практичних дій, але ще не відому інформацію.

Принцип комунікативної пропедевтики: на медіаосвітніх заняттях діти включаються в конструктивну міжособову комунікацію відповідно до вікових особливостей і ситуації в конкретному дитячому колективі. Живе неформалізоване спілкування може загострювати приховані конфліктні стосунки між окремими дітьми або підгрупами, що пов'язано з їхніми різними медіауподобаннями. Програми мають спрямовуватися на отримання дітьми спільного досвіду командної роботи, що дає можливість об'єднати різні здібності дітей, враховуючи існуючі стосунки. Так, наприклад, використовувати як мотивувальний виклик порівняння дітей між собою прийнятно за умови системної профілактики булінгу (що унеможливило знущання групи над інакшими дітьми і загострення цькування тощо).

Принцип гнучкого і розмаїтого змістового наповнення занять: гнучке пристосування до потреб дітей, їхніх захоплень, моди, актуальної медіаситуації. Створення для дітей можливостей, аби вони вільно могли обговорювати свої медіапрактики між собою і з дорослими (демонстрація конструктивних способів комунікації).

Принцип циклічності програм і врахування сензитивних періодів: підбір медіаматеріалу для занять визначається віковими особливостями дітей, що робить їх особливо чутливими до певної тематики. У сензитивний період необхідні для формування медіакультури психічні новоутворення формуються легше (з меншими затратами зусиль), ніж до або після цього вікового періоду. Оскільки вікова періодизація не повною мірою враховує індивідуальні відмінності дітей, потрібна циклічність: повторення занять, спрямованих на формування новоутворень у наступному класі (віковому періоді) для закріплення і підсилення ефекту. Закріплення досягнень попереднього циклу має відбуватися на іншому змістовому матеріалі (але на базі порівняння кількох доступних для дітей медіа).

Вікові особливості взаємодії дітей з медіа, що мають бути враховані в сензитивний віковий період, і відповідно на яких можна базувати медіаосвітні програми, узагальнено в двох рефлексивних стратегіях впливу. Перша стратегія – рефлексивне управління розвитком психологічних новоутворень дитини, які зменшують ризики негативного впливу на неї з боку медіа (відповідальність за регулювання взаємодії з медіа покладається переважно на дорослих). Друга стратегія – рефлексивне управління розвитком *рефлексивних* новоутворень дитини, які дають їй можливість самостійно і відповідально регулювати баланс ресурсів і ризиків під час взаємодії з медіа.

Кожна із стратегій базується на сукупності головних ідей. Головні ідеї медіаосвіти в молодшому шкільному віці (1-4 класи) – вторинність (штучність) інформаційного світу, отримання задоволення від реального світу, своїх реальних дій у ньому, розуміння необхідності вибірковості, дозування контакту з медіа, обережності під час взаємодії з медіа.

Головні ідеї медіаосвіти в підлітковому віці (5-9 класи) – створення середовища повноцінного реального розвивального спілкування дітей щодо їхніх медіапрактик і медіауподобань для забезпечення розуміння розмаїтості і взаємозв'язків світу медіа як культурного досягнення людства (носія цінностей, норм, зразків), розвиток навичок самоуправління взаємодією з медіа, управління ризиками і ресурсами, що надають медіа.

Вікову специфікацію медіаризиків і відповідних психологічних новоутворень, які формуються в дитини певного віку і здатні значно зменшити, а то й анігілювати негативні наслідки медіавпливу, представлено в Таблиці. Розробка вікової специфікації медіаризиків спирається на аналіз механізмів впливу медіа на дитину [1] та узагальнення результатів всеукраїнського масового опитування батьків дітей різного віку [2].

Ризики впливу медіа для дітей різного віку і відповідні ресурсні психологічні новоутворення

	Ризик	Вікові новоутворення, що зменшують ризик впливу
1-й клас (6-7 років)	<ul style="list-style-type: none"> – Візуальна вразливість (картини, що вразили, довго тримаються в пам'яті, лякають, тривожать); – копіювання небажаної поведінки (повторення слів, дій); – зміна сімейних правил і медіапрактик під тиском значущих груп однолітків (перегляд усупереч своїм бажанням за для інтеграції в групу) 	<ul style="list-style-type: none"> – Врозуміння штучності медіапродукції (операції когнітивного відсторонення від емоційно вражаючих впливів – “воно ж не справжнє”); – довіра до власної вибірковості; – внесок у створення сімейних правил користування медіа (розподілений вольовий процес і – як основа для формування вольової звички на наступному віковому етапі 9– 10 р.); – самооцінка виконання правил (наприклад, телеперегляду, гри на комп'ютері або мобільному); – радість від процесу створення нового медіапродукту як від творчості; – узгодження дій під час спільної творчості, прийняття інакшості інших людей
2-й клас (7-8 років)	<ul style="list-style-type: none"> – Закріплення досягнень попереднього циклу на іншому змістовому матеріалі (але на базі порівняння кількох медіа); – занадто велике захоплення медіарозвагами послаблення мотивації навчання; – захоплення страшним; – копіювання агресивної поведінки 	<ul style="list-style-type: none"> – Розрізнення медіарозваги і медіасправи; – розрізнення фантазії, видумки, обману, правди; – бюджет часу на медіарозваги; – розрізнення героїв і антигероїв у медіа (з кого брати, а з кого не брати приклад); – самоопанування; визначення коли, чому і навіщо дивитися страшно
3-й клас (8-9 років)	<ul style="list-style-type: none"> – Закріплення досягнень попереднього циклу на іншому змістовому матеріалі (але на базі порівняння кількох медіа); – формування споживання під впливом реклами, намір купити товар, виконати запропоновану (нав'язану) дію; – довірливість до інформації і переживання з приводу “кінця світу” (катастроф, прогнозів) 	<ul style="list-style-type: none"> – розвиток критичного осмислення отриманої з медіа інформації; – способи перевірки інформації; – первинне розуміння комерційної природи реклами; – загальне відчуття безпеки, захищеності, власної спроможності; – занурення в спільну справу створення медіапродукту (протиставлення “потоківому” стану комп'ютерної гри); – перехід від сприймання “про що показують” до сприймання “для чого це показують”

<p>4-й клас (9-10 років)</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Копіювання норм стосунків і ставлення; – прагнення полегшеної інформації (від нездатності до самостійного читання) 	<ul style="list-style-type: none"> – Розуміння неповного збігу намірів і дій персонажа, завдання ненавмисної шкоди іншому; – усвідомлення наслідків дій персонажів (продовження медіатвору); – проведення межі між реальним і віртуальним світами (на прикладі обговорення соціальної інтернет– мережі); – формування вольової звички (непомітність зусиль на виконання того, до чого звик, а колись було важко); – перехід до самостійної регуляції бюджету часу
<p>5-й клас (10-11 років)</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Інтерес до дорослого змісту медіа (про сексуальність, стосунки); – пік зростання часу перегляду, пошук соціальних уроків, розширення уявлень про сімейні стосунки за межі батьківської сім'ї; – експериментування із власною кібер– персонаєю в соцмережах (є– ідентичністю), неадекватна самооцінка; – необережні дії в кіберпросторі 	<ul style="list-style-type: none"> – Різні жанри медіа, різні мовні коди; – різноманітність тем медіа і власні смаки (порівняти, як змінилися медіауподобання з 1– го до 5– го класу); – дорослість і дорослі медіа (система застережних позначок); – різні способи користування медіа (он– лайн навчання); – медіаресурси і медіарозваги: можливість управляти власним часом. <p>Актуальне тематичне навантаження медіа–апродукції, що використовується на заняттях:</p> <ul style="list-style-type: none"> – цінність сімейних стосунків, зображена в медіа – справжній чоловік/справжня жінка (сензитивний період гендерного розвитку); – яким я буду батьком/матір'ю (профілактика ускладнень стосунків з батьками в підлітковому віці); – відчуття власної гідності та повага до інших (профілактика ускладнень стосунків з однолітками)
<p>6-й клас (11-12 років)</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Затримки розвитку вольових процесів (надмірне захоплення медіа); – засвоєння вульгаризованих гендерних ролей під впливом медіа 	<ul style="list-style-type: none"> – Акцент на ресурсному використанні медіа; – способи пошуку потрібної інформації в медіа – багатомовність сучасних медіа; – ціннісне ставлення до міжособових стосунків; – вчинок у реальному та віртуальному світах; – розширення діапазону способів саморегуляції за допомогою і без допомоги медіа

<p>7-й клас (12-13 років)</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Закріплення досягнень попереднього циклу на іншому змістовому матеріалі (але на базі порівняння кількох медіа); – засвоєння вульгаризованих моделей романтичних стосунків під впливом медіа; – заміщення реальних стосунків віртуальними персонажами; – передчасна сексуалізація 	<ul style="list-style-type: none"> – Позиція медіавиробника, етика в медіапросторі; – уміння відстояти власну думку в разі зіткнення з іншою, пошук аргументів у медіа (подальший розвиток критичного мислення); – герої та їхні друзі в медіа (сензитивний період розвитку дружби); – відмінність віртуальної і реальної дружби; – допомога другу з використанням медіа і без; – керовані експерименти з тимчасовою медіаізоляцією (усвідомлення медіапотреб і медіазалежностей)
<p>8-й клас (13-14 років)</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Закріплення досягнень попереднього циклу на іншому змістовому матеріалі (але на базі порівняння кількох медіа); – медіа пропонує/викривляє норми міжособових стосунків, світогляд; – спрощене розуміння зв'язку любові та сексу; – відповідальність за медіавчинок 	<ul style="list-style-type: none"> – Прихований зміст медіаповідомлень, багатозначність, суперечності, невизначеність і складність світу медіа; – довізначення і співтворення, активна роль користувача медіа; – поняття “вчинок” і “спільний вчинок” з медіа і без них; – свобода вибору і відповідальність у віртуальному і ширшому реальному світі; – масова поведінка і груповий тиск (наприклад, місії філістерів та прогресорів); – інформаційний простір як загальне благо, трагедії загального добра в разі використання без самообмежень; – самооцінка якості регулювання медіа-практик; – ревізія сімейних правил користування медіа
<p>9-й клас (14-15 років)</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Закріплення досягнень попереднього циклу на іншому змістовому матеріалі (але на базі порівняння кількох медіа); – медіа відволікають від професійного вибору і самореалізації, планування кар'єрного розвитку 	<ul style="list-style-type: none"> – Переосмислення своїх дитячих медіа-практик і самовизначення нових медіау-подобань; – розвиток особистісної і групової рефлексії балансу віртуальних і реальних практик; – ресурсне ставлення до медіа; – протистояння маніпуляціям

Описаний ресурсно-рефлексивний підхід до медіаосвіти на основі повсякденних медіапрактик дитини запропоновано як концептуальну рамку для розробки авторських медіаосвітніх програм для різних класів, що створюватимуться й апробуватимуться в ході проведення всеукраїнського експерименту. Дослідно-експериментальну роботу “Науково-методичні засади впровадження вітчизняної моделі медіаосвіти в навчально-виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів” (2011–2016 роки) розпочато на базі загальноосвітніх навчальних закладів Автономної Республіки Крим, Дніпропетровської, Запорізької, Київської, Луганської, Львівської, Миколаївської, Полтавської, Черкаської областей та м. Києва.

Головним напрямом розвитку медіаосвіти згідно із соціально-психологічним підходом є створення колективного суб’єкта-модератора взаємодії дитини з медіа, а саме професійної спільноти медіапедагогів. На запуск цього процесу і були спрямовані спеціалізовані заходи, зокрема проведення 1) медіаосвітніх шкіл (літніх і зимових) для методистів обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти (насамперед тих областей, де розпочато експеримент), 2) низки куштових науково-методичних семінарів з учителями шкіл-учасників експерименту (у містах Полтава, Дніпропетровськ, Миколаїв, куди були запрошені місцеві учасники і представники інших областей). Завдяки партнерам медіаосвітнього консорціуму МБФ “Академія української преси” заходи було проведено з виїздом учасників (на 6 днів для – медіаосвітньої школи і на 2–3 дні – для семінарів), що дало змогу повністю зануритись у тему, інтенсифікувати безпосереднє міжособове спілкування на горизонтальному рівні, яке є суттєвим компонентом формування спільноти.

Ще одним компонентом формування спільноти була організаційна схема міжгрупового спілкування через взаємодію коаліцій. Оскільки коаліції доцільно формувати за територіальним принципом, як побудовано і сам менеджмент експериментальної діяльності, відразу розпочато роботу з організації повноцінних творчих груп із самостійною груповою динамікою в межах кожної області (для цього збільшується кількість шкіл, що виступають експериментальними базами в межах області, започатковуються регіональні експерименти). Формуванню конструктивної взаємодії сприяє регіональна спеціалізація, що починає складатися в межах експерименту як результат самовизначення експериментальних навчальних закладів з урахуванням місцевих умов упровадження інновацій.

Протягом першого року експерименту регіональні мережі педагогів-експериментаторів забезпечували конкретизацію вітчизняної соціально-психологічної моделі впровадження з урахуванням наявних

ресурсів. Спеціалізація починає насамперед вимальовуватися в АР Крим, Луганській, Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській областях. Інші регіональні мережі протягом першого року не сформували виразної специфіки, а тому працюють згідно із загальною програмою експерименту: проводять педради, батьківські збори і дискусійні групи батьків. У більшості шкіл уже в перший рік експерименту розпочали викладати курс за вибором “Медіакультура” в 10-х класах.

Медіаосвітня мережа експериментаторів в АР Крим опрацьовує вітчизняну модель медіаосвіти на базі співпраці ЗНЗ (початкова школа) і Кримського республіканського підприємства “Кіновідеопрокат”, Асоціації кіноосвіти та медіапедагогіки. Специфіка змісту роботи цієї регіональної мережі зумовлена завданням максимально інтегрувати накопичений в Україні досвід кіноосвіти – що потребувало залучення насамперед педагогів молодшої шкільної ланки. Проведено низку засідань регіональної творчої групи, що забезпечило підготовку вчителів початкових класів до впровадження інтегрованої медіаосвіти; апробовано окремі інтегровані медіаосвітні уроки, активізовано роботу медіаклубів, вчителі взяли участь у фестивалі документального кіно.

Модель медіаосвіти, що апробується в Дніпропетровській області, спрямована головним чином на дистанційне забезпечення підвищення медіаосвітньої компетентності педагогів на базі порталу ОШПО. Зрозуміло, що за такої моделі важливою складовою є суттєве розширення кількості педагогів: крім експерименту всеукраїнського рівня, у Дніпропетровській області започатковано медіаосвітній експеримент регіонального рівня, в якому беруть участь понад 30 шкіл. Експериментальні школи успішно провели підготовку педагогічних, батьківських і учнівських колективів до впровадження курсу “Медіакультура”, активно використовуючи дистанційні методи навчання, віртуальні освітні веб-середовища, банки електронних засобів навчання тощо.

Ключовим чинником спеціалізації роботи в Запорізькій області стала організація за ініціативою обласного управління освітою міжнародного медіафестивалю (Москва – Запоріжжя), у межах якого учні завдяки інтернет-технологіям взяли участь у майстер-класах провідних кінопедагогів і митців, долучилися до самостійної медіатворчості. Ця спільна справа стала стрижнем розвитку медіаосвіти в регіоні. Важливим компонентом розвитку медіаосвіти є також створення першого всеукраїнського медіаосвітнього порталу “Вісник мрії”, який поєднав творчість дітей і дорослих, став спільним ресурсом усіх медіапедагогів (зокрема створено відеозвіти усіх медіаосвітніх заходів 2012 р., розпочато формування відеобібліотеки медіаосвітніх лекцій провідних фахівців галузі). Підготовка вчителів медіаосвіти проводилася на базі

ОППО (двотижневі курси) за розробленою регіональним координатором авторською програмою.

Робота регіональної мережі на базі ОППО Луганської області набуває специфіки за двома параметрами: 1) поєднання процесів упровадження медіаосвіти з іншими інноваціями у сфері інноваційно-комунікаційних технологій (наприклад, в умовах використання класу нетбуків); 2) переважне залучення до викладання медіаосвіти шкільних психологів. В області систематично проводилися науково-методичні семінари з проблем упровадження медіаосвіти, ця тематика активно висвітлювалася у виступах на професійних конференціях і в місцевих засобах масової інформації. Активізувалася робота гуртків медіаосвітньої тематики, проведено фестивалі дитячої та юнацької творчості.

Головним напрямом підготовчого етапу в Миколаївській області було визначення можливостей варіювання моделей шкільної медіаосвіти. Це і модель медіаосвіти, інтегрована навколо бібліотеки; це і кушований варіант медіаосвіти для сільських малокомплектних шкіл району; це інтегровані авторські програми впровадження медіаосвіти в курси мови, інформатики та інші предмети. В ОППО розроблено стратегію розвитку медіаосвіти в області, проведено підготовку педагогів і педагогічних колективів, вивчаються відгуки і від батьків, і від учнів. У школах активізувалася позакласна медіаосвітня діяльність. Так, зокрема, створено телерадіокомпанію “Доманівщина”, оформлено кабінет медіаосвіти, шкільне телебачення “38-й меридіан”, працюють шкільні сайти і портали, на яких висвітлюються результати дитячої медіаторчості.

У місті Києві за сприяння Київської міської ради проведено низку круглих столів, які зібрали педагогів у кожному з районів міста. У зв'язку з такою широкою інформаційною кампанією значно розширилося коло шкіл, залучених до медіаосвітньої діяльності (з 4 до 20 ЗНЗ). Вітчизняна модель медіаосвіти в Києві інтегрується на базі Науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи Київського університету імені Бориса Грінченка. Тут започатковано творчу робочу групу психологів з проблем розвитку медіапсихології як основи супроводу шкільною психологічною службою процесу впровадження медіаосвіти в столиці. Одним із напрямів експериментальної роботи стало налагодження взаємодії шкіл із позашкільними навчальними закладами, зокрема у формі проекту “Сімейна медіа-освіта” (Подільський район) і дитячої анімаційної студії (Солом'янський район). Завдання підготовчого етапу виконано в більшості шкіл, проте потрібно надолужити втрати часу, зокрема активізувати підготовку педагогів, які викладатимуть курс “Медіакультура”.

Важливим компонентом формування медіаосвітньої фахової спільноти є набуття спільного досвіду та його рефлексія. Для цього було проведено дві спільні акції: 1) перший зріз оцінки медіакультури учнів експериментальних і контрольних навчальних закладів (вхідна діагностика); 2) спільне учасницьке дослідження (проведення старшокласниками, які вивчали курс медіакультури, інтерв'ю з молодшими школярами на тему “Діти і телебачення”; на основі інтерв'ю готувалися твори-звіти на всеукраїнський конкурс). Важливо, що в цих акціях усі учасники експерименту виступали в ролі єдиного колективного суб'єкта, що взаємодіє із зовнішніми інституціями. У першій акції – науковцями, які встановили з керівниками регіональних мереж паритетні стосунки взаємодії. Так, зокрема, було проведено спільне обговорення інструментарію для діагностики стану медіа культури; завдяки такому обговоренню вироблено пропозиції щодо удосконалення анкетування та організації процедури його проведення (яку було враховано). Рефлексія спільного досвіду, набутого в ході проведеної акції, і результатів діагностики була організована для учасників експерименту на практичних семінарах.

У другій акції до спільного контуру взаємодії додається ще один зовнішній суб'єкт-замовник – Міжвідомча робоча група з розробки і впровадження національної системи позначок телепродукції, що може шкодити здоров'ю і розвитку дитини [3]. Використання результатів спільного учасницького дослідження (цитат із найкращих дитячих творів-звітів) на сайті Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення підкреслює важливість спільного досвіду, отриманого в цій акції, і для спільноти медіа педагогів, і для дітей-учасників експерименту.

Висновки. Перевірка ефективності вітчизняної моделі, зокрема аналіз першого етапу впровадження медіаосвіти, показала, що в ході реалізації вітчизняної моделі необхідно враховувати взаємодію суб'єктів сучасного інформаційного простору щонайменше на трьох рівнях: особистості, групи, спільноти. При цьому медіапрактики суб'єктів не є комунікативно-пасивними: під час взаємодії відбуваються зміни в самих суб'єктах, створення нових суб'єктів взаємодії, переосмислення інтерсуб'єктного простору взаємодії, рефлексивне управління взаємодією тощо. Упровадження медіаосвіти як інноваційний процес має спиратися на рефлексивний підхід, відповідно до якого чітко розрізняються позиції суб'єктів взаємодії та інтеграційні процеси, які відбуваються на зазначених рівнях суб'єктності.

Врахування вікової динаміки розвитку особистості базується на принципі інформаційної екологічності, який розкрито в п'яти похідних принципах побудови шкільних медіаосвітніх програм. Виокремлюють-

ся дві рефлексивні стратегії медіаосвітньої взаємодії педагога з учнями: профілактика медіаризиків (молодший шкільний вік) і сприяння становленню саморегулювання балансу медіаресурсів і медіаризиків (підлітковий вік). Запропоновано концептуальну рамку врахування сензитивних періодів розвитку особистісних новоутворень у медіаосвіті для зниження медіаризиків.

Особливості реалізації вітчизняної моделі медіаосвіти розкриває аналіз становлення фахової спільноти медіаосвітян у ході першого етапу експерименту. Виокремлено компоненти активізації міжособової комунікації, міжгрупової взаємодії і регіональної спеціалізації, організації та рефлексії спільного поділеного досвіду.

Проведений аналіз задає орієнтири для подальшого розгортання медіаосвітнього експерименту, що передбачає розширення медіаосвітнього руху на засадах учасницьких технологій паритетної зацікавленої рефлексивної взаємодії.

Література

1. Медийная и информационная грамотность: программа обучения педагогов / под ред. Алтона Гриззла и Кэролайн Уилсон ; Институт ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании. – UNESCO, 2012. – 200 с.
2. Медіаосвіта та медіа грамотність : підручник / В. Ф. Иванов, О. В. Волошенюк ; за наук. ред. В. В. Різуна. – К.: Центр вільної преси, 2012. – 344 с.
3. Оцінки і ставлення батьків дітей різного віку до впровадження нової системи позначок телепродукції, що може шкодити здоров'ю і розвитку дитини: Аналітична довідка / ред. Л. А. Найдюнова ; Медіаосвітній консорціум. – К., 2012. – 38 с.

Найденова Л. А. Социально-психологическая модель медиаобразования: особенности реализации

Представлен анализ первого этапа экспериментальной проверки эффективности отечественной модели медиаобразования, учитывающей взаимодействие субъектов современного информационного пространства на трех уровнях: личности, группы, сообщества. Предложены рефлексивные стратегии и принципы построения школьных медиаобразовательных программ для учащихся 1 – 9-х классов с учетом сензитивных периодов развития личностных новообразований. Выделены факторы становления профессионального медиаобразовательного сообщества: активизация межличностной коммуникации, региональная специализация, рефлексия совместного опыта.

Ключевые слова: медиаобразование, медиариски, медиаресурсы, рефлексивный подход, сообщество.

Naydyonova L. A. Social and psychological model of media-education: features of realization

It was presented the analysis of the first stage of experimental verification of social-psychological media-education model effectiveness in the article. The model

deals with subjects of modern informational space interaction: person, group, community. There are suggested reflexive strategies and principles of school media-education programs creating for students of 1-9 stages, which based on sensitive periods of personal new formation development. The factors of media-education community development are single out: activation of interpersonal communication, regional specialization, reflexivity of shared experience.

Key words: media-education, media risk, media resource, reflexive approach, community.

© Найдюнова Л. А.

М. В. Бородчак

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНИХ МАНІПУЛЯЦІЙ У СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ ТА СПОСОБИ ПРОТИСТОЯННЯ ЇМ

Представлено теоретичне дослідження поняття політичних маніпуляцій, визначено мету їх застосування та особливості використання технологій маніпулювання масовою свідомістю в сучасному інформаційному просторі. Обґрунтовано необхідність опанування молоддю навичок протистояння маніпулятивним впливам з боку сучасних ЗМК; за результатами попередніх досліджень означено основні напрямки подальшого удосконалення таких навичок.

Ключові слова: політичні маніпуляції, інтернет-середовище, активізація політичної участі, протистояння маніпулятивному впливу.

Проблема. У процесі розвитку демократичного суспільства західного зразка ми все більшою мірою стаємо незалежними індивідами, суб'єктами свого життя. Але жодна політична система сама по собі не здатна подарувати людині внутрішню свободу. Вона може лише посприяти особистісному розвитку, зокрема завдяки свободі слова, яка є одним з основних її принципів, тобто забезпечивши доступність освітньої та аналітичної інформації. Однак тут є й інша сторона, зумовлена законами розвитку суспільства, а саме необхідністю з боку влади здійснювати контроль над суспільством, тому що, маючи свободу волі і вибору, люди можуть помилятися і через це не дотримуватися законів суспільства, порушувати їх (свідомо чи несвідомо). Для ідеальної демократії, звичайно, вистачило б справедливих законів та їх виконання, аби суспільство процвітало. Але в реальному житті ми часто стикаємося з незрозумілими для нас процесами в масовій свідомості, що є наслідком маніпулювання інформацією політичного змісту. Тому наближення до ідеалу демократичного суспільства вимагає внутрішніх зусиль від кожного громадянина, а особливо від молоді, яка з огляду

на свій ще небагатий життєвий досвід потребує опанування вмій та навичок захисту від маніпулятивних впливів, що здійснюються з боку політичних сил з метою управління масовою свідомістю.

Мета статті: розглянути особливості політичних маніпуляцій у демократичному суспільстві та їхні особливості в сучасному інформаційному середовищі, зокрема застосування в інтернет-середовищі методів активізації або пригнічення політичної активності, а також визначити основні напрямки формування в молоді навичок протистояння масовому маніпулюванню свідомістю.

На Першій науково-практичній конференції з проблем інформаційно-психологічної безпеки, проведеній у листопаді 1995 р. Інститутом психології РАН, наголошувалося на тому, що інформаційно-комунікативні процеси можуть приховувати в собі небезпеки, які становлять реальну і постійно зростаючу загрозу для розвитку особистості і суспільства в умовах становлення демократії.

С. Г. Кара-Мурза, наприклад, вважає, що демократія західного типу сьогодні сприймається просто як демократія, а точніше – як антипода безлічі видів тоталітаризму. Сам же дослідник називає демократію одним із видів тоталітаризму, де за інструмент управління масами правлять не насильство і пригнічення, а різні маніпуляції масовою свідомістю. За його визначенням, маніпулювання масами – спосіб панування шляхом впливу на людей через програмування їхньої поведінки. Ця дія, що спрямована на психічні структури людини, здійснюється приховано і ставить своїм завданням зміну думок, спонукань, цілей та поведінки людей у потрібному для влади напрямку [8, с. 27]. Є. Л. Доценко визначив такі основні ознаки маніпуляції: психологічний вплив, ставлення маніпулятора до іншої особи як до засобу досягнення власних цілей, прихований характер впливу (як самого факту впливу, так і його спрямованості) [3, с. 57].

Одну з причин кризи, що виникла в суспільстві, А. М. Цуладзе вбачає у свідомому настановленні влади на обман населення, цинічне маніпулювання громадськими настроями. Керувати народними масами можна двома способами: перший – тоталітарна модель управління, що будується на об'єднанні мас в організовану силу шляхом залякування та ідеологічної обробки, і другий – роз'єднання людей, пропаганда індивідуалістичних цінностей, “атомізація” суспільства, потурання базовим інстинктам індивіда. У демократичному суспільстві маніпуляції замінюють механізми фізичного примусу, характерні для тоталітарних режимів, і від цього такі маніпуляції стають ще витонченішими [10, с. 11].

Метою застосування технологій політичного маніпулювання в цілому є забезпечення максимально можливого контролю над особою і максимально можливого використання людини як знаряддя держави. Уся історія людства – це постійне змагання громадян з державою у відстоюванні своїх суб'єктивних свобод та інтересів, свого права на автономну поведінку [2].

До політичних маніпуляцій належать як міжособові, так і масові маніпуляції. У першому випадку для їх здійснення маніпулятор вдається до певних технік, набору маніпулятивних прийомів, призначених для використання на міжособовому рівні. У другому випадку на допомогу маніпуляторів приходять маніпулятивні технології [10, с. 15]. Фахівці із сугестивної лінгвістики, щоб не вживати слово “маніпуляції”, називають їх *переконувальними комунікаціями, паблік рилейшнз* і т. ін. Ми ж розглядаємо масові маніпуляції як спосіб впливу на пересічних громадян країни, що не беруть участі в політиці “професійно”.

На відміну від міжособових, політичні маніпуляції знеособлені і передбачають вплив на широкі маси населення. Воля меншості (а то й окремої особи) у завуальованій формі нав'язується більшості і полягає в підміні інтересів людей інтересами маніпулятора. (Як у відомому вислові: “Щось мене Гондурас непокоїть”). В індивідів, що згуртувалися в більш чи менш велику групу, уже фактично немає можливості уникнути маніпулювання собою, тому що, перебуваючи в натовпі, у масі, індивіди вже мимоволі вимушені підкорятися так званим *ефектам натовпу*. І вияв будь-якої індивідуальності при цьому є не лише недоречним, а й фактично марним. Та й сам індивід, потрапляючи в натовп, відразу змінюється і, немовби вимушено, підлаштовується під нього, підкоряється його законам [4, с. 23].

Технологія політичного маніпулювання, на думку В. М. Амеліна, передбачає таке:

а) уведення у свідомість індивіда під виглядом об'єктивної інформації неявного, але бажаного для певних груп змісту;

б) вплив на больові точки суспільної свідомості, що збуджують страх, тривогу, ненависть тощо ;

в) реалізація деяких задумів і приховуваних цілей, досягнення яких комунікант пов'язує з підтримкою громадською думкою своєї позиції [1, с. 61].

Найбільш масовим інструментом політичного маніпулювання на сьогодні залишається *телебачення*. Можна сказати, що сучасні маніпулятори масовою свідомістю добре зрозуміли, який ефект досягається завдяки телебаченню. Через створення неправдивих образів політичні маніпулятори нав'язують чужі нашій свідомості цінності та зразки поведінки. Це знищує в нас і наших дітях (тих, хто дивиться

телевізор) ті задатки духовності, які були закладені в нас нашими предками і які формувалися з покоління в покоління. Адже таким знеособленим суспільством значно легше керувати [4, с. 170].

Інтернет, як вид комунікації в сучасному інформаційному суспільстві, також належить до засобів масової комунікації. Він активно конкурує з телебаченням, яке дістало в інтернет-середовищі назву “зомбояшик”. М. Лернер розглядає аудиторію ЗМК як певне тимчасове умовне утворення: “Аудиторія – це зібрання індивідів, об’єднаних спільними інтересами і турботами; коли привід, що зібрав їх разом, вичерпаний, аудиторія розсипається на окремі частини, щоб ці частини могли увійти до нових груп і мас з якогось іншого приводу” [10, с. 27]. Але, незважаючи на тимчасовість інтернет-аудиторії, 2011 рік уже назвали роком інтернету в політиці. Отже, інтернет не знає жодних кордонів та обмежень і сприймається як царина абсолютної свободи інформації, тож для багатьох людей він уже став головним засобом отримання інформації. Хвиля мережевих революцій не залишає сумнівів щодо того, що *інтернет є потужною зброєю*.

На відміну від телебачення, радіо і газет, інтернет дає значно більші можливості для зворотного зв’язку комунікатора з аудиторією, а також уможливорює обмін інформацією між учасниками цієї аудиторії. І це також веде до розширення або появи нових можливостей у використанні існуючих технологій, зумовлених потенціалом інтернету, технологій маніпулювання інтернет-аудиторією.

Як показують численні психологічні експерименти [2–5], люди, що виступають у якомусь дійстві в ролі учасників, більшою мірою схильні змінювати свої погляди на користь думки, рекомендованої його сценарієм, ніж пасивні спостерігачі подій, що відбуваються. Ілюзія участі в дискусії з приводу якоїсь актуальної проблеми веде до зміни думок і настановлень значно більшою мірою, ніж просте, пасивне сприймання інформації.

Ф. Зімбардо називав “трьома китами” впливу *настановлення, поведінку і когніцію*. Зусилля, вкладені у спробу вплинути на людину, навіть якщо вони не змінюють її поведінку, можуть викликати зміну її переконань або настановлень [7, с. 55]. Мережеві технологи не змінюють поведінку безпосередньо – вони готують ґрунт, змінюють самі властивості аудиторії; при цьому кожен з її учасників не усвідомлює стороннього впливу, який провокує ці зміни.

Цілі політичних маніпуляторів в інтернеті умовно можна поділити на дві групи: 1) *активізація* та 2) *пригнічення політичної активності*.

До першої групи технологій належать так звані *мережеві революції*. Вони являють собою тиск знизу, з боку соціальних мереж. Такий

тиск не є спонтанним, він штучно спровокований, створений технологічно. У цьому полягає особливість мережевих технологій, що беруть свій початок з американських політтехнологій і породжених ними “оксамитових” революцій. Відмінність мережевих технологій полягає у віртуальності того, що відбувається. Фізично неможливо відстежити сотні тисяч інтернет-адрес і листування між ними, вловити ключовий момент, навіть приблизно уявляючи собі механізм революції, що запускається, – коли статика переходить у динаміку. Тому безперечна перевага мережевих технологій полягає в тому, що вони готують концентрований, насичений розчин, який буквально одномоментно, за допомогою внесеної ззовні частинки, починає кристалізуватися в потрібну структуру.

Одним з найпоширеніших методів пригнічення політичної активності вважається такий давно всім відомий прийом, як *базікання*, сенс якого полягає в тиражуванні потоків беззмістовних повідомлень, покликаних створювати інформаційні шуми. Останні повинні перекривати своєю масою ключову громадську проблему. Звичайно, такі прийоми використовуються не лише в блогах політиків і чиновників, а й тих, кому вони “замовляють” цю “роботу” (у середовищі блогерів їх називають “тролями”). Це їхній спосіб заробітку, і вони мають конкретні цілі, поставлені замовником (наприклад, створити певне паблісіті в інтернеті або ж реально змінити громадську думку).

Принципи мережевого “базікання” такі: 1) вас підштовхують до того, щоб систематично спростовувати абсурд; 2) теми, що порушуються авторами, абсолютно не торкаються реалій вашого життя; 3) проблеми – досить провокаційні, а тому в їх обговорення втягуються великі маси користувачів [9].

Часто в інтернет-комунікаціях застосовується ряд давно відомих *пропагандистських методик*. Пропагандистський прийом “коментарі”, можливості застосування якого теж істотно розширив інтернет, може сприяти як активізації, так і пригніченню поширення в інтернеті суспільно важливої інформації шляхом створення такого контексту, в якому думки людини спрямовуються в потрібному маніпуляторові напрямі.

Особливістю політичних маніпуляцій у наш час є їхня багатовекторність, зумовлена існуючою багатопартійною системою, коли за владу в країні ведуть боротьбу відразу декілька політичних сил. Кожна з них застосовує при цьому свій комплекс методів і маніпулятивних технологій, нав’язуючи масовій свідомості свої ідеї щодо устрою та соціальних взаємин у державі. На нашу думку, багатовекторність впливів значною мірою посилює невротизацію індивідів як об’єктів

маніпулювання. У зв'язку із цим проблема захисту індивіда від політичних маніпуляцій стає особливо актуальною.

Більшість індивідів зовсім не звертають уваги на маніпулятивні впливи, які на них здійснюються, що випливає із самого визначення маніпуляції. Так уже склалося в сучасному суспільстві, що ми щодня змушені стикатися з численними прикладами маніпуляцій – від маніпуляцій над окремими особами і до маніпуляцій над масами. Тому розв'язання проблеми протистояння маніпулятивним впливам має розпочинатися з усвідомлення того, що в політичній сфері вже давно працюють технології маніпулювання масовою свідомістю і що сама людина частенько не підозрює, що піддається таким впливам [5]. І небезпека для громадянина, якщо говорити про політичні маніпуляції, полягає в тому, що він робить не власний, а нав'язаний ззовні вибір, який суперечить його інтересам.

Коли йдеться про підходи до захисту від різноманітних маніпуляцій, усі дослідники особливо наголошують на *когнітивній складовій*. Саме завдяки їй ми можемо виявляти та усвідомлювати маніпулятивний вплив, а відтак вибирати і використовувати відповідні техніки протидії. С. Г. Кара-Мурза радить, щоб кожен з нас будь-які слова і справи політиків та їхніх ідеологів розглядав як слідчий, що вислуховує перше пояснення підозрюваного, оскільки це примушує критично оцінювати будь-яку отриману інформацію. Але складність застосування такого підходу полягає в тому, що в переважній більшості випадків громадяни не бажають витратити ані душевних, ані розумових сил, ані часу на те, щоб просто засумніватися в повідомленні. На це не вистачить ніяких сил, якщо людина не оволоділа до автоматизму певним набором контролюючих навичок, які нібито самі собою, без зусиль свідомості і волі, аналізують інформацію за однією ознакою: чи є в ній “симптоми” маніпулятивного впливу [8, с. 18].

Можливими індикаторами, за наявності яких можна припустити маніпулятивний вплив у зверненнях політиків, можуть служити:

- дисбаланс у розподілі відповідальності за здійснені дії;
- деформації в співвідношенні виграш – плата;
- незвичність компонування або подання інформації [3, с. 219].

Сьогодні існує величезна кількість різних маніпулятивних прийомів і, природно, стільки ж способів протидії їм. Запам'ятати таку кількість способів захисту від маніпуляцій для неспеціаліста практично неможливо. Тому С. О. Зелінський виділив 10 універсальних способів протидії маніпуляціям:

- 1) недовіра;
- 2) уникнення джерела впливу;

3) сміх (пошук кумедних моментів в отриманій інформації, несерйозне ставлення до неї);

4) уявне нерозуміння;

5) критичність мислення;

6) віра у власну обраність;

7) усвідомлення можливості вибору;

8) наявність часу для обдумування;

9) безстрашність та впевненість у собі: людина, якій “нічого втрачати”, є потужною силою, оскільки таку людину неможливо підпорядкувати, адже будь-яке підпорядкування спрямоване на провокацію почуття страху і неврозу, страху за своє життя або за життя близьких, кар’єру тощо;

10) самодостатність: така людина не потребує поблажок і пільг з боку інших, а значить вона не буде нічого ні в кого ані просити, ані брати, тим самим збереже свою винятковість і цілісність, непідвладність впливу ззовні; таким чином вона стає абсолютно непіддатливою щодо будь-яких маніпуляцій [6].

Кожен із цих способів має бути універсальним, і, якщо допустити таку метафору, відразу “знешкоджувати” десятки, а то й сотні різних маніпулятивних прийомів.

Необхідність оволодіння навичками розпізнавання маніпулятивних впливів та протистояння їм для успішної підготовки молоді до участі в політичному житті суспільства підтвердилася під час спостереження за досліджуваними групами студентів, які були учасниками тренінгів з розвитку навичок політичної участі. В образі думок та реакціях учасників груп у різних ігрових і тренінгових ситуаціях відчувався помітний вплив настановлень і стереотипів, які не були результатом власного емпіричного досвіду та об’єктивного аналізу отриманої інформації, а були впроваджені в їхню свідомість ЗМК за допомогою цілої низки маніпулятивних засобів.

Навички протистояння маніпуляціям потребують усвідомлення останніх, тому, крім комунікативної складової (суб’єкт-суб’єктна та суб’єкт-об’єктна взаємодія), вони мають ще й когнітивну складову. Для попереднього оцінювання розвитку цих навичок ми розробили опитувальник “Усвідомлення маніпулятивного впливу”, завдання якого стосувалися розуміння загальної суті такого впливу та політичних маніпуляцій. Опитувальник було апробовано на студентах (40 осіб віком від 19 до 24 років) гуманітарних і технічних спеціальностей Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Результати, отримані в групі студентів 4-го курсу, що навчалися за спеціальністю “Політична психологія”, виявилися суттєво вищими, ніж у групі студентів технічних спеціальностей. Крім того, у ході опи-

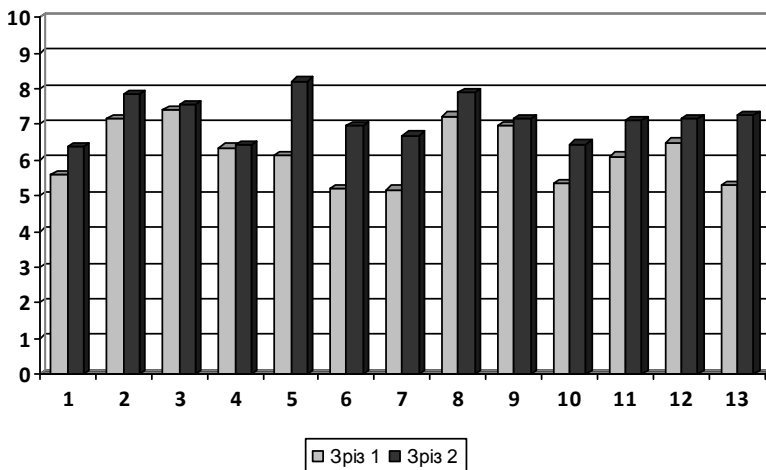
тування було виявлено, що отриманій з інтернету інформації молодь довіряє більше, ніж тій, яку вона отримує через телебачення та друковані видання.

Інше дослідження, проведене співробітниками лабораторії політичної участі ІСПП НАПН України щодо уявлень молоді про навички політичної участі, виявило, що вміння протистояти маніпуляціям у свідомості молоді поєднується зі здатністю розуміти рішення й емоції інших людей та поступатися моральними принципами. І хоча відмова від останніх викликає негативне ставлення, слід згадати, що маніпулятори часто використовують техніку тиску на моральні принципи (наприклад, “як тобі не соромно...”, “так повинна робити будь-яка порядна людина...” та ін.). Тому під кутом зору протистояння стороннім впливам ця здатність у наведених випадках виступає як захист від маніпулятивного впливу.

У межах теми лабораторії “Соціально-психологічні умови формування у молоді мотивації та навичок політичної участі” ми провели також емпіричне дослідження ефективності розробленої корекційно-розвивальної програми, спрямованої на розвиток уміння протистояти маніпулятивним впливам та пов’язаних з ним комунікативних навичок. На початку і по закінченні корекційно-розвивальної програми серед учасників групи було проведено діагностику. На шкалі із значеннями від 0 до 10, яка не мала поділок, потрібно було відмітити рівень вияву особистісних рис, які, на нашу думку, зумовлюють стійкість людини щодо маніпулятивних впливів: недовірливість, критичність, почуття гумору, упевненість у собі, усвідомлення свободи власного вибору, самодостатність, урівноваженість, рефлексивність, інтуїція, емоційна стійкість, гнучкість у взаємодії, стійкість до чужого впливу, обізнаність щодо маніпулятивних технік. Програма, апробована на групі студентів, розраховувалася на п’ять занять і складалася з таких блоків: інформаційного, корекційно-розвивального та рольових ігр, спрямованих на поведінкову реалізацію отриманої інформації щодо сутності та основних способів протистояння маніпулятивним впливам. По закінченні програми було зроблено повторний діагностичний зріз та побудовано порівняльну діаграму (рис).

Перший діагностичний зріз виявив, що учасники групи найнижче оцінили рівень розвитку в себе таких рис, як “урівноваженість”, “самодостатність” та “емоційна стійкість”. Це, найімовірніше, за все, зумовлено ще й тим, що група складалася з дівчат. Низький рівень обізнаності щодо маніпулятивних технік пояснити не так уже й складно з огляду на те, що така інформація доступна тільки вузькому колу спеціалістів і не надається зазвичай у закладах системи освіти.

Як показав завершальний діагностичний зріз, найбільший вплив програма справила на когнітивні навички “усвідомлення свободи власного вибору” та “обізнаність щодо маніпулятивних технік”, наявність яких є важливою умовою успішного протистояння будь-яким видам маніпулятивних впливів. Програма відчутно вплинула також на такі більш універсальні особистісні риси, як “самодостатність”, “урівноваженість”, “гнучкість у взаємодії” та “емоційна стійкість”, високий рівень розвитку яких також істотно сприяє захищеності особистості від небажаних сторонніх впливів. Досить стали особистісні риси “почуття гумору” та “інтуїція” в ході реалізації програми майже не змінилися.

1 – недовірливість; 2 – критичність; 3 – почуття гумору; 4 – упевненість у собі; 5 – усвідомлення свободи власного вибору; 6 – самодостатність; 7 – урівноваженість; 8 – рефлексивність; 9 – інтуїція; 10 – емоційна стійкість; 11 – гнучкість у взаємодії; 12 – стійкість до чужого впливу; 13 – обізнаність щодо маніпулятивних технік

Рис. Особистісні риси, які зумовлюють стійкість до маніпулятивних впливів

Висновки. В інтернет-середовищі завдяки можливості зворотного зв’язку людина перестає бути пасивним сприймачем зовнішніх інформаційних впливів. І якщо у користувачів телебачення за ці кілька десятків років уже сформувалося критичне ставлення до інформації, отримуваної з екранів телевізора, то в користувачів інтернету таке ставлення до інформації, яку вони начебто самостійно знаходять у мережі, ще не сформувалося, і вони довіряють їй значно більше.

Як показало проведене нами дослідження, найбільшому впливу корекційно-розвивальної програми піддаються когнітивні риси і ті, які пов'язані з емоційним контролем.

Для успішного протистояння новим, ще не звичним політтехнологіям, які використовують можливості інтернету, потрібно не тільки критично ставитися до будь-якої інформації в мережі, якою б правдивою та ексклюзивною вона не здавалася, не тільки бути поінформованим про наявність таких технологій і механізми їхньої дії, а й усебічно розвиватися як самодостатня особистість, здатна до рефлексії та самостійного прийняття політичних рішень.

Література

1. *Амелин В. Н.* Социология политики: Спецкурс / В. Н. Амелин. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – 184 с.
2. *Губенко О. В.* Соціально-психологічні проблеми формування особистості в умовах нормативної кризи суспільства. / О. В. Губенко // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць. – К.: Міленіум, 2009. – Вип. 9. – С. 45–55.
3. *Доценко Е. Л.* Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е. Л. Доценко. – М.: Чер; Изд-во МГУ, 1997. – 344 с.
4. *Зелинский С. А.* Манипуляции массами и психоанализ. Манипулирование массовыми психическими процессами посредством психоаналитических методик / С. А. Зелинский. – СПб.: Издательско-Торговый Дом “СКИФИЯ”, 2008. – 248 с.
5. *Зелинский С. А.* Прикладные психоаналитические технологии манипулирования (Современные психотехнологии манипулирования) [Електронний ресурс] / С. А. Зелинский. – Режим доступу: <http://psyfactor.org/lib/zln6.htm>
6. *Зелинский С. А.* Противодействие манипуляциям. [Електронний ресурс] / С. А. Зелинский. – Режим доступу: <http://psyfactor.org/lib/zln18.htm>
7. *Зимбардо Ф.* Социальное влияние / Ф. Зимбардо, М. Ляйппе. – СПб.: Питер, 2001. – 448 с.
8. *Кара-Мурза С. Г.* Манипуляции сознанием [Електронний ресурс]: учеб. пособие / С. Г. Кара-Мурза. – М.: Эксмо, 2000. – 864 с. – Режим доступу: <http://media-mera.ru/politics/kara-murza-manipulyaciya-soznaniem>
9. *Олещук П.* Основы забалтывания в сети [Електронний ресурс] / П. Олещук. – Режим доступу: <http://blogs.korrespondent.net/celebrities/blog/oleshchuk3/a55175>
10. *Цуладзе А. М.* Политические манипуляции, или Покорение толпы / А. М. Цуладзе. – М.: Книжный дом “Университет”, 1999. – 144 с.

Бордчак М. В. Особенности политических манипуляций в современном информационном пространстве и способы противостояния им

Представлено теоретическое исследование понятия политических манипуляций, определены цель их применения и особенности использования технологий манипулирования массовым сознанием в современном информационном пространстве. Обоснована необходимость овладения молодежью

навыками противостояния манипулятивному воздействию со стороны современных СМК; по результатам предыдущих исследований обозначены основные направления дальнейшего усовершенствования таких навыков.

Ключевые слова: политические манипуляции, интернет-среда, активизация политического участия, противостояние манипулятивному воздействию.

Borodchark M. V. Peculiarities of political manipulations in modern information area and means of opposition to them

The theoretical research on concept of political manipulations, their aim, and peculiarities of application of manipulation technologies on mass consciousness in modern information space are presented in the article. The necessity of young people acquiring skills of resist to the manipulative influences by mass-media is grounded. Based on the previous results the main directions of the further research and these skills improvement is defined.

Key words: political manipulations, Internet-environment, activation of political participation, opposition to manipulations.

© **Бородчак М. В.**

О. В. Полунін

ПРОЦЕС КОРИГУВАННЯ ОЦІНКИ ПРИ ЧИСЛОВОМУ ЯКОРІННІ: ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Розглянуто процес формування оцінки числової послідовності в умовах якоріння. Вивчено роль якоря, згенерованого самим випробуваним. Досліджено два аспекти ефекту якоріння: процес коригування оцінки при введенні другого якоря та вплив виконання попередньої задачі з оцінювання на результат оцінювання подібної актуальної числової послідовності. Показано, що оцінка попередньої цифрової послідовності використовується як самозгенерований якор при оцінюванні наступної за нею послідовності. Продемонстровано, що виконання попередньої задачі за певних умов може приводити до праймінгу контрольних процесів, пов'язаних з опрацюванням актуальної інформації.

Ключові слова: оцінювання, числове якоріння, коригування оцінки.

Проблема. Майже сорок років тому А. Тверський і Д. Канеман [14] описали феномен якоріння, який є однією з базових евристик в інтуїтивному оцінюванні. Разом з тим феномен якоріння до сьогодні привертає увагу багатьох дослідників [3–6; 9; 11; 12; 17]. З того часу феномен числового якоріння не тільки було відтворено в інших дослідженнях, а вже й у підручниках із психології прийняття рішення [10] він наводиться як класичний приклад для демонстрації якоріння в процесі оцінювання. Актуальність вивчення якоріння при обробці число-

вих послідовностей ґрунтується перш за все на тому, що людині в сучасному світі доводиться опрацьовувати величезну кількість числової інформації – від досить простої, як то температурний прогноз погоди на кілька днів уперед, до досить складних числових послідовностей, що відображають біржові котирування акцій, валют та дорогоцінних металів.

Сутність феномена якоріння полягає в тому, що абсолютне значення числового якоря впливає на процес оцінювання інформації таким чином, що кінцевий результат оцінювання зсувається в бік запропонованого якоря. У цьому сенсі про якір можна говорити як про своєрідну опору, від якої “відштовхується” процес оцінювання запропонованої інформації. Як відомо, вплив числового якоріння може проявлятися за різноманітних експериментальних умов: (1) у випадку впливу нерелевантного якоря, (2) коли якір згенерований самим випробуваним (інтернально згенерований якір) та (3) у випадку впливу підпорогового якоря [11].

Мета статті: дослідити ефект якоріння за умови формування якоря самим випробуваним.

Пояснюючи ефект якоріння, А. Тверський і Д. Канеман [14] наголошують на визначальній ролі недостатнього коригування оцінки (*insufficient adjustment*). На їхню думку, випробуваний використовує значення якоря як початкову точку відліку (точку прив’язки) для побудови результату оцінювання. Дослідники вважають, що випробуваний недостатньо коригує свою оцінку в напрямку від значення якоря до відповіді, яка могла б виглядати як більш правдоподібний результат оцінювання стимулу. Попри ясність такої інтерпретації, цілому ряду дослідників природа ефекту якоріння видається не до кінця зрозумілою. Істотною мірою труднощі моделювання цього ефекту зумовлені множинністю залучених до нього когнітивних процесів. Одна із спроб пояснити психологічний механізм якоріння полягає у висуненні тези про підтверджувальну гіпотезу [3; 12]. Більшість результатів свідчать на користь впливу автоматичного асоціативного процесу, під час якого відбувається пошук інформації, котра б узгоджувалася з тією, що запропонована в ролі якоря [2; 12]. Бланкеншип з колегами (2008) продемонстрували, що за нормальних умов цільовий процес оцінювання зазнає впливу як з боку змінюваної в експерименті фонові інформації, так і через запропонований випробуваному числовий якір. Пропонується також пояснення числового якоріння, що спирається на ідею числового праймінгу, в якому якір активує споріднені концепції, такі як приблизне оцінювання величин, що також впливає на кінцевий результат оцінювання. Частина цих процесів уже описано; наприклад, число-

вий праймінг [9; 16; 17] та викривлення масштабу представили Ш. Фредерік і Д. Мочон [8]. К. Вонг і Дж. Квонг [17], а також Д. Опленгеймер з колегами [13] запропонували тезу про праймінг величини. Вони продемонстрували, що якір може впливати через генеральний вплив сприйняття величини.

Н. Еплей і Т. Гілович [4; 6] показали, що формування суб'єктивної оцінки відбувається завдяки прив'язці якоря. На їхнє переконання, коригування оцінки, почавшись від якоря, відразу припиняється, як тільки досягається перша правдоподібна оцінка заданого стимулу. Цей динамічний процес (рис. 1) відображає свого роду недостатне коригування (недостатнє наближення), яке, на нашу думку, може саме зазнавати впливу не тільки з боку числового якоря, а й з боку процесів, пов'язаних із декодуванням стимулу, що підлягає оцінюванню. Зазначимо, що наведені вище пояснення числового якоріння не є взаємовиключними.

Отже, *об'єктом* даного дослідження обрано якоріння під час оцінювання числових послідовностей, а *предметом* – чинники, що впливають на перебіг оцінювання. Ідеться, точніше кажучи, про вплив інтернально згенерованого якоря з попереднього оцінювання на результат виконання актуальної задачі з оцінювання числової послідовності. Абсолютне значення числового якоря є опорним значенням, від якого починається процес оцінювання, в ході якого результат оцінювання коригується в бік імовірної правильної оцінки.

Рис. 1. Вплив якоря на оцінювання числової послідовності

Інтернально згенерований якір як чинник оцінювання

Існує декілька способів уведення інтернально згенерованого якоря в процес оцінювання; частину з них, як зазначалося вище, описали Н. Еплей і Т. Гілович [4; 7]. В одному випадку ці дослідники використовували в ролі самозгенерованого якоря певні дати або події, які автоматично активізувалися в робочій пам'яті випробуваного на самому початку процесу оцінювання. Наприклад, випробуваний, що шукає відповідь на запитання “коли Дж. Вашингтона було обрано на посаду президента США?”, автоматично пригадує дату проголошення незалежності Сполучених Штатів – 1776 р. – і використовує цю дату як якір для формування відповіді про дату обрання Дж. Вашингтона пре-

зидентом. Іншими словами, когнітивна система випробуваного розгортає процес обробки інформації, який виражається в коригуванні дати, позначеної самозгенерованим якорем, у бік правдоподібної відповіді. Наголосимо, що від самого початку дата-якір розглядається як неправильна відповідь на поставлене запитання. Тому, на думку Еплея і Гіловича [4], немає підстав брати до уваги, чи є значення якоря правильним, чи ні. Отже, вони вважають, що ефект якоріння радше зумовлюється недостатнім коригуванням, тобто його передчасним завершенням, що проявляється як недостатнє наближення від якоря до правильної відповіді.

Зважаючи на наведену аргументацію, за другий аспект нашого дослідження взято перебіг коригування оцінки, що починається від самозгенерованого якоря. Щоб розкрити динамічний бік процесу коригування величини, даної у вигляді якоря, ми ввели паралельний вплив двох якорів. Для цього як задачу для випробуваного було взято оцінювання двох числових послідовностей. Результат оцінювання першої послідовності мав виконувати роль самозгенерованого якоря для оцінювання другої числової послідовності. Як стимули було використано цифрові послідовності на кшталт $1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5 \times 6$ і $9 \times 8 \times 7 \times 6 \times 5 \times 4 \times 3 \times 2 \times 1$. При цьому перед випробуваним ставилося завдання швидко оцінити, чому дорівнюватиме результат множення наведеної послідовності цифр. Щоб дати швидко відповідь щодо результату $N!$, випробуваний повинен був виконати кілька кроків розрахунків і потім приблизно оцінити кінцевий результат множення.

Як вважають А. Тверський і Д. Канеман [14], процес наближення не є достатнім (коригування триває недостатньо довго), через це як відповідь наводиться результат, дещо менший за правильну відповідь, а отже, йдеться про недооцінювання. Разом з тим через те, що результат множення на перших кроках є більшим у послідовності, що зменшується, ніж результат множення на перших кроках у послідовності, що зростає, кінцева оцінка результатів множення зворотної послідовності ($6 \times 5 \times 4 \times \dots$) має бути більшою, ніж кінцева оцінка такої ж, але прямої послідовності ($1 \times 2 \times 3 \times \dots$). Таким чином різні початкові числа в математично однакових числових послідовностях приводять до різних кінцевих оцінок результату множення цих послідовностей. При цьому кінцева оцінка результату множення зазнає істотного впливу від попередньо отриманого результату множення для перших чисел послідовності. Означене, власне, і відображає феномен якоріння, як він був описаний ще Тверським і Канеманом [14]. Тож у випадку використання пари стимульних числових послідовностей, кожна з яких оцінюватиметься випробуваним окремо, саме для першої з них і має виконуватися цей ефект. Його виконання для першої числової послі-

довності є базовою умовою для аналізу результату оцінювання другої числової послідовності. На оцінювання ж результату множення чисел із другої стимульної послідовності мають впливати два самозгенеровані якорі. Перший – оціночна відповідь щодо першої послідовності; другий – результат перших кроків множення чисел другої послідовності. Навіть якщо випробуваний знає, що самозгенерований якор (попередня відповідь) є неправильною відповіддю для оцінювання другої послідовності, а проте цей якор має схилити випробуваного (наближати його відповідь) у свій бік. Отже, оцінка другої послідовності має відрізнитися від випадку, коли ця ж сама послідовність цифр надаватиметься для оцінювання як перша. Зазначимо, що ідея введення паралельного впливу двох якорів порушує питання про сутність самого якоря: чи можна подавати якор виключно у вигляді одного числа, а чи він має складну будову?

Формально висунуті припущення формулюються таким чином. *По-перше*, оцінювання першої послідовності залежно від того, збільшуються чи зменшуються числа в послідовності, має приводити до відтворення ефекту якоріння, описаного А. Тверським і Д. Канеманом. *По-друге*, припустивши, що оцінка першої послідовності використовуватиметься як самозгенерований якор для оцінювання другої послідовності, слід очікувати значущої кореляції між оцінками першої і другої послідовностей (*гіпотеза 1*). Іншими словами, що більшою за величиною буде оцінка першої послідовності, то більшою має бути також оцінка другої. *По-третє*, припускається вплив зміни напрямку числового ряду на коригування оцінки в разі переходу від першої до другої числової послідовності (*гіпотеза 2*). Д. Оппенгеймер і колеги [13] запропонували тезу, відповідно до якої існує генеральний смисл величини, яким когнітивна система послуговується в ході виконання оцінювання; при цьому цей смисл величини не є прив'язаним до певних одиниць або ж певної шкали. Його слід розуміти як феномен, незалежний від модальності. Очевидно також, що опрацювання прямих і зворотних числових послідовностей має різний ступінь складності для випробуваного. Числові послідовності вивчаються й опрацьовуються, як правило, більшістю людей у прямому порядку, який і є більш легким. Разом з тим, досліджуючи процеси, що супроводжують заміну актуальної задачі, Д. Оллпорт і колеги [1] сформулювали тезу, згідно з якою зміна задачі активізує в когнітивній системі додаткові процеси контролю. Ці процеси також ведуть до збільшення тривалості, потрібної для виконання задачі. У нашому випадку ця теза означає, що в разі заміни задачі, а саме за відмінності (а) напрямку і (б) початкових цифр другої оцінюваної послідовності, можна вести мову саме про заміну задачі як такої або її окремих компонентів у когнітивній системі. От-

же, у разі заміни задачі, особливо у випадку переходу від прямої ($1 \times 2 \times 3 \times \dots$) до зворотної ($6 \times 5 \times 4 \times \dots$) числової послідовності, процеси контролю триватимуть довше. Разом з тим довше триватиме і процес коригування оцінки, що проявлятиметься в більшій дистанції між первинним якорем і наданою оцінкою (*гіпотеза 2*).

Припущення про вплив попереднього оцінювання на результат наступного оцінювання можна дослідити в експерименті, модифікувавши дослід з числового якоріння Тверського і Канемана [14]. У згаданому дослідженні випробувані оцінювали результат послідовності 8!, яка в одному випадку подавалася як зростаюча ($1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5 \times 6 \times 7 \times 8$), а в іншому – як зменшувана ($8 \times 7 \times 6 \times 5 \times 4 \times 3 \times 2 \times 1$). Результат оцінювання зростаючої послідовності був значно меншим, ніж результат цієї ж послідовності, коли вона подавалася як спадна. Автори досліді пояснюють це тим, як зазначалося вище, що на перших кроках спроби виконати множення випробуваний генерує перші результати множення, які й виконують функцію якоря. При цьому очевидно, що результат перших кроків множення послідовності $1 \times 2 \times 3 \times 4 \times \dots$ є значно меншим, ніж результат перших кроків множення $8 \times 7 \times 6 \times 5 \times \dots$. Щоб перевірити висунуті гіпотези, ми запропонували для окремого оцінювання дві послідовності чисел. При цьому було введено такі незалежні змінні: (1) порядок презентації числової послідовності (перша чи друга); (2) порядок чисел у самій послідовності (зростаючий чи спадний) і (3) довжина числової послідовності (коротка чи довга). Функцію залежної змінної виконував результат оцінювання послідовності випробуваним.

Експеримент

Метод. Перед випробуванням було поставлено задачу виконати швидко оцінювання для числових послідовностей, які відповідають математично $6!$ і $9!$ та які демонструвалися в різний спосіб відповідно до описаних раніше змінних. В інструкції випробуваного просили не виконувати множення точно, а лише інтуїтивно оцінити, чому дорівнюватиме результат множення в кожній окремій послідовності. На відповідь випробуваному давалося не більше як 5-7 секунд. За стимули було взято такі послідовності цифр:

(S1): $1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5 \times 6 = ?$ (коротка & зростаюча)

(S2): $1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5 \times 6 \times 7 \times 8 \times 9 = ?$ (довга & зростаюча)

(S3): $6 \times 5 \times 4 \times 3 \times 2 \times 1 = ?$ (коротка & спадна)

(S4): $9 \times 8 \times 7 \times 6 \times 5 \times 4 \times 3 \times 2 \times 1 = ?$ (довга & спадна)

Із наведених вище окремих стимульних числових послідовностей було утворено вісім пар стимулів:

1-ша стимульна пара (S1 і S2):

$1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5 \times 6 = ?$

$1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5 \times 6 \times 7 \times 8 \times 9 = ?$

2-га стимульна пара (S1 і S4):

$$1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5 \times 6 = ?$$

$$9 \times 8 \times 7 \times 6 \times 5 \times 4 \times 3 \times 2 \times 1 = ?$$

3-тя стимульна пара (S2 і S1):

$$1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5 \times 6 \times 7 \times 8 \times 9 = ?$$

$$1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5 \times 6 = ?$$

4-та стимульна пара (S2 і S3):

$$1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5 \times 6 \times 7 \times 8 \times 9 = ?$$

$$6 \times 5 \times 4 \times 3 \times 2 \times 1 = ?$$

5-та стимульна пара (S3 і S2):

$$6 \times 5 \times 4 \times 3 \times 2 \times 1 = ?$$

$$1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5 \times 6 \times 7 \times 8 \times 9 = ?$$

6-та стимульна пара (S3 і S4):

$$6 \times 5 \times 4 \times 3 \times 2 \times 1 = ?$$

$$9 \times 8 \times 7 \times 6 \times 5 \times 4 \times 3 \times 2 \times 1 = ?$$

7-ма стимульна пара (S4 і S3):

$$9 \times 8 \times 7 \times 6 \times 5 \times 4 \times 3 \times 2 \times 1 = ?$$

$$6 \times 5 \times 4 \times 3 \times 2 \times 1 = ?$$

8-ма стимульна пара (S4 і S1):

$$9 \times 8 \times 7 \times 6 \times 5 \times 4 \times 3 \times 2 \times 1 = ?$$

$$1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5 \times 6 = ?$$

Кожний випробуваний виконував оцінювання результату множення лише однієї із стимульних пар, завдяки чому не допускалося повторне оцінювання одним і тим самим випробуваним тієї ж самої числової послідовності. Кожну із стимульних послідовностей окремо демонстрували випробуваному протягом 5 секунд, відтак він повинен був приблизно оцінити кінцевий результат множення чисел, наведених у послідовності. Після того як випробуваний давав відповідь на першу стимульну послідовність чисел, йому відразу ж демонстрували другу. Демонстрація стимулів виконувалась індивідуально. За таких умов кожна стимульну послідовність цифр, відповідно коли вона перебувала в першій і в другій позиції, оцінювали різні групи випробуваних. Виходячи із цього, для аналізу даних було застосовано дизайн міжгрупового порівняння.

Випробувані: у дослідженні на добровільній, безоплатній основі взяли участь 288 студентів-гуманітаріїв Київського національного університету імені Тараса Шевченка і Національного авіаційного університету. Вік випробуваних коливався в межах від 16 до 30 років (середній становив 19,3 року). Частка жінок у вибірці (77%) значно перевищувала частку чоловіків (23%). (Статеву диспропорцію вибірки зумовлена гендерним розподілом студентів на гуманітарних факульте-

тах обох університетів). Згідно з умовами експерименту кожна із восьми стимульних пар демонструвалася 36-м випробуванням.

Перед тим як перевіряти висунуті першу і другу гіпотези, спробуймо з'ясувати, чи дотримується базова умова – утворення феномена якоріння для оцінювання результату множення числової послідовності, презентованої першою, як його описали А. Тверський і Д. Канеман [14]. Для цього проаналізуємо оцінки, які давалися випробуваними виключно для стимульних послідовностей, презентованих першими (табл. 1). У даному випадку слід врахувати, що кожна із стимульних послідовностей двічі презентувалася в першій позиції в кожній із восьми стимульних пар. Тому кожна з них оцінювалася не 36-ма, а 72-ма випробуваннями.

Таблиця 1

Середні оцінки результату множення числової послідовності, презентованої першою

Числова послідовність	Результат оцінювання	Різниця	Значущість, T, p
$1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5 \times 6 = ?$	340,79	68,52	T=1,47 p=0,145 (незначущ.)
$6 \times 5 \times 4 \times 3 \times 2 \times 1 = ?$	409,31		
$1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5 \times 6 \times 7 \times 8 \times 9 = ?$	3775,51	13162,14	T=1,61 p=0,112 (незначущ.)
$9 \times 8 \times 7 \times 6 \times 5 \times 4 \times 3 \times 2 \times 1 = ?$	16937,65		

Як видно з табл. 1, класичний ефект якоріння було відтворено, хоча він і не сягає рівня статистичної значущості¹. Оцінки результату множення для зростаючої послідовності ($1 \times 2 \times 3 \times 4 \dots$) в обох випадках є помітно меншими, ніж відповідні оцінки для спадних послідовностей. Цей ефект пояснюється, як вважали Тверський і Канеман, результатом, отриманим самим випробуваним під час множення перших елементів числової послідовності; цей результат і виступає в ролі якоря для формування випробуваним оцінки кінцевого результату множення. Зауважимо, однак, що цей результат зберігається лише для числових послідовностей, презентованих першими, які ще не зазнали впливу попереднього оцінювання подібних стимульних послідовностей.

¹ Зазначимо, що в статті А. Тверського і Д. Канемана [14] також не наводяться дані щодо перевірки на статистичну значущість ефекту числового якоріння при оцінюванні результату множення. Разом з тим цей ефект на рівні середніх оцінок для числових послідовностей цифр було відтворено також іншими дослідниками.

Перевірмо наявність кореляції між оцінками першої і другої цифрових послідовностей, як це було сформульовано в першій гіпотезі. Нагадаємо: що вища оцінка першої стимульної послідовності, то вищою має бути оцінка й другої (кінцевому результату коефіцієнти кореляції мають бути виключно позитивними). Відтак розгляньмо коефіцієнти кореляції між оцінками, даними в кожній із восьми стимульних пар числових послідовностей (табл. 2). Усі вони, як і очікувалося, виявилися позитивними. Більше ніж половина з них (п'ять із восьми) сягають рівня статистичної значущості, але разом усі вони не перевищують 0,5. Можемо зробити висновок, що самозгенерований якір у вигляді відповіді на першу задачу слугує якорем і в ході формування оцінки результату множення для другої стимульної послідовності. Отже, оцінка другої стимульної послідовності формується в результаті коригування, для якого за відправну точку слугує оцінка першої послідовності, а не тільки результат множення перших чисел другої послідовності.

*Таблиця 2***Коефіцієнти кореляції між оцінками результатів множення в першій і другій числових послідовностях**

Стимульна пара	Коефіцієнт кореляції між 1-м і 2-м оцінюванням	Значущість, р
1-ша стимульна пара	0,429	0,009
2-га стимульна пара	0,368	0,027
3-тя стимульна пара	0,227	0,180
4-та стимульна пара	0,235	0,167
5-та стимульна пара	0,216	0,200
6-та стимульна пара	0,545	0,001
7-ма стимульна пара	0,343	0,040
8-ма стимульна пара	0,388	0,020

Як видно з кінцевих оцінок 1-ї і 2-ї послідовностей (табл. 3), що більшою є оцінка для першої послідовності, то більшою вона є і для другої. Іншими словами, що більше значення самозгенерованого якоря, то істотніше зростає оцінка другої стимульної послідовності. Відповідно, правильним буде і таке твердження: менша оцінка першої стимульної послідовності приводить також до меншої оцінки і другої стимульної послідовності. Цей результат справджується для кожної із восьми стимульних пар. Підкреслимо, однак, що за наведених експериментальних умов, імовірно, спостерігається вплив двох якорів: оцінки першої послідовності і результату множення на перших кроках оцінювання другої послідовності. Отже, отриманий результат підтвер-

джує правомірність постановки питання про можливу складну будову інтернально утвореного якоря.

Для випробуваного мало б бути також очевидно, що результат множення короткої послідовності чисел не може бути меншим за результат множення більш довгої послідовності, яка включає в себе елементи короткої послідовності. Цей аргумент свідчить також про те, що самозгенерований якор має розглядатися випробуванним від самого початку як неправильний. Отже, особливої важливості для кінцевого оцінювання другої стимульної послідовності набуває саме процес коригування відповіді щодо величини якоря в бік правдоподібної відповіді. Завдяки введенню в дизайн експерименту коротких і довгих стимульних послідовностей, які чергуються, отримуємо два різнонаправлених процеси коригування (наближення). Один починається від якоря, меншого за правдоподібну відповідь, а другий, навпаки, – від якоря, більшого за очікувану правильну оцінку стимульної послідовності. Для аналізу внеску кожного із цих процесів було введено параметр (RelDifAnsw), який описує відносну зміну оцінки для однієї і тієї ж послідовності, але з урахуванням порядку її оцінювання: $RelDifAnsw = (answ2 - answ1) / answ1$, де $answ1$ і $answ2$ – оцінки числової послідовності відповідно в 1-му і 2-му оцінюванні (див. табл. 3). (Зауважимо, що верхні рядки цієї таблиці відображають експериментальну умову, коли перша оцінка в послідовності є найбільшою і коли перша послідовність є довгою, а друга – короткою; нижня ж частина – зростаюче коригування, коли перша послідовність є короткою, а друга – довгою). У цьому сенсі показники RelDifAnsw кількісно розкривають можливості зміни оцінки числової послідовності під впливом попереднього оцінювання іншої подібної цифрової послідовності.

Друга гіпотеза стосувалася впливу зміни напрямку і розміру стимульної послідовності чисел, який мав визначати кінцеву оцінку. Залежність оцінки другої числової послідовності від експериментальної умови повторення (заміна) напрямку і початкових чисел стимульної послідовності відображено в табл. 4. Зауважимо, що в цьому випадку не йдеться про повну заміну задачі, а лише про зміну стимулу. Отже, в даному дослідженні про повторення можна говорити під кутом зору двох перспектив: (а) повне повторення напрямку і перших чисел у стимульній послідовності (стимул $1 \times 2 \times 3 \times \dots$ після стимулу $1 \times 2 \times 3 \times \dots$) та (б) повторення тільки напрямку послідовності (стимул $9 \times 8 \times 7 \dots$ після $6 \times 5 \times 4 \times \dots$ або ж $6 \times 5 \times 4 \times \dots$ після $9 \times 8 \times 7 \dots$). Для аналізу отриманих даних введемо такий показник, як різниця між першою і другою оцінками: $\Delta = \text{оцінка1} - \text{оцінка2}$; при цьому перша оцінка є якорем для другої оцінки. Отже, величина Δ відображає ступінь коригування оцінки другої послідовності.

Таблиця 3

Середні оцінки для кожної експериментальної умови
(розраховані на підставі 36 відповідей на кожну з 8-ми стимульних пар числових рядів)

1-ша послідовність	Кінцева оцінка 1-ї послідовності	2-га послідовність	Кінцева оцінка 2-ї послідовності	T, p	Відносна числова дистанція між 1-ю і 2-ю оцінками, RelDifAnsw*	
1×2...×8×9	2930,22	1×2×3×4×5×6	566,08	T<1, n.s.	-0,31	T<1, n.s.
9×8...×2×1	8.173,08		619,53		-0,48	
1×2...×8×9	4620,81	6×5×4×3×2×1	452,08	T=2,78, p=0,099	-0,31	T<1, n.s.
9×8...×2×1	25702,22		1348,67		-0,45	
1×2...×5×6	406,36	1×2×3...×8×9	5060,85	T<1, n.s.	8,13	T<1, n.s.
6×5...×2×1	409,69		16710,81		24,22	
1×2...×5×6	275,22	9×8×7...×2×1	3100,44	T=3,24, p=0,076	8,62	T=1,2, p=0,27
6×5...×2×1	408,92		6968,89		25,21	

* **Примітка.** Відносні числові дистанції між 1-ю і 2-ю оцінками розраховувалися на підставі індивідуальних, а не середньогрупових даних.

Таблиця 4

Залежність оцінки другої числової послідовності від експериментальної умови повторення (заміни) напрямку і початкових чисел стимульної послідовності

1-ша послідовність	Кінцева оцінка 1-ї послідовності	2-га послідовність	Кінцева оцінка 2-ї послідовності	Експ. умова: повтор чи заміна задачі під кутом зору декодування стимулу	Різниця між оцінкою 1-ї та 2-ї послідовностей, Δ
1×2...×8×9	2930,22	1×2×3×4×5×6	566,08	повтор	2364,14
9×8...×2×1	8173,08		619,53	заміна	7553,55
1×2...×5×6	406,36	1×2×3...×8×9	5060,85	повтор	-4654,49
6×5...×2×1	409,69		16710,81	заміна	-16301,12
1×2...×8×9	4620,81	6×5×4×3×2×1	452,08	заміна	4168,02
9×8...×2×1	25702,22		1348,67	повтор	24353,55
1×2...×5×6	275,22	9×8×7...×2×1	3100,44	заміна	-2,825,22
6×5...×2×1	408,92		6968,89	повтор	-6559,97

Зрозуміло, що для других прямих послідовностей типу $1 \times 2 \times 3 \dots$ “відстань коригування” оцінки для повтору і заміни напрямку числового ряду можна описати такою нерівністю: $|\Delta|(\text{повтору}) < |\Delta|(\text{заміни})$. Разом з тим для зворотних послідовностей маємо $|\Delta|(\text{повтору}) > |\Delta|(\text{заміни})$ (див. табл. 4). Той факт, що обробка прямої послідовності завжди легша, ніж обробки зворотної, а також описані вище відмінності в експериментальній умові “заміна задачі” для прямої і зворотної послідовностей, можуть пояснювати означену асиметрію величини $|\Delta|$. Для прямої актуальної послідовності ($1 \times 2 \times 3 \dots$) у випадку повторення задачі потрібен мінімум активізації контрольних процесів, тому, як видно з табл. 4, за цієї умови $|\Delta|$ набуває найменшої величини. У випадку заміни задачі, а саме тоді, коли актуальній прямій послідовності передувала зворотна послідовність, активізуються процеси контролю, які, власне, і мають вести до більш тривалого процесу коригування оцінки, що в кінцевому результаті зумовлює зростання абсолютного значення самої оцінки. Що ж до актуальної зворотної послідовності, то тут величина $|\Delta|$ змінюється дещо інакше, залежно від умови “повторення-заміна задачі”. Найбільшого значення ця величина набуває саме у випадку повторення задачі. Наголосимо, що в даному випадку йдеться радше про псевдоповторення, позаяк фактично випробуваний має оцінювати актуальний стимул як новий насамперед через те, що перші числа навіть за умови однакової спрямованості розгортання зворотних числових послідовностей різняться ($6 \times 5 \times 4 \dots$ або $9 \times 8 \times 7 \dots$). Отже, виконання попередньої задачі за таких умов є своєрідним праймінгом контрольних процесів, які підсилюються під час виконання актуальної задачі, а тому за такого псевдоповтору задачі контрольні процеси набувають найбільшого вираження, що проявляється в максимальних значеннях абсолютної величини $|\Delta|$. На користь цього висновку свідчить і відносне значення RelDifAnsw , що також описує перебіг коригування від оцінювання величини якоря до складання остаточної оцінки числової послідовності (див. табл. 3). Тобто маємо достатні підстави, щоб говорити про складну природу процесу коригування оцінки. Очевидно, що вона залежить і від напрямку розгортання актуальної стимульної числової послідовності, і від того, якою була спрямованість попередньо опрацьованої числової послідовності.

Висновки. Результати проведеного дослідження відтворюють феномен якоріння, описаний А. Тверським і Д. Канеманом [14], що дало змогу дослідити особливості формування оцінки числової послідовності у випадку дії двох чинників: (1) уведення другого інтернально сформованого якоря і (2) впливу заміни стимульного ряду. Показано, що оцінка попередньої цифрової послідовності використовується як самозгенеро-

ваний якір під час оцінювання наступної за нею послідовності, а отже, можна говорити про паралельну дію двох якорів. Зазначене демонструє складну будову самого якоря, який слугує опорою для формування оцінки. Отримані результати є основою для подальших досліджень процесу формування когнітивної репрезентації якоря. На даному етапі розкрито можливості щодо впливу на перебіг оцінювання випробуванім інформації, поданої у вигляді числових рядів.

Продемонстровано, що виконання попередньої задачі за певних умов виконує роль своєрідного праймінгу для контрольних процесів, які супроводжують заміни в актуально опрацьовуваній інформації. Залежно від дизайну подання інформації може, наприклад, підсилюватися активація контрольних процесів у когнітивній системі. У кінцевому результаті це проявляється в зміні абсолютних величин оцінки числової інформації.

Поряд із суто теоретичним значенням цього дослідження для вивчення процесу оцінювання числових послідовностей, його результати безпосередньо стосуються реалій повсякденного життя. У першу чергу йдеться про презентацію в мас-медіа різноманітної інформації, як-то економічна ситуація в країні, результати соціологічних опитувань, кількісна характеристика кримінальної ситуації в країні, фінансові прогнози тощо. Уведення додаткових якорів та задання певної послідовності в презентації такого роду інформації може впливати на її кінцеву оцінку реципієнтами. Особливого значення для оцінювання характеристик такі впливи набувають, коли йдеться про масову інформацію, призначену для широкої аудиторії споживачів (телебачення, радіо).

Література

1. Allport D. A. Shifting intentional set: Exploring the dynamic control of tasks / D. A. Allport, E. A. Styles, S. Hsieh // Attention and performance XV. – Cambridge, MA : MIT Press, 1994. – P. 421–452.
2. Chapman G. B. The limits of anchoring / Chapman G. B., & Johnson E. J. // Journal of Behavioral Decision Making. – 1994. – № 7(4). – P. 223–242.
3. Chapman G. B. Anchoring, activation, and the construction of values / G. B. Chapman, E. J. Johnson // Organizational Behaviour and Human Decision Processes. – 1999. – Vol. 79(2). – P. 115–153.
4. Epley N. Putting adjustment back into the anchoring and adjustment heuristic: differential processing of self-generated and experimenter-provided anchors / N. Epley, T. Gilovich // Psychological Science. – 2001. – № 12. – P. 391–396.
5. Epley N. Are adjustments insufficient. / N. Epley, T. Gilovich // Personality and Social Psychology Bulletin. – 2004. – № 30. – P. 447–460.
6. Epley N. When effortful thinking influences judgmental anchoring: Differential effects of forewarning and incentives on self-generated and externally provided

- anchors / N. Epley, T. Gilovich // Journal of Behavioral Decision Making. – 2005. – Vol. 18. – P. 199–212.
7. Epley N. The anchoring and adjustment heuristic: why the adjustments are insufficient / N. Epley, T. Gilovich // Psychological Science. – 2006. – Vol. 17 (4). – P. 311–318.
 8. Frederick S. The subjectivity of “objective” scales / S. Frederick, D. Mochon. – Yale University : Working Paper. – 2009.
 9. Jacowitz K. E. Measures of anchoring in estimation tasks / K. E. Jacowitz, D. Kahneman // Personality and Social Psychology Bulletin. – 1995. – № 21 (11). – P. 1161–1166.
 10. Jungermann H. Die Psychologie der Entscheidung / H. Jungermann, R. H. Pfister, K. Fischer. – Spektrum Akademischer Verlag, 2. Aufl. – 2005.
 11. Mussweiler T. Subliminal anchoring: judgmental consequences and underlying mechanisms / T. Mussweiler, B. Englich // Organizational Behavior and Human Decision Processes. – 2005. – 98 (2). – P. 133–143.
 12. Mussweiler T. Hypothesis-consistent testing and semantic priming in the anchoring paradigm: A selective accessibility model / T. Mussweiler, F. Strack // Journal of Experimental Social Psychology. – 1999. – 35 (2). – P. 136–164.
 13. Oppenheimer D. M. Anchors aweigh: A demonstration of cross-modality anchoring and magnitude priming / D. M. Oppenheimer, R. A. LeBoeuf, N. T. Brewer // Cognition. – 2008. – Vol. 106. – P. 13–26.
 14. Tversky A. Judgment under uncertainty: heuristics and biases / A. Tversky, D. Kahneman // Science. – 1974. – Vol. 185. – P. 1124–1131.
 15. Tversky A. Loss aversion in riskless choice: a reference dependent model / A. Tversky, D. Kahneman // Quarterly Journal of Economics. – 1991. – Vol. 107 (4). – P. 1039–1061.
 16. Wilson T. D. A new look at anchoring effects: Basic anchoring and its antecedents / T. D. Wilson, C. E. Houston, K. M. Etling, N. Brekke // Journal of Consumer Psychology. – 1996. – Vol. 20. – P. 28–32.
 17. Wong K. F. E. Is 7300 m equal to 7.3 km? Same semantics but different anchoring effects / K. F. E. Wong, J. Y. Y. Kwong // Organisational Behavior and Human Decision Processes. – 2000. – № 82 (2). – P. 314–333.

Полунин А. В. Процесс корректирования оценки при числовом якорении: экспериментальное исследование

Рассмотрен процесс формирования оценки числовой последовательности в условиях якорения. Изучена роль якоря, сгенерированного самим испытуемым. Исследованы два аспекта эффекта якорения: процесс коррекции оценки при введении второго якоря и влияние выполнения предыдущей задачи по оцениванию на результат оценивания подобной актуальной числовой последовательности. Показано, что оценка предыдущей числовой последовательности выполняет роль самосгенерированного якоря при оценке следующей за ней последовательности. Продемонстрировано, что выполнение предыдущей задачи при определенных условиях может приводить к праймингу контрольных процессов, связанных с обработкой актуальной информации.

Ключевые слова: оценивание, числовое якорение, коррекция оценки.

Polunin O. V. The processes of correction of judgment outcome in numerical anchoring: an experimental study.

The paper highlights the role of self generated anchor in the judgment of a numerical sequence. Two aspects of anchoring effect are studied: an adjustment process while inducing the second anchor and the role of a previous task on a judgment outcome of an actual numerical sequence. The results show that a previous judgment outcome predefines a judgment outcome for the actual numerical sequence. The higher is value of anchor, the higher is value of judgment outcome. It was also shown, that an accomplishment of a previous judgment task under some circumstances lead to a priming of control processes that can be relevant for processing of actual information.

Key words: judgment, numerical anchoring, adjustment.

© Полунін О. В.

П. Д. Фролов

ПРОГНОЗНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ТЕХНОЛОГІЙ ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ІННОВАЦІЇ

Прогнозну ефективність технологій формування образу інновації пропонується оцінювати шляхом їх тестування на психологічних моделях, які враховують особливості природи образу, його будову, закономірності виникнення і трансформації тощо. Проаналізовано прогностичні можливості існуючих моделей образів. Як інструмент оцінювання прогностичної ефективності технології запропоновано використовувати програму Neuro Expert.

Ключові слова: інновація, образ, психологічна модель, технологія формування, прогнозна ефективність.

Проблема. Усвідомлення залежності між ступенем привабливості інновацій та успішністю їх упровадження стимулює розробку технологій формування відповідних образів. Природно, що це породжує також проблему оцінювання їхньої ефективності. Думки фахівців із цього приводу наразі полярні. Ті, хто вважає управління громадською думкою мистецтвом, не схильні вірити у можливість об'єктивного оцінювання ефективності використовуваних технологій. Значно оптимістичніше налаштовані ті, хто вірить, що розвиток соціальної психології і соціології комунікацій, математичної статистики і теорії ймовірностей, структурної лінгвістики і математичної теорії ігор зробив аналіз ефективності справою цілком професійною і досить точною.

Оцінювання ефективності технологій формування образу інновацій складається з прогнозного, поточного та підсумкового оціню-

вання. Прогнозне оцінювання здійснюється на етапі розроблення концепції рекламно-інформаційної кампанії з просування інновації, поточне – у процесі її реалізації з метою оперативної корекції результатів, їх наближення до запланованих показників, підсумкове – після завершення кампанії. Найчастіше вдаються до поточного та підсумкового оцінювань, проте їхня ретроспективна спрямованість зазвичай дає змогу лише фіксувати помилки, але не передбачати їх. До стартової аналітики вдаються не так часто, як це мало б бути. Найчастіше прогнозне оцінювання ефективності технологій, які планується використати як інструмент формування бажаного образу інновації, здійснюється за допомогою експертних опитувань та за результатами фокус-групових досліджень. На жаль, відповідні прогнози часто є занадто суб'єктивними і поверховими. Підвищення їхньої об'єктивності та обґрунтованості залишається актуальною проблемою.

Найбільш ефективними методами й технологіями творення і корекції образу інновацій є ті, що враховують особливості природи образу, його будову, закономірності виникнення і трансформації тощо. Сучасна психологічна наука пропонує чимало методів реконструкції образів різноманітних соціальних об'єктів, не менш різноманітними є і їхні моделі. Проте прогностичний потенціал цих напрацювань досі не ставав предметом спеціального аналізу. Вирішенню цього завдання й присвячена ця стаття.

Мета статті: з'ясувати прогностичні можливості існуючих моделей та методів реконструкції образів інновацій.

Аналіз відповідної фахової літератури [2] свідчить, що прогнозне оцінювання ефективності інформаційних та інших формувальних впливів здійснюється звичайно за допомогою інтуїтивних (експертних) або формалізованих методів.

Інтуїтивні (експертні) методи можуть ґрунтуватися як на індивідуальних, так і на групових оцінках, а сама експертиза – бути професійною або ж споживацькою. Висловлюючи оцінні судження, експерти керуються як явними, так і неявними знаннями [7]. Неможливість оцінити внесок кожного із цих видів знань в експертні висновки дає підстави вважати експертні методи інтуїтивними. Критичним моментом в експертних методах є оцінювання прогностичної компетентності експертів. На практиці її зазвичай визначають за формально-статусними ознаками, хоча існує ціла низка досліджень, які свідчать, що ця здатність забезпечується низкою ресурсів, до яких належать деякі особливості нервової системи й темпераменту, когнітивні ресурси (зокрема формально-логічний, соціальний та емоційний інтелект) тощо [8]. Попри суб'єктивність експертних оцінок їхній ідеографічний характер

дає змогу враховувати при побудові прогнозів унікальні особливості як самої технології формування образу інновації, так і умов її застосування.

Серед формалізованих методів для прогнозування інформаційних впливів активно використовуються математичні, які можуть базуватися на статистичних методах, іконологічному чи клітинному моделюванні або ж на нейронних мережах [3]. Найактивніше математичні методи використовуються для прогнозування поширення інформації. Передусім ідеться про спеціальні комп'ютерні програми з медіапланування, завдяки яким забезпечується оптимальне розміщення потрібної інформації в засобах масової комунікації. Прогноз складається на основі даних відповідних медіадосліджень. Він дає змогу, зокрема, порівнювати ефективність різних медіаканалів і на основі цілої низки спеціальних показників з'ясувати ступінь доцільності їх включення до медіаплану. Як свідчить практика, завдяки точним розрахункам грамотне медіапланування дає змогу заощадити 10-30% рекламного бюджету, а також цілком усвідомлено обрати найбільш ефективну схему розміщення інформації в межах одного й того самого бюджету. Найінтенсивніше медіапланування розвивається у сфері телебачення, а останнім часом – й у сфері інтернет-комунікацій. У сфері радіо, друкованих видань та зовнішньої реклами медіадослідження і медіапланування також є досить поширеними практиками. Що ж до комп'ютерних програм, призначених для прогнозування поширення інформації каналами міжособового спілкування, то вони сьогодні залишаються скоріше дослідницьким інструментом, аніж комерційним продуктом [4]. Проте підвищення уваги рекламодавців та інших гравців різноманітних ринків до використання онлайн-соціальних мереж, мабуть, докорінно змінить цю ситуацію вже найближчим часом.

Формалізовані методи дають можливість складати прогнози, придатні не тільки для оцінювання поширення інформації, а й для передбачення змін свідомості реципієнтів, що виникають у результаті споживання цієї інформації. До них, зокрема, належать методи автоматичного реферування текстів, когнітивне картування, репертуарні графіки, фоносемантичний аналіз [1; 9]. Чимало із цих методів можуть бути використані для оцінювання прогнозної ефективності технологій формування образу інновації.

Традиційні схеми оцінювання психологічної ефективності технологій формування у громадській думці образів тих чи тих об'єктів або явищ передбачають, зокрема, їх реконструкцію дослідником до і після формувальних впливів. Зіставляючи реконструйовані образи, дослідник намагається виявити відмінності між ними і довести, що вони були спричинені саме формувальними впливами. Реконструйова-

ні образи являють собою *моделі* – спрощені аналоги, замітники образів, що містять інформацію про їхні певні властивості. Оскільки модель є в певному розумінні замітником образу як реального психічного явища, вона може бути використана як об'єкт експериментування, що відкриває можливості для з'ясування ймовірних наслідків тих чи тих впливів на образ досліджуваного об'єкта, а відтак і для прогнозного оцінювання ефективності відповідних технологій впливу. Особливо значущу роль моделювання здатне відіграти в ситуаціях, коли ефективність технології залежить від великої кількості чинників, які взаємодіють між собою, що утруднює або й унеможливує емпіричну перевірку їхньої дії шляхом використання традиційних експериментів.

Образ інновації як предмет формувальних впливів дослідники уявляють по-різному. Спільним є те, що ці уявлення утворюють інтегральну модель образу інновації, яка вибудовується на основі інтуїтивної та раціональної моделей.

Інтуїтивна модель вибудовується стихійно, її творення відбувається паралельно із творенням моделі раціональної, а наявність зазвичай навіть не усвідомлюється. Значення інтуїтивних моделей не варто применшувати, оскільки саме завдяки їм експерти приймають рішення, дають оцінки та роблять висновки в умовах дефіциту інформації, коли внаслідок великої кількості взаємозв'язків і розмаїтості чинників неможливо логічно “вирахувати” найбільш імовірний варіант змін.

Побудова *раціональної моделі* передбачає структурування уявлень про образ, його спрощення, розкладання на окремі складові з подальшим синтезом і представленням у вербальній або математичній формі. Тому для постановки експериментів придатними вважаються передусім раціональні моделі. Вибудовуючи їх, дослідники виходять з того, що образ є цілісним утворенням, проте відразу ж “розчленовують” його, виокремлюючи в ньому певні складові у вигляді компонентів, рис, ознак тощо, які надалі слугують за елементи моделі. На наступному етапі виокремлені елементи певним чином структурують, адже передбачається, що формування образу певного об'єкта у свідомості реципієнтів відбувається відповідно до структурованих схем, які являють собою психологічні моделі образу.

Беручи до уваги процедуру побудови структури моделей, можна виокремити кілька їх типів. Структурні *моделі першого типу* є результатом теоретичного аналізу або узагальнення вільних описів модельованого образу, які отримують у ході експертних чи масових опитувань або під час аналізу повідомлень ЗМК відповідної тематики. Уся розмаїтість характеристик, за допомогою яких описується образ, дає змогу виділити кілька груп. Результатом такого групування є біполярні, дво-,

три-, п'ятипроменеві і навіть 16-факторні моделі. *Моделі другого типу* є результатом застосування методів експериментальної психосемантики. Вони також дають можливість будувати п-мірні моделі образів, проте групування тут відбувається не за допомогою логічних міркувань, а шляхом застосування спеціальних математичних процедур (найчастіше факторного аналізу).

Значно рідше порівняно з променево-факторними моделями трапляються моделі образів у вигляді ядра (центра) і периферійної частини. Елементи образу, що належать до ядра, сприймаються як сутнісні, смислотвірні, а периферійні розглядаються як поверхові, описові. Проте це зовсім не означає, що найбільш результативною завжди є “лобова атака” на “ядерну” частину образу, оскільки саме вона якраз і буває найстійкішою до змін. Бажаний результат часто досягається завдяки формувальним впливам на периферійну, відносно легко змінювану частину образу.

Моделі можуть також бути описовими або інформаційними, тобто такими, що відображають основні елементи образу, а також взаємозв'язки між ними і на основі цього здатні забезпечити перетворення вхідних даних у вихідні. Саме за допомогою інформаційних моделей можна оцінити прогностичну ефективність впливу певної технології. В одних із цих моделей дослідник концентрує увагу на конверсії – процесі перетворення вхідних сигналів у вихідні, в інших його цікавитиме лише вплив факторів на відгуки, а не сам процес перетворення. В останньому випадку модель належить до класу так званих моделей “чорної скрині”. Саме з ними найчастіше мають справу дослідники образів.

Нас цікавлять моделі образів, які дають змогу визначати в них ті структурні елементи, впливаючи на які можна змінювати інші елементи і в такий спосіб досягати трансформації образу в бажаному напрямку. Логічно було б припустити, що ті елементи образу, зміна яких викликає якнайбільше бажаних змін серед інших його складових, варто розглядати як основні “мішені” формувальних технологій. Визначити такі складові можна в різний спосіб. Це можна робити інтуїтивно, на око, або ж спираючись на існуючі наукові напрацювання, в основі яких лежать різні способи реконструкції образів.

Мабуть, найпростішим способом модельного представлення образу інновації, що склався у свідомості відповідної цільової групи впливу, є шкальний профіль, який має вигляд лінійної чи кругової діаграми. Така модель дає змогу наочно продемонструвати зміни, яких зазнали елементи образу в результаті впливу застосованої технології, проте для прогнозування цих змін вона непридатна. За її допомогою

також неможливо визначити, які елементи образу мали б стати головними “мішенями” впливу.

Останнім часом дедалі більшої популярності набувають *психосемантичні методи реконструкції образів*. Експериментальна психосемантика, як відомо, виходить з того, що суб’єкт активно структурує навколишній світ і створює для себе його проекцію у вигляді певної системи значень. Виявлення цих значень та їх представлення у вигляді тих чи тих моделей є основним завданням психосемантики.

Психосемантичну модель образу інновації можна подати кількома способами. Відповідно до першого, це може бути таблиця факторних навантажень ознак чи опис змісту факторів, які розглядаються як основні компоненти досліджуваного образу. Другий спосіб представлення психосемантичної моделі того самого образу являє собою кругову діаграму; осі в ній відповідають виділеним компонентам образу, а бали – ступеню їх вираженості. Третій спосіб полягає в тому, що образи можуть бути презентовані як цілісні одиниці (точки) в семантичному просторі ознак; за допомогою такого способу презентації можна зіставляти, порівнювати образи в просторі їхніх основних смислових параметрів, відстежувати динаміку зміни образів.

Безперечною перевагою щойно описаних факторних моделей образу інновації є їхня компактність. Процедури факторного аналізу дають змогу істотно зменшити розмірність простору ознак, з яких складається образ. Крім того, за допомогою факторних моделей можна з’ясувати, які з виокремлених параметрів образу є більш суб’єктивно значущими, а які – менше. За кількістю виділених факторів можна певною мірою судити про ступінь когнітивної складності образу. Слід також відзначити чутливість цих моделей до змін, яких зазнає образ у процесі впливу, оскільки основні параметри образу являють собою інтегральні оцінки основних його елементів і здатні завдяки факторним навантаженням враховувати “внесок” кожного окремого елемента в певний параметр. Проте ці моделі також призначені лише для фіксації змін, яких зазнає образ унаслідок того чи того впливу. Спрогнозувати, яких трансформацій зазнає образ, якщо спрямувати вплив, скажімо, на певний елемент образу, за допомогою цих моделей неможливо.

Ще один спосіб візуалізації структурної організації ознак, з яких складається образ, – це так звані *кореляційні плеяди*. Кореляційна плеяда являє собою граф, вершинами якого є елементи образу, а ребрами – кореляційні зв’язки між ними. Ці зв’язки, як відомо, можуть бути сильними і слабкими, статистично значущими і незначущими, позитивними і негативними. Вони також можуть вказувати на напрям впливу, допомагаючи досліднику зрозуміти, який із двох елементів образу

впливає на інший більшою мірою. Якщо з кореляційної плеяди прибрати статистично незначущі і слабкі зв'язки між ознаками, то можна виділити групу (або декілька груп) найбільш сильно пов'язаних між собою ознак (елементів) образу.

Дослідження, які здійснювалися за допомогою техніки репертуарних ґраток [12], свідчать, що елементи можуть утворювати монолітну, фрагментарну та артикульовану системи і в такий спосіб оцінювати ступінь “жорсткості” – “крихкості” образу, а також з'ясовувати зміст його “ядра” і “периферії”. Ці відомості можуть стати в пригоді і під час прогнозування імовірних наслідків впливу на образ, оскільки відомо, наприклад, що “ядерні” (центральні) елементи піддаються змінам найважче, тоді як периферійні – найлегше. О. П. Крупник у своїх дослідженнях показала, що за певних умов суперординатні конструкти, яким зазвичай притаманний високий ступінь спротиву змінам, у суспереч теорії Хінкла можуть втрачати цю здатність, а субординатні, навпаки, набувати її [5; 6]. Ці та інші закономірності, виявлені дослідниками, використовуються для прогнозування імовірних наслідків впливу на ті чи ті елементи образу.

Використання кореляційних плеяд для прогнозування ефективності впливів на ті чи ті елементи образу донедавна стримувалося тим, що їх побудова зазвичай здійснювалася вручну і була справою досить трудомісткою, особливо в тих випадках, коли елементів виявлялося чимало. На сьогодні існує ціла низка комп'ютерних програм, які можна застосовувати для вирішення цієї задачі (UCINET, ORA, PAJEK, GEPHI) [11; 13]. Вони дають змогу обирати найбільш прийнятні для інтерпретації варіанти візуалізації досліджуваних структур. За допомогою згаданих програм можна, зокрема, візуалізувати відповідні плеяди з урахуванням належності елементів образу до тих чи тих факторів.

Факторні моделі образу інновацій та моделі у вигляді кореляційних плеяд полегшують процес вибору в образі тих елементів, які мали б стати головними “мішенями” впливу. Проте цей вибір усе одно залишається інтуїтивним, оскільки прорахувати, що станеться з образом, якщо зосередити вплив на якомусь одному чи декількох його елементах, практично неможливо через їх велику кількість. Відтак багата емпірична інформація, отримана під час досліджень, часто виявляється надлишковою, а отже, фактично зайвою, непотрібною. У кращому разі її намагаються використати “на око”. Зарадити цьому могла б, на наш погляд, *нейромережева експертна система Neuro Expert* [10], яка допомагає отримати прогнозні оцінки, а точніше – відповідь на запитання “Що буде, якщо станеться те-то?”. Програма Neuro Expert призначена для прогнозування ситуацій, подій та явищ у різних предметних сферах за наявними даними. За її допомогою користувач може:

- задати об'єкти, елементи (концепти) предметної сфери, а також відповідні зв'язки між ними, які можуть являти собою причинно-наслідкові відносини між елементами, що встановлюються експертом (позитивні, негативні, немає відносин). Аналогами таких зв'язків можуть бути й емпірично виявлені коефіцієнти кореляції;

- здійснити прогнозування за схемою “якщо – то”;

- отримати в друкованій або екранній формі звіт (або графічне представлення) у вигляді напрямків змін заданих дослідником елементів (параметрів). Максимальна кількість оброблюваних елементів сягає кількох сотень і залежить від потужності використовуваного комп'ютера.

Для розроблення цієї програми було використано нейронну мережу Хопфілда. В останній її версії кожний елемент розглядають як окремий нейрон, а коефіцієнти зв'язків між ними – як синаптичні ваги. У більш ранній версії зв'язки між елементами моделі могли набувати лише одного значення з трьох можливих: 1 – позитивний зв'язок, (- 1) – негативний зв'язок, 0 – зв'язку немає.

Застосування програми Neuro Expert для оцінювання прогнозної ефективності технологій формування образу інновації виглядає таким чином. Спочатку за допомогою семантичного диференціала чи техніки репертуарних ґраток виявляють уже існуючий образ інновації, який у подальшому має стати об'єктом формувальних впливів. На наступному етапі в реконструйованому образі визначають найбільш проблемні складові, які хотілося б змінити. Найчастіше таким параметром є ступінь привабливості образу. Далі на основі візуального аналізу кореляційних плеяд складають перелік елементів, прямо або опосередковано найтісніше пов'язаних із цільовою ознакою, яку потрібно змінити. Визначені елементи розглядають як потенційні “мішені” для формувальних впливів. Через те що їх зазвичай буває забагато, виникає необхідність оцінити, на яких із них варто зосередитися в процесі, наприклад, інформаційно-роз'яснювальної роботи. Завдяки програмі Neuro Expert з'являється можливість з'ясувати, має це бути, приміром, “перспективність”, “безпе́чність”, “зрозумі́ість”, “забезпеченість ресурсами” чи якісь інші складові, здатні забезпечити зростання привабливості образу інновації, змінити якісь інші його цільові параметри. Визначені в такий спосіб ключові параметри образу в подальшому можуть ставати об'єктом більш детальної емпіричної перевірки.

Висновки. Сучасні комп'ютерні технології, що ґрунтуються на нейронних мережах, роблять можливим розроблення прогнозів, здатних враховувати знання про зв'язки між елементами певної предметної сфери. Це дає змогу, зокрема, визначати ті елементи образу інновації, впливаючи на які можна досягти бажаних змін інших його складових.

Психологи, на жаль, майже не використовують потенціал цих технологій. З'ясування їхніх можливостей та обмежень ми бачимо як перспективу наших подальших досліджень.

Л і т е р а т у р а

1. Журавлев А. П. Звук и смысл / А. П. Журавлев. – М. : Просвещение, 1991. – 160 с.
2. Інформаційний вплив: теорія і практика прогнозування : монографія / за ред. П. Д. Фролова ; Національна акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2011. – 304 с.
3. Клеточные автоматы – реализация и эксперименты [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.osp.ru/pcworld/2003/08/166226/>
4. Колядин Д. В. Моделирование распространения слухов с помощью клеточного автомата / Д. В. Колядин // Препринт Ин-та прикладной математики им. М. В. Келдыша РАН – М. : РАН, 1999. – № 41 – С. 31–34.
5. Крупник Е. П. Психологическая устойчивость личностных конструктов в период взрослости / Е. П. Крупник, Е. Н. Лебедева // Психологический журнал. – Т. 21, № 6. – 2000. – С. 12–23.
6. Крупник Е. П. Экспериментальное исследование механизмов целостного восприятия / Е. П. Крупник // Вопросы психологии. – 2003. – № 4. – С. 127–132.
7. Ларичев О. И. Теория подсознательных решающих правил и ее применение в диагностических задачах / О. И. Ларичев // Психологический журнал. – 2003. – Т. 13, № 4. – С. 58–67.
8. Ничипоренко Н. Прогностическая компетентность в системе личностных свойств / Н. Ничипоренко // Вопросы психологии. – 2007. – № 2. – С. 123–130.
9. Персональная система автоматического анализа текста TextAnalyst 2.0. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.analyst.ru/index.php?lang=eng &dir= content/products/&id=ta>
10. Программа NEURO EXPERT [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://neuroengine.com/archives/258/>
11. Прохоров А. Компьютерная визуализация социальных сетей [Электронный ресурс] / А. Прохоров, Н. Ларичев. – Режим доступа : <http://www.compress.ru/article.aspx?id=16593&iid=771#begin>
12. Репертуарные решётки Келли [Электронный ресурс] // Компьютерные программы для психологического тестирования. – Режим доступа : <http://www.petropal.narod.ru/kelly.rar>
13. Шатилов М. Инструменты для социальных сетей [Электронный ресурс] / М. Шатилов // Открытые системы. – 2008. – № 4. – Режим доступа : <http://www.osp.ru/os/2008/04/5114182>

Фролов П. Д. Прогнозная эффективность технологий формирования образа инновации

Прогнозную эффективность технологий формирования образа инновации предлагается оценивать путем их тестирования на психологических моделях, которые учитывают особенности природы образа, его строение, закономерности возникновения и трансформации и т. д. Проанализированы прогностические возможности существующих моделей образов. В качестве инструмента оценки прогнозной эффективности технологии предложено использовать программу Neuro Expert.

Ключевые слова: инновация, образ, психологическая модель, технология формирования, прогнозная эффективность.

Frolov P. D. Forecasting effectiveness of techniques of innovation image forming

It is proposed to evaluate the forecasting effectiveness of technologies of innovation image forming by testing them on the psychological models which take into account the particulars of image nature, its structure, patterns of occurrence and transformation. The predictive capabilities of existing models of images are analyzed. It is proposed to use the program Neuro Expert as a tool for assessing the forecasting effectiveness of technology.

Key words: innovation, image, psychological model, the technology of formation, the forecasting effectiveness.

© Фролов П. Д.

Н. І. Череповська

**МЕДІАПЕРЦЕПТИВНА КОМУНІКАЦІЯ:
РЕСУРСИ ПЕРЕГЛЯДУ ВІЗУАЛЬНИХ МЕДІАТЕКСТІВ**

Розглядається новий тип сприймання – медіаперцептивна комунікація. За важливу складову медіаперцептивної комунікації глядача з візуальним медіатекстом визначено психологічні ресурси перегляду, що лежать в основі задоволення рекреаційних, розважальних, інтелектуальних, комунікативних, креативних та інших потреб. Виявлено певні тенденції в задоволенні потреб через перегляд візуального в інтернеті.

Ключові слова: новий тип сприймання, медіаперцептивна комунікація, психологічні ресурси перегляду.

Проблема. Стрімкий розвиток новітніх технологій і візуальних медіатехнологій зокрема, примат візуального “технічного”, “техногенного” образу (Н. Сосна, В. Флюссер) у добу “цивілізації образу” (П. Вірлію) та “іконічного повороту” в культурі (G. Boehm), індустріальна “технічна відтворюваність” образів (В. Беньямін), виробництво й

споживання образів як ознака “сучасного” суспільства (С. Зонтаг), нові формати, режими, умови візуальної перцепції в повсякденні людини зумовлюють низку соціально-психологічних проблем. Однією з таких проблем є неоднозначний вплив на людську свідомість безмежної візуальної інформації в умовах необмеженого доступу до неї в інтернеті. Особливе занепокоєння викликає у зв’язку із цим надмірне захоплення молоді інтернетом (“інтернет-занурення”), який пропонує наразі небачений досі обшир візуальної медіапродукції, а також несформованість у молодого покоління особистої візуальної медіакультури, як того вимагає час. Що стоїть за цим зануренням: ризики чи ресурси для особистісного розвитку? Якщо ризикам присвячено чимало сучасних психологічних досліджень, то ресурсний аспект “інтернет-занурення”, на нашу думку, досліджений мало. З огляду на те, що інформацію в інтернеті молодь переважно *переглядає*, а не читає, ми обрали для свого дослідження сферу саме перегляду візуальних об’єктів та поставили в ньому низку запитань:

- Що, як і для чого переглядають в інтернеті?
- Чи існують психологічні ресурси перегляду візуальних медіатекстів в інтернеті?
- Які особливості/тенденції актуалізації цих ресурсів?

Метою дослідження став аналіз нового типу сприймання, зумовленого медіазасобами в умовах постіндустріальної культури. *Об’єктом дослідження* є новий тип візуального сприймання – медіаперцептивна комунікація глядача з візуальними медіатекстами, *предметом* – ресурсна складова медіаперцептивної комунікації, її особливості у форматі інтернету.

Роль візуального в житті людини, безперечно, величезна. Як стверджує народна мудрість, “краще один раз побачити, ніж десять разів почути”. Ця формула визначає не лише пріоритет саме зорової модальності в обробці інформації, а й певною мірою відображає сутність людини як “візуальної істоти”. Леонардо да Вінчі, підкреслюючи роль зору для людини, зауважував, що око, так зване вікно душі, – це головний інструмент, за допомогою якого можна в усій величі та пишноті споглядати безмежжя творинь природи (див. [5, с. 29]). Б. Г. Ананьєв стверджував, що є всі підстави вважати зорову систему домінантною для людини, – і не тому, що вона є найбагатшим джерелом інформації про зовнішній світ (слухова й мовленнєва системи, безумовно, менш значущі), а тому, що саме вона здатна перетворювати невидиме у видиме, візуалізувати будь-які чуттєві сигнали.

Це пов’язано з особливостями сприймання людиною візуальних образів. Досвід людства, яке ще не мало мови, спирався передусім на

візуальне сприймання інформації зовнішнього світу, і, можливо, саме тому “довіра” до візуального у нас природно обумовлена. Так, можна багато разів чути про якусь подію у світі й бути байдужою до неї. Однак, побачивши на екрані документальні кінокадри, відео, людина може відразу ж глибоко перейнятися показаним, а сприйнята візуальна інформація “робить” нас свідками, сучасниками події.

Дослідники умовно розрізняють об’єкти/реальності візуального сприйняття, виокремлюючи їх у так звані “світи”. Сприймання цих “реальностей” людиною зумовлює формування певних типів бачення. Уперше поняття “бачення” і закони його еволюції використав у своїх мистецтвознавчих дослідженнях Г. Вольфлін. За його словами, “бачення не є виключно механічним актом, а обумовлене душевними якостями” [5, с. 29]. Це перегукується з думкою Г. Гельмгольца (1910) про те, що візуальне сприймання як бачення є результатом злиття візуальних вражень від об’єкта сприйняття та активності людини, яка посилає назустріч цій інформації згустки свого минулого досвіду, уже означеного та осмисленого, інтегрованого в загальну структуру її свідомості. Тобто бачення ототожнюється з візуальним сприйманням в його інтелектуальній фазі і, на думку Р. Арнхейма, становить візуальне мислення [1; 2]. Отже, візуальне сприймання актуалізується та здійснюється звичайно у двох онтологічних вимірах: зовнішньому і внутрішньому.

У зовнішньому світі – світі *extra* – сприйняття навколишнього середовища, що оточує людину, спрямоване на візуальне пізнання нею зовнішнього матеріального світу: фіксацію, інтерпретацію, оцінювання об’єктів сприйняття. Досі майже вся візуальна інформація надходила до людини із зовнішнього світу існуючої реальності. І так тривало не одне тисячоліття. Таке сприймання навколишнього світу вкорінене у психофізіологічну природу людини, є органічним для неї. У світі *екстра* вона сприймає просторові і якісні ознаки зовнішнього світу безпосередньо й завжди в теперішньому часі.

Внутрішній світ людини – світ *intra* – становить психічну сферу її образів пам’яті, уяви, сновидінь та інших візуальних психологічних феноменів. На відміну від світу *extra*, світ *intra* – це внутрішня реальність, яка є продуктом людської свідомості. Здатність бачити внутрішні картини, які походять з минулого досвіду людини, також є органічною властивістю її свідомості й мотивується емоційно-психологічними стереотипами особистості, її потребами щодо зовнішнього середовища й себе. Образи, сюжети внутрішньої реальності, на відміну від зовнішньої, переживаються людиною, як правило, яскравіше, інтенсивніше, хоча своїм виглядом, знову таки ж, на відміну від реальних, найчастіше поступаються чіткістю, яскравістю тощо. Внутрішнє бачення відбувається завжди в теперішньому часі, але образи,

які візуалізуються у свідомість, походять з минулого. Іноді образи внутрішнього бачення у формі художніх образів проникають у світ *extra*, мистецтво та інші візуальні практики [4].

З моменту відкриття фотографії як техногенного образу, а пізніше – винаходу кінематографа, телебачення, новітніх екранних технологій, з'являється нова реальність сприйняття, зумовлена медіазасобами – світ *inter*, або медіареальність. Саме вона породила новий тип сприймання – сприймання техногенних образів та їхніх візуально-смыслових систем, тобто медіатекстів. Сприймання таких об'єктів відбувається звичайно опосередковано – через медіазасіб, найчастіше – через екран кінотеатру, телевізора, дисплея мобільного, відеокамери, моніторів усіх видів, через великі й малі вуличні екрани [6; 9; 10].

На противагу попереднім варіантам бачення, сприймання у світі *inter* є сприйманням саме віртуальної реальності – реальності “третього” – символічного, ілюзорного, не існуючого насправді світу. Таке сприймання найчастіше характеризується одночасним використанням інструментально-технологічних засобів: дистанційного пульта, клавіатури, “миші”. Здатність людини *втручатися своїми діями* в зображення, змінювати, вимикати його, зумовлює її інтерактивну взаємодію з таким медіатекстом і тому є *новим* у її візуальній практиці. Це – *поперше*.

По-друге, особливістю такої інтерактивності суб'єкта щодо об'єкта сприймання часто є *неузгодженість* між сприйманням зображення та автоматичними рухами щодо інструментальних засобів: око ще не встигло “розгледіти”, “усвідомити”, а рука вже “натисла” – змінила зображення, приборала його, переключила на інший канал, вимкнула... [4].

По-третє, до особливостей нового типу сприймання можна віднести і його *темпоральну* природу, яка часто змінюється/спотворюється. Так, наприклад, час може суб'єктивно згоратися за принципом “тільки-но сів грати, а вже й ранок!”.

По-четверте, надмірний обсяг візуальної інформації, зумовлений розвитком технологій, а також технологічна інтерактивність між суб'єктом і об'єктом сприймання – усе це, на думку дослідників, веде до хаотичності сприймання, фрагментарності мислення, нерозвинутості споглядальності. Саме ці психологічні “надбання” порушують природу розумного бачення сутності образів і речей, ускладнюють і без того непросту проблему “бачення”.

Крім, так би мовити, не зовсім оптимістичних ознак, сприймання візуальних медіатекстів за допомогою медіазасобів має також й інші особливості, які ілюструють розвиток нового типу сприйма-

ння/бачення. Так, сучасний кіноглядач, телеглядач у процесі перегляду легко розуміє й інтерпретує особливості технічних прийомів монтажу, наближення камери, незвичайні ракурси, численні плани, лінії викладу, застосування багаторазових експозицій на один кадр або перемикування декількох знімальних камер у телестудії. Він також здатен адекватно “зрозуміти” візуальну подачу так званої кінематографічної географії, послідовність плину подій у сюжеті, відображення часу як його відтворення по хвилинах або протягом життя персонажа чи, навпаки, поринання в минуле або прорив у майбутнє тощо. Тобто розуміє умовність “мови” візуальних медіатекстів.

Усі ці та вищезгадані особливості бачення візуального свідчать про появу нового типу візуального сприймання людини.

Багато сучасних дослідників (зокрема С. М. Даніель, В. М. Розін) згодні з Г. Вольфліном, що в культурно-історичному контенті поява кожної культури породжує нову культурну свідомість, новий світогляд, нове світовідчуття й новий тип художнього бачення. Спочатку змінюється художнє бачення, а потім, коли до нього звикають, і масове. Однак еволюція бачення визначається не лише мистецтвом, а й взаємодією усіх візуальних систем культури – архітектури, одягу, зовнішнього вигляду речей тощо. Сама ж “еволюція” бачення відбувається не на фізіологічному рівні, а на рівні психіки, яка обумовлюється культурою [5; 8].

Так, постіндустріальна доба створила специфічні, опосередковані медіазасобами та новітніми технологіями умови для розвитку нового типу візуального сприймання – сприймання образів віртуального світу. Сприймання техногенних образів та візуальних медіатекстів – складних смислових утворень технічних образів – є новим. Нове полягає передусім у техногенній, віртуальній природі візуальних медіатекстів. Крім того, візуальні медіатексти у змістовому плані наповнені цілими “світами”: візуально, емоційно насиченими, надзвичайно широкими за географією, згорнутими/розгорнутими в часі, населеними безліччю героїв, персонажів тощо. Усе це є новим у психології “діалогу” людини з культурними текстами і новим у способі їх “читання”.

Сприймання будь-якого візуального тексту (картини, книги, скульптури, театральної вистави тощо) традиційно вважається специфічним “спілкуванням”, “взаємодією”, “комунікацією” [7], “діалогом” між реципієнтом та автором цього твору. Специфіка полягає в тому, що учасники такої взаємодії спілкуються не безпосередньо в реальності, а опосередковано, через створений продукт. У нашому контексті це візуальний медіапродукт, в якому фотографія становить технічний, техногенний нерухомий образ, а фільм, відеоролик, анімація як відео-

ряд рухомих образів – візуально-сміслові конструкти/системи технологічних образів тощо.

Людина-реципієнт, сприймаючи будь-які медіатексти через медіазасіб (екран), вступає у “взаємодію” із системою смислів, репрезентованою іншими. Таким чином вона опосередковано, через медіатекст та медіазасіб, який його актуалізує, подумки “спілкується” з автором/авторами, героями, знайомиться з відкритими чи прихованими ідеями твору тощо. Думки, які виникають у людини під час сприймання й особливо потому [7], можна вважати “зворотним зв’язком” – її відповіддю автору/герою/персонажу в мисленнєвому діалозі.

Новий тип візуальної практики, як опосередковане медіасприймання віртуальної реальності, так само породжує і новий тип комунікації. Так, фотографію можна розглядати як на самоті, так і разом з кимось; у кінотеатрі людина, навіть якщо вона прийшла не сама, залишається наодинці із фільмом, сприймаючи його напружено, самовіддано; телебачення в домашніх умовах дає змогу телеглядачеві розслабитися під час сприймання тощо [8].

Отже, особливості вищезазначених типів сприймання різних реальностей, й інтерактивна/комунікативна форма сприймання у світі *inter* зокрема, спонукали нас до виокремлення нового типу комунікації глядача з різноформатними візуальними медіатекстами – медіаперцептивної комунікації. **Медіаперцептивна комунікація** становить смисловий аспект перцептивної і постперцептивної взаємодії глядача з візуальним медіатекстом, у якому репрезентовано образно-смісловий конструкт іншої людини/інших людей. Суть медіаперцептивної комунікації розкривається через такі її ознаки, як:

1) **опосередкованість медіазасобами**, медіатехнологіями: опосередкованість комунікації медіатекстом й відповідним медіазасобом надає їй інтерактивного характеру;

2) **роз’єднаність у часі й просторі** свідчить про просторову і часову віддаленість комунікантів на відміну від прямої комунікації віч-на-віч;

3) **однобічний, “монологічний” характер** комунікації: ознака, яка вказує на асиметрію медіаперцептивної комунікації, де медіатекстові належить активна роль впливу, натомість глядач не може вплинути, змінити медіатекст, а його “інтерактивність” залежить як від медіатексту, так і від технічних можливостей;

4) медіаперцептивна комунікація здійснюється у форматі **внутрішнього діалогу** глядача, однак не “сам на сам”, а з візуальними ідеями, думками, системами цінностей, “світами” іншого/інших, опосередкованих медіазасобами; діалогічність такого “спілкування” становить одну із форм **внутрішньоособистісної комунікації – авто-**

комунікації, яка лежить у площині мисленнєвої активізації, внутрішньої роботи розуму та почуттів реципієнта; у такому діалозі другий “співрозмовник” ніколи реально не присутній – він віртуальний і “захований” у свідомості самого глядача;

5) **віртуальність** комунікативного акту: стосується не лише технічної активізації/неактивації медіатексту, а й самого “спілкування”: а) з авторами, які реально не присутні і перебувають в іншому місці або в іншому історичному часі, чи б) з образами-симулякрами як не існуючими на момент сприймання або вигаданими героями, персонажами тощо;

б) **репрезентативність** самого медіатексту як посередника спілкування з візуально втіленими ідеями, думками інших; адже цей медіатекст становить чисть суб’єктивне відображення світу, а не об’єктивно відображає реальність;

7) **ілюзорність** медіатексту: візуальний медіатекст є *техногенним* і являє собою певний технічний код; він *віртуальний* за своєю природою, а його зміст може також бути *смысловую ілюзією*;

8) медіаперцептивна комунікація зумовлена **спрямованістю глядача на візуальне**; в основі прагнень візуальних медіаілюзій лежить задоволення потреби людини в ілюзіях: візуальні медіатексти частогусто відображають “уявні ситуації”, де, як у грі, може відбуватися, за Л. С. Виготським, ілюзорна реалізація бажань, що не можуть бути здійсненими в реальному житті; так само “реалізація бажань” дає змогу суб’єктові, що сприймає, грає, отримати задоволення як глядачеві;

9) медіаперцептивна комунікація передбачає як **психологічні ресурси**, так і **ризик**: ресурсами є можливість задоволення соціально-психологічних потреб завдяки перегляду візуальних медіатекстів; ризики полягають у реальній небезпеці підміни фактів дійсності у свідомості глядача медіавізуальною симуляцією, уникненні суб’єктом реального життя з подальшим зануренням у медіареальність тощо.

Результатом власне *смыслові взаємодії* у процесі медіаперцептивної комунікації є передусім задоволення соціально-психологічних потреб особистості, набуття нею не лише нової візуальної інформації, а й нового смыслового та практичного соціального досвіду. Саме ці надбання реципієнта та їх об’єктивація у практиці відрізняють смыслову комунікацію від звичайного перегляду, який може бути пасивним. (Однак у даному емпіричному дослідженні та його методичному інструментарії ми, виходячи з поставленої мети, розглядали медіаперцептивну комунікацію і перегляд як тотожні поняття).

Отже, однією з важливих ознак медіаперцептивної комунікації глядача з візуальним медіатекстом є ресурсна складова, завдяки якій особистість має змогу задовольняти різноманітні свої потреби. Види

потреб щодо візуальних практик і перегляду візуальних медіатекстів зокрема визначаються функціями візуальної медіакультури, серед яких виділимо передусім рекреаційно-розважальну, а також соціально адаптаційну, пізнавальну, комунікаційну і компенсаторну. **Психологічні ресурси** перегляду візуальних медіатекстів – це не лише потенційні засоби відновлення, рекреації психологічного, фізичного стану особистості, а перш за все задоволення її різноманітних інформаційних, інтелектуальних, естетичних, комунікаційних, практичних і креативних потреб.

Формування за допомогою *медіаосвіти* свідомого ставлення до медіапродукції та її відбору, визначення мети перегляду і вироблення аналітичної рефлексивної позиції, творчого сприймання та переосмислення сприйнятого здатне забезпечити розвиток умінь особистості щодо адекватного використання психологічних ресурсів перегляду візуальних медіатекстів [11].

Метою нашого дослідження, як уже зазначалося вище, було виявлення емпіричним шляхом загальних тенденцій перегляду молоддю візуальних медіатекстів в інтернеті. Відповідно наші завдання ми сформулювали так: 1) визначення видів психологічних ресурсів медіаперцептивної комунікації; 2) виявлення найпопулярніших медіазасобів для перегляду; 3) з'ясування видів візуальної медіапродукції, що переглядається загалом і в інтернеті зокрема; 4) з'ясування основних можливостей (як видів психологічних ресурсів), які надає молоді перегляд візуальних медіатекстів.

Вибірку склали студенти кафедри соціології Київського національного університету культури і мистецтв: у першому етапі взяли участь 16 осіб, у другому – понад 100.

З огляду на мету і поставлені завдання було розроблено відповідний інструментарій: методику “Що і для чого я переглядаю?” та опитувальник “Що, у який спосіб і з якою метою я переглядаю?”.

Першим етапом дослідження стало виділення за допомогою методики “Що і для чого я переглядаю?” видів потреб глядачів і відповідно психологічних ресурсів перегляду візуальних медіатекстів. На другому етапі,

провівши опитування “Що, у який спосіб і з якою метою я переглядаю?”, ми спробували виявити актуалізацію ресурсних тенденцій.

Методика “Що і для чого я переглядаю?” – це своєрідне міні-дослідження: протягом тижня кожен учасник проводив самоспостереження, зазначаючи все те, що він переглянув завдяки медіазасобам, а також те, що можна назвати поліграфічними техногенними образами (реклама в метро, на транспорті, вулицях міста). Обов'язковою вимогою виконання методики була щоденна (в кінці дня або наступного

ранку) фіксація в спеціально розробленому бланку того, що було переглянуто свідомо, що привернуло увагу, кількості переглянутих об'єктів і приблизної кількості витраченого часу на їх перегляд протягом дня. Слід також було визначити, чим, власне, яким досвідом, словом, новою ідеєю тощо кожен учасник збагатився завдяки тому чи тому переглянутому об'єкту. На основі тижневого самоспостереження студенти повинні були написати невеличкий “звіт” із власними висновками щодо проведеного дослідження.

Методика самоспостереження за переглядом візуальної медіапродукції “Що і для чого я переглядаю?” дала змогу умовно виділити такі види психологічних ресурсів медіаперцептивної комунікації: 1) рекреаційні; 2) ресурси пізнавального, інтелектуального, естетичного задоволення; 3) ресурс набуття смислового досвіду; 4) практичні; 5) комунікаційні; 6) ресурс креативності. Утім, ми не тільки визначили основні види психологічних ресурсів перегляду візуальних медіатекстів, а й ознайомилися з не менш цікавими висновками, які зробили студенти по завершенні спостереження. У результаті самоспостереження всі вони незалежно від того, хто і скільки переглядав, з'ясували для себе, що на перегляд витрачається забагато часу, а ще усвідомили, що далеко не все переглянуте є корисним, дає задоволення, має практичну цінність тощо.

Відтак *опитування* студентської молоді проводилося для того, щоб отримати відповіді на запитання “що?”, “у який спосіб?” і, головне, “для чого?” молоді люди переглядають візуальні медіатексти в інтернеті.

Відповіді на запитання **“Які медіазасоби ти найчастіше практикуєш для перегляду візуальної медіапродукції?”** показали:

- за шкалою **“постійно”**: 75% респондентів для перегляду застосовують стаціонарний комп'ютер та інтернет, 15% – мобільний телефон, 10% – телевізор;

- за шкалою **“часто”**: для перегляду візуальних медіатекстів стаціонарний комп'ютер застосовують уже 25% опитаних, інтернет – 15%, зате телевізор дивляться 40%; звертають увагу на поліграфію, рекламу в місті 30% опитаної молоді.

- З відповідей на запитання **“Які візуальні медіатексти ти переглядаєш в інтернеті?”** випливає:

- за шкалою **“щодня”**: 70% опитаних студентів переглядають фотографії, 60% – веб-сторінки інших людей, 50% – фотоальбоми, 44% – відеоролики, 41% – фотозображення, репортажі в новинах;

- за шкалою **“часто”**: 61% респондентів переглядають фільми, 41% – фотозображення у Вікіпедії, 38% – картинки, 33% – фотозображення, репортажі в новинах.

Прикрим, утім, видається те, що 53% опитаної молоді не цікавиться мистецькими сайтами/порталами, творами мистецтва; певного оптимізму додає те, що 51% студентів не переглядають порнографічні сайти.

Відповіді на запитання **“Перегляд візуальної медіапродукції, зазначеної тобою, – це передусім можливість...”** продемонстрували такі тенденції:

- за шкалою **“щодня”**: отримання інтелектуального задоволення в процесі перегляду є ресурсом для 31% молоді, естетичного задоволення – для 28%, інформації – для 26%; можливість відпочити під час перегляду візуального ряду реалізується для 23% опитаних, можливість розважитися – для 20%, тимчасово відволіктися від реальності – для 18% респондентів; побачити те, що можна було б застосувати в реалізації власних творчих ідей, становить можливість для 18% респондентів, збагатити смисловий досвід – для 15%.

- Отже, щодня за допомогою перегляду візуальних медіатекстів в інтернеті прагнуть задовольнити свої інтелектуальні, естетичні, інформаційні потреби близько третини опитаних і приблизно п'ята частина – відновити сили, розважитися;

- за шкалою **“часто”**: перегляд візуальних медіатекстів є розважальним ресурсом для 62% опитаних, ресурсом для відпочинку – для 59%; способом збагачення смислового досвіду – для 46%; застосувати переглянуте у навчанні – спонука для 44% респондентів, у побуті, повсякденному житті – для 44%; отримати естетичне задоволення – для 38%; надихнутися творчою наснагою – для 38%; побачити те, що можна застосувати в реалізації власних творчих ідей, – для 36%; отримати інтелектуальне задоволення від перегляду – для 33% респондентів.

Більш як половина опитаної молоді, яка часто переглядає візуальне в інтернеті, очікує від такого перегляду саме розваги, відпочинку. Майже стільки ж респондентів застосовують переглянуте у своїй практиці. Понад третину студентів сподіваються за допомогою перегляду візуального задовольнити свої креативні потреби.

Висновки. Новий час, нова постіндустріальна цифрова культура зумовили появу нового типу бачення людини у світі медіареальності: перегляд візуальних медіатекстів набуває наразі форми інтерактивної, медіаперцептивної комунікації. Однією з ознак такої комунікації є її психологічна ресурсність, тобто завдяки такого роду взаємодії стає можливим задоволення різноманітних соціально-психологічних потреб особистості.

У результаті дослідження виявлено три основні групи потреб медіаспоживачів: 1) рекреаційно-розважальні; 2) інтелектуальні, есте-

тичні; 3) креативні. Завдяки щоденному перегляду візуальної медіапродукції в інтернеті молодь задовольняє перш за все інтелектуальні та естетичні потреби. Виявлено також видові уподобання візуальних медіатекстів. З'ясовано, що методика самоспостереження візуальних переглядів стимулює реципієнтів до саморегуляції.

Перспектива дальших досліджень полягає в уточненні закономірностей медіаперцептивної комунікації та створенні відповідного психолого-педагогічного інструментарію з метою формування візуальної медіакультури молоді: свідомого ставлення до переглядів, рефлексивної позиції, смислотворення, творчої спрямованості.

Література

1. *Арнхейм Р.* Искусство и визуальное восприятие / Р. Арнхейм ; пер. с англ. – М. : Архитектура-С, 2007. – 392 с.
2. *Арнхейм Р.* Новые очерки по психологии искусства : пер. с англ. / Р. Арнхейм. – М. : Прометей, 1994. – 352 с.
3. *Беньямин В.* Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости: Избранные эссе : пер. с нем. / В. Беньямин ; под ред. Ю. А. Здравового. – М. : Медиум, 1996. – С. 15–65.
4. *Березовчук Л.* Инструментальные и психологические основания интерактивности в контексте современных визуальных практик / Л. Березовчук // Искусство и новые технологии: Методологические проблемы современного искусствознания. – СПб. : РИК РИИИ, 2001. – Вып. 7. – С. 39–72.
5. *Вельфлин Г.* Основные понятия истории искусств / Генрих Вельфлин. – М. : Изд-во В. Шевчук, 2009. – 344 с.
6. *Балашова О.* Медіапрактика і медіатеорія. Мистецтво високих технологій, або Високі технології в мистецтві? : цикл лекцій Культурного проекту (15 лекцій), Арт-центр Павла Гудімова “Я-Галерея”, м. Київ, лютий-червень 2010 р. / О. Балашова, Я. Пруденко. – К., 2010.
7. *Раппопорт С. Х.* От художника к зрителю. Как построено и как функционирует произведение искусства / Раппопорт Семён Хаскелевич. – М. : Советский художник, 1978. – 237 с.
8. *Розин В. М.* Визуальная культура и восприятие. Как человек видит и понимает мир. – Изд. 2-е / В. М. Розин. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 224 с.
9. *Сосна Н.* Фотография и образ: визуальное, непрозрачное, призрачное / Н. Сосна. – М. : Новое литературное обозрение, 2011. – 200 с.
10. *Флюссер В.* За философию фотографии / Вилем Флюссер ; пер. с нем. Г. Хайдаровой. – СПб. : Изд-во С-Петербург. ун-та, 2008. – 146 с.
11. *Череповська Н. І.* Медіакультура і медіаосвіта учнів ЗОШ / Наталя Череповська. – К. : Шкільний світ, 2010. – 128 с.
12. *Boehm G.* Wiederkehr der Bilder // Boehm G (Hg.) Was ist ein Bild. – München : W. Fink Verlag, 1994. – 138 p.
13. *Sontag S.* On Photography / S. Sontag. – New York : Farrar, Strauss and Giroux. – 1978. – 189 p.

Череповская Н. И. Медиаперцептивная коммуникация: ресурсы просмотра визуальных медиатекстов

Рассматривается новый тип восприятия – медиаперцептивная коммуникация. За важный компонент медиаперцептивной коммуникации зрителя с визуальным медиатекстом определены психологические ресурсы просмотра, лежащие в основе удовлетворения рекреационных, развлекательных, интеллектуальных, коммуникационных, креативных и других потребностей. Выявлены определённые тенденции в удовлетворении потребностей при помощи просмотра визуальных медиатекстов в интернете.

Ключевые слова: новый тип восприятия, медиаперцептивная коммуникация, психологические ресурсы просмотра.

Cherepovs'ka N. I. Media-perceptive communication: resources of visual media texts viewing

The paper deals with the problem of a new type of perception – media perceptive communication. Important components of media perceptive communication of viewer with the visual communication media text are psychological resources of viewing. They underlie of satisfaction of recreational, entertaining, intellectual, communicative, creative and other needs. It was revealed certain tendencies in satisfaction of needs by viewing visual media texts in Internet.

Key words: a new type of perception, media perceptive communication, psychological resources of viewing.

© Череповська Н. І.

НАШІ АВТОРИ

Баранова Світлана В'ячеславівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології політичної участі Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Бородчак Марина Владиславівна

молодший науковий співробітник лабораторії психології політичної участі Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Васильченко Ольга Миколаївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології політичної участі Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Васютинський Вадим Олександрович

доктор психологічних наук, завідувач лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Горностай Павло Петрович

доктор психологічних наук, завідувач лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Губеладзе Ірина Гурамівна

молодший науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Жадан Ірина Василівна

кандидат психологічних наук, завідувачка лабораторії психологічних проблем політичної соціалізації молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Казміренко В'ячеслав Петрович

доктор психологічних наук, завідувач лабораторії фундаментальних і прикладних проблем спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Кальницька Юлія Сергіївна

молодший науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Коробка Лариса Миколаївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Крайчинська Валентина Анатоліївна

науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Мяленко Вікторія Володимирівна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Найдьонова Любов Антонівна

кандидат психологічних наук, заступник директора з наукової роботи Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, завідувачка лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти

Полунін Олексій Васильович

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології політичної участі Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Рибалка Валентин Васильович

доктор психологічних наук, головний науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Сидоркіна Марина Юрївна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії психологічних проблем політичної соціалізації молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Сівєрс Зінаїда Феодосіївна

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник лабораторії фундаментальних і прикладних проблем спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Скорик Марфа Михайлівна

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Слюсаревський Микола Миколайович

член-кореспондент НАПН України, кандидат психологічних наук, директор Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, завідувач лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень

Титаренко Тетяна Михайлівна

член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, завідувачка лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Фролов Павло Дмитрович

кандидат психологічних наук, завідувач лабораторії соціально-психологічних технологій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Хазратова Нігора Вікторівна

доктор психологічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Хоріна Олена Іванівна

молодший науковий співробітник лабораторії моніторингу суспільно-політичних процесів Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Циганенко Галина Валентинівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Цукур Ольга Григорівна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Чаусова Юлія Анатоліївна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Череповська Наталія Іванівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Шульга Вікторія Дмитрівна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, заступник директора з навчально-виховної роботи Канівської гімназії ім. Івана Франка Черкаської області

З М І С Т

<i>Слюсаревський М. М.</i> Істотна складова академічного поступу. Основні підсумки діяльності Інституту соціальної та політичної психології НАПН України за 2007 – 2011 роки	5
--	---

ІСТОРІЯ І ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

<i>Васютинський В. О.</i> Стиль життя як соціально-психологічна характеристика культури бідності	19
<i>Кальницька Ю. С.</i> Історія становлення соціальної психології в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.	32
<i>Хазратова Н. В.</i> Вплив західних соціально-психологічних ідей на розвиток вітчизняної соціальної психології: критерії оцінювання та соціокультурні передумови	43

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ФОРУМ

<i>Слюсаревський М. М.</i> Нові шляхи – нові виклики і випробування. Про парадигмально-дискурсивні зрушення у психологічній науці загалом і в соціальній психології зокрема	55
<i>Скорик М. М.</i> Модель оцінювання соціально-психологічних теорій: шляхи побудови	77

ПСИХОЛОГІЯ ГРУП ТА МІЖСОБОВИХ ВІДНОСИН

<i>Горностай П. П.</i> Особливості групової ідентичності в психотерапевтичних і тренінгових групах	93
<i>Губеладзе І. Г.</i> Структурно-динамічні особливості соціальної ідентичності сільської молоді в умовах міграції до міста	101
<i>Коробка Л. М.</i> Соціально-психологічні особливості здоров'я громадян із різним матеріальним становищем	114
<i>Хоріна О. І.</i> Групова рефлексія як чинник вибору старшокласниками копінг-стратегій	125
<i>Циганенко Г. В.</i> Довіра в просторі особистості та групової взаємодії: розуміння, тенденції дослідження	139

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

<i>Титаренко Т. М.</i> Соціально-психологічні практики життєконструювання: абрис концептуальної моделі	149
<i>Крайчинська В. А.</i> Критерії дослідження серйозного/несерйозного як атитюдних модусів життєконструювання особистості	157

<i>Рибалка В. В.</i> Антиномічний аналіз наукових визначень особистості, запропонованих вітчизняними філософами, психологами і педагогами	167
---	-----

ПСИХОЛОГІЯ СПІЛКУВАННЯ

<i>Казміренко В. П.</i> Активізація когнітивних процесів взаєморозуміння засобами організації діалогу.....	181
<i>Сіверс З. Ф.</i> Психологічний контекст феномена пізнання та когнітивного бар'єра в умовах утрудненої взаємодії.....	193

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ

<i>Жадан І. В.</i> Взаємодія суб'єктів соціалізації як чинник структурування політичної картини світу студентської молоді: теоретична модель дослідження	201
<i>Баранова С. В., Васильченко О. М.</i> Уявлення молоді про вміння та навички політичної участі.....	209
<i>Мяленко В. В.</i> Взаємозв'язок саморозвитку і професійної самореалізації української молоді та мігрантів українського походження, які проживають на території Ізраїлю	220
<i>Сидоркіна М. Ю.</i> Мотивація політичної взаємодії: спроба типологізації.....	229
<i>Шульга В. Д.</i> Вчинок як онтологічний механізм розвитку сутнісних сил людини	241

ПСИХОЛОГІЯ СІМ'Ї

<i>Цукур О. Г.</i> Особливості постановки життєвих завдань особистістю в площині сімейних взаємин	251
<i>Чайсова Ю. А.</i> Порівняльний аналіз досліджень сім'ї в класичній і постнекласичній парадигмах.....	261

ІНФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ І СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ

<i>Найдьоновна Л. А.</i> Соціально-психологічна модель медіаосвіти: особливості реалізації	269
<i>Бородчак М. В.</i> Особливості політичних маніпуляцій у сучасному інформаційному просторі та способи протистояння їм	283
<i>Полунін О. В.</i> Процес коригування оцінки при числовому якорінні: експериментальне дослідження	293
<i>Фролов П. Д.</i> Прогнозна ефективність технологій формування образу інновації	307
<i>Череповська Н. І.</i> Медіаперцептивна комунікація: ресурси перегляду візуальних медіатекстів	316
Наші автори	328

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Слюсаревский Н. Н.</i> Существенная составляющая академического прогресса. Основные итоги деятельности Института социальной и политической психологии НАПН Украины за 2007 – 2011 годы	5
---	---

ИСТОРИЯ И ТЕОРИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ПСИХОЛОГИИ

<i>Васютинский В. А.</i> Стиль жизни как социально-психологическая характеристика культуры бедности	19
<i>Кальницкая Ю. С.</i> История становления социальной психологии в Украине во второй половине XIX – начале XX в.	32
<i>Хазратова Н. В.</i> Влияние западных социально-психологических идей на развитие отечественной социальной психологии: критерии оценивания и социокультурные предпосылки	43

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ ФОРУМ

<i>Слюсаревский Н. Н.</i> Новые пути – новые вызовы и испытания. О парадигмально-дискурсивных сдвигах в психологической науке в целом и социальной психологии в частности	55
<i>Скорик М. М.</i> Модель оценивания социально-психологических теорий: пути построения	77

ПСИХОЛОГИЯ ГРУПП И МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ

<i>Горностаев П. П.</i> Особенности групповой идентичности в психотерапевтических и тренинговых группах	93
<i>Губеладзе И. Г.</i> Структурно-динамические особенности социальной идентичности сельской молодежи в условиях миграции в город	101
<i>Коробка Л. Н.</i> Социально-психологические особенности здоровья граждан с различным материальным положением	114
<i>Хорина Е. И.</i> Групповая рефлексия как фактор выбора старшеклассниками копинг-стратегий	125
<i>Цыганенко Г. В.</i> Доверие в пространстве личности и группового взаимодействия: понимание, тенденции исследования	139

СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ ЛИЧНОСТИ

<i>Титаренко Т. М.</i> Социально-психологические практики жизнеконструирования: абрис концептуальной модели	149
<i>Крайчинская В. А.</i> Критерии исследования серьезного/несерьезного как аттитюдных модусов жизнеконструирования личности	157
<i>Рыбалка В. В.</i> Антиномический анализ научных определений личности, предложенных отечественными философами, психологами и педагогами	167

ПСИХОЛОГИЯ ОБЩЕНИЯ

<i>Казмиренко В. П.</i> Активизация когнитивных процессов взаимопонимания средствами организации диалога.....	181
<i>Сиверс З. Ф.</i> Психологический контекст феномена познания и когнитивного барьера в условиях затрудненного взаимодействия.....	193

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ В СОЦИАЛЬНОМ И ПОЛИТИЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИЯХ

<i>Жадан И. В.</i> Взаимодействие субъектов социализации как фактор структурирования политической картины мира студенческой молодежи: теоретическая модель исследования.....	201
<i>Баранова С. В., Васильченко О. Н.</i> Представления молодежи об умениях и навыках политического участия	209
<i>Мяленко В. В.</i> Взаимосвязь саморазвития и профессиональной самореализации украинской молодежи и мигрантов украинского происхождения, проживающих на территории Израиля	220
<i>Сидоркина М. Ю.</i> Мотивация политического взаимодействия: попытка типологизации	229
<i>Шульга В. Д.</i> Поступок как онтологический механизм развития сущностных сил человека.....	241

ПСИХОЛОГИЯ СЕМЬИ

<i>Цукур О. Г.</i> Особенности постановки жизненных задач личностью в плоскости семейных отношений.....	251
<i>Чаусова Ю. А.</i> Сравнительный анализ исследований семьи в классической и постнеклассической парадигмах.....	261

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ И СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ

<i>Найденнова Л. А.</i> Социально-психологическая модель медиаобразования: особенности реализации	269
<i>Бородчак М. В.</i> Особенности политических манипуляций в современном информационном пространстве и способы противостояния им	283
<i>Полунин А. В.</i> Процесс корректирования оценки при числовом якорении: экспериментальное исследование	293
<i>Фролов П. Д.</i> Прогнозная эффективность технологий формирования образа инновации	307
<i>Череповская Н. И.</i> Медиаперцептивная коммуникация: ресурсы просмотра визуальных медиатекстов	316
Наши авторы	328

CONTENTS

<i>Slyusarevskyy M. M.</i> Essential component of academic advancement. The main results of Institute of Social and Political Psychology of NAPS Ukraine for the period of 2007–2011	5
--	---

HISTORY AND THEORY OF SOCIAL PSYCHOLOGY

<i>Vasyutynskyy V. O.</i> Lifestyle as a social-psychological distinctive feature of culture of poverty	19
<i>Kalnitckaya Yu. S.</i> History of social psychology in Ukraine in the second half of 19 th – in the beginning of the 20 th centuries	32
<i>Khazratova N. V.</i> Impact of Western social-psychological ideas on the development of domestic social psychology: evaluation criteria and socio-cultural background.....	43

METHODOLOGICAL FORUM

<i>Slyusarevskyy M. M.</i> New roads – new challenges and hardships. On paradigm-discourse related shifts in psychology in general and social psychology in particular	55
<i>Skoryk M. M.</i> Model of evaluation of the socio-psychological theories: ways of development	77

PSYCHOLOGY OF GROUPS AND INTERPERSONAL RELATIONS

<i>Gornostay P. P.</i> Features of group identity in psychotherapeutic and training groups	93
<i>Gubeladze I. G.</i> Structural and dynamic features of social identity the rural youth migration to the city	101
<i>Korobka L. M.</i> Socio-psychological characteristics of public health with a different financial status.....	114
<i>Khorina O. I.</i> The group reflection as a factor of choice the coping strategies for high school students.....	125
<i>Tsyganenko G. V.</i> Trust between the personality and group interaction: understanding and tendencies of research.....	139

SOCIAL PSYCHOLOGY OF PERSONALITY

<i>Tytarenko T. M.</i> Socio-psychological practices of life construction: outline of the conceptual model.....	149
<i>Kraychins'ka V. A.</i> Criteria of study serious / unserious as attitude modes of personality life construction	157
<i>Rybalka V. V.</i> Antinomian analysis of scientific definitions of personality, proposed by native philosophers, psychologists and educators	167

PSYCHOLOGY OF COMMUNICATION

<i>Kazmirenko V. P.</i> Activation of cognitive processes of mutual understanding by means of dialogue.....	181
<i>Syvers Z. F.</i> Psychological context of the phenomenon of cognition and cognitive barrier in case of impeded interaction	193

**PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF EDUCATION AND UPBRINGING
IN SOCIAL AND POLITICAL DIMENSION**

<i>Zhadan I. V.</i> Socialization subjects' interaction as a factor of structuring students' political world view: theoretical research model.....	201
<i>Baranova S. V., Vasilchenko O. M.</i> Ideas of young people concerning abilities and skills of political participation	209
<i>Myalenko V. V.</i> The relationship of self-realization and professional self-realization of Ukrainian youth and migrants of Ukrainian origin, who live in Israel	220
<i>Sydorkina M. Yu.</i> Motivation of political interaction: an attempt at a typology ...	229
<i>Shul'ga V. D.</i> Deed as an ontological mechanism of development of essential powers of man	241

FAMILY PSYCHOLOGY

<i>Tsukur O. H.</i> The peculiarities of life tasks putting by person in family relationship plane	251
<i>Chausova Yu. A.</i> Comparative analysis of family studies in classical and postnonclassical paradigms.....	261

**INFORMATIONAL PROCESSES AND SOCIAL-PSYCHOLOGICAL
TECHNOLOGIES**

<i>Naydyonova L. A.</i> Social and psychological model of media-education: features of realization	269
<i>Borodchak M. V.</i> Peculiarities of political manipulations in modern information area and means of opposition to them.....	283
<i>Polunin O. V.</i> The processes of correction of judgment outcome in numerical anchoring: an experimental study.....	293
<i>Frolov P. D.</i> Forecasting effectiveness of techniques of innovation image forming	307
<i>Cherepovs'ka N. I.</i> Media-perceptive communication: resources of visual media texts viewing.....	316
Authors	328

Наукові студії із соціальної та політичної психології :
Н12 зб. статей / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології ; [редакційна рада: М. М. Слюсаревський (голова), В. Г. Кремень, С. Д. Максименко та ін.] – К. : Міленіум, 2012. – Вип. 30 (33). – 338 с.

Черговий випуск збірника, присвячений ювілеєві Національної академії педагогічних наук України, ознайомлює читача з результатами науково-дослідної роботи Інституту соціальної та політичної психології НАПН України за 2011 рік. Висвітлюються досягнення в галузі історії, методології і теорії соціальної психології. Значну увагу приділено психології груп, зокрема результатам дослідження ідентичності, довіри, групової рефлексії. Започатковано новий формат дискурсу в соціальній психології особистості, базований на соціально-психологічних практиках життєконструювання. Обговорюються питання когнітивної психології спілкування, активізації процесів взаєморозуміння, психології сім'ї. Досліджуються психологічні проблеми політичної соціалізації та політичної участі молоді, представлено результати порівняльного аналізу професійної самореалізації молодих людей, що проживають в Україні, і мігрантів українського походження. Запропоновано нові моделі і технологічні рішення з питань розвитку медіаосвіти і формування образу освітніх інновацій.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

Очередной выпуск сборника, посвященный юбилею Национальной академии педагогических наук Украины, знакомит читателя с результатами научно-исследовательской работы Института социальной и политической психологии НАПН Украины за 2011 год. Освещаются достижения в области истории, методологии и теории социальной психологии. Значительное внимание уделено психологии групп, в частности результатам исследования идентичности, доверия, групповой рефлексии. Положено начало новому формату дискурса в социальной психологии личности, базирующемуся на социально-психологических практиках жизнеконструирования. Обсуждаются вопросы когнитивной психологии общения, активизации процессов взаимопонимания, психологии семьи. Исследуются психологические проблемы политической социализации и политического участия молодежи, представлены результаты сравнительного анализа профессиональной самореализации молодых людей, проживающих в Украине, и мигрантов украинского происхождения. Предложены новые модели и технологические решения по вопросам развития медиаобразования и формирования образа инноваций в образовании.

Для социальных и политических психологов, специалистов по смежным наукам, преподавателей, аспирантов и студентов.

The regular issue of the digest which is dedicated to the anniversary of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine acquaints reader with the results of research work of Institute of Social and Political Psychology at the NAPS of Ukraine in 2011 year. The achievements in field of history, methodology and theory of social psychology are cleared up. It is paid a great attention to group psychology, in particular to the results of identity, faith, group reflection research. It is started a new format of discourse in social psychology of personality which is based on social and psychological practices of life designing. The issues of cognitive psychology of communication, intensification of mutual understanding processes, family psychology are discussed. It is studied psychological problems of youth political socialization and political participation, the results of comparative analysis of professional self-realization of young people, which live in Ukraine, and migrants of Ukrainian origin are submitted. New models and technological decisions in media-education development and images of educational innovations forming are propounded.

It is recommended for social and political psychologists, specialists of allied sciences, lecturers, postgraduate students and students.

Наукове видання

**Наукові студії
із соціальної та політичної
психології**

Збірник статей

Засновано в 1995 році

Випуск 30(33)

Редактор: *Т. А. Кузьменко*

Оператори: *І. П. Зубко, І. В. Микитенко, І. В. Трохимець*

Переклад анотацій (англ.) *І. Г. Губеладзе, Ю. С. Кальницької,
В. В. Посохової, М. Ю. Сидоркіної*

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого
в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України
Л. П. Черниш

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 25.10.2012 р. Формат 84x108/32. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 20,4.

Тираж 300 пр.

Видавництво “Міленіум”

Свідцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №535 від 19.07.2001 р.

м. Київ, вул. Фрунзе, 60. Тел./факс 222-74-35
